

304.868

FOLIA
ARCHAEOLOGICA

XVII

FOLIA

ARCHAEOLOGICA

XVII

1965

MÚZEUMI ISMERETTERJESZTŐ KÖZPONT BUDAPEST

ELŐFIZETEL
MÚZEUMI ISMERETTERJESZTŐ
KÖZPONT

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Szerkesztő

FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság

HUSZÁR LAJOS

L. KOVRIG ILONA

MIHALIK SÁNDOR

Technikai szerkesztő

SÁRDY JUDIT

Fényképek

KARÁTH JÓZSEF

Rajzok

PATAY PÁLNÉ

TARTALOM — INHALT

TABLE DES MATIÈRES — CONTENTS

LÁSZLÓ VÉRTES: Zur Technologie grobgerätiger Silexfunde in Nord- ungarn	9
JÁN PÁSTOR: Frühbronzezeitliches Gräberfeld in Všechnvátých	37
TROGMAYER OTTÓ: A férfi és női viselet nyomai a tápéi bronzkori temetőben	51
Reste der Männer- und Frauentracht in dem bronzezeitlichen Grä- berfeld von Tápé	63
KOVÁCS TIBOR: A halomsíros kultúra leletei Bagon	65
Finds of the Tumulus Culture at Bag	85
F. PETRES ÉVA: A mányi eraviscus temető	87
Das eraviskische Gräberfeld von Mány	101
ALICE SZ. BURGER: Bemerkungen und Nachträge zu CIL III 3299	103
ZOLTÁN KÁDÁR: Le petit bronze d'Hercule de Szalacska	111
SÁNDOR SOPRONI: Der Stempel der legio XIV gemina in Brigetio	119
HORVÁTH BÉLA: Az Árpád-kori falusi ház a korabeli törvények tük- rében	127
An Árpád Period Village House as Reflected in the Contemporary Laws	134
H. KOLBA JUDIT: Ötvösadatok a magyar krónikákban	135
Goldschmiedeangaben in ungarischen Chroniken	153
PARÁDI NÁNDOR: Későközépkori feliratos díszű cserépedények	155
Spätmittelalterliche Tongefäße mit Inschrift	168
ifj. FEHÉR GÉZA: A Magyar Nemzeti Múzeum hódoltság kori ezüst- csészéi	169
Les coupes d'argent des temps de la domination ottomane conservées au Musée National Hongrois	196
HUSZÁR LAJOS: A pozsonyi garasok (1623—1624)	201
Die Preßburger Groschen (1623—1624)	209
CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: Zrínyi Miklós, a költő, halálának egykorú ábrázolásai	211
Der Tod von Miklós Zrínyi, dem Dichtern und Feldherrn in zeit- genössischen Darstellungen	216

RÓZSA GYÖRGY: Georg Philipp Rugendas budapesti arcképe	217
Das Bildnis des Georg Philipp Rugendas in Budapest	223
GALAVICS GÉZA: Az arcképfestő Dorffmaister István	225
Der Porträtmaler Stephan Dorffmaister	236
TEMESVÁRY FERENC: Lakatosipari érdekességek a Magyar Nemzeti	
Múzeum gyűjteményében	237
Curiosities in the Collection of Locksmith's Works in the Hungarian	
National Museum	251
MIHALIK SÁNDOR: A herendi gyár alapítója	253
Der Gründer der Fabrik von Herend	269
SZAKÁCS MARGIT: Pesti üzletek a századfordulón	271
Pester Geschäfte um die Jahrhundertwende	284
† FEJŐS IMRE: A Magyar Nemzeti Múzeum története 1848—1944 ...	285
KOREK JÓZSEF: A Magyar Nemzeti Múzeum története 1945—1964.	303

RÖVIDÍTÉSEK — ABKÜRZUNGEN

Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AEM	= Archaeologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn
AH	= Archaeologia Hungarica
AK	= Archaeologiai Közlemények
AntH	= Antiquitas Hungarica
Ant. Tan.	= Antik Tanulmányok
AR	= Archeologické Rozhledy
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
AV	= Arheološki Vestnik
BHH	= Bibliotheca Humanitatis Historica
BpR	= Budapest Régiségei
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
ČMM	= Časopis Moravského Musea v Brně
ČSM	= Časopis Slezského Musea v Opave
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DMÉ	= Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg.	= Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
FA	= Folia Archaeologica
HK	= Hadtörténelmi Közlemények
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
JRS	= The Journal of Roman Studies
KSz	= Keleti Szemle
Mat. Arch.	= Materiały Archeologiczne
Mat. Star.	= Materiały Starożytne
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MIA	= Materiali i Issledovanija po Arheologii SzSzSzR
MKÉ	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MTAK II.	= A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MTKCs	= Magyar Történelmi Képcsarnok
Művtört. Ért.	= Művészettörténeti Értesítő
MVV	= Magyarország Vármegyéi és Városai. Szerk. Borovszky Samu
NK	= Numizmatikai Közöny
NZ	= Numismatische Zeitschrift
OL	= Országos Levéltár
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár
PA	= Památky Archeologické
PWRE	= Pauly—Wissowa: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft

Rev. Arch.	= Revue Archéologique
RF	= Régészeti Füzetek
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich
RM	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
SA	= Slovenská Archeológia
SJ	= Saalburg Jahrbuch
SNM	= Sbornik Národního Muzea v Praze
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából
VHAD	= Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva
VU	= Vasárnapi Ujság
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift
ZfN	= Zeitschrift für Numismatik

FEJŐS IMRE

1899—1965

1965. március 6-án meghalt Fejős Imre, a Történelmi Képcsarnok nyugalmazott osztályvezetője. A súlyos betegséggel hosszú éveken át hősiiesen dacoló szervezete végül is felmorzsolódott az egyenlőtlen küzdelemben. Benne a múzeum dolgozói a minden iránt érdeklődő, művelt és mégis szerény munkatársat és a barátian közvetlen modorú főnököt veszítették el. Magányos életét teljesen a múzeumügynek szentelte.

1899. március 23-án született Szekszárdon. A budapesti egyetemen 1927. április 2-án magyar irodalomtörténet, esztétika és filozófia szakokból szerzett doktorátust, disszertációja „Modern magyar romantikus költők” címen jelent meg. 1927-től 1929-ig az Országos Széchényi Könyvtárban díjtalan gyakornokként működött, majd 1929. július 1-én a Parlamenti Múzeumhoz került. Nagy érdemeket szerzett a gyűjtemény fejlesztése és tudományos feldolgozása terén.

A Parlamenti Múzeum feloszlásával kapcsolatban 1949. december 17-én a Nemzeti Múzeumba helyezték át, ahol 1950. március 14-től a Történelmi Képcsarnok osztályvezetője volt nyugalmába vonulásáig, 1963. június 30-ig. Közben 1951 és 1957 között átmenetileg nyugdíjasként 4 órás mellékfoglalkozásban dolgozott. 1961. április 14-től, mint helyettes, az Újkori Osztály vezetőjének teendőit is ellátta. Múzeumi munkájának eredménye a Képcsarnok fényképanyagának nagyarányú fejlesztése és módszeres feldolgozása. Részt vett a múzeum kiállításrendezési munkáiban is, az 1952. évi nemzeti múzeumi jubileumi kiállítás és az 1959. évi képcsarnoki jubileumi kiállítás az ő forgatókönyve alapján valósult meg. 1956-ban a „Szocialista Kultúráért”, 1961-ben „Munka Érdemérem” kitüntetést kapott.

Tudományos dolgozatai a Folia Archaeologicában, a Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyvében, a Művészettörténeti Értesítőben, a Magyar Építőművészetben, a Magyar Könyvszemlében, a Numizmatikai Közleményben és az Irodalomtörténetben láttak napvilágot. Önállóan jelent meg a

Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete kiadásában „Vörösmarty arca” c. hosszabb tanulmánya, a magyar irodalomtörténeti ikonográfia egyik legnagyobb szeretettel és gondossággal kidolgozott fejezete. Tudományos érdeklődésének két fő tárgya volt: a Nemzeti Múzeum és a magyar fényképészet története. A Nemzeti Múzeum történetét tárgyaló és korábbi részfeldolgozásainak eredményeit összefoglaló dolgozatának megjelenését már nem érthette meg. A magyar fényképezés történetére vonatkozó, elméletet és gyakorlatot, esztétikai és történeti szempontokat szerencsés módon egyesítő, széles körű kutatásai — sajnos —, csonka életműként maradtak ránk. A Foto és Fényképművészeti Tájékoztató című szaklapokban, valamint a Fotolexikon történeti címszávaiban publikált eredményeket hatalmas cédulaanyaga egészíti ki. Fejős Imre munkássága megteremtette az alapot a magyar fényképtörténet régóta hiányzó feldolgozásához.

R. GY.

ZUR TECHNOLOGIE GROBGERÄTIGER SILEXFUNDE IN NORDUNGARN

Am *Ravaszlyuktető*, der zur Gemeinde *Korlát* gehört, in der Nähe des Tales der *Hernád*, sammelte man um 1910 Silexwerkzeuge von der Oberfläche, von denen angenommen wurde, sie stammten aus dem Altpaläolithikum. Später neigte man eher zur Auffassung, sie dem Mesolithikum zuzuschreiben.¹ Diese Annahme wurde 1948 durch die Ausgrabung einer ähnlichen Kultur am *Kőporostető* bei *Eger* bekräftigt.² In den jüngstvergangenen Jahren wurden an verschiedenen Stellen des *Bükk*-Gebirges,³ die zwischen den genannten Fundorten liegen, besonders aber am *Avas*-Berg bei *Miskolc* solche Streufunde gesammelt.⁴

Die Fragen dieses Fundkomplexes sollten mit jener Forschungsgrabung geklärt werden, die wir 1959 am *Ravaszlyuktető* vornahmen, wobei wir die bisher als Streufunde erscheinende Silexindustrie auch in der Schicht erfassen konnten. 1960 setzten wir diese Arbeit zusammen mit *J. Korek* fort. Diesmal fanden wir im „plateauähnlichen“ artigen Boden des *Ravaszlyuktető* in geringer Tiefe die Siedlung einer keramiklosen, grobgerätigen Silexindustrie. Das Zentrum der einstigen Siedlung war allerdings schon vor langer Zeit ausgepflügt worden: daher die Streufunde. Oberhalb der keramikfreien Schicht, im Humusboden, befand sich eine von der ersteren gut absonderbare Zone mit Keramikfunden. Auch diese enthielt viele Silexwerkzeuge, die denen aus der unteren Schicht $\pm$ zu entsprechen schienen, ferner grobe, der *Bükk*-Kultur zuzurechnende Scherben. Parallel zu dieser Ausgrabung wurden im Tal des *Arka*-Baches, der unter dem *Ravaszlyuktető* dahinfließt, in nicht ganz 1 km Entfernung vom oben beschriebenen Ausgrabungsgebiet, neolithische Wohngruben mit typischer

¹ Eine kurze Beschreibung s. in *Vértes L.*, Die Altsteinzeit der südlichen Donaugebiete. Quartär 12 (1960) S. 53—105.

² *Vértes L.*, Mesolititscheskije nachodki na werschijnje gory *Kőporos* pri g. *Eger*. Acta Arch. Hung. 1 (1951) S. 154—190.

³ *Csokva—Omány, Határtető* [s. *Vértes L.*, Néhány új őskőkori lelőhelyünkről — Über einige neuere Paläolithstationen in Ungarn — Folia Arch. 6 (1954) S. 9—21], ferner *Bükkmogyorósd*, wo *M. Rozsnyói* ein Streufundmaterial gesammelt hat. [*Rozsnyói M.*, Colonies sporadiques apparentement Mésolithiques dans la partie Nord-Ouest de la montagne de *Bükk*. Egri Múz. Évk. 1 (1963) S. 69—80.]

⁴ *Sádd A.* A miskolci *Avas* ősrégészeti problémái — Die archäologischen Probleme des *Avas*-Berges bei *Miskolc* — A miskolci Herman Ottó Múz. Ért. 1955. IX. S. 3—7; *Ders.*, Die Urmenschenforschung in der Umgebung vom *Miskolc* und das *Avas*-Problem. Borsodi Szemle 1 (1956) S. 104—121. — Wir möchten bemerken, daß weder die vom *Avas*-Berg stammenden Streufunde noch das aus der neuen Ausgrabung stammende Material den bisherigen Untersuchungen zufolge mit jenen — an einem entfernten Punkt des *Avas* gefundenen — „Proto-Campignien“-Silexgruben in Verbindung stehen, die *J. Hillebrand* publiziert hat [Die Eiszeit, Bd. 5 (1928) und Bd. 6 (1919)]. S. auch *Vértes L.* Eine prähistorische Silexgrube am *Mogyorósdomb* bei *Sümeg*. Acta Arch. Hung. 16 (1963) S. 187—215.

Bücker Keramik, die von auffallend vielen groben Silexwerkzeugen begleitet war, freigelegt.

1961 haben wir gemeinschaftlich mit J. Korek am *Avas*-Berg bei *Miskolc* eine Probegrabung ausgeführt. Wir stießen auf die ursprüngliche Kultur des dortigen, ebenfalls als mesolithisch bestimmten Streufundmaterials in primärer Lage. Weder die Streufunde noch das in der Schicht gefundene Material vom *Avas* sind von Keramik begleitet. Die Ausgrabungen von *Ravaszlyuktető*—*Arka*-Tal und vom *Avas* wurden bisher nicht publiziert. Die vorliegende Arbeit ist als technologische Vorstudie hierzu zu betrachten. Wir möchten J. Korek auch an dieser Stelle für seine Freundlichkeit danken, mit der er uns das Silexmaterial zur Publikation überlassen hat.

Die gemeinsamen Charakterzüge dieser makrolithischen Industrien könnte man folgendermaßen zusammenfassen: Alle Industrien enthalten verhältnismäßig große Artefakte. Ein Teil wurde aus recht verschiedenen Silexmaterialien hergestellt (*Eger*—*Kőporostető*), die meisten wurden aber in der Nähe von natürlichen Silexvorkommen gefunden, und die Artefakte sind größtenteils aus einheimischen Silexmaterial (*Limnoquarzit*) hergestellt worden (*Avas*, *Ravaszlyuktető*).

Typologisch zerfallen sie in zwei Gruppen: In der einen ist die Leitform der große Kratzer in mannigfach variiert Ausführung (Funde aus *Eger* und unmittelbarer Umgebung), in der anderen sind diese Artefakte in der Hauptsache durch Klingenkratzer vertreten, deren Abmessungen dieselben wie die der durchschnittlichen Klingen sind. Alle Fundgruppen enthalten zu größerem oder geringerem Prozentsatz blattförmige, beidflächig bearbeitete Werkzeuge, es kommen Faustkeile oder in Faustkeiltechnik ausgeführte, bifaziale, picartige Werkzeuge vor. Auch die Spalttechnik ist allen gemeinsam, welche mit ihren glatten Schlagflächen und den offenen Schlagwinkeln auf eine unmittelbare „block-en-block“-Methode, auf die in der Altsteinzeitkunde *Clactonien* genannte Technik hinweisen.

An einem Teil der Fundorte kam überhaupt keine Keramik zutage (*Eger*, *Avas*); anderenorts erschien sie. Dabei war es nicht immer nachweisbar, ob die Scherben zufällig unter die Steinwerkzeuge geraten sind oder ob sie Bestandteile des Gesamtfundes darstellen (Streufunde aus *Csokva-Omány* und *Ravaszlyuktető*). Schließlich sind auch solche neolithischen Fundorte mit Keramik bekannt (*Arka-Tal*), die neben atypischer oder an die Bükk-Kultur gemahnender grob gearbeiteter Keramik ein Silexmaterial geliefert haben, und die mit den o.a. Funden „mesolithischen Charakters“ verwandt zu sein scheinen.

Wir bezeichnen die ohne Keramik auftretenden Funde vorderhand — hypothetisch — als „Mesolithikum“ und nehmen an, daß diese mit den mesolithischen Funden aus *Eger* in genetischer Verbindung stehen.⁵

⁵ Um für die ganze Gruppe einen chronologischen Stützpunkt zu finden, wollten wir an Holzkohlen, die bei der Ausgrabung am *Avas* aus ungestörter Schicht zutage kamen, Radiokarbonuntersuchungen vornehmen lassen. Das C-14 Laboratorium zu Bern, das die Verrichtung der Untersuchung freundlicherweise auf sich nahm, konnte diese aber nicht ausführen, da die aus cca. 1 m Tiefe zutage gekommenen Holzkohlen von rezenten Wurzelfibern durchwoben sind. Eine einzige stratigraphische Stütze haben wir zur Zeit in jener vorläufigen Untersuchung des anthrakotomischen Materials, das unser Freund J. Stieber freundlicherweise untersucht hat

Im Folgenden sollen einige Fragen, einzig auf die morphologische und statistische Analyse der Steinwerkzeuge gestützt, erörtert werden. Dabei haben wir unser Arbeitsmodell folgendermaßen aufgestellt:

1. Typologisch-technologische Beschreibung des Werkzeuginventars der Fundorte:
 - 1.1. *Ravaszlyuktető*, „Mesolithikum“.
 - 1.2. *Ravaszlyuktető*, Streufunde.
 - 1.3. *Avas*, „Mesolithikum“ und Streufunde.
 - 1.4. *Arka-Tal*, Neolithikum.
2. Mathematisch-statistische Vergleiche der Fundorte:
 - 2.1. Ist das Streufundmaterial vom *Ravaszlyuktető* den neolithischen oder den „mesolithischen“ Funden zuzurechnen?
 - 2.2. Wie verhalten sich die Funde aus den drei Stationen zueinander in Hinsicht des Verwandtschaftsgrades
 - 2.2.1. nach Werkzeugtypen
 - 2.2.2. nach Retuschwinkel, Schlagfläche und Schlagwinkel, Abmessungen und Bifazialität?
 - 2.3. In welchem Verhältnis stehen die Streufunde von *Ravaszlyuktető* zu den Funden vom *Avas*?
3. Allgemeiner Vergleich der untersuchten Stationen
 - 3.1. nach dem *Fisher*-Test
 - 3.2. dem *Mollisso*nschen Abweichungsdiagramm gemäß.
4. Das Verhältnis der untersuchten Fundkomplexe zu anderen mesolithischen bzw. neolithischen Funden.

1. Typologische Beschreibung des Werkzeuginventars gemäß den im Laufe unserer mathematisch-statistischen Arbeit entwickelten sog. „Matrikeln“. Die einzelnen Parameter werden im Falle reiches Funde je nach Werkzeugtypen aufgenommen: auf diese Weise sind die bezeichnendsten Angaben zu erhalten. Wo die Funde gering an der Zahl sind — wie auch im Folgenden —, werden die Parameter für den Gesamtfund berechnet. Da für die Industrien auch die Verteilung der Werkzeugtypen kennzeichnend ist, werden die gemeinsam berechneten Werte *eo ipso* charakteristisch sein.⁶

(s. Appendix). — Übrigens gab es im Bükk-Gebirge zum Neolithikum keine Nadelbäume mehr, wie man aus einigen früheren Untersuchungen schließen darf [s. *Herrmann M. u. Mitarb.*, Ausgrabungen in der Petényi- und Peskő-Höhle. *Folia Arch.* 8 (1956) S. 3—22. ferner *Jánossy D.*, Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen in der Felsnische Rejte I (Bükk-Gebirge, Gem. Répáshuta) *Karszt- és Barlangkutatás* 3 (1961) S. 49—57.] Da die Nadelbäume vom Ende des Spätglazials bis zum Ende des Boreals vollständig verschwunden waren, darf man eine Flora in der erwähnten Zusammensetzung mit großer Wahrscheinlichkeit vor das Neolithikum ansetzen: auf den letzten Abschnitt des Boreals. Wir möchten aber den vorläufigen Charakter der Untersuchung wieder betonen.

⁶ S. *Vértes L.*, Analyse statistique des industries paléolithiques. *Palaeohistorica* 10 (1965); *Ders.*, Einige Angaben des ungarischen Szeletiens (*Brodar Festschr.*), *Arh. vestn.* 13/14 (1962—63) S. 167—195; *Ders. et al.*, Tata, eine mittelpaläolithische Travertinsiedlung in Ungarn. *Arch. Hung.* XLIII. (Budapest, 1964).

I.I. Ravaszlyuktető, „Mesolithikum” (Material der Ausgrabungen 1959—1960)

Werkzeugtypen:

Unretuschierte Klingen	34 St.
Auf der Bulbusfläche retuschierte Klingen	1 St.
Auf der Basis retuschierte Klingen	2 St.
Kerbklingen	1 St.
Klingenkratzer	1 St.
Abschlagkratzer	2 St.
Nasenkratzer	4 St.
Kielkratzer	1 St.
Kratzer-Kerbstücke	1 St.
Schaber	1 St.
Stichel	1 St.
Bohrer (?)	2 St.
Stücke mit Kerben und Nasen	2 St.
Faustkeilartige Werkzeuge	1 St.
Abschläge mit Oberflächenretusche	1 St.
Nuklei	9 St.
Nuklei mit Schaberkante	1 St.
Insgesamt	65 St.

Länge: $M = 50,1$ mm; $s^2 = 352,30$ ($N = 53$) (Der Großteil der unretu-
 Länge/Breite: $M = 64,78\%$; $s^2 = 201,05$ ($N = 53$) schierten Klingen ist
 Bifazialität: $9,83\%$ ($N = 67$) ausgelassen worden!)

Retuschierungsart \ Retuschwinkel	40°	50°	60°	70°	80°	90°	un- meß- bar	insge- samt
Stufenretusche	—	—	—	2	1	—	1	4
Oberflächenretusche und Kombinationen	—	1	—	—	—	—	—	1
Faustkeilretusche und Kombinationen	—	—	—	1	1	—	—	2
Kratzerretusche und Kombinationen	—	—	—	4	4	2	—	10
Perlretusche	—	—	—	—	—	—	5	5
Insgesamt	—	1	—	7	6	2	6	22

$$M = 75^\circ; s^2 = 79,2$$

Rohmaterial: Limnoquarzit = 77 St., Hornstein = 1 St., Obsidian = 1 St.

Schlag- fläche \ Schlag- winkel	90°	100°	110°	120°	unmeß- bar	insgesamt
Fazettiert	—	1	1	—	—	2
„Dièdre“	1	1	2	1	—	5
Glatt	1	6	12	6	—	25
Jungpaläolithisch	—	—	—	—	5	5
Insgesamt	2	8	15	7	5	37

$$M = 108,44^\circ; s^2 = 63,64$$

Es wurde bereits erwähnt, daß wir bei der Erforschung am *Ravaszlyuktető* die Silexindustrie auch „rein“, d. h. ohne Keramik antrafen, jedoch an solchen Stellen, die offensichtlich außerhalb des Zentrums der einstigen Siedlung lagen. Das Werkzeugmaterial ist daher dort — abgesehen von seiner geringen Menge — auch typologisch ärmlich. Unseren Erwartungen entgegen kamen hier wenig beidflächig bearbeiteten Werkzeuge zutage, wohl aber viele gut bearbeitete Kratzer. In seinem Gesamtbild ist das Werkzeuginventar makrolithisch, für die Spalttechnik sind die Dominanz der glatten Schlagflächen und der Schlagwinkel von 110° kennzeichnend. Auch oberhalb der keine Scherben liefernden Schicht fanden wir viele Silices, von denen manche typische Werkzeuge waren; wir waren aber gezwungen, diese mit dem Streufundmaterial gemeinsam zu behandeln, obwohl anzunehmen ist, daß sie in der Hauptsache infolge nachträglicher Verlagerungen aus der „mesolithischen“ Schicht heraufgerieten, es aber dennoch möglich wäre, daß ein Teil im Neolithikum gefertigt wurde.

1.2. *Ravaszlyuktető, „Streifund“*

	Von der Oberfläche gesammelt 1957—60	Ausgrabung 1959—60
Klingen	28 St.	19 St.
Klingen mit retuschiertem Grat (Raspeln)	2 St.	1 St.
Klingenkratzer	4 St.	1 St.
Nasenkratzer	3 St.	2 St.
Gezähnte Kratzer	1 St.	—
Abschlagkratzer	2 St.	1 St.
Hochkratzer	1 St.	1 St.
Hobel	3 St.	1 St.
Schaber	12 St.	3 St.
Hohlschaber	1 St.	—
„Racletten“	1 St.	—
Schaber-Stichel	2 St.	2 St.
Stichel	5 St.	1 St.
Nukleusstichel	1 St.	2 St.
Blattspitzen	3 St.	—
Faustkeile	7 St.	1 St.
Diskens	4 St.	3 St.
Abschläge mit Endretusche	1 St.	1 St.
Kerbstücke	2 St.	—
Nuklei	6 St.	3 St.
Bohrer	—	1 St.
Insgesamt	89 St.	43 St. = 131 St.

Länge: $M = 59,06$ mm; $s^2 = 707,55$ ($N = 69$)
 Länge/Breite: $M = 63,65\%$; $s^2 = 251,27$ ($N = 69$)
 Bifazialität: $29,82\%$ ($N = 57$)

(Der Großteil der unretuschierten Klingen ist ausgelassen worden.)

Retuschierungsart \ Retuschwinkel	40°	50°	60°	70°	80°	90°	unmeßbar	insgesamt
Stufenretusche	—	2	3	2	—	—	6	13
Oberflächenretusche und Kombinationen	—	—	2	4	—	—	—	6
Faustkeilretusche und Kombinationen	—	—	1	5	1	—	1	8
Kratzerretusche und Kombinationen	—	—	1	1	3	2	—	7
Perlretusche	—	—	—	—	—	—	3	3
Insgesamt	—	2	7	12	4	2	10	47

$$M = 68,65^\circ; s^2 = 64,88$$

Rohmaterial: Limnoquarzit = 60 St., Obsidian = 1 St., sonstige Silexarten = 4 St.

Schlagfläche \ Schlagwinkel	90°	100°	110°	120°	unmeßbar	insgesamt
Fazettiert	1	3	2	1	—	7
Glatt	—	5	7	1	—	13
Jungpaläolithisch	—	—	—	—	3	3
Insgesamt	1	8	9	2	3	23

$$M = 106,00^\circ; s^2 = 48,38$$

Gemeinsam mit *A. Saád* haben wir Jahre hindurch das Streufundmaterial vom *Ravaszlyuktető* auf den Ackerfeldern gesammelt. Selbstverständlich haben wir dabei unwillkürlich die schöner geformten, auffallenderen Stücke aufgehoben, auf Kosten der minder augenfällig oder kaum bearbeiteten Silizes. In dem auf diese Weise gesammelten Material gab es auch einige Scherben, ja sogar geschliffene Steinwerkzeuge. Und obwohl das „rein mesolithische“ Material vom *Ravaszlyuktető* keine so schönen Faustkeile und blattspitzenförmigen Werkzeugen enthält, wie das für den Streufund kennzeichnenden, sind wir dennoch der Meinung, daß das vom Zufall beeinflusst gesammelte Material nicht in erster Linie das Neolithikum repräsentiert (das typischste neolithische Silexwerkzeug ist ein schlanker, unverkennbar nicht-mesolithischer Klingenkratzer), sondern jene Werkzeugtypen, die wir in der „rein mesolithischen“ Schicht nicht gefunden hatten.⁷

1.3. *Avas*, „Mesolithikum“, Ausgrabungsmaterial und Streufund

(Ausgrabungsmaterial aus dem Jahre 1961; die Streufunde haben sich im Herman-Ottó-Museum zu *Miskolc* im Laufe vieler Jahre angehäuft.)

⁷ Die statistische Beweisführung s. *Vértes L.*, Der jungpaläolithische Fund von Arka. Quartär 15/16 (1964/65) S. 79—132.

	Ausgrabung	Streifunde
Unretuschierte Klingen	22 St.	42 St.
Klingen mit Endretusche	2 St.	—
Klingen mit retuschiertem Grat (Raspeln)	9 St.	—
Kielkratzer	2 St.	—
Abschlagkratzer	2 St.	—
Kratzer ungewissen Typus	3 St.	1 St.
Schaber-Kratzer	1 St.	—
Schaber	8 St.	1 St.
„Racletten“	2 St.	—
Faust- und Halbkeile	9 St.	7 St.
Blattspitzen	2 St.	9. St.
Stichel	8 St.	—
Abschläge mit Kerben u. Nasen	2 St.	—
Abschläge mit Oberflächenretusche	5 St.	—
Retuschierte Abschläge	4 St.	3 St.
Levallois-Abschläge	1 St.	—
Rückenmesser	1 St.	—
Kerbstücke	1 St.	7 St.
Diskens	—	2 St.
Nuklei	—	2 St.
Klingenkratzer mit Nasen	—	2 St.
Insgesamt	84 St.	76 St. = 160 St.

Die folgenden technologischen Angaben wurden lediglich für das Ausgrabungsmaterial berechnet:

Länge: $M = 56,00 \text{ mm}$; $s^2 = 535,46$ ($N = 58$)
 Länge/Breite: $M = 55,17\%$; $s^2 = 338,58$ ($N = 58$)
 Bifazialität: $33,33\%$ ($N = 84$)

(Der Großteil der unretuschierten Klingen ist nicht berechnet worden.)

Retuschierungsart \ Retuschwinkel	40°	50°	60°	70°	80°	90°	unmeßbar	insgesamt
Stufenretusche	—	2	2	1	3	1	1	10
Oberflächenretusche und Kombinationen	—	3	6	1	—	1	3	14
Faustkeilretusche und Kombinationen	—	—	2	7	—	—	—	9
Kratzerretusche und Kombinationen	—	—	1	2	3	1	—	7

Retuschierungsart \ Retuschwinkel	40°	50°	60°	70°	80°	90°	unmeßbar	insgesamt
Steilretusche und Kombinationen	—	—	—	—	—	I	—	I
Perlretusche	—	—	—	—	—	—	5	5
Insgesamt	—	5	II	II	6	4	9	49

$$M = 68,11^{\circ}; s^2 = 135,38$$

Rohmaterial: Limnoquarzit = 73 St., sonstige Silexarten = 12 St., Obsidian = 3 St.

Schlagfläche \ Schlagwinkel	90°	100°	110°	120°	unmeßbar	insgesamt
Fazettiert	—	I	3	I	—	5
„Dièdre“	—	—	I	2	—	3
Glatt	—	5	3	3	—	II
Jungpaläolithisch	—	—	—	—	4	4
Insgesamt	—	6	7	6	4	23

$$M = 110,00^{\circ}; s^2 = 58,35$$

Obwohl wir bei der Ausgrabung am *Avas* auf eine, längere Zeit hindurch benutzte Siedlung stießen, vertraten die Funde — schon wegen des zu kleinen freigelegten Gebietes — das Gesamtinventar der Kultur nicht ganz in ihrer wirklichen Verteilung. Bezüglich des hiesigen Streufundmaterials darf man dasselbe sagen wie über das vom *Ravaszyuktető* stammenden: Die Sammler bemächtigten sich vor allem der auffallenden und schön gearbeiteten Stücke, so der Blattspitzen und der Faustkeile, von denen viel mehr in den Streufunden vorhanden sind, als man auf Grund des Ausgrabungsmaterials erwarten dürfte. Ein wichtiger Unterschied zwischen den beiden Streufundkomplexen ist, daß man am *Avas*-Berg überhaupt keine Keramik fand. (Auch die Streufunde stammen mit Gewißheit aus dem „Mesolithikum“.) Trotzdem haben wir die aus diesen Streufunden herzuleitenden Aussagen bei der statistischen Bearbeitung nicht beachtet, weil nicht wir selbst die Funde gesammelt haben. Sie wurden vornehmlich von den Besitzern der Weingärten am *Avas*, den Stätten ihres Vorkommens, eingeliefert. Die Auswahlmethode hat daher das Gesamtbild stark verzerrt.

Das aus der Ausgrabung stammende Fundmaterial selbst ist in der Hauptsache aus Hydroquarzit hergestellt. Die Grundzüge des Charakters sind dieselben wie die des vom *Ravaszlyuktető* stammenden Materials, doch ist die Verteilung der Werkzeugtypen eine andere.

1.4. Im Arka-Tal freigelegte Siedlung der Bükk-Kultur: Silexartefakte

Klingen	24 St.
Klingen mit Oberflächenretusche	1 St.
Lamellen	3 St.
Klingen mit Endretusche	1 St.
Klingen mit retuschiertem Grat (Raspeln)	2 St.
Klingenkratzer	3 St.
Hochkratzer	1 St.
Nasenkratzer	1 St.
Nukleuskratzer	1 St.
Abschlagkratzer	2 St.
Schaber	6 St.
Halbkeile	2 St.
Stichel	3 St.
Bohrer	2 St.
Stücke mit Kerben und Nasen	2 St.
Kerbstücke	2 St.
Segmente (Halbmondmesserchen)	1 St.
Nuklei	27 St.
Nuklei mit einer Schaberkante	2 St.
Schlagsteine (Schlägel)	1 St.
Insgesamt	87 St.

Länge: $M = 63,10$ mm; $s^2 = 572,31$ ($N = 46$)

Länge/Breite: $M = 59,92\%$; $s^2 = 401,72$ ($N = 46$)

Bifazialität: $3,61\%$ ($N = 86$)

(Der Großteil der unretuschierten Klingen ist nicht berechnet worden.)

Retuschierungsart \ Retuschwinkel	60°	70°	80°	90°	unmeßbar	insgesamt
Stufenretusche	2	6	2	3	2	15
Oberflächenretusche und Kombinationen	—	—	—	—	1	1
Kratzerretusche und Kombinationen	—	1	4	1	—	6
Faustkeilretusche und Kombinationen	—	1	—	1	2	4
Insgesamt	2	8	6	5	5	26

$$M = 76,66^\circ; s^2 = 87,34$$

Rohmaterial: Limnoquarzit = 78 St., Obsidian = 5 St., Jaspiskiesel = 1 St.

Schlag- fläche \ Schlag- winkel	90°	100°	110°	120°	unmeß- bar	insge- samt
Fazettiert	—	—	1	1	—	2
„Dièdre“	—	1	—	—	—	1
Glatt	1	2	6	2	—	11
Insgesamt	1	3	7	3	—	14

$$M = 108,57^\circ; s^2 = 66,58$$

In den Wohngruben der neolithischen Siedlung fiel vor allem die große Menge der Silexwerkzeuge auf. Die vielen Nuklei sprechen für sich. Man könnte auch daran denken, daß die Neolithiker — in der unmittelbaren Nähe des Silexvorkommens hausend — eine eigenartige, an Silexartefakten reiche lokale Facies entwickelt hätten. Das schärfste Gegenargument dieser Annahme ist aber eben die „Ökologie“ der Neolithiker. Es gibt keine „Rückkehr“ zu einem derartig intensiven und vorwiegenden Gebrauch von Silexartefakten paläolithisch-mesolithischen Typus, ohne daß die Gruppe zugleich auch zur wirtschaftlichen Stufe des Jagens und Sammelns zurückkehrte. Allerdings muß man auch im Falle urzeitlicher Gesellschaften eventuell mit Pauperisationsercheinungen rechnen, welche gegebenenfalls damit erklärt werden könnten, daß sich die Gruppe unter dem Druck anderer feindlicher Gruppen aus dem fruchtbaren Flußtal in das schmale Tal des Bergbaches zurückziehen mußte. Sie konnten jedoch auch auf diese Weise dort die neolithischen Errungenschaften nicht in einem solchen Ausmaß eingebüßt haben, wie man das aus ihren Silexwerkzeugen zu folgern vermöchte. Vielleicht könnte eher die Retardation in Betracht gezogen werden, ein Zustand, in welchem eine Gruppe bereits zu einer neuen Wirtschaftsform übergegangen ist, die alte aber, äußeren Einflüssen zufolge, auffallend lange Zeit hindurch noch beibehält. Die typologische Analyse läßt diese Vermutung zu, indem nämlich die neolithischen Silexwerkzeuge aus dem *Arka-Tal*, die in vielen Beziehungen vom Mesolithikum des *Ravaszlyuktető* und des *Avas* abweichen, in ihren wichtigsten Charakterzügen diesen aber dennoch entsprechen. Auch hier nämlich bilden die Abschläge mit Schlagwinkeln von 110° und glatter Schlagfläche die Grundform der großen, groben Werkzeuge. Auch hier sind die faustkeilartigen Formen und die groben, aus Abschlügen verfertigten Kratzer (anstatt der feinen, schlanken neolithischen Klingenkratzer) vorhanden, auch hier erscheinen die kennzeichnenden Artefakte mit Nasen und Kerben und die plumpen Schaber. Zugleich erscheinen aber auch die Lamellen, ein Segment ist ebenfalls vorhanden und der Anteil der Klingen wächst in der neolithischen Industrie an. Es wird die Aufgabe der hier folgenden statistischen Studie sein, die sich ergebenden Fragen mit Hilfe von exakten Messungen und Tests zu entscheiden.

2. Mathematisch-statistischer Vergleich der Fundorte

2.1. Es soll untersucht werden, in welchem Verhältnis das vom *Ravaszlyuktető* stammende Streufundmaterial zum Material der in unmittelbarer Nähe befindlichen „mesolithischen“ und neolithischen Fundorte steht.

Vor allem soll das Werkzeugmaterial in Gruppen eingeteilt werden, um an diesen statistische Untersuchungen vornehmen zu können. Die einzelnen Gruppen enthalten Typen, die einander in der Technologie oder in der Funktion entsprechen.

Nr.	Typengruppe	Ravaszlyuktető		Arka Neolithikum
		Streufunde	„Mesolithikum“	
1.	Klingen	30 St.	37 St.	30 St.
2.	Kratzer	14 St.	9 St.	8 St.
3.	Bifaziale Werkzeuge	10 St.	1 St.	2 St.
4.	Schaber	17 St.	2 St.	8 St.
5.	Stichel — Bohrer	6 St.	3 St.	5 St.
6.	Stücke mit Kerben u. Nasen	2 St.	3 St.	4 St.
7.	Sonstige Werkzeuge	10 St.	10 St.	30 St.
	Insgesamt	89 St.	65 St.	87 St.

Eine zum *Chiquadrat-Test*⁸ nötige Vergleichstabelle stellen wir nun für die Beziehungen Streufunde/Mesolithikum einerseits und Streufunde/Neolithikum andererseits auf und berechnen gleich die Test-Werte:

TABELLE 1

Fundort \ Werkzeug-typen	1	2	3	4	5	6	7	insge-samt
Ravaszlyuktető, Mesolithikum	37 (28,28) 2,69	9 (9,63) 0,04	1 (4,64) 2,85	2 (8,02) 4,52	3 (3,80) 0,17	3 (2,11) 0,37	10 (8,44) 0,28	65
Ravaszlyuktető, Streufunde	30 (38,72) 1,96	14 (13,74) 0,03	10 (6,36) 2,08	17 (10,88) 3,30	6 (5,12) 0,12	2 (2,89) 0,28	10 (11,56) 0,21	89
Insgesamt	67	23	11	19	9	5	20	154

$\chi^2_{[6]} = 18,90$; $P = 0,67$, die Vergleichsmöglichkeit der zwei Materiale steht also bei der untersten Grenze der Wahrscheinlichkeit. Die in der Tabelle erscheinenden < 5 Werte machen unsere Untersuchungen strenger, da sie

⁸ Die statistischen Berechnungsweisen, deren wir uns hier bedienen, findet man in vielen Fachbüchern, so z. B. in *Weber, E.*, Grundriß der biologischen Statistik 4. Aufl. (Jena 1961).

die Ergebnisse in Richtung der Signifikanz verzerren. Dieser ihrer Eigenschaft zufolge haben wir diese Werte ebenfalls in unsere Untersuchungen einbezogen. Wie aus den dick umrahmten Feldern hervorgeht, erscheint die Abweichung in der Verteilung der Faustkeil-Blattspitzen-Gruppe (Nr. 3) und der Schaber-Gruppe (Nr. 4).

TABELLE 2

Fund- ort	Werk- zeug- typus	1	2	3	4	5	6	7	insge- sam
Arka, Neolithikum		30 (28,66) 0	8 (10,80) 0,72	2 (5,94) 2,61	8 (12,35) 1,53	5 (5,43) 0,03	4 (2,96) 0,36	30 (19,77) 5,25	87
Ravaszlyuktető, Streifunde		30 (30,34) 0	14 (11,2) 0,70	10 (6,06) 2,56	17 (12,65) 1,49	6 (5,57) 0,03	2 (3,04) 0,36	10 (20,23) 5,25	89
Insgesamt		60	22	12	25	11	6	40	176

$\chi^2_{[6]} = 20,89$; $P = 0,35\%$, die zwei Gruppen weichen also entschiedener voneinander ab als im vorangehenden Falle. Die Differenz erscheint wieder bei der Gruppe der Faustkeile-Blattspitzen und bei den „sonstigen“ Werkzeugen. In diesem letzteren Fall tritt die Fundarmut des neolithischen Materials hervor bzw. jener bereits erwähnte Umstand, daß die von der Oberfläche gesammelten Werkzeuge das Werkzeuginventar der Kultur in ihrer vollkommenen und tatsächlichen Zusammensetzung nicht widerspiegeln.

Untersuchen wir nun die *Abmessungen* der in Frage stehenden Gruppen. Hier bedienen wir uns des zur Bestimmung von Mittelwerten geeigneten *t-Tests*.

L ä n g e

$$\frac{\text{Ravaszlyuktető, Streifund}}{\text{Ravaszlyuktető, Mesolith.}} : t = \frac{59,06 - 50,10}{\sqrt{\frac{707,55}{53} + \frac{352,3}{69}}} = 2,085 \text{ (f = 120)}; P = 4,16\%$$

In dieser Hinsicht ist also die Differenz zwischen den zwei verglichenen Gruppen bereits lediglich ein Werk des Zufalls, besser gesagt sie liegt an der Grenze der Zufälligkeit: die Differenz ist nicht signifikant.

$$\frac{\text{Ravaszlyuktető, Streifund}}{\text{Arka, Neolithikum}} : t = \frac{63,1 - 59,06}{\sqrt{\frac{572,31}{69} + \frac{707,55}{46}}} = 0,834 \text{ (f = 113)}; P = 40,4\%$$

Grund der Verschiedenheit ist also ausschließlich der Zufall; für diese Eigenschaft darf man die zwei untersuchten Gruppen als identisch betrachten.

Länge/Breite

$$\frac{\text{Ravaszlyuktető, Streufund}}{\text{Ravaszlyuktető, Mesolith.}} : t = \frac{63,65 - 64,87}{\sqrt{\frac{251,27}{53} + \frac{201,05}{69}}} = 0,4412 \text{ (f = 120); P = 66,5 \%}$$

Hinsichtlich des Längen-Breiten-Verhältnisses weisen die zwei Gruppen eine weitgehende Übereinstimmung auf.

$$\frac{\text{Ravaszlyuktető, Streufund}}{\text{Arka, Neolithikum}} : t = \frac{63,65 - 59,92}{\sqrt{\frac{251,27}{46} + \frac{401,72}{69}}} = 1,110 \text{ (f = 113); P = 27,2 \%}$$

Aus den Berechnungen geht hervor, daß die bedeutendsten zwei Parameter, die Werkzeuglänge und das Längen-Breiten-Verhältnis, sowohl im Falle des Neolithikums von *Arka* wie auch des Mesolithikums von *Ravaszlyuktető* in gesetzmäßigem Zusammenhang mit den Streufunden von *Ravaszlyuktető* stehen, während die Länge den Neolithikum, der Längen-Breiten-Index eher dem Mesolithikum nahesteht.

Bifazialität

Dieser Parameter ist ein diskontinuierlich-qualitativer. Zur Untersuchung des Ausmaßes der diesbezüglichen Zusammenhänge eignet sich am ehesten die *Fishersche* „Vierfeldertafel“.

TABELLE 3

Fundort \ Bifazialität	bifazial	nicht bifazial	insgesamt
Ravaszlyuktető, Streufunde	17	40	57
Ravaszlyuktető, Mesolithikum	5	62	67
Insgesamt	22	102	124

$$\chi^2_{[1]} = \frac{(17 \cdot 62 - 5 \cdot 40)^2 \cdot 124}{57 \cdot 67 \cdot 22 \cdot 102} = 10,795; \text{ P } \approx 0,1 \%$$

TABELLE 4

Fundort \ Bifazialität	bifazial	nicht bifazial	insgesamt
Ravaszlyuktető, Streufunde	17	40	57
Arka, Neolithikum	3	83	86
Insgesamt	20	123	243

$$\chi^2_{[1]} = \frac{(17 \cdot 83 - 3 \cdot 40)^2 \cdot 143}{57 \cdot 86 \cdot 20 \cdot 123} = 24,98; \text{ P } < 0,1 \%$$

In Hinblick auf die Bifazialität weicht also das Streufundmaterial vom *Ravaszlyuktető* signifikant vom neolithischen Material ab; verglichen mit dem „Mesolithikum“, steht es an der untersten Grenze der von uns festgelegten Toleranz.

Die obige Serie von Untersuchungen könnte man folgendermaßen zusammenfassen: Alle drei Fundkomplexe enthalten so wenig Werkzeuge bzw. diese wurden nach derartig subjektiven Gesichtspunkten gesammelt (Streufunde), daß keiner von ihnen die gesamten Anteile eines Fundinventars vertritt. Diese Tatsache vor Augen haltend, fanden wir wohl Übereinstimmungen zwischen den drei Gruppen, aber auch signifikante Abweichungen. Waren das mesolithische und neolithische Fundmaterial voneinander verschieden, wie es offensichtlich sein mußte, so enthielt der „Streufund“, d. h. das aus beiden Kulturen stammende Material aus dem Mesolithikum nach Typen und Anzahl eine größere Menge an Silices. Sollte es sich im Laufe der folgenden Untersuchungen zeigen, daß zwischen den hiesigen mesolithischen und neolithischen Funden ein genetischer Zusammenhang besteht, so werden wir auf die Frage des „Streufundes“ zurückkommen müssen. Bis dahin wollen wir aber diesen Streufund sowohl vom Mesolithikum als auch vom Neolithikum streng abge-sondert behandeln.

Man darf auch, abgesehen von den bisherigen statistischen Ergebnissen — in Kenntnis der „mesolithischen“ Funde aus *Eger*, vom *Avas* und anderen Stationen — aussagen, daß der Streufund von *Ravaszlyuktető* all jene Beidflächen enthält, die in einem nicht besonders glücklich angelegt gewesenem Forschungsgraben fehlten. Diese Beidflächen stammen aus dem Mesolithikum.

2.2. Es soll nun untersucht werden, wie sich das „mesolithische“ Material vom *Ravaszlyuktető*, das vom *Avas* und das Neolithikum vom *Arka-Tal* in Hinsicht des Verwandtschaftsgrades zueinander verhalten.

2.2.1. Wir beginnen die Lösung der Frage wieder mit dem Vergleich der Werkzeugtypengruppen und untersuchen die drei Funde in den drei Kombinationsmöglichkeiten.

TABELLE 5

Fund- ort	Typen- gruppe	1	2	3	4	5	6	7	insge- samt
Ravaszlyuktető, Mesolithikum		37 (28,78) 2,38	9 (7,27) 0,41	1 (1,28) 0,07	2 (4,21) 1,16	3 (3,42) 0,05	3 (2,93) 0,0	10 (17,10) 2,91	65
Arka, Neolithikum		30 (38,22) 1,76	8 (9,73) 0,31	2 (1,72) 0,05	8 (5,79) 0,84	5 (4,58) 0,03	4 (4,07) 0,0	30 (22,90) 2,2	87
Insgesamt		67	17	3	10	8	7	40	152

$\chi^2_{[6]} = 12,17$; $P = 4\%$, steht also an der Grenze der Signifikanz.

TABELLE 6

Fund- ort	Typen- gruppe	1	2	3	4	5	6	7	insge- samt
Arka, Neolithikum		30 (32,05) 0,13	8 (7,63) 0,02	2 (6,10) 2,75	8 (9,15) 0,14	5 (6,61) 0,38	4 (3,56) 0,05	30 (25,97) 0,63	87
Avas, Mesolithikum		33 (30,95) 0,13	7 (7,37) 0,02	10 (5,9) 2,85	10 (8,85) 0,15	8 (6,39) 0,40	3 (3,44) 0,05	13 (17,03) 0,95	84
Insgesamt		63	15	12	18	13	7	43	171

$\chi^2_{[6]} = 8,66$; $P = 21,42\%$. Zwischen den zwei Gruppen besteht also eine weitgehende Übereinstimmung.

TABELLE 7

Fund- ort	Typen- gruppe	1	2	3	4	5	6	7	insge- samt
Ravaszlykúttető, Mesolithikum		37 (30,53) 1,37	9 (6,98) 0,58	1 (4,79) 2,99	2 (5,23) 1,99	3 (4,79) 0,66	3 (2,61) 0,06	10 (10,03) 0,0	65
Avas, Mesolithikum		33 (39,47) 1,06	7 (9,02) 0,45	10 (6,21) 2,31	10 (6,77) 1,54	8 (6,21) 0,51	3 (3,39) 0,04	13 (12,97) 0,0	84
Insgesamt		70	16	11	12	11	6	23	149

$\chi^2_{[6]} = 13,56$; $P = 3,76\%$ die geringste Verbindung zwischen diesen zwei Gruppen besteht also in Hinsicht der Verteilung der Werkzeugtypen. Diese auffallende Nichtübereinstimmung weist wahrscheinlich ebenfalls auf die unzulängliche Sammeltätigkeit hin. Diese Tatsache bestätigt, daß die keinen kompletten Querschnitt durch das Werkzeuginventar bietenden Funde sich nicht zur typologisch-statistischen Untersuchung eignen.

2.2.2. Untersuchen wir nun aber die technologischen Parameter:

Länge

$$\frac{\text{Arka, Neolith.}}{\text{Ravaszly., Mes.}} : t = \frac{63,1 - 50,1}{\sqrt{\frac{572,31}{46} + \frac{352,30}{53}}} = 3,61 \text{ (f = 97); } P = 0,1 \%$$

$$\frac{\text{Avas, Mesol.}}{\text{Arka, Neol.}} : t = \frac{63,10 - 56,00}{\sqrt{\frac{572,31}{46} + \frac{535,46}{58}}} = 1,527 \text{ (f = 102); P = 13,55 \%}$$

$$\frac{\text{Ravaszlyuktető, Mesol.}}{\text{Avas, Mesol.}} : t = \frac{56,0 - 50,10}{\sqrt{\frac{535,46}{58} + \frac{352,3}{53}}} = 1,475 \text{ (f = 109); P = 14,95 \%}$$

Aus den Untersuchungen des Mittelwertes der Werkzeuglängen geht hervor, daß das Mesolithikum vom *Ravaszlyuktető* und das Neolithikum von *Arka* dem Fund vom *Avas-Berg* nahestehen, während das Neolithikum von *Arka* und das Mesolithikum vom *Ravaszlyuktető* an der Grenze der signifikanten Differenz stehen.

Länge/Breite

$$\frac{\text{Arka, Neol.}}{\text{Ravaszlyuktető, Mes.}} : t = \frac{64,78 - 59,92}{\sqrt{\frac{201,05}{53} + \frac{401,72}{46}}} = 1,379 \text{ (f = 97); P = 17,56 \%}$$

$$\frac{\text{Avas, Mesol.}}{\text{Arka, Neol.}} : t = \frac{55,17 - 59,92}{\sqrt{\frac{338,58}{58} + \frac{401,72}{46}}} = 1,244 \text{ (f = 102); P = 21,54 \%}$$

$$\frac{\text{Ravaszlyuktető, Mesol.}}{\text{Avas, Mesol.}} : t = \frac{64,78 - 55,17}{\sqrt{\frac{201,05}{53} + \frac{338,58}{58}}} = 3,115 \text{ (f = 109); P = 0,322 \%}$$

Das Ergebnis der Untersuchung des Längen-Breiten-Verhältnisses weicht von dem der Werkzeuglängen insofern ab, daß hier die Differenz zwischen den mesolithischen Kulturen vom *Ravaszlyuktető* und vom *Avas* erscheint, während einerseits *Arka*, Neolithikum/*Ravaszlyuktető*, Mesolithikum und — ganz besonders — *Avas*, Mesolithikum/*Arka*, Neolithikum eine hochgradige Übereinstimmung aufweisen.

Ein wichtiger und beständige Werte aufweisender Parameter: die Verteilung der *Retuschenwinkel* wurde bisher nicht behandelt. Auch diesen vermag man mit Hilfe des *t-Tests* zu untersuchen, da er mit kontinuierlichen Werten auszudrücken ist. Die Detailberechnungen bringen wir hier nicht und geben lediglich die Probabilitätswerte an:

$$\frac{\text{Arka, Neol.}}{\text{Ravaszlyuktető, Mes.}} : t = 0,550 \text{ (f = 35); P = 58,267 \%}$$

$$\frac{\text{Arka, Neol.}}{\text{Avas, Mes.}} : t = 3,058 \text{ (f = 56); P = 0,552 \%}$$

$$\frac{\text{Ravaszlyuktető, Mes.}}{\text{Avas, Mes.}} : t = 2,344 \text{ (f = 51); P = 4,65 \%}$$

In Hinblick auf den *Retuschenwinkel* weisen also das Mesolithikum vom *Ravaszlyuktető* und das Neolithikum von *Arka* ein weitgehende Übereinstim-

mung auf, während in den anderen zwei Fällen (Länge und Länge/Breite) die Verbindung eben nur innerhalb der Toleranzgrenze liegt.

Ein anderer wichtiger Parameter ist der *Schlagwinkel*, dessen Untersuchung die Herstellungstechnologie der Grundform der Werkzeuge ausmachenden Spaltstücke beleuchtet. Für die zu demselben Kreis Silexindustrien ist er allgemeingültiger, als die bisher behandelten Parameter.

$$\frac{\text{Ravaszyuktető, Mes.}}{\text{Arka, Neol.}} : t = 0,05039 (f = 44); P > 90 \%$$

$$\frac{\text{Arka, Neol.}}{\text{Avas, Mes.}} : t = 0,552 (f = 31); P \simeq 60 \%$$

$$\frac{\text{Ravaszyuktető, Mes.}}{\text{Avas, Mes.}} : t = 0,698 (f = 49); P \simeq 50 \%$$

Alle drei Kombinationen weisen ein hochgradiges Entsprechen auf, was so viel bedeutet, daß die Spalttechnik-Technologie bei allen drei hier untersuchten Funden dieselbe war.

Schließlich soll die *Bifazialität* in Vierfeldertafeln untersucht werden (auch in diesem Falle bringen wir nur die Ergebnisse).

$$\frac{\text{Arka, Neol.}}{\text{Ravaszyuktető, Mes.}} : \chi^2_{[1]} = \frac{(3 \cdot 62 - 5 \cdot 83)^2 \cdot 153}{86 \cdot 67 \cdot 8 \cdot 145} = 1,219; P = 28,17 \%$$

$$\frac{\text{Arka, Neol.}}{\text{Avas, Mes.}} : \chi^2_{[1]} = \frac{(3 \cdot 66 - 22 \cdot 83)^2 \cdot 174}{86 \cdot 88 \cdot 25 \cdot 149} = 25,00; P \simeq 0,01 \%$$

$$\frac{\text{Ravaszyuktető, Mes.}}{\text{Avas, Mes.}} : \chi^2_{[1]} = \frac{(5 \cdot 66 - 22 \cdot 62)^2 \cdot 155}{67 \cdot 88 \cdot 27 \cdot 128} = 8,12; P = 0,421 \%$$

In Hinsicht der Bifazialität besteht nur zwischen den Materialien aus *Arka* und *Ravaszyuktető* ein Kontakt; das Verhältnis *Ravaszyuktető*/*Avas* liegt eben an der Grenze der Toleranz; während *Arka*/*Avas* in dieser Beziehung signifikant voneinander abweichen.

Es wurde im Obigen eine breit angelegte Serie von Versuchen vorgenommen unter Benützung mehrerer verschiedener Parameter, bei denen wir auf Widersprüche stießen. Besser gesagt, es wurde im Laufe der Untersuchungen klar, daß der nachweisbare Verwandtschaftsgrad zwischen den untersuchten drei Industrien sich je Parameter auf andere Weise offenbart.

Es besteht dennoch die Möglichkeit, solche Berechnungen auszuführen, mit denen man dank der additiven Eigenschaft der Chiquadrat-Test-Werte, die bisher erhaltenen Werte summieren und je untersuchte Einheit darstellen kann. Bevor wir diese aber anwenden, wollen wir einen kleinen Abstecher machen und folgendes untersuchen:

- 2.3. Bei den bisherigen Untersuchungen fiel es auf, daß die für das Streufundmaterial vom *Ravaszyuktető* erhaltenen Werte oft nahe bei den für das Mesolithikum vom *Avas* erhaltenen liegen. Es wäre deshalb nicht uninteressant in Erfahrung bringen zu können, wie groß diese Übereinstimmung ist, d. h. ob sie wohl das Ausmaß der Verbindungen Streufund/*Ravaszyuktető*, Mes. bzw. Streufund/*Arka*, Neol erreicht?

Wir wollen deshalb die im Obigen untersuchten Parameter auch für diese Frage der Reihe nach analysieren, vor allem die Werkzeugtypenverteilung:

TABELLE 8

Fund- ort	Typen- gruppe	1	2	3	4	5	6	7	Insgesamt
Ravaszlyuktető, Streufund		30 (32,3) 0,16	14 (10,8) 0,99	10 (10,29) 0,0	17 (13,88) 0,7	6 (7,2) 0,2	2 (2,57) 0,12	10 (11,82) 0,28	89
Avas, Mesolithikum		33 (30,7) 0,17	7 (10,7) 0,99	10 (9,71) 0,0	10 (13,12) 0,70	8 (6,8) 0,23	3 (2,43) 0,13	13 (11,78) 0,28	84
Insgesamt		63	21	20	37	14	5	23	173

$\chi^2_{[6]} = 4,95$; $P = 55,3\%$, zwischen den zwei Gruppen besteht also eine weitgehende Übereinstimmung.

Länge: $t = 0,6845$ ($f = 125$); $P \approx 50\%$

Länge/Breite: $t = 2,2007$ ($f = 125$); $P = 4,04\%$

Retuschenwinkel: $t = 0,233$ ($f = 72$); $P \approx 80\%$

Schlagwinkel: $t = 1,703$ ($f = 37$); $P = 9,7\%$

Bifazialität: $\chi^2_{[1]} = 2,443$; $P = 13,33\%$

Man kann feststellen, daß unsere Bemerkung berechtigt war: die verglichenen Werte für die zwei untersuchten Gruppen weichen in keinem Parameter signifikant voneinander ab; im Falle der Typologie und der Werkzeuglängen übertrifft der Wert der Übereinstimmung sogar jene Werte, die bei dem Vergleich mit den anderen zwei Gruppen gewonnen wurden. Das bedeutet — in die Ausdrucksweise der Archäologie übertragen —, daß man zu folgendem Schluß kommt: Der Fundort *Avas* liefert das repräsentative Fundmaterial (die Streufunde vom *Avas*-Berg sind nicht berücksichtigt). Das vom *Ravaszlyuktető* stammende Streufundmaterial weist mit dem vom *Avas* weitgehende Übereinstimmung auf. Bezüglich dieses Materials haben wir im Vorangehenden bereits festgestellt, daß es dem Mesolithikum vom *Ravaszlyuktető* bedeutend näher steht als dem Neolithikum. Inzwischen ist aber auch klar geworden, daß zwischen dem Mesolithikum vom *Ravaszlyuktető* und dem Neolithikum von *Arka* ebenfalls nahe Kontakte bestehen. Diese Feststellung bereichert, unsere Bemerkungen über das Streufundmaterial wiederum mit jener Folgerung, daß — sofern dieses von den in vielen Parametern einander entsprechenden Mesolithfunden vom *Ravaszlyuktető* bzw. Neolithfunden von *Arka* mit den ersteren eine entschiedenere Verbindung aufweist — offensichtlich ein noch größerer Teil dieses Streufundmaterials (vielleicht das meiste) dem Mesolithikum angehört. Da dieser Streufund sich als dem Mesolithikum vom *Avas* ebenfalls auffallend nahestehend erwies, darf man als Schlußfolgerung aussagen, daß das komplette Fundmaterial der mesolithischen Station vom *Avas* zugleich auch das komplette Fundmaterial des — infolge Mißgeschicken bei der Ausgrabung nur unzulänglich gesammelten — mesolithischen Materials vom *Ravaszlyuktető* repräsentiert.

3. Zusammenfassung der untersuchten statistischen Beziehungen

3.1. Mit Hilfe des Fisher-Tests

Zum Fisherschen Test der gemeinsamen Signifikanz benutzen wir die Angaben bisher untersuchten sechs Parameter, d. h.

1. Die t-Werte für die Länge,
2. Die t-Werte für das Längen-Breiten-Verhältnis,
3. Die t-Werte für den Retuschenwinkel,
4. Die t-Werte für die Schlagwinkel,
5. Die Chiquadrat-Werte für die Werkzeugtypenverteilung,
6. Die Chiquadrat-Werte für die Bifazialität, nach folgender Formel:

$$\chi^2_{[12]} = \left(\sum_{i=1}^6 \ln P_i \right) \cdot -2$$

Hier bringen wir die langwierigen Berechnungen wiederum nicht, sondern nur die Chiquadrat-Werte und die Wahrscheinlichkeiten.

Arka, Neol.	:	$\chi^2_{[12]} = 27,34642$	; P = 0,847 %
Ravaszlyuktető, Mes.	:		
Ravaszlyuktető, Mes.	:	$\chi^2_{[12]} = 40,01118$	; P < 0,1 %
Avas, Mes.	:		
Arka, Neol.	:	$\chi^2_{[12]} = 40,37510$	; P < 0,1 %
Avas, Mes.	:		
Arka, Neol.	:	$\chi^2_{[12]} = 45,91828$	; P < 0,1 %
Ravaszlyuktető, Str.	:		
Ravaszlyuktető, Mes.	:	$\chi^2_{[12]} = 45,62934$	; P < 0,1 %
Ravaszlyuktető, Str.	:		
Ravaszlyuktető, Str.	:	$\chi^2_{[12]} = 28,03952$	; P = 0,71 %
Avas, Mes.	:		

Im Sinne dieses äußerst strengen Tests liegen innerhalb der Toleranzgrenzen *Arka, Neol./Ravaszlyuktető, Mes.*, ferner *Ravaszlyuktető, Streuf./Avas, Mes.* Diese zwei Fundpaare stehen also in archäologischer Hinsicht in unmittelbarer genetischer Verbindung miteinander. Aber auch jene Paare, deren Wahrscheinlichkeitswerte < 0,1 % ergeben, müssen einander ebenfalls recht nahestehen, wenn man jene Chiquadrat-Werte in Betracht zieht, die in anderen Studien erhalten worden sind, wo wir tatsächlich jeder gegenseitigen Verbindung bare Kulturen miteinander verglichen.⁹

Man sieht außerdem, daß eine Komponente des einen, positive Assoziationen aufweisenden Paares eben jener Streufund vom *Ravaszlyuktető* ist, der

⁹ S. Anm. 6.

vor allem das ebendort gefundene Mesolithikum und — in bedeutend geringerem Maße — ein Neolithikum vom Typus des *Arka-Tales* vertritt. Assoziiert sich dieses Fundmaterial in positiver Weise mit dem Mesolithikum vom *Avas-Berg*, so muß dieselbe Verbindung *eo ipso* zwischen dem letzteren und dem anderen, in positiver Assoziation stehenden Fundpaar bestehen. Das bedeutet aber, nun wieder in archäologische Ausdrucksweise übertragen, so viel, daß alle drei untersuchten Kulturen: das Mesolithikum vom *Ravaszlyuktető*, das Mesolithikum vom *Avas* und das Neolithikum vom *Arka-Tal* miteinander hinsichtlich ihrer Herkunft verbunden sind.

- 3.2 Wir wären aber auch neugierig zu wissen, in welchen ihrer Parameter die untersuchten Kulturen voneinander abweichen bzw. welche Parameter, unabhängig von ihrer Entfernung voneinander, denselben Verlauf haben.

Diese Frage läßt sich am besten in einer graphischen Darstellungsweise untersuchen, wir haben deshalb die Berechnungen des *Mollisonschen* Abweichungsdiagramms ausgeführt. Für die kontinuierlich-quantitativen Parameter gilt die Formel des t-Tests

$$\frac{M_1 - M_2}{\bar{s}}$$

wo M der Mittelwert und $\bar{s}$ die gemeinsame Streuung ist, nach folgender Formel:

$$\bar{s} = \sqrt{\frac{s_1^2 + s_2^2 + \dots + s_k^2}{k}}$$

Für die diskontinuierlich-qualitativen Chiquadrat-Werte lautet die Formel

$$\frac{M_1 - M_2}{sp}$$

wo sp die gemeinsame Streuung vertritt. Die Formel für sp ist:

$$sp = \sqrt{\frac{P_1(100 - P_1)}{N_1} + \frac{P_2(100 - P_2)}{N_2} + \dots + \frac{P_k(100 - P_k)}{N_k}}$$

Nach erfolgter Durchrechnung erhielten wir die folgenden (aufgerundeten) Werte für den Fall, daß das Mesolithikum vom *Ravaszlyuktető* als Ausgangspunkt betrachtet wird und die Abweichungen von diesem berechnet sind:

Fundort	Länge	$\frac{\text{Länge}}{\text{Breite}}$	Retusch- winkel	Schlag- winkel	Werk- zeug- typen	Bifazia- lität
Arka, Neolithikum	+6	—3	+2	+0,2	+4	—16
Avas, Mesolithikum	+3	—5	—7	+2	+26	+62
Ravaszlyuktető, Streufund	+4	—0,6	—6	—3	+51	+53

Werden die obigen Werte graphisch dargestellt, ergibt sich folgendes (Abb. 1):

- a) Dem Mesolithikum vom *Ravaszlyuktető* am nächsten steht das Silexmaterial der neolithischen Siedlung im *Arka-Tal*.
- b) Hinsichtlich der meisten Parameter erweisen sich auch das Mesolithikum vom *Avas* und der Streufund vom *Ravaszlyuktető* von der als Ausgangspunkt dienenden Kultur.
- c) Auf der graphischen Darstellung verlaufen die Kurven vom *Avas* und vom *Ravaszlyuktető* in auffallend ähnlicher Weise. Diese Übereinstimmung ging bereits aus den *Fisher-Test*-Ergebnissen hervor. Es scheint, als ob das Mesolithikum vom *Avas* in der Mitte zwischen dem Mesolithikum vom *Ravaszlyuktető* und dem Neolithikum von *Arka* stünde. Das belegt zugleich jene unsere frühere Feststellung, die wir jetzt, aus dem gleichen Kurvenverlauf des Streufundes und der Industrie vom *Avas* bestätigt sehen, nämlich die im Fund vom *Avas* vorhandenen Werkzeuge fehlen aus dem Mesolithikum vom *Ravaszlyuktető* nur infolge der dort unzulänglichen Ausgrabung.
- d) Werden die Abweichungen in demselben Maßstab auf das Mesolithikum vom *Avas* bezogen, stünde diesem am nächsten der Streufund vom *Ravaszlyuktető*, und die Parameterkurven des Mesolithikums vom *Ravaszlyuktető* zeigen einen ähnlichen Verlauf. Es ist klar, daß sich das Mesolithikum vom *Ravaszlyuktető* mit dem Neolithikum von *Arka*, die Industrie vom *Avas* hingegen mit dem Streufund vom *Ravaszlyuktető* assoziiert, unsere bisherigen Erfahrungen noch fester bekräftigend.
- e) Bei der Betrachtung der graphischen Darstellung muß einem ferner auffallen, daß die stärkeren Abweichungen bei den qualitativen Parametern auftreten, dort also, wo das statistische Gesamtbild eine unmittelbare Funktion der Sammelmethode und der Menge des gesammelten Materials darstellt. Mittelwert und Streuung der quantitativen Parameter nähern sich schneller der „idealen statistischen unendlichen Menge“; bei diesen ist auch der Grad des Entsprechens höher. Die Lehre aus diesen Tatsachen besagt, daß man bei einem Material, das nicht nach statistischen Gesichtspunkten gesammelt wurde, die quantitativen Parameter eher benutzen kann als die qualitativen.

4. Nahe sowohl zum *Ravaszlyuktető* als auch zur im *Arka-Tal* gefundenen, offensichtlich aber sich auf ein großes Gebiet erstreckenden Bükker Siedlung befindet sich der *Tóhegy* genannte Berg in der Gemarkung von *Boldogkövár-alja*.

Hier grub 1895—96 *József Mihalik*, der ein reiches Bükker Material in das Ungarische Nationalmuseum einlieferte. Neben kennzeichnender Bükker Keramik enthielt der Fund auch geschliffene Beile und Meißel, aus Hirschhorn verfertigte Werkzeuge und Mahlsteine. Zu diesem Material gehört auch jene, derzeit aus etwa 140 Stücken bestehende Sammlung von Silexartefakten und Abschlägen, die größtenteils aus demselben Limnoquarzit hergestellt sind, wie die Silexartefakte der bisher besprochenen Stationen in der unmittelbaren Umgebung. Der Ausgräber behauptete, diese Stücke hätte er aus einer so großen

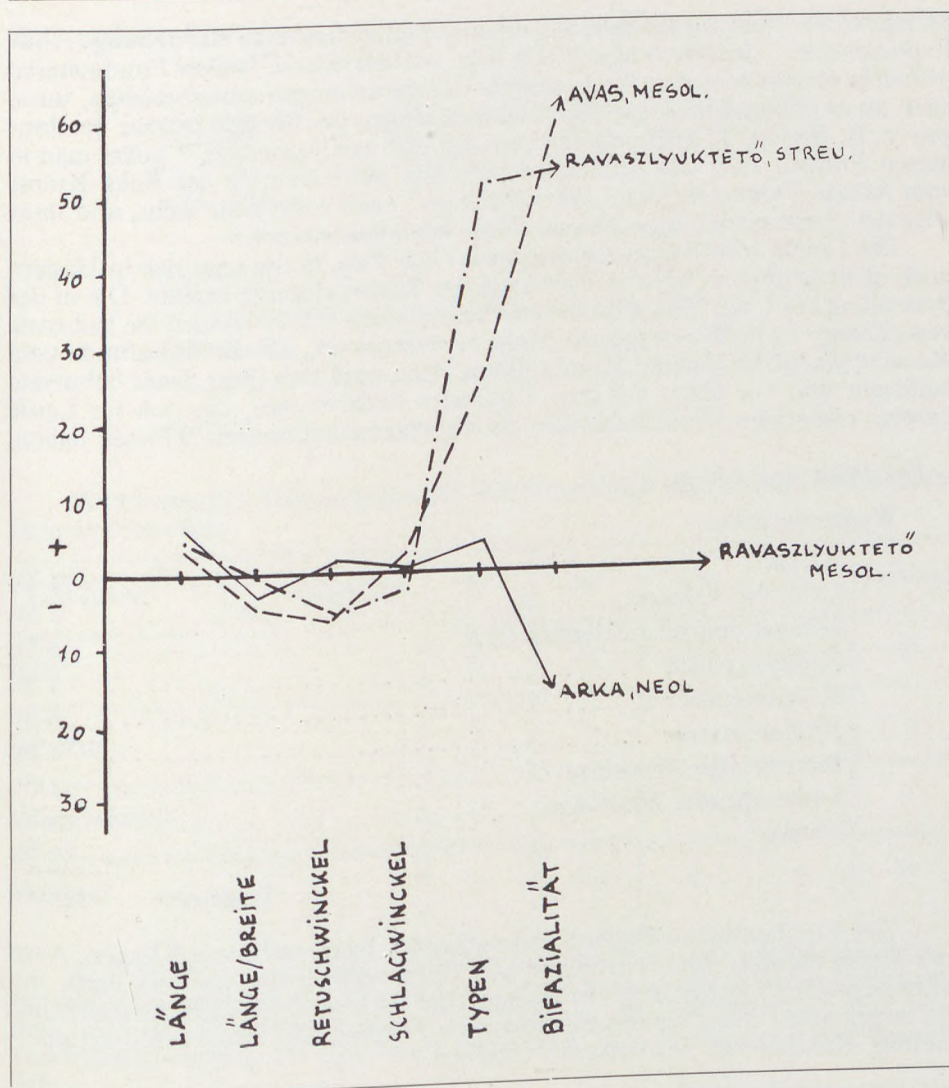

Abb. 1.

Menge von Silexen ausgewählt, daß er an eine „fabrikmäßige Herstellung... für Exportzwecke“ denken mußte.¹⁰ Es liegt auf der Hand, dieses Fundmaterial *Mihaliks* ebenfalls in den Kreis unserer Untersuchungen einzubeziehen, umso eher, als es offensichtlich von den Silexwerkzeugen der übrigen Bükker Siedlungen (z. B. *Borsod*, Tropfsteinhöhle von *Aggtelek* usw.) abweicht.¹¹ Sollte man in diesen Funden etwa das Bindeglied zwischen jener Gruppe der Bükker-Kultur vom Arkaer Typus, der dem „Mesolithikum“ noch recht nahe steht, und ihrer allgemein verbreiteten Erscheinungsform erkennen können?

Die Funde vom *Tóhegy* stammen aus einer Zeit, in der man sich in Ungarn noch nicht besonders mit der Typologie der Silexwerkzeuge befaßte. Die in der Sammlung des Ung. Nationalmuseums befindlichen Stücke können die Industrie vom *Tóhegy* in noch geringerem Maße repräsentieren, als die Streufunde vom *Ravaszlyuktető* das dortige Mesolithikum. Man muß sich ihrer daher behutsam bedienen und vor allem auf jene Parameter bedacht sein, die sich im Laufe unserer bisherigen Untersuchungen als die allgemeingültigsten erwiesen haben.

Der Fund vom *Tóhegy*

Werkzeugtypen:

Klingen	102 St.
Gekerbte Klingen	2 St.
Klingen mit retuschiertem Grat	2 St.
Klingenspitzen	1 St.
Klingenkratzer	6 St.
Nukleuskratzer	2 St.
Blattförmige Abschläge	1 St.
Unbearbeitete Abschläge	12 St.
Nuklei	13 St.
Insgesamt	141 St.

Der Fund enthält auffallend viele schlanke, fein bearbeitete Klingen. Auch die Klingenkratzer sind von denen aus *Arka* verschieden, sie sind flach, mit schwungvoll gebogener halbreisförmiger oder flachbogenförmiger Kratzerkante, sie entsprechen also eher den neolithischen Formen. Die Nuklei sind zylinderförmig, einzelne mit Meißelkante versehen.

Länge: $M = 59,00 \text{ mm}$; $s^2 = 355,01$ ($N = 30$)
 Länge/Breite: $M = 51,83 \%$; $s^2 = 202,3$ ($N = 30$)

(Der Großteil der unretuschierten Klingen wurde nicht berechnet.)

¹⁰ *Mihalik J.* A boldogkövávaljai neolithkori telepek — Die neolithischen Siedlungen bei Boldogkövávalja — Arch. Közl. 20 (1897) S. 5—39.

¹¹ *Tompá F.* Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker- und die Theißkultur. Arch. Hung. V—VI. (Budapest 1929).

Rohmaterial: Limnoquarzit = 132 St., sonstiges (Obsidian, Hornstein, Radio-larit usw.) = 9 St.

Retuschierungsart \ Retuschwinkel	80°	unmeßbar	insgesamt
Stufenretusche	1	2	3
Steilretusche	5	—	5
Perlenretusche	—	2	2
Insgesamt	6	4	10

Mittelwert und Streuungsquadrat konnten infolge der geringen Werte nicht berechnet werden.

Schlagfläche \ Schlagwinkel	90°	100°	110°	unmeßbar	insgesamt
Glatt	3	10	3	—	16
Fazettiert	2	—	1	—	3
Jungpaläolithisch	—	—	—	1	1
Insgesamt	5	10	4	1	20

$M = 99,48^\circ$; $s^2 = 41,45$. Wir möchten bemerken, daß, hätten wir die aus der Messung ausgelassenen Angaben für die unretuschierten Klingen aufgenommen, sich die Angaben für glatte Schlagflächen mit Schlagwinkeln von 100° vervielfältigt hätten, was aber nur s^2 beeinträchtigte, M dagegen nicht wesentlich.

Aus dem Bild, das man derart über die Silices des Bükker Fundes aus *Tó-hegy* erhält, geht schon ohne statistische Untersuchung hervor, daß sie von den bisher besprochenen Funden in mancher Hinsicht verschieden sind. So zeigt z. B. das Übergewicht der Klingen, obwohl die Werkzeugzusammensetzung nicht repräsentant ist, diese Abweichung an. Der Mittelwert der Werkzeuglängen nähert sich bedeutend dem bisher größten Material aus *Arka*, während die Werkzeuge, wie aus dem Mittelwert des Längen-Breiten-Verhältnisses zu ersehen ist, schlanker als die bisher besprochenen sind. Der Schlagwinkel weicht um fast 10° vom bisherigen Mittelwert ab, was eine Veränderung der Spalttechnik andeutet. Schließlich — und dies ist in morphologischer Hinsicht der wichtigste Um-

stand — sind aus dieser Industrie die Beidflächer: die Faustkeile und Blattspitzen bereits verschwunden, was darauf hinweist, daß die geschliffenen Meißel und Beile die Rolle des Spalter-Pic-Formenkreises (d. h. der im besprochenen Gebiet diesen entsprechenden Faustkeilformen) paläolithisch-mesolithischer Technik übernommen haben.

Alldem zufolge nehmen wir das Material aus *Tószeg* in den Bereich unserer Untersuchungen nicht auf, weil es von den bisher untersuchten Fundkomplexen grundlegend verschieden ist, trotz naher Verwandtschaft der Keramik. Zwischen *Arka* und *Tóhegy* bestehen offensichtlich grundlegende Differenzen der Produktionsweise: *Tóhegy* nämlich ist bereits eine „regelrechte“ neolithische Industrie.

Schl u ß f o l g e r u n g e n

Zum frühen Postglazial entstand im Bükk-Gebirge und dessen Umgebung eine, wohl mit dem westlichen Campignien vergleichbare, mesolithische Kultur makrolithischen Charakters. Die Träger dieser Kultur waren, nach unseren früheren Feststellungen, in ihrem Bereich die Vorläufer der Pflanzenkultur. Den bisherigen Angaben zufolge hätten die Träger dieser Kultur, die sich an ihr Milieu in den Mittelgebirgen hielten, mit verhältnismäßig wenig Veränderungen noch jene Zeit erlebt, zu der sich in der Tiefebene bereits die ersten neolithischen Bauern niedergelassen hatten. Diese fortlebenden Mesolithiker brachten dann, entweder in der Folge innerer Entwicklung, oder durch die Übernahme von außen her, offensichtlich aber als Resultat dieser beiden Komponenten, ihr eigenes, primitives Keramikinventar hervor. Sie verzogen sich von den Höhen in die schmalen Täler der Gebirgsbäche und übten eine, im Vergleich zur früheren, intensivere Landwirtschaft aus. Das Forschen nach ihren Verbindungen mit dem von ihnen grundlegend verschiedenen Volk der klassischen Bükk-Kultur soll die Aufgabe einer späteren Arbeit sein.

Aus der Untersuchung der Silexwerkzeuge meinen wir ersehen zu können, daß man jene Station der Entwicklungsreihe, die von dem keramikfreien Fundmaterial vom *Ravaszlyuktető* und vom *Avas* vertreten ist, als eine dem keramikführenden Neolithikum unmittelbar vorangehende Stufe betrachten darf. Sofern ein solcher Fund dieser Gruppe einst zutage kommen sollte, der auch Tierknochen hortet, wäre es nicht ausgeschlossen, unter diesen bereits Reste domestizierter Tiere zu finden.¹²

LÁSZLÓ VÉRTES

¹² Wir möchten auch hier Herrn Prof. *Lothar Zotz* für sein freundliches Entgegenkommen, mit dem er den deutschen Text dieses Manuskriptes sprachlich korrigiert hat bestens bedanken.

Appendix

ANTHRAKOTOMISCHE UNTERSUCHUNG DER 1961 GEBORGENEN STEINZEITLICHEN HOLZKOHLEN VOM AVAS-BERG

Bei der Ausgrabung von *L. Vértes* und *J. Korek*, die sie im Herbst 1961 im „Százaz szőlő“ genannten Teil des *Avas-Berges* bei Miskolc ausgeführt hatten, kamen auch Holzkohlen zutage. Von *L. Vértes* erhielt ich teils freigelegt, teils in Originalstellung eingebettet, sieben Materialgruppen zur anthrakotomischen Untersuchung. Ich bezeichnete sie mit Av61/1, 2, ... 7. Av61/1, Av61/2, Av61/3 und Av61/4 stammen aus Grube D der Freilegung, aus ca. 100—110 cm Tiefe, Av61/5 und Av61/7 stammen aus Grube B aus 80—100 cm Tiefe, während Av61/6 aus Grube B und D vermischt zutage kam. Sowohl die präparierten als auch die in Lehm eingebetteten Holzkohlen sind sehr schlechter Erhaltung, meist recht klein (1—2 mm), meist plattig sich spaltend, zusammengepreßt, verzerrt und vermodert; man kann die Gewebestruktur oft nur mit großer Schwierigkeit erkennen. Die anthrakotomische Untersuchung wurde mit der kombinierten Stereo-Opak-Methode ausgeführt. Auf diese Weise könnten insgesamt 92 Holzkohlenstückchen meist in drei Sichten untersucht. Die Ergebnisse sind:

	Av61/1	Av61/2	Av61/3	Av61/4	Av61/5	Av61/6	Av61/7	Insg.
<i>Quercus</i> sp.	10	1	3	16	—	7	—	37
<i>Larix-Picea</i>	—	—	—	—	10	7	37	54
cf. <i>Pinus</i>	—	—	—	—	—	—	1	1
Insgesamt	10	1	3	16	10	14	38	92

Dazu soll noch bemerkt werden, daß die meisten zur *Quercus*-Kategorie gehörenden Stücke lediglich den um das Mark herum befindlichen Jahresring enthielt. Gruppiert man das Material den Bezeichnungen von *Vértes* gemäß, erhält man folgendes:

	B	B—D	D	Insg.
<i>Quercus</i> sp.	—	7	30	37
<i>Larix-Picea</i>	47	7	—	54
cf. <i>Pinus</i>	1	—	—	1
Insgesamt	48	14	30	92

Daraus wird sofort klar, daß aus Grube B wahrscheinlich ausschließlich *Quercus* sp., aus Grube D ausschließlich *Larix-Picea* bzw. cf. *Pinus* zutage kamen.

Die Absonderung der zwei Gruben auf dieser Basis kann nicht entsprechend eingeschätzt werden, da uns *L. Vértes* mitgeteilt hat, die zwei Bergungsgruben wären nahe zueinander freigelegt worden, und auch die übrigen Funde sollen einander entsprechen; auch das anthrakotomische Material stammt aus annähernd derselben Tiefe und gehört zu derselben Kulturschicht. Es könnte sich aber um die Überreste von zwei *ad hoc*-Feuerherden handeln: das Feuer wurde einmal aus Laubholz, das anderemal aus Nadelholz angefacht. Auf den *ad hoc*-Charakter der Feuerherde weist auch der Umstand hin, daß die Holzkohlen aus Grube D in ihrer mikroskopischen Struktur sehr ähnlich sind. Man darf daher das Material aus den Gruben B und D gemeinsam behandeln.

Hinsichtlich einer vegetationsgeschichtlichen Einschätzung des Materials darf man feststellen, daß 40% der Holzkohlen von Laubbäumen (*Quercus*), 60% von Nadelbäumen (*Larix-Picea*) stammen. Das weist darauf hin, daß der Zeitpunkt der Entstehung der Kulturschicht keinesfalls bedeutend jünger als das auf das W-3 folgende Spätglazial bzw. die sog. Haselzeit sein kann, was in Ungarn dem Mesolithikum entspricht. Bereits früher untersuchte *Hollendonner* „mesolithische“ Holzkohlen vom Avas-Berg, fand aber keine Nadelbäume unter ihnen. Verfasser fand später in einem Niveau der Petényi-Höhle, die etwa 20 km entfernt vom Avas ist, 95% Nadelholz- und 5% Laubholzreste. Unter letzteren gab es auch *Quercus*, unter ersteren hatte *Larix-Picea* die Dominanz und auch *Pinus* sp. erschien. Dies bedeutet einen quantitativen Unterschied im Vergleich zu den neuesten, am Material vom Avas-Berg gewonnenen Angaben. Bedenkt man aber, daß die Petényi-Höhle in 700 m Höhe liegt, während der höchste Punkt des Avas-Berges nur 234 m ü. d. M., darf man die Holzkohlen der zwei Fundorte eigentlich als gleichaltrig betrachten.

JÓZSEF STIEBER

FRÜHBRONZEZEITLICHES GRÄBERFELD IN VŠECHSVÄTYCH

Die archäologische Abteilung des Ostslowakischen Museums führte im Jahre 1961—62 12 Km südlich von Košice (Kaschau) in der Umgebung von Všechnsvätych (Kassamindszent) Ausgrabungen durch. Der Fundort befindet sich auf der in allen Epochen der Urzeit besiedelt gewesenen rechtsseitigen Terasse des Hernád, auf der „Farské zeme“ benannten Leiten. In neuerer Zeit bildet Všechnsvätych zusammen mit drei kleineren Siedlungen, Buzice, Bernatovce und Kostany eine Valaliky benannte Gemeinde.

Auf dem Gräberfeld wurden 1961 46, 1962 8 Gräber freigelegt, zusammen also 54 Gräber aus der frühen Bronzezeit. Die Länge der west-östlichen Achse des durchforschten Teiles des Fundortes beträgt 48 m, die Länge der nord-südlichen Achse 18 m. Der südliche Teil befindet sich unter dem gegenwärtigen Friedhof und konnte darum nicht freigelegt werden.

Die Stratigraphie des Gräberfeldes ist unkompliziert. Die Erdoberfläche wird aus einer 20—30 cm dicken Humusschicht gebildet, welche in eine beiläufig 40—50 cm dicke Schichte gelben Sandes übergeht, darunter befindet sich hellgrüner körniger Sand. Die dunkler getönten Gräber machten sich in der ersten und zweiten Schichte bemerkbar und erreichten im unteren Teile eine Tiefe von 60—160 cm in der hellgrünen Sandschichte.

26 der 54 freigelegten Gräber waren gestört, 18 unversehrt. In 5 Gräbern wurden verstümmelte Skelette gefunden, in 4 Gräbern Schädel oder Schädelteile, in einem Falle ein vermodertes Kinderskelett. Keramik, Schmuckstücke, Metall- und sonstige Gegenstände wurden in 33 Gräbern gefunden.

Die Gräber zogen in 16 Fällen durch ihre Färbung die Aufmerksamkeit auf sich. Der Grundriß der Gruben war in mehreren Fällen nicht mehr festzustellen, was mit der geologischen Zusammensetzung des Gräberfeldes und mit der Tiefe der Gräber zusammenhing. Die Gruben wiesen in der Mehrzahl eine rechteckige Form auf und nur vereinzelt gab es Konturen eines annähernden Viereckes. Ihre Tiefe war unterschiedlich. Die geringste Tiefe hatte das Grab Nr. 30 mit 25 cm aufzuweisen, die grösste Tiefe die Gräber Nr. 47 und mit 160 cm.

Die Grubenwände waren in der Regel senkrecht und scharf ausgeckt, der Grund eben und geglättet.

In der durch hiesigen Sand gebildeten Kulturschichte der Gräber fehlten die Fundstücke gänzlich. Bei den gestörten Gräbern indessen lag der Fall anders. Die im Grabe belassenen Gegenstände, insbesondere fayenceartige Keramik, aus Meermuscheln hergestellte Perlen und Bronzegegenstände waren in der gestörten Schichte planlos verstreut. Die Gefäße befanden sich meistens 10—20 cm tief unter den durcheinander geworfenen Gebeinen. Daraus wird ersichtlich, daß bei der Bestattung keine Gegenstände ins Grab geworfen wurden, was im Altertum ein weitverbreiteter Brauch war. Ebenso konnten keine Spuren eines rituellen Brandes, — so wie Kohlenstücke und verbranntes Erdreich — festgestellt

werden, im Gegensatz zu dem benachbarten Gräberfeld von Kostany,¹ wo wir in zwei Fällen auf nachweisliche Brandspuren stießen.

Ursprünglich befanden sich sämtliche Bestattungen in Hockerstellung, einheitlich auf der ganzen Fläche des freigelegten Gräberfeldes, selbst dort, wo die Gräber entgegengesetzt gerichtet waren.

Die Skelette ruhten auf der rechten oder linken Seite, das Gesicht gegen Süden gerichtet. Der Bestattungsritus war einheitlich, wenngleich man in der Lage der Hockerskelette kleinere Abweichungen wahrnehmen konnte. In den gestörten Gräbern war die Ostung nicht mehr festzustellen, die zerwühlten Gebeine lagen zumeist in einem oder zwei Haufen. In den Gräbern Nr. 18 und 36 hatten einzelne Knochen (Femur, Tibia) noch ihre ursprüngliche hockende Stellung beibehalten, und so ist anzunehmen, daß es sich auch bei den gestörten Gräbern um Hockerbestattungen handelte. In allen Teilen des Gräberfeldes fanden sich gleicherweise Skelette von mehr oder minder ausgeprägter Hockerstellung, so daß der Grad der Hockerstellung keinen Anhaltspunkt für die Zeit der Besiedlung ergibt. Der ältere Teil des Gräberfeldes wird nicht durch stärker gekrümmte Hocker gekennzeichnet.

Die Hände waren im Ellbogen so weit zurückgebogen, daß die Finger vor den Schädel zu liegen kamen, in einzelnen Fällen berührten sie die Mandibula. Die Armknochen lagen schräg oder parallel zum Körper. Die Lage der Hände war im Allgemeinen einheitlich zu nennen; aus kleineren Abweichungen können wir nicht auf chronologische oder rituelle Veränderungen schließen. Aus der Lage der Skelette und der Hände sowie der Ausstattung der Gräber konnte keinerlei Schluß auf eventuelle gesellschaftliche oder wirtschaftliche Differenzen gezogen werden.

Die Ostung der Bestattungen: Unter 18 unversehrten Gräbern hatten 7 west-östliche, 5 ost-westliche, 1 nord-südliche, 1 süd-nördliche, 2 südöstlich-nordwestliche, 1 nordwestlich-südöstliche, und 1 nord-nordöstliche-süd-südwestliche Ostung.

Den wertvollsten Teil des Gräberfundmaterials bilden die Schmuckstücke, Metall- und Beingegegenstände, Keramik, kleinere Obsidiane, Jaspise, eine durchbohrte Steinaxt, steinerne Pfeilspitzen, Bruchstücke von Glasschmuck und ein Pferdezaun. Diese Gegenstände stellten zum Teil persönliches Eigentum, zum Teil Beigaben für das jenseitige Leben vor; einige der fayenceartigen Stücke zierte die Kleidung.

Die Lagerung der Beigaben war nicht einheitlich. Die Fayence-, Bronze- und Beinschmuckstücke wurden in den meisten Fällen neben dem Schädel oder zumindest in seiner Nähe gefunden, Bronzedolche und Steinpfeilspitzen im Schoß des Skelettes, oder daneben. In den gestörten Gräbern hatten die Gegenstände sekundäre Lage.

Den größten Teil der Gräberfunde bilden Schmuckstücke (Abb. 3/3—5; 4/1—3, 5—9; 7/1) u. zw. die Perlen der Halskette, Bronzeohrgehänge, kleinere Bronzeröhrchen, Bronzearmband, ein längliches Bronzeschmuckstück, Bruchstücke von Glasschmuck, Beinnadeln und durchbohrte Eberstoßzähne. Die Fayencen und aus Meermuscheln hergestellten Perlen (Abb. 4) verdienen erhöhte

¹ Pástor, J., Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Košťanoch. Študijné zvesti AÚSAV 9. (Nitra 1962) 63—80.

1

2

3

4

6

5

Abb. 2.

Aufmerksamkeit. In der Ostslowakei sind sie uns aus Kostany und Perín² bekannt, doch kommen sie auch im westlichen Teile der Slowakei,³ in Böhmen⁴ und Mähren⁵ sowie auch in Ungarn,⁶ Rumänien,⁷ Polen⁸ und Nordeuropa⁹ vor.

Dr. J. Ahlers sah aus Fayenceperlen zusammengestellten Schmuck im Staatlichen Archäologischen Museum in Konstanza (Rumänien), Schreiber dieser Zeilen in den Museen von Warschau und Krakau in die frühe Bronzezeit datierte Funde. In der Slowakei finden wir sie zu Beginn der Bronzezeit im Kreise der Nyitraer Bronzekultur. Der Ursprung der Perlen ist in Ägypten und Asien zu suchen, von wo sie zu Beginn der Kultur eingeführt wurden. Nachdem sie auch in den gestörten Gräbern des Všechnýtycher Gräberfeldes recht zahlreich vorkommen, dürfen wir annehmen, daß sie damals bereits auch in der Ostslowakei an bisher unbekannten Siedlungsorten erzeugt wurden. Die Fayenceperlen wurden beim Gräberraub verstreut, doch von den Grabräubern nicht mitgenommen.

Von größerer Bedeutung als die Schmuckstücke sind Keramiken und Waffen. In die Gruppe der Waffen reihen wir die Bronzedolche (Grab Nr. 2 und 47), die Bronzeaxt (Grab Nr. 47) die Steinfeilsitzen (Abb. 5/3—4; 6/4) und die kleineren Obsidian- und Feuersteingegenstände ein. Die Dolche stammen aus gestörten Gräbern. Sie waren ursprünglich mit Holzgriffen versehen, die mit Nägeln am unteren Teil der Klinge befestigt waren. Vier Nägel blieben im Grab Nr. 2, sieben Nägel im Grab Nr. 47 erhalten. Die Letzteren sind größer und stellen einen wertvollen Fund des Gräberfeldes vor. Analogien finden wir in Grab Nr. 15 und 17 des nahegelegenen Gräberfeldes von Kostany, des Weiteren in einzelnen Kulturen der frühen Bronzezeit, teilweise auch in der mittleren Bronzezeit. Der Dolch hat eine Länge von 21,5 cm und weist schlanke Dreieckform auf. Zusammen mit der massiven Bronzeaxt (Grab Nr. 47) gehört er zu den in typologischer Hinsicht auf höchster Entwicklungsstufe stehenden Geräten des Gräberfeldes (Abb. 5/3—4). Darum reihen einzelne Forscher das Gräberfeld gemäß der Reinecke-Chronologie unter A 2, bzw. B 1 ein.

Angelegentlich der Analyse und Durchforschung der Keramik gewinnt das Gräberfeld für die Ostslowakei an Wichtigkeit. Es gelang, 13 Gefäße sicherzustellen; ihre Lage im Grab war nicht einheitlich zu nennen und konnte so keine allgemeine Regel aufgestellt werden. Die Gefäße stammen mit zwei Ausnahmen dem Fund aus Grab Nr. 35, wo das Gefäß im Schoße des Skeletts ruhte, und den Gefäßen aus Grab Nr. 49, wo das kleinere Gefäß vor den vorgestreckten Knien, das Größere beim Fußende lag- aus gestörten Gräbern.

² Ebenda.

³ Dejiny Slovenska I. od najstarších čias do roku 1948. (Bratislava 1961) 42.

⁴ Böhm, J., Kronika objeveného věku. (Praha 1941) 253.

⁵ Ebenda.

⁶ Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 2 (1952) 66.

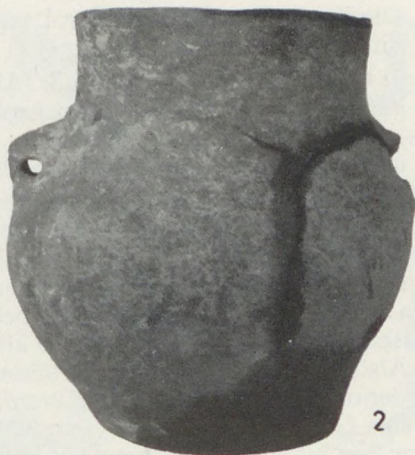
⁷ Chropovský, B.—Dušek, M.—Polla, B., Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku. (Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei.) Archaeologica Slovaca Fontes III. (Bratislava 1960) 109.

⁸ Kostrzewski, J., Prehistoria ziem polskich od mezolitu do okresu wendrowek ludow. (Kraków 1939).

⁹ Točík, A., Staršia a stredná doba bronzová na juhozápadnom Slovensku. Referáty o pracovných výsledkoch čs. archeologov za rok 1955. II. (Liblice 1956) 47—53.; Chropovský, B.—Dušek, M.—Polla, B., loc. cit.

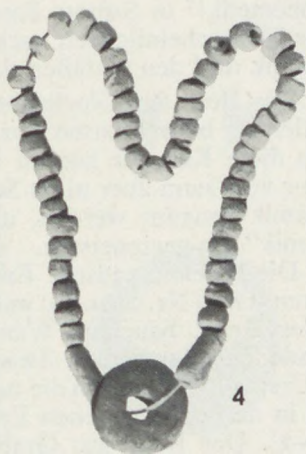
1

2

3

4

5

Abb. 3.

Die Keramik teilen wir ihren Ursprungs und ihrer Form nach in drei Gruppen ein:

- in Gefäße der Schnurkeramik (Abb. 2/3—5; 5/2),
- in bei dem Volke der Glockenbecherkultur übliche Keramiken (Abb. 2/1—2; 6/1),
- und in Keramiken heimatlicher Provenienz (Abb. 2/6; 3/1—2).

Die erste Gruppe wird von den töpfchenförmigen Gefäßen gebildet, welche wiederum in zwei Untergruppen geteilt werden können: in Gefäße mit unter dem Mundrand angesetztem Henkel und in solche mit Bandhenkel. Zu Letzteren gehört ein größeres, mit Schnurmuster geziertes irdenes Gefäß. Diese Keramik ist in der Glockenbecherkultur unbekannt,¹⁰ im Karpatenbecken kommt sie indessen in den Gräberfeldern der älteren Bronzezeit, in Óbéba, Ószentivány und Alsónémedi,¹¹ und auch in Böhmen¹² vor. Gleichfalls häufig ist sie in der transdanubischen inkrustierten Keramik¹³ anzutreffen (Abb. 2/3—5; 5/2).

Die Gefäße der anderen Gruppe¹⁴ kommen in den Gräbern Nr. 3, 19 und 49 vor. Sie bilden eine Gruppe für sich. Ihre Analogien sind in der Schnurkeramik von Nagyrév¹⁵ und verhältnismäßig häufig in der Kultur von Unetice anzutreffen.¹⁶ Außerdem ist dieser Typ noch im frühbronzezeitlichen Gräberfeld von Alsónémedi,¹⁷ in Szőreg, Kisapostag und in der slawonischen Kultur bekannt. Aller Wahrscheinlichkeit nach besteht auch ein Zusammenhang zwischen dieser Keramik und den Gefäßen der Lintzenkeramik.¹⁸ (Abb. 2/1—2; 6/1).

Das Volk der Glockenbecherkultur lebte weder in der Ostslowakei, noch auf den ihr benachbarten Territorien. Wir benützen untenstehende Benennung, denn diese Keramik kommt überall in der Nachbarschaft der Glockenbecherkultur vor, kann aber nicht Schnurkeramik, noch Nagyréver oder Protounetice Keramik genannt werden, und darum finden wir die Bezeichnung „Begleitkeramik“ am geeignetsten.

Die bezeichnendsten Exemplare der heimatlichen Keramik sind die Amphoren (Grab Nr. 27 u. 30) und der Krug aus Grab Nr. 33. Die Amphoren weisen in der Regel bauchige Wandung auf; der zylindrische Hals geht in einen ausladenden Rand über. Zwischen Leibung und Hals finden zwei Henkel Platz. Ihr Ursprung¹⁹ reicht in die neolithische und äneolithische Zeit zurück; sie kommen in den verschiedenen Epochen der bronzezeitlichen Zivilisation vor (Abb. 3/1—2). Der Krug aus Grab Nr. 33 (Abb. 2/6) ist am bauchigsten Teil des Korpus senkrecht gerippt, welches Muster mit den rund um den Hals eingedrückten Punkten einen rechten Winkel bildet. Ein Bandhenkel verbindet den

¹⁰ Kalicz N., Arch. Ért. 84 (1957) 130.

¹¹ Ebenda.

¹² Schráníl, J., Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens (Berlin—Leipzig 1928) Taf. XXI.

¹³ Csalog J., Arch. Ért. 1942. 119—143.

¹⁴ Tompa F., Budapest története. I. Budapest az ókorban. (Bp. 1942) Taf. VII/1.

¹⁵ Kalicz N., op. cit. Taf. XXIII/6.

¹⁶ Coblenz, W., Bemerkungen zum Forschungsstand über die Vorlausitzer Kultur nördlich von Erzgebirge und Lausitzer Bergland. Kommission für Äneolithikum und die ältere Bronzezeit. (Nitra 1958 — Bratislava 1961) 185—196., Abb. 1.

¹⁷ Kalicz N., loc. cit.

¹⁸ Ebenda.

¹⁹ Šiška, St.—Vizdal, J. Záchranný výskum na neoliticom sídlisku v Michalovciach. AR 13 (1961) 871—874.

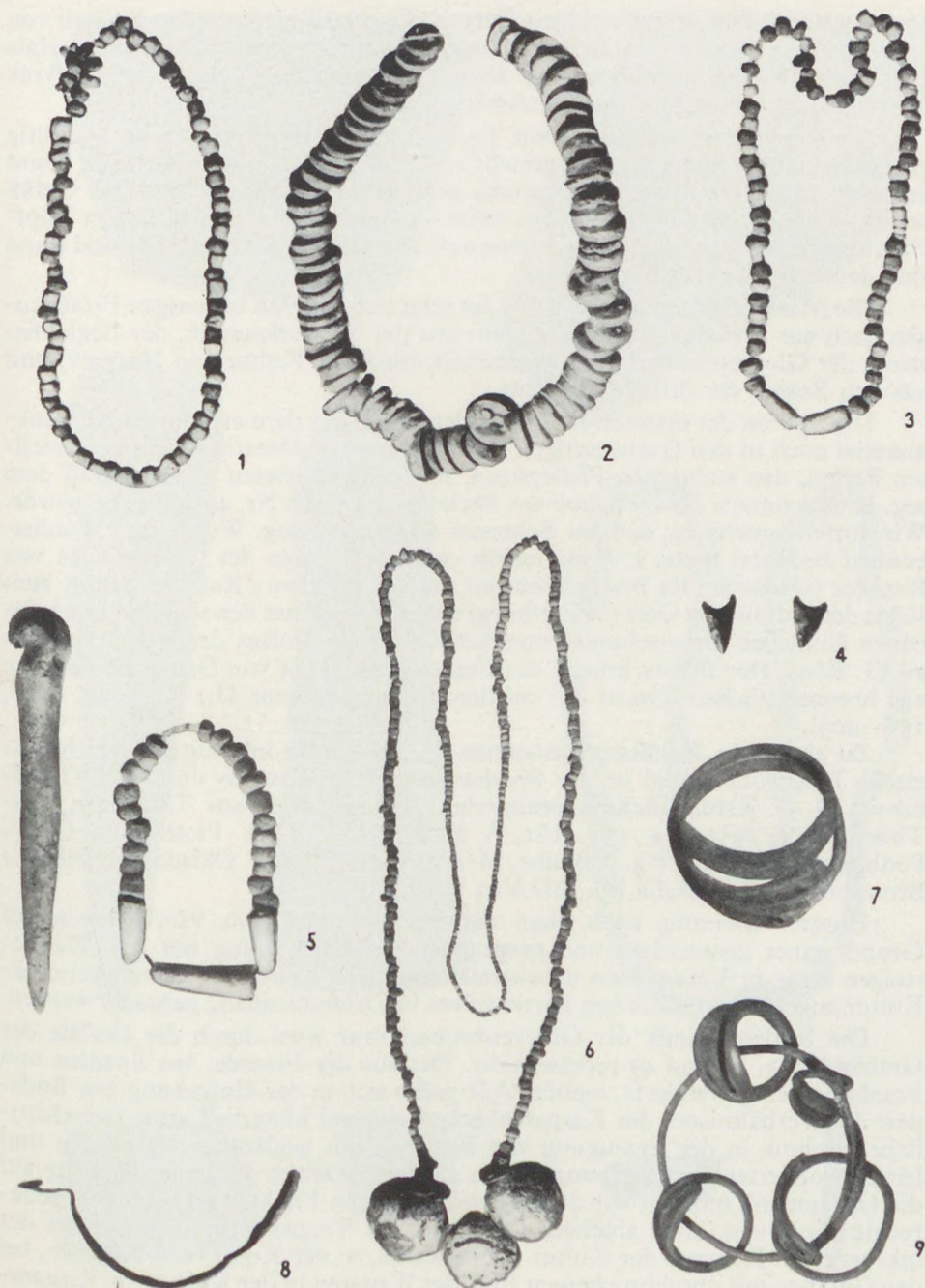

Abb. 4.

Mundrand mit dem kugelförmigen Korpus. Er gehört nicht zu den Krügen von Nagyrév, die schlanker und in ihren Ausmaßen größer sind und einen dem Hals angesetzten Henkel aufweisen. Das klassische Gefäß der Kultur von Nagyrév fehlt auf dem Gräberfeld von Všečsvätých gänzlich.

Die Keramik ist in Hinsicht auf Technik und Formgebung recht sorgfältig aus fein geschlammtem Ton hergestellt und in allen Fällen mit der freien Hand geformt. Ihre Oberfläche ist meistens geglättet und schmucklos. Das Gefäß selbst ist entsprechend gebrannt; es weist — wenn wir von den einfachen Töpfchen absehensymmetrische Gliederung auf. Der Grund, Korpus, Hals und Rand sind deutlich abgesetzt.

Die Materialkultur des Gräberfeldes setzt sich unseren bisherigen Erfahrungen nach aus drei Faktoren zusammen: aus der Schnurkeramik, der Begleitkeramik der Glockenbecherkultur (vermittelt durch die Kultur von Nagyrév) und aus den Resten der örtlichen Kultur.

Die Spuren der ersteren Kultur finden wir außer dem erwähnten Keramikmaterial noch in den fayenceartigen Funden, den aus Meermuscheln hergestellten Perlen, den steinernen Pfeilspitzen, in der geschäfteten Steinaxt und dem sog. Brustschmuck der im Schoß des Skelettes aus Grab Nr. 49 gefunden wurde. Wir dürfen annehmen, daß der Schmuck seinerzeit Rang, Würde und Wohlhabenheit bedeutet hatte. I. Bóna befaßt sich im Rahmen des Gräberfeldes von Rusovce (Oroszvár) im Besonderen mit diesem Problem; Rusovce gehört zum Kreis der Kultur von Gáta (Wieselburg) und I. Bóna leitet den von ihm beschriebenen ähnlichen Brustschmuck von der Kultur des Volkes der Schnurkeramik ab. (I. Bóna, Der Brustschmuck des Frauengrabes N. 4 von Oroszvár, Beiträge zur bronzezeitlichen Tracht des mittleren Donaubeckens II., A. E. 87. 1960, 198—203).

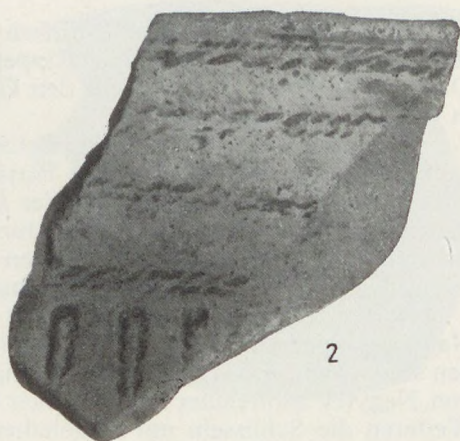
Zu ähnlichen Resultaten gelangten H. D. Kahlke in bezug auf die thüringische Hügelkultur und in der Sowjetunion A. P. Kruglov und A. P. Okladnikov; H. D. Kahlke, Schnurkeramische „Kettenhocker“ aus Thüringen, Alt-Thüringen I. 1953—54, 153—181, A. P. Kruglov, B. B. Piotrovskij, G. V. Podhajeckij, Mogilnik v g. Nalcsike, MIA 3, 1941, 67, A. P. Okladnikov, Neolit i Bronzovij vek Pribajkalja III., MIA 43 1955, 143).

Unserer Meinung nach kann der Brustschmuck von Všečsvätých auf Grund seiner genetischen und geographischen Verbreitung mit den Wanderungen eines in Vorderasien urbeheimateten, dem Kreise der Schnurkeramik-Kultur angehörigen, östlichen Hirtenvolkes in Zusammenhang gebracht werden.

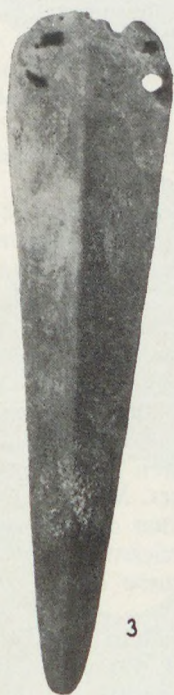
Die Begleitkeramik der Glockenbecherkultur wird durch die Gefäße der Gräber Nr. 3, 19 und 49 repräsentiert. Das aus der Fremde, aus Spanien und Frankreich eingewanderte, mobile Volk paßte sich in der Umgebung von Budapest den Verhältnissen des Karpatenbeckens an und hinterließ seine fortschrittliche Technik in der Erzeugung von Keramik mit geglätteter Oberfläche und leicht profilierter Linienggebung einem größeren Gebiet als Erbe. In bezug auf die Ornamentik möchten wir die aus eingedrückten Punkten entstandene, senkrechte Linie von ihnen ableiten. Diese Art der Verzierung finden wir bei der inkrustierten Keramik der Kultur von Vučedol, in der Kultur von Nagyrév, bei den Gefäßen mit durchbrochenem Fuß, des Weiteren in der Kultur von Kisapostag und in Tószeg.

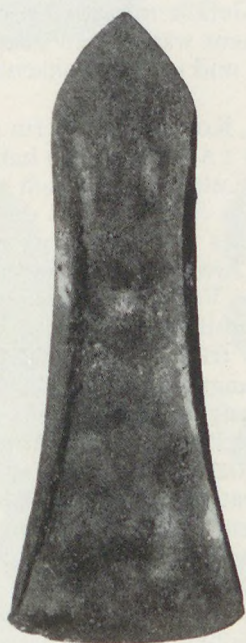
1

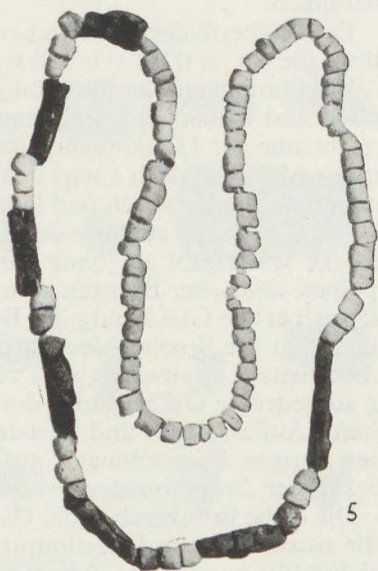
2

3

4

5

6

7

8

Abb. 5.

Die Reminiszenzen der örtlichen Vergangenheit machen sich durch die niedrigen Füße, die plastischen Rippen und die Amphorenhenkel bemerkbar. Dieses Ziermotiv finden wir auf den Gräberfeldern der frühen Bronzezeit und in der Kultur von Unetic.

Die Materialkultur des Gräberfeldes von Všechnvátých übertrifft an Reichtum die Kulturen von Nagyrév, Perjámos, Kisapostag, Gáta und Unetic. In dieser Epoche stand das Gebiet der Ostslowakei in unmittelbarer Handels-, Wirtschafts- und kultureller Verbindung mit der Wiege der europäischen Zivilisation. Das Grabfeld stellt nur einen verhältnismäßig kleinen Beweis für die reiche Vergangenheit dieses Territoriums im Rahmen der oberen Theißgend.

In der Keramik des Gräberfeldes fehlen alle vier Typen des Kruges von Nagyrév, welche aus der Begleitkeramik der Glockenbecherkultur hervorgegangen sind. Man kennt sie lediglich in Ungarn. Gleichfalls fehlen die in der Kultur von Nagyrév zahlreicher vorhandenen Gefäße mit durchbrochenem Fuße, des Weiteren die Schüsseln mit eingehaltenem wagrechten oder schrägem Mundrand, welche in der Kultur von Nagyrév und in der Glockenbecherkultur häufig vorkommen.

Die Gräberfelder von Všechnvátých, Kostany und Perín gestalten eine neue Kultur, die wir KULTUR VON KOSTANY benannt haben.

Die chronologische Einteilung der Kultur erweist sich als ziemlich problematisch und ist von genauer Kenntnis der Steinzeit und der älteren Bronzezeit — nicht nur der Ostslowakei, sondern des ganzen Karpatenbeckens-abhängig. Unserer Meinung nach entspricht die Chronologie Reineckes²⁰ kaum den geographischen, biologischen und kulturellen Voraussetzungen, was im Besonderen auf die Obertheiß zutrifft, deren einheitlichen Teil die Ostslowakei bildet. Reinecke selbst gibt zu, ohne Kenntnis frühbronzezeitlicher Gräberfelder die Typologie deutscher Bronzen zum Ausgangspunkt gewählt zu haben und darum hielt auch er die Gliederung der Bronzezeit für provisorisch. Wir dürfen annehmen, daß er die Bronzen des Karpatenbeckens mit den deutschen Bronzen verglichen hatte. Gegenwärtig aber verhält sich die Sachlage anders. Mehrere, seither aufgedeckte Gräberfelder des Karpatenbeckens ermöglichen die Revision früherer Auffassungen und Feststellungen, genau so, wie die nächsten Generationen unsere Feststellungen auf Grund der reellen Ergebnisse heute noch unbekannter Ausgrabungen revidieren werden.

Die frühe Bronzezeit in der Ostslowakei teilen wir provisorisch in zwei Teile: in die ostslowakische Hügelkultur mit Schnurkeramik Barca I, Fundort IV/1. Schichte (die kannelierte Keramik ausgenommen), und in die Kultur von Kostyány, zu welcher auch das Gräberfeld von Všechnvátých zu rechnen ist. Mit der in der Ostslowakei in Ausbildung begriffenen Gruppe von Zatiný beschäftigen wir uns vorläufig nicht, da sie bis nun noch nicht publiziert wurde.

Die erstere Gruppe halten wir für älter als Reineckes A 1, die Zweite können wir in die Übergangsperiode zwischen Reineckes A 1-A 2 einreihen. Einzelne Forscher placieren das Gräberfeld von Všechnvátých den Funden von Grab Nr. 47 (Dolch und Axt) nach in A 2 ja sogar B 1. Unserer Meinung nach ist die Einteilung der ersteren Kultur mehr als wahrscheinlich, die der Letzteren provisorisch zu nennen.

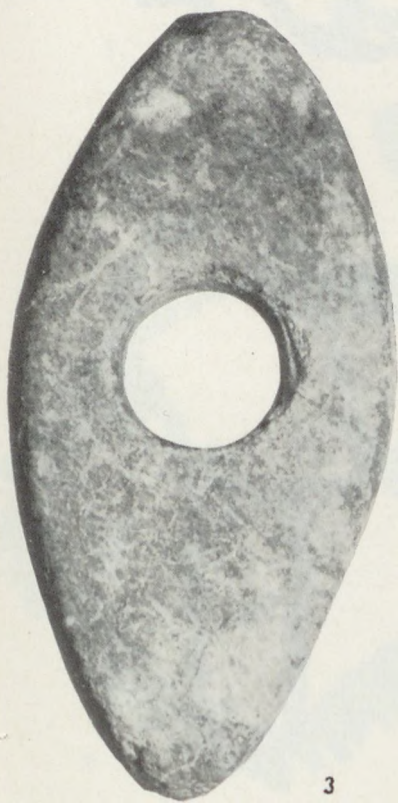
²⁰ Reinecke, P., Arch. Ért. 19 (1899) 225—251, 316—340.

1

2

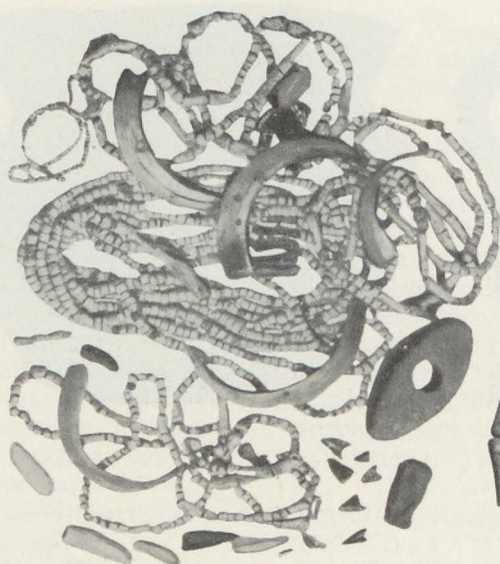

3

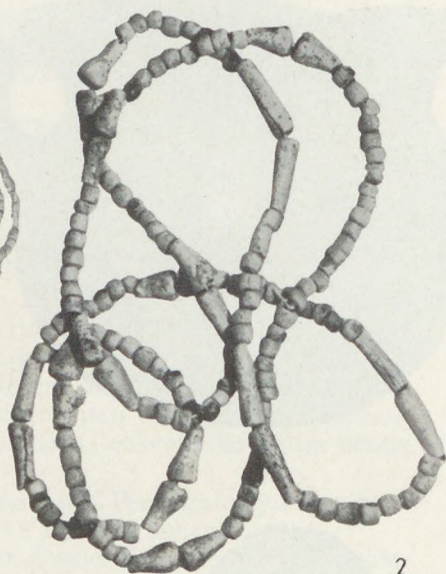

4

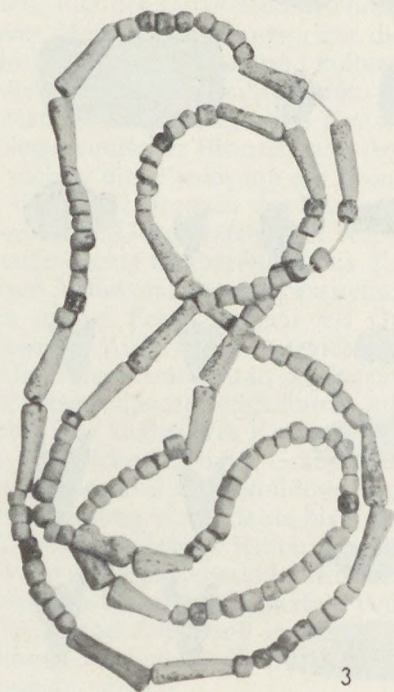
Abb. 6.

1

2

3

4

Abb. 7.

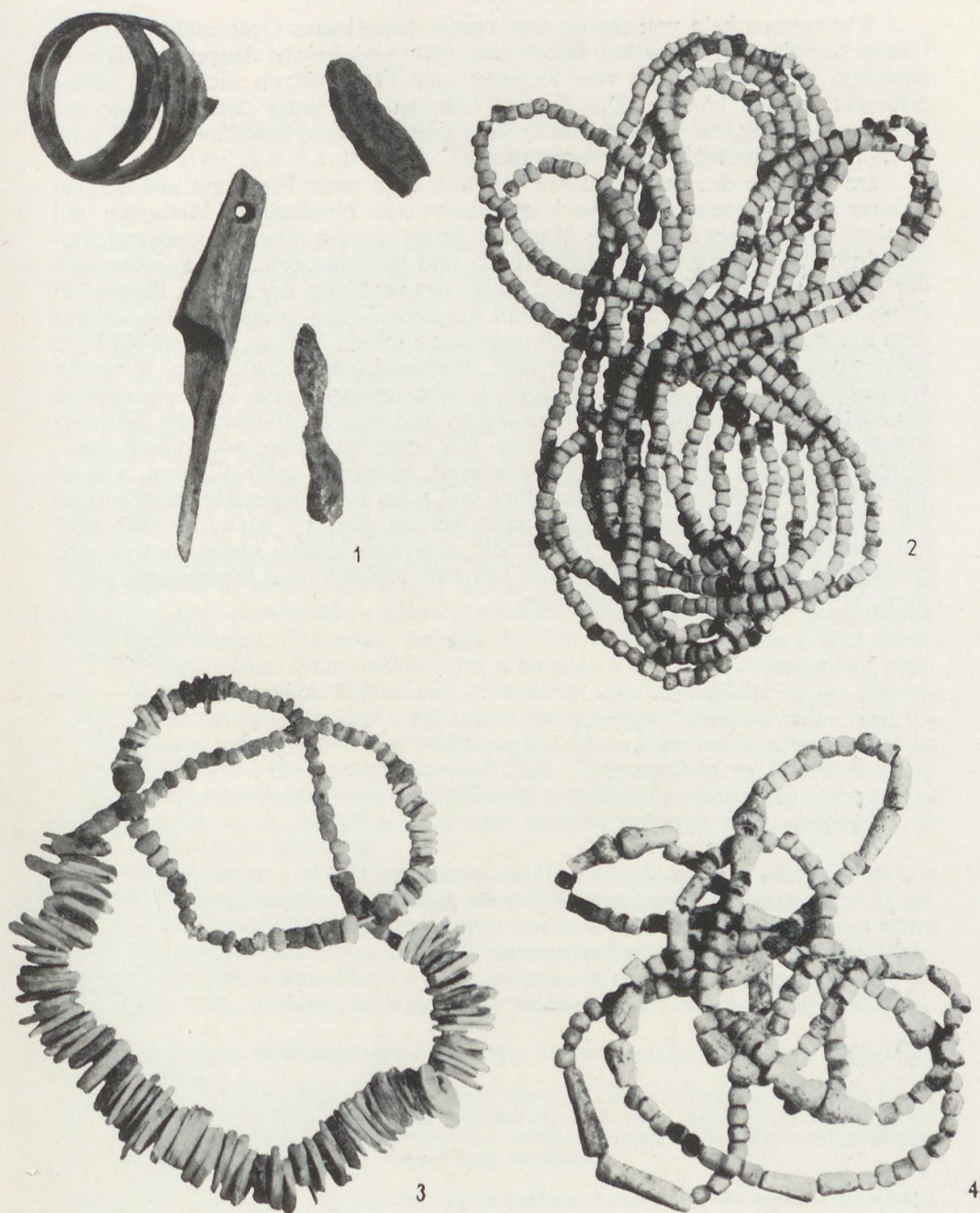

Abb. 8.

Wir kennen kein vollständig und restlos freigelegtes Gräberfeld, lediglich Gräberkomplexe. Auf absolute Ergebnisse dürfen wir keinen Anspruch erheben, nachdem die Gräberfelder von Kostany und Všechnavýtych nicht zur Gänze erforscht werden können. Das Erstere befindet sich unter dem Gelände der jetzigen Siedlung, das Letztere unter dem gegenwärtigen Friedhof, so daß zwei Drittel der Gräberfelder unbekannt bleiben.

Im Gefolge der neuen Kultur tauchen auch neue Probleme auf welche, unserer Meinung nach nicht durch spekulative oder typologische Methoden und Analyse des bis nun bekannten Materials gelöst werden können, sondern lediglich durch Freilegung neuer Gräberfelder und Siedlungsorte. Die Forschungen der Zukunft werden Licht in das Dunkel des problems der frühen Bronzezeit bringen. Unserer Meinung nach nimmt das neue Leben in der Ostslowakei mit dem Erscheinen des Volkes der Schnurkeramik seinen Anfang, dieses Volk legte bei uns den Grund der langandauernden, bronzezeitlichen Zivilisation. Wir müssen in dieser Epoche, so weit als möglich, vom rekonstruierten Leben ausgehen, die Materialkultur stellt lediglich ein Mittel und eine Möglichkeit des Kennenlernens der urzeitlichen Geschichte vor. Wir sprechen immer noch von bronzezeitlicher Kultur, und nicht von Bronzezeit, Stämmen oder Völkern, welche wir auf Grund geordneter Gräberfelder und toter Siedlungen gezwungenermaßen für die frühe Bronzezeit akzeptieren werden. Unserer Meinung nach setzt ein 100 Gräber umfassendes Gräberfeld eine entwickelte administrative und politische Organisation voraus, nicht nur eine ständige und lebensstarke Siedlung, wie wir dies bis jetzt auslegten.

JÁN PÁSTOR
Košice

A FÉRFI ÉS NŐI VISELET NYOMAI A TÁPÉI BRONZKORI TEMETŐBEN

Hazai későbronzkor¹ kutatásunk súlypontja eddig általában az időrendi-történeti kérdések területére korlátozódott. E vizsgálatokat is, elsősorban kincsleletek elemzése során végeztük,² a mindennapi élet felelevenítése kísérletének látószögéig figyelmen kívül való hagyásával.

Későbronzkorunk egyik legizgalmasabb, és részleteiben még korántsem tisztázott szakasza, a közép-Duna-vidéki halomsíros csoportok vándorlásának kora.³ Az oly sok vitát kiváltó leletek közül azonban,⁴ Magyarország területéről a mai napig sincs közölve egyetlen korszerűen feltárt s átvizsgált temetőegyüttes. Természetes tehát, hogy a kor viseletének kérdéseire egyetlen kutató sem tudott részletekbe menő vizsgálatokra támaszkodva érdemlegesen hozzányúlni. A bronzkori övkapcsok és diadémák elemzése során leközlött egyetlen sír — noha igen jelentős —, csak igen kevés általánosításra ad alkalmat.⁵ Növeli a nehézséget az e kori csontvázak feltűnően rossz állapota, mely általános jelenségnek mondható az egész halomsíros körben. Itt a talajviszonyoktól független, talán táplálkozási tényezőkkel kell számolnunk, e jelenség részletes vizsgálatát azonban biológusaink feladatának tartjuk. Embertani anyagot hazánk területén egyetlen e kori sírból sem közöltek eddig. Nem sokkal jobb a helyzet a környező országokban sem. Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia halomsíros kultúrájú leletei között alig találunk olyan síregyüttest, ahol a váz nemét antropológus határozta volna meg, s a leletek pontos megfigyeléséből a ruházat egyes elemeire következtethetnénk. Csúpan a halomsíros kör nyugati csoportjainál, Thüringiában és Bajorországban nyílt eddig lehetőség a viselet részletesebb vizsgálatára, elsősorban a szerencsés talajviszonyok miatt, melyben a növényi eredetű anyagok néha meglepően jó fenntartásban maradtak meg.

Természetesen a viselet rekonstrukciójához a legfontosabb adatokat ott is a fémtárgyak szolgáltatják. E területek leleteiből levonható következtetések összegzésével R. Feustel foglalkozott.⁶ A férfi viseletre jellemzőnek tartja az egy tűvel kulcscsont magasságában összekapcsolt köpenyszerű ruhadarabot, valamint a lábujjgyűrűkből kikövetkeztethető nyitott lábbelit. A női viselet kapcsán kétféle típusú inget, övet, szoknyát, köpenyt, s egy sajátos, a fejet borító fátolt tételez fel.

¹ Későbronzkor időtartama alatt a halomsíros kultúra bevándorlásától a HB végéig tartó időszakot értem.

² *Mozsolics A.*, Acta Arch. Hung. 8 (1957) 119—156.; *Bóna I.*, Acta Arch. Hung. 9 (1958) 211—243.; *Köszegi F.*, Acta Arch. Hung. 12 (1960) 137—186.; *Ua.*, Arch. Ért. 91 (1964) 3—15.

³ Az újabb kutatások alapján a halomsíros kultúrának mind időrendileg, mind területileg több csoportját tudjuk elkülöníteni Magyarországon területén is.

⁴ Vö. 2. j.

⁵ *Bóna I.*, Arch. Ért. 84 (1957) 49—57. A kérdéses dunaújvárosi sírt egyelőre feltételeesen köthetjük a halomsíros kultúra korához.

⁶ *Feustel, R.*, Bronzezeitliche Hügelgräberkultur in Gebiet von Schwarzburg. (Weimar 1958) 50—52.

9. ábra

Óvakodnunk kell azonban megfigyeléseinek az egész halomsíros körre való általánosításától, noha bizonyos jelentős egyezéseket hazai leleteink között is találunk. A Kárpát-medence és az említett nyugati terület egykorú viseleti emlékei között néhány speciális bronztárgy, illetve ékszertípus különböző megjelenése lényeges eltérésekre mutat. R. Feustel rendkívüli körültekintéssel és széles körű irodalmi ismeretekkel megalapozott feltételezései közül csupán a kerékfejű tűk szerepéről mondottakat nem érezzük teljesen meggyőzőeknek. E tűk ugyanis, azaz pontosabban a hasonló szerkezeti szerepet betöltő más típusú tűk is, szinte kizárólagosan hegyükkel felfele, a koponya irányába néző helyzetben kerülnek elő a sírokból nálunk is, de Thüringiában is. Így az általa közölt ilyen leletek alapján talán kisebb területi egységek különválasztására tehetünk kísérletet, amennyiben az erősen korhadt, rossz fenntartású csontok, valamint a kérdéses ékszerek valóban eredeti helyzetükben feküdtek a sírokban a feltárás idején. Igen érdekesek az említett tanulmányban közölt textilanyagok vizsgálatai is,⁷ melyek a szövés igen magas fokú technikai ismeretére utalnak. Bár leleteink nincsenek, a schwarzai maradványok alapján hasonló fejlettségű háziiparra gondolhatunk hazai bronzkori viseleti emlékanyagunk vizsgálata során is.

Az igen csekély számú leletanyag miatt meddő dolog lenne, ha a halomsíros időszak viseletének részletekre menő vizsgálatát kísérelnénk meg. Célszerűbbnek látszik — organikus maradványok hiányában — néhány tárgytypusnak a viseletben betöltött szerepével foglalkozni, elsősorban az utóbbi években feltárt Tápé széntégláégetői temető leletei alapján. A halomsíros korszak általánosan használt ékszerei közül — hajkarikák, csüngők, spirálcsovek, pitykék, karperecek, gyűrűk, bronzövek, tűk sorából először a nyilvánvalóan nemcsak ékszer, hanem minden esetben fontos ruharögzítő szerepet is betöltő, gyakran 50 cm hosszúságon felüli pecsétfejű tűk, valamint a hasonlóan alkalmazott pödrött fejű, illetve sarlós tűk-

⁷ Uo. Textilien und Leder, Karl Schlabow, és Einige weitere Gewebereste, Hans-Jürgen Hundt tollából. 28—38.

nek a viseletben betöltött szerepét próbálom meg tisztázni. A már említett dunaújvárosi sírral együtt napjainkig mindössze öt sír leírását találjuk meg a szakirodalomban — Keszthely,⁸ Szentes—Nagyhegy 49. sír,⁹ Dorozsma E 17. sír,¹⁰ és a vattinai sír¹¹ — ahol kérdések fémtárgyaink korhasztásos temetkezésű váz mellékletei voltak. E közleményekből azonban a csontvázak nemére vonatkozólag — ami pedig a férfi, illetve női viselet elkülönítése szempontjából elsőrendű fontosságú lenne — semmilyen hiteles adatunk nincsen. Mivel a kard, illetve harci csákány nyilván a nemzetség férfi tagjainak járt ki mellékletül a másvilági útra, a kérdéses tűk számának változásában bizonyos szabályosságot fedezhetünk fel. A keszthelyi sírban egy tűt leltek a kard mellékletű csontváz mellett, a Szentes-nagyhegyi, dunaújvárosi és dorozsmai vázakon pedig két tű feküdt a fegyvermelléklet nélküli sírokban. E képet megerősíteni látszik az egyetlen eddig közölt — s tévesen meghatározott — jugoszláviai lelet, a vattinai sír melléklete is, ahol egy tű mellett harci csákány is volt a sírban. Mint azt már több tanulmányunkban bebizonyítottuk,¹² a kérdéses együttes nem tartozik a vattinai kultúra körébe, hanem az azt időben követő, a halomsíros kultúra jellegzetes temetkezési szokásait és használati tárgyait őrzi. Az előbb mondottakkal azonos képet mutatnak a csehszlovákiai hasonlókorú leletek is. Néhány közismert síregyüttest említve: Zelené u Přestíc — egy tű, csákány, kard; Třebivlice — egy tű, csákány, kard, nyílhegyek; Solany — egy tű, kard mellékletű sírjai mellett, két tűt itt sem találunk fegyveres csontvázak mellékleteként.¹³ Hasonló jelenség mutatkozik az ausztriai leletanyagban is, ahol a gmundeni 19. sírban egy tű, tör, balta; a kronstorfi 4. sírban egy tű, nyélcsöves harci balta, nyílhegyek; a wetzleinsdorfi 1. sírban egy tű és tör; a winklarni 2. sírban egy tű, kard feküdt a csontváz mellett. Két tűt leltek a siedingi sírban (1. sír), amely a kevés embertanilag is meghatározott anyag közé tartozik — női sír volt —, és a winklarni 12. sírban is.¹⁴ Különösen érdekes számunkra, hogy az utóbbi két sírban díszes bronzlemez övet is leltek.

A kampós végű bronzöv az egyik legfontosabb, de ritkán előforduló lelet a közép-Duna-vidéki halomsíros kultúra körében. Mindössze tíz darabot, illetve töredéket ismerünk Sieding, Hetény, Csabrendek, Tetétlen, Szentes, Tápé (2 db), Nagyszéksós, Átokháza és a dél-szerbiai Kriva-Reka lelőhelyekről.¹⁵ Ha e tárgyak lelőhelyeit térképre vetjük, azok pontosan kirajzolják a halomsíros kultúra vándorlásának útvonalát. Az övek közül a siedingi és a két tápéi, több más melléklet között két pecsétfejű tüvel is ellátott női sírból származik. Már egyik korábbi tanulmányunkban is feltételeztük, hogy a kampós végű bronzlemez öv kizárólag az előkelő női viselet tartozéka volt.¹⁶ Tulajdonosaik a társadalom életében kiemelkedő szerepet tölthettek be. R. Feustel feltételezi, hogy a női

⁸ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. (Bp. 1886) CXXXIV. t.

⁹ Zalatay E., Dolg. 8 (1932) 86.

¹⁰ Foltiny I. A halomsíros és lausitzi kultúra nyomai Szeged környékén. RF I:4. (Bp. 1957) 9.

¹¹ Milleker B., A vattinai őstelep. (Temesvár 1905) 62., I. t. 1, 2, 4/a—b, XVI. t. 5.

¹² Trogmayer O., MFMÉ 1963. 49—60.; Trogmayer O.—Szekeres L., Adatok a Vajdaság későbronzkorához. Sajtó alatt.

¹³ Böhm, J., Zálady hallstattské perody v Čechách. (Praha 1937) 2, 3, 4. kép.

¹⁴ Willwonseder, K., Die mittlere Bronzezeit in Österreich. (Wien 1937) 324, 351, 419, 398, 423.

¹⁵ A Titovo Uzšice melletti Kriva-Reka lelőhelyre vonatkozó adatot D. Garašanin szíves szóbeli közlése alapján ismerem.

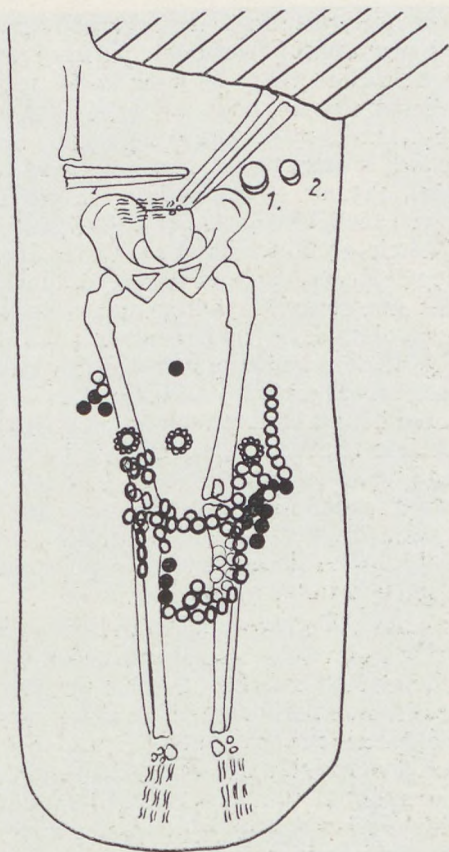
¹⁶ Trogmayer O., MFMÉ 1958—59. 53—59.

10. ábra

viselethez általában bőr, vagy textilpántból készült öv is járult. Talán felvethetjük annak a lehetőségét is, hogy a Feustel által ingszegélynek tartott pitykesor is övet díszített. Hasonló jelenséget több esetben megfigyelhettünk a tápéi ásatás során. Az itt lelt tutulus sorok közül azonban azok eredeti rendeltetését csak egy esetben látjuk tisztán. A 376. sír medencéjében fekvő pitykesor középső tagja nagyobb volt, közepén kopott szélű lyuk látszott. Ez esetben valószínűnek tartjuk, hogy a lyuk fa, vagy szaru övkapocs ágyául szolgált, azaz a tutulusok sora övet díszített. A lelet női sírból származik. Nyilvánvaló, hogy az öveknek nemcsak díszítő szerepük volt, hanem a ruházat rögzítését is szolgálták. Külön felső ing és szoknya viselésénél használatuk feleslegesnek tűnik. Éppen ezért hosszú, egybeszabott ruhadarabot tételezünk fel, melyet a csípő felett övvel szorítottak a testhez.

Mint már említettük, szerves maradványok vizsgálatára lényegesen kevesebb lehetőségünk van, mint a thüringiai halomsíros leletek esetében. Mindössze két tápéi sír maradványai kapcsán került sor ilyen irányú kutatásokra. Hajnal Lászlóné a tápéi 132. sír kampós végű bronzlemez öve alatti földből vett

10/a. ábra

mintát dolgozta fel.¹⁷ Megállapította, hogy a földmorzsákban állati eredetű szőrmaradványokat lehet kimutatni, sőt bizonyos szövés fajtára is következtetett. Ez utóbbi megfigyelése igen fontos, mert ez esetben a prémes ruhadarab gondolatát eleve el kell vetnünk, noha mikroszkopikus vizsgálata finoman cserzett bőrdarabkát is kimutatott, mely Hajnalné szerint talán az öv bélése lehetett. Puha bőrrel bélelt kar ékszereket Thuringiában is megfigyeltek.¹⁸ A tápéi 73. sír kampós végű bronzövének kettős vége és az ásás során itt megfigyelt bőrszerű korhadék is ilyen bőrbélésre utal, ám e bélések felerősítésének módja még nem tisztázott.

Visszatérve a tűknek a viseletben betöltött szerepére, az utóbbi évek ásatai során módunk nyílt arra, hogy nagyobb számú zárt síregyüttes leletein keresztül tegyük vizsgálat tárgyává a tűk számának nemek szerinti megoszlását. A tápéi temető embertani anyagának meghatározását Lipták Pál és Boross

¹⁷ Hajnal L., Arch. Ért. 89 (1962) 253—254. A 254. oldalon sajtóhiba miatt a 132. sír helyett 152. sírt említ.

¹⁸ Feustel, R., i. m. 50.

Józsefné, valamint Farkas Gyula végezték el.¹⁹ Hatszáz sír leleteit átvizsgálva a hamvasztásos rítusú és a jelképes sírokon kívül 31 sírban találtunk egyéb tárgyak mellett túket is. Ezek közül 16 csontvázról állapítható meg az embertani jellegek alapján, hogy női sírból származik. A 37., 48., 65., 73., 130., 132., 140., 187., 226., 252., 322., 324., 344., 444., 517., 518. sír mindegyikében két tű feküdt a csontvázon. Nyolc férfiváz mellett — 40., 77., 306., 333., 375., 433., 462., 495. sír — egy-egy tűt leltünk. Két esetben — 325., 395. sír — fiatalkorú egyén melléklete volt egy-egy tű, három esetben egy tű mellékletű vázat erősen feltételelesen nőnek határoztak meg (20., 342., 463. sír), egy esetben pedig a váz nemét egyáltalán nem tudták eldönteni. A két tű mellékletű 423. sír csontvázának nemét erősen feltételelesen férfinak tartották. Ez utóbb említettek a fenti felsorolás elején határozottan kialakuló képnek látszólagosan ellentmondanak. Figyelembe kell azonban venni a csontanyag igen rossz állapotát, hiszen több esetben csak néhány töredék alapján kellett véleményt mondani. Már az ásátás során két határozottan elkülönülő váztypust tudtunk megkülönböztetni. Az egyik kifejezetten magas termetű, robusztus alkatú, a másik alacsonyabb, gracilis jellegű volt. Ez utóbbi rassz látszott nagyobb arányúnak. Mivel az embertani anyag taxonómiai, illetve komplex meghatározása még nem történt meg, könnyen lehetséges, hogy az ellentmondó adatok egy része a későbbi vizsgálatok során majd helyesbítésre szorul, s pontos egyezést mutat a leletek döntő többsége alapján kimutatható képpel.

Az eddigiek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a pecsétfejű tűk párosával a női viselet, egyesével pedig a férfi viselet, illetve díszöltözet tartozékai lehettek. Nyilvánvaló, hogy e tárgyak nemcsak ruhadíszként szolgáltak, hanem az öltözet egyes darabjainak rögzítésénél szerkezeti szerepük is volt. Ez egységes szerkezeti szerepre utal a tű minden esetben egységes fekvése, azaz a csontvázon megfigyelhető helyzete is. Azokban a női sírokból, ahol két tűt találtunk, a pecsétfejű tűk minden esetben úgy feküdtek, hogy hegyük a koponya két oldalára került, fejük pedig a mellközépen, egymás közelében helyezkedett el (9. ábra). Két esetben a tűk párhuzamosak voltak, mindkét halottat háton fekvő nyújtott helyzetben hantolták el. A zsugorított síroknál kisebb mérvű diszlokációt tapasztalhattunk, mely a korhadás során is felléphetett, azonban e síroknál is a tűk eredeti helyzetét teljes bizonyossággal tudtuk rekonstruálni. Megállapítottuk, hogy eredetileg a már említett nyújtott vázakhoz hasonlóan itt is közel párhuzamosan futottak a tűk szárai. Rendkívüli hosszúságuknál fogva, sok esetben hegyük a koponyatető fölé nyúlt, díszöltözethez való tartozásukat talán ez is bizonyítja. Hasonló fekvésben lelték az idézett siedingi, dunaújvárosi, dorozsmai és szentesi sírok tűit is. E tűk, illetve e tűtípus funkcionális jelentőségével röviden Csalog József is foglalkozott.²⁰ Újabbkőkori sírokból átfúrt fejű csonttűket talált a koponyák tarkóoldalán. E csonttárgyakat kontyörögzítő tűknek határozta meg, s alkalmazásukra hasonló korú plasztikán is keresett párhuzamokat. Az újabbkőkori viseletre vonatkozó megállapításait megkísérelte a bronzkori sarlós, illetve egyéb típusú páros tűkre is általánosítani. E feltételezését azonban az e kori sírleletek, azaz a kérdéses tűk csontvázakon megfigyelhető

¹⁹ A meghatározásokért ez úton mondok köszönetet.

²⁰ *Csalog J.*, Rejtélyes díszítések újkőkori idólok. Csongrád megyei Tanulmányok. I. (Szentes 1959) 9.

II. ábra

helyzetének tanúsága alapján nem tudjuk elfogadni. E tárgyak, melyeknek nyaka általában duzzadt, bordázott, vagy átfúrt, a ruházat rögzítésénél a későbbi fibulák szerepét töltötték be. Ez esetben, a fibula hátát valószínű szíj, vagy zsinór képviselte, melyet a tű nyakán megkötve, majd a tűt a rögzítendő anyagon átszúrva, a zsinórt a tű hegyénél megcsavarva, ismét a fej alatt hurkoltak meg. A tűk nyakának rovátkolása itt nyilván nem öncélú díszítmény, hanem a fonal elcsúszásának megakadályozásában fontos szerepet játszó elem volt. A nyugati halomsíros leletek között meg is találták e zsinór maradványait, egy sírban pedig a tű szárára csavarodott vékony bronzhuzalt is leltek.²¹ R. Feustel azon feltételezése, hogy a két tűt is zsinórok kapcsolták volna össze, nem látszik valószínűnek. A fibulákkal való rokonságra (a tű szerkezeti előképnek tekinthetjük) utal egy másik fontos körülmény is, az, hogy a páros fibulákat mindig olyan

²¹ Feustel, R., i. m. 50.; Vö. Kunkel, O., Oberhessens vorgeschichtliche Altertümer. (Marsburg 1926).

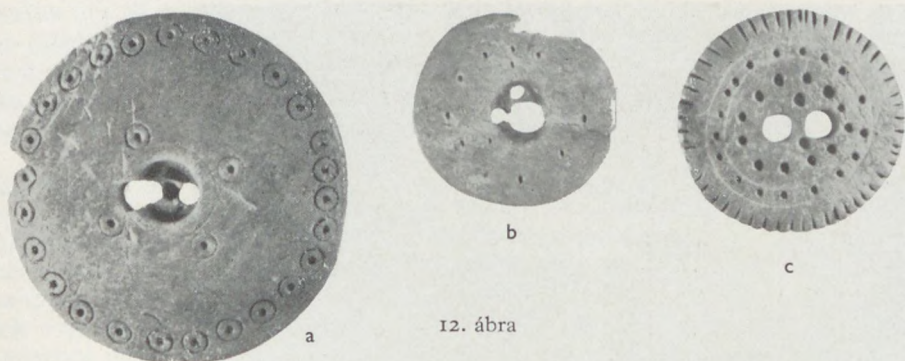
helyzetben találjuk, hogy a rugós vagy csuklós tűk hegye a vállak, illetve a fej fele néz. Hogy kérdéses tárgyaink milyen ruhadarabot rögzítettek össze, arra nézve semmilyen tárgyi bizonyítékunk nincs. A bronzöves sírok tanúsága szerint talán olyan ruhadarabhoz tartozhattak, melyet az övvel leszorított hosszú ing-szerű ruha felett viseltek. A fibulákkal való szerkezeti egyezésük alapján talán feltételezhetjük, hogy a római kori ábrázolásokon megfigyelhető felső köpenyszerű leplet kapcsolhattak össze velük. A thüringiai sírleletek különböző szövés-mintájú textilmaradványai alapján a többrétegű viselet bizonyítottan látszik. Megkíséreltük megvizsgálni az általában szív formájú csüngőkből és spirálcsővekből álló nyakékek helyzetét is. Ezek az ékszerek hosszabb zsinórra fűzve a mellközépig csüngtek le, a tűkhöz viszonyított helyzetükből azonban — ti. a tűk alatt, vagy felett kerültek-e elő — semmilyen következtetést sem lehetett levonni.

A férfi sírokban talált tűk helyzete nem volt olyan egységes, mint amilyent a női síroknál megfigyelhettünk. E tűk az esetek többségében rövidebbek a női viseletben alkalmazott rokonaiknál, s a sírokban megközelítőleg a kulcscsonttal párhuzamosan fekszenek. Egy esetben leltünk csupán egy pödrött fejű tűt, mely hegyével lefelé (az áll felé) az arc előtt feküdt. Nem tudjuk egyelőre eldönteni, hogy itt nagyobb mérvű diszlokációról van-e szó, vagy a tűt a fejfedőbe szúrva viselte tulajdonosa. A sír többi leletei az utóbbi feltevést valószínűsítik. A vállakon, illetve kulcscsontokon keresztben fekvő tűk azt a látszatot keltik, mintha az előbbiekkal teljesen azonos ruhadarabot rögzítettek volna egy tű segítségével a két vállon. E feltevést azonban a tűk több esetben való rövidsége eleve megcáfolja. Kénytelenek vagyunk tehát feltételezni, hogy a férfi viselet tartozéka volt egy olyan ruhadarab, ahol a felső, köpenyszerű leplet, az egyik vállon egy tűvel rögzítették meg. A tűt a már tárgyalt szerkezeti megoldással itt is fibulaszerűen alkalmazták.

Az egy vagy két tű ruhapocsként való felhasználására a Szeged környéki kora- és közép-bronzkori temetőekben — Pitvaros, Szőreg, Deszk — igen sok adatunk van. Minthogy az ásatási megfigyelések nem egyértelműek, csak feltételezni engedni, hogy hasonló viseleti típusról van szó. Az ásatási naplók többször említik, hogy a tűk a mellén keresztben feküdtek, azt azonban, hogy a tűk feje a zsugorítás során csúszott-e össze, vagy pedig már eredetileg keresztetkék egymást, sőt ellentett irányúak voltak, utólag már nem tudjuk megállapítani.

Kérdéses még, hogy a férfi viseletnél a tűk hegyét milyen irányba fordították. Nyilvánvaló, hogy a köpeny hasítéka azon az oldalon volt, amelyik karját szabadabban akarta mozgatni a ruhadarabok viselője. E tekintetben az alábbi megfigyeléseket tettük. A bizonytalan nem-meghatározásokat is figyelembe véve hét alkalommal fordult a tű hegye a bal, négy alkalommal pedig a jobb váll felé.

Amennyiben részletes embertani vizsgálatok állnának rendelkezésünkre, melyek el tudnák dönteni, hogy a tűk viselője jobb, avagy balkezes volt-e, talán mód nyílna további következtetések levonására. Így azonban ismételten hangsúlyozva a zsugorítás során bekövetkezett diszlokáció valószínűségét, megállapításainkban csak annyira szorítkozhatunk, hogy a közép-Duna-vidéki halomsíros kultúra férfiainak viseletéhez tartozott egy, a vállon egy tűvel fibulaszerűen rögzített ruhadarab.

12. ábra

Míg a női ruházat jellegére az egész halomsíros kört tekintve viszonylag sok adattal rendelkezünk, addig a férfiak viseletével kapcsolatban csak az egy tű használatával kapcsolatos feltételezéseket ismerünk.

A továbbiakban néhány egyéb — tudomásom szerint még sehol sem közölt — megfigyelést szeretnék ismertetni, melyek alapján további ruhadarabok rekonstrukciójára tehetünk kísérletet. A Tápé-szentégláégetői temető 189. számú sírjában leltük az első ilyen viseletre utaló nyomokat. A háton fekvő nyújtott váz felső testét szarmatakorai gödör átvágta. A hastájra hajlított bal alkar mellett talált két kis csésze azonban meglehetősen pontosan meghatározta a sír korát, ezek a pecsétfejú tűk időszakában általánosak. A váz lábszárai körül a térd magasságában, illetve alatta, 86 db, átlag 2,8 cm átmérőjű átfúrt szélű, igen rossz fenntartású, félgömbös, bronz tutulust találtunk. Ezek sorban feküdtek a lábak körül, szoknyaszerű ruhadarab ráncait követve. A térdek felett három, kisebb tutulusokból rozettaszerűen összeállított dísz helyezkedett el a jobb combcsonton, a combcsontok között, illetve a bal combcsonton kívül. A rozettát úgy képezték ki, hogy középen nagyobb tutulust varrtak a ruhaanyagra, s ezt kisebb tutulusokkal szegélyezték. A bal combcsont külső oldalán a térdek magasságából az alszárat körülfogó tutulusokból kiindulva, újabb pitykék sora futott a combcsonttal közelítően párhuzamosan a combfej irányába (10—10a. ábra). A jobb sípcsont külső oldalán feregjázat futott, s az eredetileg itt fekvő pitykéket megbolygatta. Feltehetőleg innen került néhány darab, másodlagosan, a jobb combcsont külső oldalához. A sípcsonton a pitykék eredeti helyén élénkzöld patina látszott. Hajnal Lászlóné a pitykék hátoldalának kaparékaiban finoman cserzett bőrdarabkákat tudott kimutatni. Kérdéses bronztárgyaink tehát bőrruhára voltak felvarrva. A váz igen rossz fenntartású, a megmaradt combcsontok alapján Lipták Pál szerint esetlegesen férfinak határozható meg. A 189. sírban talált leletek értelmét azonban csak a temető más sírjaiban feltárt tárgyak helyzete alapján tudjuk megfejtetni. A 88. sír háton fekvő felsőtestű, jobbra zsugorított lábú váza bal csípője mellett díszített oldalával felfelé fekvő, nagyméretű átfúrt csontgombot leltünk (11. ábra). Hasonló, de kisebb díszített gomb került elő a 138. sírból is. Itt a leletet jobb oldalon fekvő zsugorított csontváz medencéje előtt találtuk úgy, hogy az díszített oldalával lefelé fordulva a jobb csukló alatt feküdt. A harmadik csontgomb a 454. sírból származik. A sírt, melyben eredet-

13. ábra

tileg jobb oldalára fordított zsugorított helyzetű váz volt, kirabolták, csak a lábak és a jobb alkar feküdtek in situ. A gombot itt is a hastáj előtt leltük díszített oldalával lefelé fordulva. A 88. sír robusztus férfi, a 138. fiatal férfi sírja volt, ugyancsak férfi csontváz a 454. síré is. A csontgombokon kopásnyomok látszanak (12. ábra). Kérdéses tárgyaink eredeti helyének meghatározója a 88. sír leletének fekvése, ahol az, a bal csípő közelében díszített oldalával felfelé helyezkedett el úgy, hogy a váz felé eső oldala kissé magasabban feküdt. A 138. és a 454. sírban lelt gombok nyilván a zsugorítás során kerültek a jobb oldalra, ezt bizonyítja az is, hogy díszített oldalukkal lefele fordultak. A csontgombok kabát, vagy kaftánszerű ruhadarab összefogására szolgálhattak, mely viselőjének bal csípője mellett záródhatott. Így nyer értelmet a 189. sír leleteinek helyzete is. A leírás során említett, a bal combcsont mellett futó pitykesor, szintén bal oldalon nyitható felsőruhára utal. E sír tutulusai olyan kabát vagy kaftánszerű ruhadarab alsó szélét szegélyezték, mely a sírba tételkor összeráncolódott, s jobb alsó csücskénél — mely a begombolás során bal oldalra került — felhajlott. Az egyik oldalon való záródást a térdek felett a combcsontok közelében talált rozettaszerűen felvarrt tutulusok is bizonyítják. Mivel ezek eredeti helyzetükben feküdtek, a feltételezett ruhadarabok elöl középen nem nyílhattak. A bal oldalon felfutó pitykesort pedig másképpen egyáltalán nem tudjuk megmagyarázni. Valószínűnek tartjuk, hogy a puha bőrből készült köntöst is kemény vastag bőrből, szaruból, vagy fából készült gomb kapcsolhatta össze a test bal oldalán úgy, mint az a 88., 138. és 454. sírokban talált csontgombok helyzetéből kikövetkeztethető. A 433. sír, hátán fekvő felső testű, jobbra zsugorított lábú férfi sírja volt. A medence és a bordák között a csigolyákon rombusz alakú veretekből és kerek pitykékből álló díszítményt találtunk, mellette bronzpenge

feküdt (13. ábra). Úgy véljük, hogy ez esetben sem széles tűszőszerű övet, hanem az előbbihez hasonló kaftánt díszítettek a bronzveretek. E sírban egy pödrött fejű tű is feküdt, a felső fogson keresztben, hegyével a jobb váll felé fordulva. Ez alapján az a gondolat is felvetődhet, hogy a férfit köpenybe csavarva temethették el, melyet a fejénél összetűztek.

Nagyobb számú leletanyag, illetve hiteles megfigyelések hiányában csak feltételezhetjük, hogy az övkapcsok egy része is hasonló öltözet tartozéka lehetett. E tárgyak déli eredetét Bóna István meggyőzően bebizonyította.²² A duna-újvárosi sír tanúsága szerint a női viselethez tartoztak, s a későbbi kampós végű bronzövek szerkezeti előképét ismerhetjük fel bennük. A tápéi 462. sír leletei azonban megengedik egy másik lehetőség felvetését is. A férfi csontváz mellett lelt övkapocs a keresztcsonton feküdt úgy, hogy balra néző kampója egy birka-csontból faragott gyűrűbe kapaszkodott. E gyűrű mellett, tőle balra még egy hasonló feküdt. Amennyiben a kapocs övet zárt volna össze, ezek a gyűrűk teljesen feleslegesek, hiszen az övre varrva kevésbé szilárd tartásúak lettek volna, mintha a kapcsot egyenesen az övre fűrt lyukba akasztják. A puha bőrből készült kaftánba fűrt lyuk azonban igencsak hamar kiszakadhat, vagy kinyúlik. Itt valóban okszerű kis csontkarikák felvarrása, melybe a másik szárnyra varrott kapocs beleakaszkozhat.

Összefoglalva a férfi viseletről mondottakat tehát megállapíthatjuk, hogy a halomsíros kultúra idején kizárólagosan a férfiak ruházatára volt jellemző egy kaftánszerű, a bal oldalon általában gombbal záródó ruhadarab, melyet a rangosabbak felvarrt bronzpitykével díszítettek. E viseleti forma előzményét — úgy véljük — a nyugati területek kora- és középbronzkori emlékei között kell keresnünk. Hasonló gombokra vonatkozó adatot mindössze egyet sikerült felfedeznünk. A Louny melletti Blšany-ból egy kettős sírt írt le I. Hnízdová és J. Šimůnek.²³ A sírban nő és gyermek csontváz feküdt, mellettük két — tárgyalts korszakunknál lényegesen régebbi — a zsinegdíszes kultúrára jellemző edény, melyek valószínűleg a gyermeksírhoz tartoztak, valamint egy-egy kagylógomb volt. A szűkszavú leírás ezek helyzetével kapcsolatban nem ad pontos tájékoztatást. Anyaguk nyugat-európai eredetű kagylókból származott. Nem tudjuk, hogy a váz nemét antropológus határozta-e meg, vagy pedig a sírban fekvő gyermekváz miatt vélik a feltárók, hogy női sírt találtak. Az ilyen gombbal záródó ruhadarab nálunk mindenképpen idegen az eddigi leletek alapján, s valószínű, hogy a halomsíros népcsoportok vándorlásával került csak területünkre.

Végezetül a lábbelik formájáról szeretnék szólni. A lábujjgyűrűk általánosak az egész halomsíros körben. Ezek alapján nyitott saruszerű lábbelit tételezhetünk fel, vagy legalábbis ilyen lehetett az egyik, nyilván nyáron viselt forma. R. Feustel mindkét nemnél feltételezi az ilyen saru vagy szandál viselését. A tápéi temető embertanilag értékelhető sírjai közül a 73., 240., 252., 301., 324., 342., 500., 656. sírban találtunk a lábujjgyűrű használatára utaló nyomokat. A felsorolt sírok női vagy erősen valószínűleg női csontvázakat tartalmaztak. Kivételt képez a 342. sír, melyet Lipták P. feltételeSEN nőnek határozott meg, de mellékletei között egy pecsétfejű tű is volt. A szív formájú csüngőkből álló nyaklánc azonban

²² Bóna I., Arch. Ért. 84 (1957) 49—57.

²³ Hnízdová, I.—Šimůnek, J., Sépulture à céramique cordée à Blšany près de Louny. AR 7 (1955) 714., 266—267. kép.

mege erősíteni látszik az antropológus véleményét. A temetőben lelt lábujjgyűrűk bronzhuzalból hajlított spirálcső alakúak, hosszuk 2—3 cm. Számuk síronként más és más. Feltárásuk során az esetek egy részében nem a lábujjakon, hanem azok előtt bukkantunk rájuk, a lábujjakon talált darabok azonban rendeltetésüket minden kétséget kizáróan meghatározzák. Nyilvánvaló, hogy csak felül nyitott lábbeliben viselhették a gyűrűket. Használatukkal kapcsolatban még egy felvetődő gondolatra szeretnénk felhívni a figyelmet. Ezekben a csőszerű, a lábujjakra húzott ékszerekben a lábujjak járás közben nem tudtak meghajlani. Így ez ékszer, viselőjének sajátos tipegő járásmódot kölcsönzött. Ilyen tárgy viselése közben nem lehetett erősebb mozgással együtt járó munkát végezni. A temető részletes elemzése során kísérelhetjük meg fényt vetni arra a kérdésre, hogy díszöltözet tartozékai voltak-e, vagy a már bizonyos munkafajtákat nem végző, a társadalom rangosabb nőtagjainak viseletéhez tartoztak.

TROGMAYER OTTÓ

RESTE DER MÄNNER- UND FRAUENTRACHT IN DEM BRONZEZEITLICHEN GRÄBERFELD VON TÁPÉ

In den letzten Jahren hatten wir die Möglichkeit, zahlreiche spätbronzezeitliche Gräber auszugraben. Die Beobachtungen ermöglichen die Rekonstruktion einiger Elemente der spätbronzezeitlichen Tracht. Nach der Bestimmung des anthropologischen Materials der 600 Gräber von Tápé-Széntéglaégető durch P. Lipták und nach Vergleich der archäologischen Befunde kann man zu folgenden Feststellungen gelangen:

Frauentracht. Für die Frauentracht der mitteldonauländischen Hügelgräberkultur ist ein mantelartiger Überwurf, der mit zwei Nadeln an der Schulter festgehalten wurde, charakteristisch. Diese Nadeln liegen im Grab immer mit der Spitze nach oben, d. h. gegen die Schulter und der Kopf in der Mitte der Brust. Sie wurden offenbar mit Hilfe einer Schnur oder eines Riemens fibelähnlich gebraucht. Da sie aussergewöhnlich lang sind, waren sie sicherlich Bestandteile der Festtracht.

Bronzegürtel mit Hakenenden kommen nur in Frauengräbern vor. Solche wurden allem Anschein nach nur von den Begüterten getragen, da einfachere und mit kleinen Knöpfen verzierte oder unverzierte Gürtel ebenfalls bekannt sind. Die Fundstreuung der Bronzegürtel mit Hakenenden scheint den Wandlungsweg der Hügelgräberelemente anzudeuten. Ein typischer Frauenschmuck ist auch der cca 3 cm lange Spiralring. Solche trug man an den Zehen. Ihre Zahl im Grab kann variieren. Solche Ringe konnten nur barfuss oder in Riemen-sandalen getragen werden. Ihr Tragen bewirkte einen trippelnden Gang. Sie mögen zur Tracht der sozial Höhergestellten gehört haben.

Männertracht. Vorläufig stehen darüber aus der Zeit der Hügelgräberkultur wenig Angaben zur Verfügung. Charakteristisch ist ein Mantel, der an der einen Schulter mit einer Nadel festgehalten wurde. Nach den Funden von Tápé trugen die Männer einen kaftanartigen Rock, der bei der linken Hüfte mit einem Knopf zusammengehalten wurde. In drei Gräbern fanden wir an dieser Stelle einen Knochenknopf, doch kann man annehmen, dass diese häufig mit Holz-, Leder- oder Hornknöpfen ersetzt wurden. Nach den Beigaben der Gräber 189 und 433 haben wahrscheinlich nur die Begüterten einen langen mit Bronzeknöpfen verzierten Ledermantel (wie dies Untersuchungen bestätigten) getragen.

A HALOMSÍROS KULTÚRA LELETEI BAGON

A magyarországi későbronzkor egy új irányba induló kutatásának kezdetét jelentette Mozsolics Amália 1948. évi tószegi ásatásának eredményeit közlő tanulmánya, melyben nyomtatásban először hangsúlyozta, hogy a magyarországi bronzkor történetében jelentős szerepet játszott a Közép-Európa nagy területén élt halomsíros kultúra.¹

Az utolsó évtized ilyen irányú kutatásainak eredményét legjobban mutatja, hogy ma már több kutató véleménye szerint a Kárpát-medence későbronzkori fejlődését egészében a halomsíros kultúra népe történetének alakulása határozta meg.² Valójában igen keveset léptünk előre. Nagy területek ma ismert későbronzkori anyaga igen hiányos. Szórványleletekre építve próbált a kutatás periódusokat elkülöníteni, területi csoportokat körülhatárolni. Alig ismerünk hitelesen feltárt későbronzkori települést; egy terület fejlődésének, kapcsolatainak meghatározására kis temetőrészek állnak rendelkezésre, és az utóbbi években feltárt nagyobb temetők is csak egymástól távol eső területek történetéhez adnak támpontokat. Ezek a hiányosságok határozzák meg a módszert, mely így bizonyos értelemben konzervatív, elsősorban a tipológiára épülhet, és az is sok esetben közvetett. A Kárpát-medence keleti felében felszínre került leletek értékelésénél távolabbi nyugati területek anyaga ad támpontot, amíg alig ismerjük a Dunántúl későbronzkori betelepültségét. A Közép-Duna-medence keleti felében élt népek történetének kutatásában igen fontos a Dunántúl szerepének meghatározása, a láncszem, mely Közép-Európa fejlődéséhez kapcsolja az ebben az összefüggésben perifériális Tiszavidéket.

Összefüggő területek településeinek és temetőinek vizsgálatára koncentrált kutatással érhetünk el csak jelentős előrelépést, és akkor a későbronzkor gazdasági-társadalmi és történelmi vonatkozású problémáinak megoldására is reális lehetőségünk lesz.

Az alább közölt leletmentésből származó és ezekhez kapcsolódó szórványos leletekkel csak néhány adatot kívánunk nyújtani a magyarországi későbronzkor kutatásához, melyek mélyrehatóbb értékelésére a már feltárt nagyobb lelet-együttesek közlése után nyílik lehetőség.

A bagi vasútállomástól délnyugatra húzódó dombvonulaton, a gépállomás keleti részén, nagykiterjedésű későbronzkori telepen végzett leletmentő ásatást Kalicz Nándor 1962-ben.³ A feltárt 120 m²-en egy korabronzkori, négy későbronzkori és három jellegtelen bronzkori anyagot tartalmazó gödröt tárt fel. Kis méretük és formájuk arra enged következtetni, hogy hulladék, esetleg agyag-

¹ Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 3 (1952) 33—69.

² Kószegi F., Arch. Ért. 91 (1964) 4.; Bóna István javasolta, hogy ezt a tényt a magyarországi későbronzkor terminológiájában „magyarországi közép-európai bronzkor” jelöléssel juttassuk kifejezésre (az 1964. évi Szegei Tudományos Ülésszakon elmondott előadásában foglalkozott a magyarországi bronzkor kronológiai kérdéseivel); Kovács T., Alba Regia (sajtó alatt).

³ A telep közlési jogának átengedéséért ezúton mondok köszönetet Kalicz Nándornak.

kitermelő gödörként használták ezeket. A háromosztású II/γ gödör volt az egyetlen lakógödör a megvizsgált településen. Utóbbiból három jellegtelen bronzkori cserép és néhány állatcsont került felszínre. A szelvények helyzete alapján az egyszintű, átlagosan egy méter vastag kultúrrétegű település hossza a 200, szélessége a 150 métert meghaladja.

A leletmentés során felszínre került leletanyag:

I. szelvény β gödör: behúzott peremű tál, szürke (17. ábra 6), behúzott peremű tál, pereme vízszintes síkban végződik, szürke (17. ábra 2), kihajló peremű hengeres nyakú edény, öblét éles függőleges bordázás díszíti, fekete (17. ábra 5), peremből felhúzott bütykökkel díszített tál töredéke, szürke (15. ábra 2), árktolt pontsorról övezett bütykökkel és szaggatott vonalakkal díszített oldaltöredék, sárga (15. ábra 6), oldaltöredék árktolt és pontsoros dísszel, sárga (15. ábra 8), urna oldaltöredéke árktolt és pontsoros dísszel, sárga (15. ábra 10), nagyméretű csupor peremdarabja bütykökkel, sárga (15. ábra 4), egyenes peremű csupor töredéke tagolt bordával, szürke (15. ábra 3), vastag falú csupor peremdarabja nyakán bütykökkel, szürke (15. ábra 1), csupor kihajló peremű darabja, oldalán karcolt vonal dísszel és egy füllel, sárga (15. ábra 11), kihajló peremű csuporok peremtöredékei (15. ábra 5, 7), csupor töredéke füllel, szürke (15. ábra 9).

I. szelvény α gödör: urna oldaltöredéke egy pontból szétágazó plasztikus bordadísszel, sárga (14. ábra 2).

II. szelvény 2. ásónyom: tál peremdarabja felhúzott és kihajló bütykökkel, szürke (14. ábra 5).

II. szelvény β gödör: kihajló peremű díszítetlen csupor, sárga (17. ábra 8).

III. szelvény 2. ásónyom: behúzott peremű tál, vállán bütyöksor díszíti, sárga (17. ábra 7), urna vállrésze vonalkázott háromszög, pontsorról övezett bütyök díszíti, szürke (14. ábra 1).

III. szelvény α gödör: edény válltöredéke, kettős bütyök és ferde vonalkázás díszíti, sárga (14. ábra 12).

Felszínről gyűjtött leletek: urna oldaltöredéke V-alakú vonalkötegek és ezek csúcsánál benyomott pont díszíti, szürke (14. ábra 6), urna oldaltöredékei árktolt bütykökkel, szürke (14. ábra 9, 11), edény oldaltöredéke pontsorról övezett bütykökkel, szürke (14. ábra 10), csupor peremdarabja bütykökkel, szürke (14. ábra 13), behúzott peremű tál darabja peremen ülő bütykökkel, sárga (14. ábra 3), edény oldaltöredéke függőleges árkolással, szürke (14. ábra 8), hordozható tűzhely darabja V-alakú vonalköteg dísszel, sárga (14. ábra 4).

A továbbiakban néhány olyan leletgyűjtést ismertetünk, melyek támpontokat adnak a környék későbronzkori történetének kutatásához.

Bag-Vasútállomás

A vasút építése során 1949-ben felszínre került tárgyakat Mozsolics Amália gyűjtötte össze. A lelőhely néhány száz méterre fekszik a bagi gépállomástól. Feltehetőleg a fentebb ismertetett telephez tartozó egyik temető leletei kerültek a Nemzeti Múzeumba.⁴

Kétfülvű edény. Bekarcolt koncentrikus körökkel és ezeket alul határoló karcolt félkörívvel díszített. Fülei alatt egy-egy szaggatott vonalakkal kitöltött rombusz díszíti. Sárga (18. ábra 2).

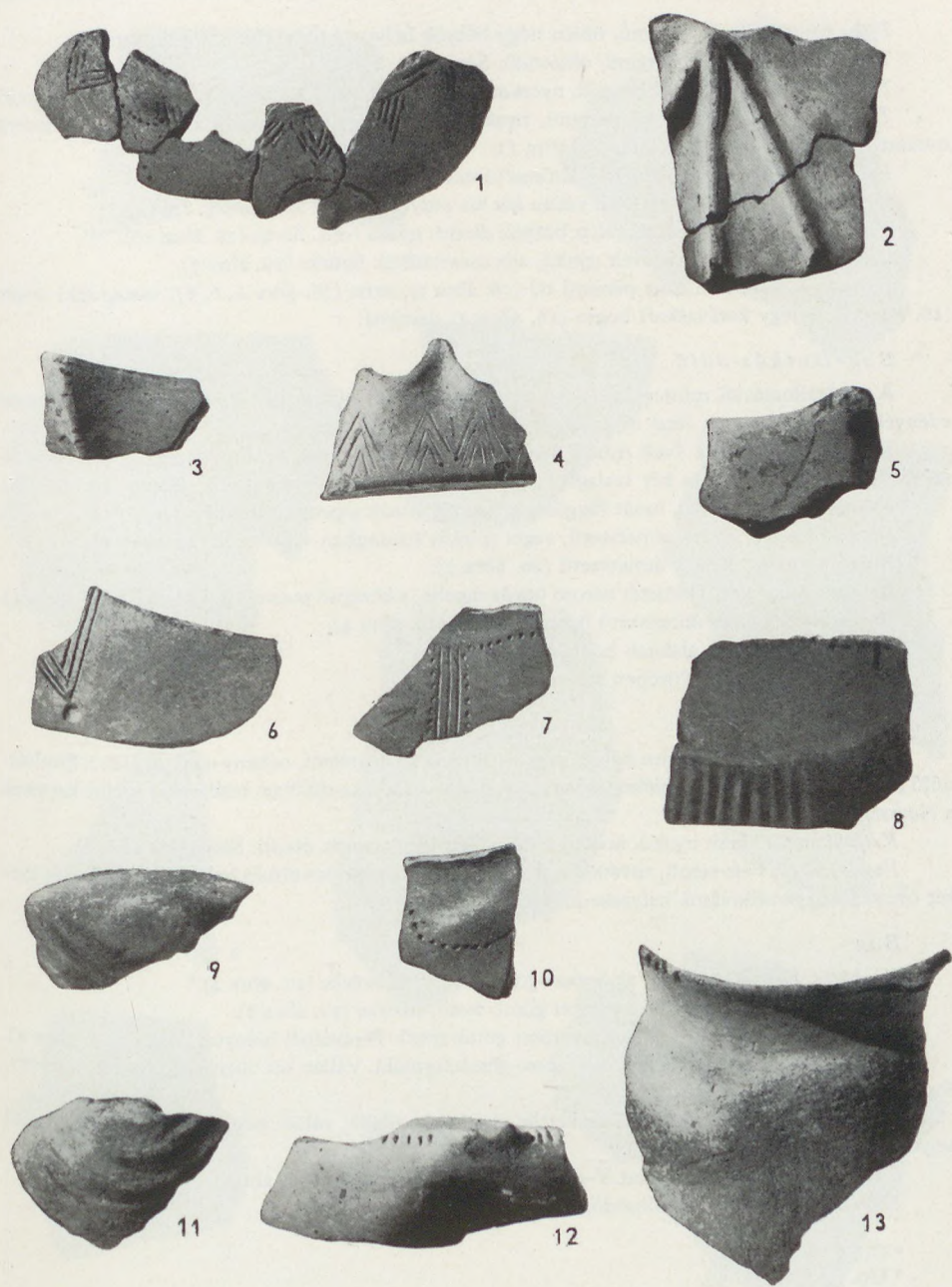
Füles bögre. Nyakán benyomott pontsor fut körül. Szürke (18. ábra 12).

Kihajló peremű tál. Nyakán vésett négyszögekből álló dísz fut körül. Öblén három bütyök és egy szalagfülvű helyezkedik el. Szürke (18. ábra 8).

Füles bögre. Tölcséres nyakú, alsó része nyomott gömbtestű. Szürke (18. ábra 9).

Füles bögre. Kihajló peremű, teste kettős csónakú alakú, vállán három csoportban pontsor díszíti. Szürke (18. ábra 7).

⁴ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 1951. 3.

14. ábra

Füles bögre. Kihajló peremű, öblén négy bütyök helyezkedik el. Szürke (18. ábra 6).

Talpas korsó. Kihajló peremű, öblösödő. Sárga (18. ábra 4).

Korsó. Pereme és nyaka hiányzik, nyomott gömb testű, négy kis lábon áll. Szürke (18. ábra 5).

Talpas füles korsó. Kihajló peremű, nyakán árkolással, öblén karcolt vonallal és pontsorral övezett bütyökkel díszített. Barna (18. ábra 1).

Füles bögre. Alja kettős kónikus. Erősen töredékes. Szürke (18. ábra 11).

Urna. Kónikus nyakú, kétfülű, vállán két kis bütyök díszíti. Szürke (19. ábra 5).

Csupor. Kihajló peremét és vállát bütyök díszíti, nyaka ívelt. Sárga (18. ábra 10).

Csupor. Kihajló peremű, ívelt nyakú, alja összeszűkül. Szürke (19. ábra 7).

Edénytöredékek. Behúzott peremű tál (16. ábra 1), urna (16. ábra 2, 6, 8), vastag falú bögre (16. ábra 7), és egy koravaskori bögre (16. ábra 4) darabjai.

Bag-Dutkás-dűlő

A vasútállomástól mintegy 2 kilométerre, Bag keleti határában fekvő lelőhelyről származó edények és bronzékszerek vétel útján kerültek a Nemzeti Múzeumba.⁵

Kihajló peremű urna. Ívelt nyakú, hajlott vállát árkolt bütyök és karcolt zezzug vonalak díszítik. Öblén két bütyök és két szalagfűl helyezkedik el. Alja elkeskenyedik. Barna (19. ábra 6).

Kis bögre. Gömb testű, hasát függőleges karcolt vonalcsoportok díszítik. Sárga (19. ábra 1).

Bronz karperec. Kerek átmetszetű, végei spirális korongban végződnek (20. ábra 1).

Bronz karperec. Félkör átmetszetű (20. ábra 2).

Bordás lemezgyűrű. Felületét három borda tagolja, a középső poncolással díszített (20. ábra 3).

Bronzgyűrű. Félkör átmetszetű bronzhuzalból (20. ábra 4).

Bronzhuzal. Gyűrű alakúan hajlított (20. ábra 5).

Patkó alakú csüngő. Közepén átfúrt (20. ábra 6).

Bag-Homokbánya

A régi homokbánya pontos helyét ma már nem lehet rögzíteni, néhány adat alapján a Dutkás-dűlő közelében feküdt. Az itt előkerült szórványleletek a Dutkás-dűlőben találtakkal együtt kerültek a Nemzeti Múzeumba.⁶

Kétfülű csupor. Ívelt nyakú, hosszú testű, vállát tagolt borda díszíti. Sárga (19. ábra 4).

Pecsét fejű tű. Feje tagolt, rovátkolásokkal díszített, nyakán körülfutó bekarcolt vonalak és ezeket övező ferde rovátkolások helyezkednek el (20. ábra 7).

Bag

Kis bögre. Kihajló peremű, alsó része gömb formájú. Szürke (17. ábra 4).⁷

Kis bögre. Kihajló peremű, nyomott gömb testű. Szürke (17. ábra 3).

Talpas edény. Hengeres nyakú, nyomott gömb testű. Pereménél hiányos. Sárga⁸ (17. ábra 2).

Füles korsó. Tölcséres nyakú, alsó része gömb formájú. Vállán két bütyök díszíti. Szürke (17. ábra 1).

Kis urna. Kihajló peremű, teste kettős csonkakúp alakú, vállán négy bütyök, öblén két fűl helyezkedik el. Barna⁹ (19. ábra 3).

Urna oldaltöredéke. Fordított V-alakú bordadísszel. Szürke (16. ábra 3).

Füles korsó. Felső része öblösödő, alja profilált. Sárga¹⁰ (18. ábra 3).

⁵ Uo. Ltsz. 1955. 35.

⁶ Uo. Ltsz. 1955. 36.

⁷ Uo. Ltsz. 1937. 30.

⁸ Uo. Ltsz. 1943. 9.

⁹ Uo. Ltsz. 1957. 61.

¹⁰ Uo. Ltsz. 1957. 59.

15. ábra

A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött bagi halomsíros leleteket Kemenczei Tibor a Reinecke-féle bronzkor B-C periódusának fordulójára helyezi. Azzal az újabb halomsíros beáramlással hozza kapcsolatba, mely egy ekkor a Gírla-Mare — Vattina körből északra nyomuló népcsoporttal részt vesz a pilinyi kultúra kialakulásában. Ennek a fiatalabb halomsíros népességnek legjellemzőbb hagyatéka a mablári temető anyaga.¹¹ Kronológiai meghatározását a Dutkás-dűlőben és a Homokbányában talált leletek részletes vizsgálata alátámasztja. De az említett lelőhelyeken előkerült szórványos leletek, elsősorban az edények, a halomsíros kultúra helyileg kialakult típusait képviselik, és nem köthetők a Kemenczei által feltételezett — a mablári temető anyagával jelzett — újabb halomsíros népcsoporthoz.

Kőszegi Frigyes a legkorábbi halomsíros leletek közé sorolja a bagi gépállomáson általa feltárt csontvázas sírok anyagát.¹²

Topográfiai helyzetük alapján valószínű a gépállomáson feltárt telep és a vasútállomás melletti temető összefüggése, kiindulásként ezért ezekkel foglalkozunk.

A kónikus nyakú, hosszúkás testű urna (19. ábra 5), vállon ülő két füllel, a halomsíros kultúra gyakran használt edénye. Magyarország területén ritkábban,¹³ Csehszlovákiában,¹⁴ Ausztriában és Németországban¹⁵ nagy számban kerülnek felszínre ilyen darabok. Mint párhuzamai mutatják, az urna dísz nélküli változatát hosszú ideig használták. A nyakon bütyökkel díszített formát korábbi leletegyüttesekből ismerjük. Szeged—Bogárzó 19. sírjában ilyen urna hosszú tuskéjú bordás korongcsüngővel jött elő, a hasonló veteřoviakat (melyek a típus alapformái lehettek) Morvaországban Říhovský a közép-Duna-vidéki halomsíros kultúra életét közvetlenül megelőző időszakra helyezi.¹⁶ A csehországiakat Beneš a Locham horizontnak megfelelő időre keltezi.¹⁷

Leggyakrabban használt halomsíros edényforma a kihajló peremű, *pere-méből felhúzott bütyökkel díszített tál* (15. ábra 2; 16. ábra 1). Különböző válto-

¹¹ Kemenczei T., Adatok Észak-Magyarország későbronzkori történetéhez. Doktori disszertáció. (Kézirat.)

¹² Kőszegi F., i. m. 13. — Az aszódai múzeumban elhelyezett leleteket az ásató fogja közölni.

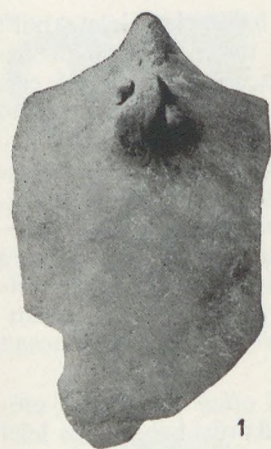
¹³ Kuzsinszky B., A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920) 206., 235. kép; Foltiny I., A halomsíros és lausitzai kultúra nyomai Szeged környékén. RF I:4 (Bp. 1957) II. t. 10.

¹⁴ Kleemann, O., Einige älterbronzezeitliche Funde aus dem Silinggau in Schlesien. *Altschlesien* 5 (1934) 133., 1. kép 6., 136., 3. kép C.; Dubský, B., *Pravěk jižních Čech*. (H. é. n.) 105., 14. kép 4.; Schirmeisen, K., Ein Grabfund der frühesten Danubisch-sudetischen Hügelgräberkultur aus Südmähren. *Sudeta* 14 (1938) 1. kép 3.; Čtrnáct, V., *Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie*. (Prague 1956) 94—95. oldal közötti kronológiai tábla, 11., 20. kép; Tihelka, K.—Hank, V., Výzkum na návrší Cezavách u Blučiny v r. 1948. *ČMM* 42 (1957) IV. t. veteřovi leletekben; Král, J.—Stloukal, M., Zárový hrob č. 5 z Vávrovic, okres Opava. *ČSM* 9 (1960) 73., 13. kép, füles tüvel egy sírban; Beneš, A., K problémům mohylové kultury doby bronzové ve středních Čechách. *SNM* 13 (1959) 11. kép 3. legrégibb bronzkor, melyet a Locham horizonttal párhuzamosított, 22. kép 5, 8 = középső bronzkori periódus, lényegében megegyezik a Reinecke féle B második felével.

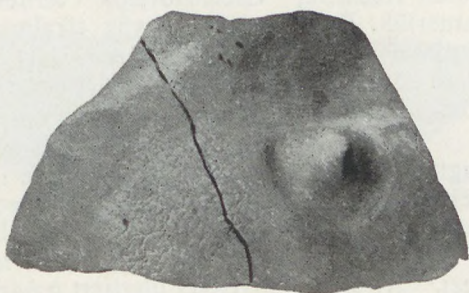
¹⁵ Willwonseder, K., Die mittlere Bronzezeit in Österreich. (Wien 1937) VI. t. 8., VII. t. 10., 249. — R BB₁-be sorolja; Torbrügge, W., Die Bronzezeit in der Oberpfalz. (Kallmünz 1959) XXII. t. 21., XXX. t. 27., 37., XXXIII. t. 7., LXXII. t. 13.

¹⁶ Říhovský, J., Zárový hrob z Velatic I a jeho postavení ve vývoji velatické kultury. *PA* 49 (1958) III. kronológiai tábla.

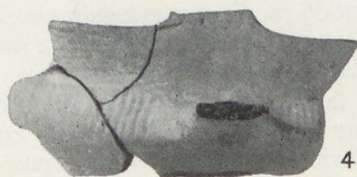
¹⁷ A típus legkorábbi előfordulása, variánsait a fiatalabb bronzkori leletegyüttesekben is megtaláljuk. Pl. Beneš, A., i. m. 8. kép 8.

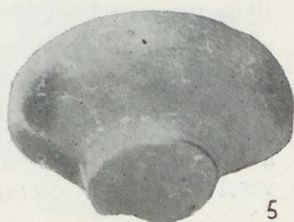
1

2

4

5

3

7

8

6

zatait Ausztria,¹⁸ Csehszlovákia¹⁹ területéről és a hazai halomsíros leletekből²⁰ ismerjük. Peremen üllő bütyök alkalmazása előfordul a hazai középső bronzkorban²¹ és igen elterjedt a Gîrla-Mare — Vattina körben,²² de a bagi tálak eredete kétségtelen párhuzamok alapján a nyugati halomsíros kultúrára vezethető vissza.

Szintén halomsíros eredetű, de sokkal ritkábban használt forma a megvas-tagított, *kihajló peremű tál* (18. ábra 8). Legközelebbi analógiáját a Cseh-medencében találjuk meg, melyet Beneš a bronzkor régebbi periódusába sorol (párhuzamosítva a Reinecke-féle bronzkor B időszakának első felével).²³ E. Jílková a Nová Hospoda-i darabot a Locham horizonttal párhuzamosítható időre keltezi.²⁴ A vállon bütyökkel díszített *behúzott peremű tál* (17. ábra 6—7) a halomsíros kultúra nyugati területén ritkán,²⁵ a hazai középső bronzkorban általánosan használt forma,²⁶ és ez önmagában is utal eredetére.²⁷

A peremen síkban végződő *fordított csonkakúp alakú tálak* (17. ábra 2) eredetével és elterjedésével Kőszegi Frigyes foglalkozik a kiskőrösi halomsíros lelet ilyen típusú táljával kapcsolatban.²⁸

A vasútállomás mellett fekvő telep és temető anyagában egyaránt előfordul a *hosszúkás testű, kihajló peremén bütyökkel díszített csupor*. Nyakán gyakran tagolt borda vagy bütyök díszíti (18. ábra 10). A típus előformáját a magyarországi középső bronzkorban kell keresnünk.²⁹ Helyi eredetét támogatja, hogy a tőlünk nyugatra fekvő területen elsősorban a halomsíros időszakot megelőző veteővi korszak morvaországi leletei között találjuk meg párhuzamait,³⁰ ahol

¹⁸ Willvonseder, K., i. m. IV. t. 4., XXVII. t. 1., 317. B₂ periódus.

¹⁹ Pic, J. L., Starožitnosti země České. I. 2. (Praha 1900) B. t. 5.; Hájek, L., i. m. I. t. 10.; Jílková, E.—Malický, J., Mohylové pohřebiště v Háji u Hořovic. PA 45 (1954) 255., 9. kép. — Reinecke B—C periódus fordulójára kelteznek; Hrubý V., Kultovní objekty lidstva středodunajské kultury mohylové na Moravě. PA 49 (1958) 43., 2. kép 4.; Beneš, A., i. m. 15. kép 9. 26. kép 8., 36. kép 1.; Čujanová—Jílková, E., Východní skupina českoalpejské mohylové kultury. PA 55 (1964) 6. kép 7., 10. kép 13., 12. kép 14., 14. kép 2, 16, 18.

²⁰ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. I—III. (Bp. 1886—1896) CCXLV. t., CCCLIV. t. — Szomolányi; Foltiny I., i. m. III. t. 1—2., V. t. 3.

²¹ Pósta B., Arch. Ért. 18 (1898) 315., 24. kép; Mozsolics A., i. m. IV. t. 7., V. t. 13.

²² Marijanszki, M., Groblje urin kod Ilance. Rad Vojv. Muz. 6 (1957) I. t. 6., II. t. 15., IV. t. 5.; Dumitrescu, V., Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cîrna. (București 1961) LXVII. t. 113, 116—117., LXVIII. t. 130. stb.

²³ Beneš, A., i. m. 12. kép 8.

²⁴ Jílková, E., Nejstarší a nejmladší horizont západočeské mohylové keramiky na pohřebišti v Plzni-Nové Hospodě. PA 49 (1958) 312—347. a tálforma későbbi előfordulása: Holste, F., Die Bronzezeit von Süd- und Westdeutschland. (Berlin 1953) XI. t. 3.

²⁵ Vogt, E., Die bronzezeitlichen Grabhügel von Weiningen (Kt. Zürich). Zeitschr. f. Schweizerische Arch. 10 (1948—49) 28—42. XXIII. t. 1.; Dubský, B., i. m. 105., 14. kép 1.

²⁶ Hampel J., Arch. Ért. 2 (1882) 308., 8. kép; Pósta B., i. m. 315., 24. kép; Tompa F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936. BRGK 24—25 (1934—35) XXVI. t. 6, 15., XL. t. 17.; Mozsolics A., i. m. I. t. 4.

²⁷ Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) 2. kép 5., 43/a j.; Kemenczei T., Adatok... 29—30, 160.

²⁸ Kőszegi F., i. m. 7—8., 23—24 j.

²⁹ Točík, A., Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Archaeologica Slovaca Fontes V. (Bratislava 1964) XIII. t. 15., XL. t. 10., LII. t. 17. — Dunaújváros—Koszider temetőanyagában és számos vatyai földváron (Sárbogárd, Aba-Belsőbáránd, Lovasberény stb.) találunk ilyen csupokat.

³⁰ Spurný, V., K rituálním poměrům ve střední době bronzové na Moravě. PA 52 (1961) 186—194., 2. kép 1—6., 3. kép 10—11.

1

2

3

4

5

6

7

8

17. ábra

pithos temetkezés edényeként kerültek elő. V. Spurný a pithos temetkezés szokásának morvaországi feltűnését a magyarországi középső bronzkori kultúrákkal hozza kapcsolatba. Ez is támogatja, hogy a tárgyalts csuporforma a Kárpát-medence területéről került a közép-Duna-vidéki halomsíros kultúrába.³¹

A kihajló peremű díszítetlen csupor (17. ábra 8; 19. ábra 7) megfelelőit első sorban cseh területről ismerjük.³²

A magyarországi későbronzkorban általánosan használt volt a kihajló peremű, egyfüles talpas korsó (18. ábra 1). Sokoldalú párhuzamok alapján Kemenczei bizonyította a típus középső bronzkori eredetét, és megállapította, hogy formája, díszítése helyileg eltérő vonásokat mutat.³³

Szintén középső bronzkori eredetű a tölcséres nyakú, *kis lábakon álló korsó* (18. ábra 5).³⁴ Hasonló edényeket a korai közép-Duna-vidéki halomsíros leletek között találunk.³⁵

A Bagon talált *hengeres nyakú, nyomott gömb testű* edényhez (16. ábra 5; 19. ábra 2)³⁶ hasonlókat K. Tihelka a vetetővi típus,³⁷ A. Točík a magyarádi kultúra³⁸ leletei között közöl. A halomsíros környezetben díszítetlenül, profiláltabb alsó résszel megjelenő edény a korai halomsíros néppel kerülhetett a Felvidékre.³⁹

A tölcséres nyakú, *nyomott testű csupor* alapformáját az ún. cseh típusú korsókban kell keresnünk (18. ábra 9).⁴⁰

Kiterjedt párhuzamai alapján halomsíros eredetű forma a tölcséres nyakú,

³¹ Willvonseder, K., i. m. XXVII. t. 2.

³² Kleemann, O., i. m. 135., 2. kép; Jílková, E., Nejstarší... 325., 9. kép 14; Čujanová—Jílková, E., Východní... 37., 10. kép 4. — nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Kárpátoktól északra és keletre fekvő területen számtalan hasonló formát találunk a későbronzkorunk első periódusának megfelelő időben: Sulimírski, T., Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen. WPZ 25 (1938) II. t. 8—9.; Ua., Das Hügelgräberfeld in Komarów bei Halicz und die Kultur von Komarów. Bulletin de l'Acad. Polonaise des Sciences et des Lettres 1936. 25., 8. kép 2.; Gardawski, A., Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. Mat. Star. 5 (1959) XIII. t. 17., XV—XVI. t. stb.; Rogozińska, R., Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukównie. Mat. Arch. 1 (1959) VI. t. 1., VIII. t. 3.; Bóna I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 228—230. — természetesen esetleges kulturális és nem etnikai kapcsolatra gondolunk az említett terület és a Kárpát-medence népcsoportjai között.

³³ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 178—179.

³⁴ Willvonseder, K., i. m. 373—376.; Točík, A., Referáty o pracovných výsledkoch Československých archeologov za rok 1955. (Liblice 1956) 46. a formát magyarádi eredetűnek tartja.

³⁵ Willvonseder, K., i. m. I. t. 5—6., II. t. 2—4. Mistelbach, 373—376. — BB₁ periódusba sorolja; Točík, A., Referáty... XVIII. t. 5.; Ua., Opevnená... 53., 36. kép 2, 4, 7.

³⁶ Hasonló edény került töredékesen a Nemzeti Múzeumba a vasútállomás melletti temetőből.

³⁷ Tihelka, K., Der Vetěrov (Witterschauer)- Typus in Mähren. Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit, Nitra 1958. (Bratislava 1961) 84, 101., III. t. 2.

³⁸ Točík, A., Opevnená... XL. t. 8., 14. kép 8., 160. — a magyarádi kultúra klasszikus és késői fázisának leletei között ismert, Szlovákia későbronzkori kultúráiban nem került elő ilyen edény.

³⁹ A tárgyalts típus egy edénye ismeretlen lelőhelyről került a Nemzeti Múzeumba.

⁴⁰ Jílková, E., Acta Universitatis Carolinae. Sborník Prací 3 (1959) 128. megállapítja, hogy a tárgyalts forma általánosan használt volt a R BB-BC fordulóján; Čujanová—Jílková, E., Východní... 4. kép 26., 7. kép 24., 8. kép 13., 80.; a forma Közép-Csehországban alakult ki véleménye szerint; Beneš, A., i. m. XXXII. t. 11., XXXV. t. 1.; Willvonseder, K., i. m. XIX. t. 7., XXVII. t. 3.; Pič, L., Die Urnengräber Bühmens. (Leipzig 1907) 27. kép 14. — Szomolány.

1

2

3

4

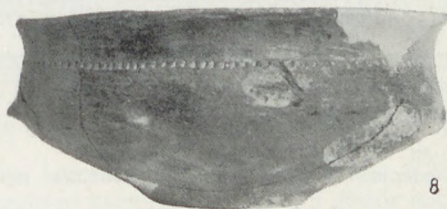
5

6

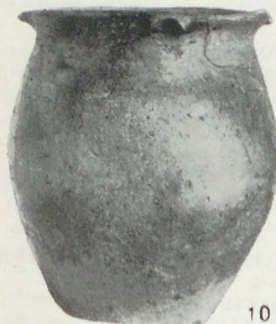
7

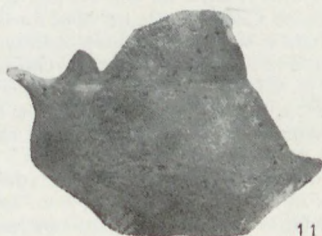
8

9

10

11

12

18. ábra

kettős csomkakúp alakú testű korsó (18. ábra 11)⁴¹ és a tölcseeres nyakú *gömb testű korsó* (18. ábra 6, 12).⁴²

Igen ritkán használt forma a *hordó alakú füles edény* (18. ábra 3). A dunavideki halomsíros kultúra lelőhelyein⁴³ és a cseh-oberpfalzi csoport területén⁴⁴ kerültek felszínre hasonló darabok.

Kihajlító peremű, talpas változatát fiatalabb leletekből ismerjük (18. ábra 4).

Általánosan használt díszítés a fűzesabonyi kultúra edényein a függőleges bordázás.⁴⁵ Ez utal a bagi telep magasan kiemelkedő bordázással díszített edényének eredetére (17. ábra 5). Ilyen díszű edényeket a jelentős fűzesabonyi népelemeket magába foglaló rákóczi-falvi csoport leletei között találunk.⁴⁶

A bagi edényeken alkalmazott díszítőelemek közül az árkolt és pontsorrall övezett bütyök (14. ábra 1, 10),⁴⁷ a benyomott ponttal lezárt V-alakú vonalkötegek (14. ábra 6),⁴⁸ egyszerű bütyök (15. ábra 8) gyakori a hazai középső bronzkorban. A Kárpát-medence középső bronzkori kultúráiban ritkán használt, halomsíros kör területén általánosan használt volt az egyenes és ívelt borda (14. ábra 2; 16. ábra 3),⁴⁹ bekarcolt egyenes és szaggatott vonal kombinációja (15. ábra 6),⁵⁰ a tagolt borda (15. ábra 3, 5, 7),⁵¹ ferde és egyenes rovátkolás (14. ábra 12)⁵² és a függőlegesen átfűrt fül (16. ábra 6).⁵³ Halomsíros eredetük

⁴¹ Torbrügge, W., i. m. LXXIX. t. 21.; Ua., Die Bronzezeit in Bayern. Stand der Forschung zur relativen Chronologie. BRGK 40 (1959) 13. kép 1. — bronzkor C periódus; Hrubý, V., i. m. 43., 2. kép 2—3, 5.; Beneš, A., i. m. IX. t. 9., XXII. t. 7.; Willvonseder, K., i. m. IX. t. 2., XII. t. 7.; Kőszegi F., i. m. I. kép 2, 6., 2. kép 1, 3.

⁴² Pič, J. L., Starozitnosti... V. t. 17.; Böhm, J., Základy hallstattské periody v Čechách. (Praha 1937) 5. kép 1.; Filip, J., Pravěké Československo. (Praha 1948) 150., 44. kép 5.; Beneš, A. i. m. 10. kép 8., 22. kép 6.; Willvonseder, K., i. m. IX. t. 3., X. t. 7., 376. R BB₂ periódus; Foltiny I., i. m. III. t. 10.

⁴³ Willvonseder, K., i. m. V. t. 1.; Točík, A., Opevnená... XLVI. t. 16.

⁴⁴ Behrens, G., Bronzezeit Süddeutschlands. (Mainz 1916) XI. t. 6., VIII. t. 9—10.; Jílková, E., Nejstarší... 323., 8. kép 12.

⁴⁵ Tompa F., i. m. XLIV. t. 16., XLIV. t. 28, 30.; Banner J.—Bóna I.—Márton L., Acta Arch. Hung. 10 (1957) 22. kép 3., X. t.

⁴⁶ Ilyen díszítésű edények voltak Csalog Zsolt 1962. évi rákóczi-falvi ásatásának 15, 137, 147/a sírjában.

⁴⁷ Nagy G., BpR 8 (1904) 133., III. t.; Tompa F., i. m. XXX. t. 2., XL. t. 3, 16.; Mozsolics A., i. m. I. t. 3.; Banner J.—Bóna I.—Márton L., i. m. 99., 7. kép.

⁴⁸ Zoltay L., MKÉ 1 (1907) 33., 14—15. kép; Tompa F., i. m. XXIV. t. 8.; Mozsolics A., i. m. VI. t. 16.

⁴⁹ Willvonseder, K., i. m. V. t. 2., XLV. t. 9.; Holste, F., i. m. VI. t. 6.; Točík, A., Referáty... XVII. t. 6., XIII. t. 1.; Vö. Kőszegi F., i. m. 7., 17. j.

⁵⁰ Schirmeisen, K., Mittelbronzezeitliche Siedlungsreste in der Brünner Schwarzfildgasse. Sudeta 3 (1927) 91., 3. kép 37.; Dubský, B., i. m. 96., 13. kép 1.; Filip, J., i. m. 193., 43. kép 9.; Plesl, E., K osídlení severozápadních Čech ve střední době bronzové. PA 45 (1954) 236., 7. kép 10/a; Čirnáct, V., Mohylová chata a sídelní mohylové objekty v Plzeňsku. PA 45 (1954) 349., 9. kép 12.; Jílková, E., Nejstarší... 317., 5. kép 10.; Čujanová—Jílková, E., Východní... 15. kép 49.; Willvonseder, K., i. m. XLIII. t. 3., XXII. t. 2.; Holste, F., i. m. XX. t. 3.

⁵¹ Willvonseder, K., i. m. VII. t. 5.; Holste, F., i. m. VI. t. 6.; Točík, A., Referáty... XVII. t. 6.; Točík A.—Paulík, J., Výskum mohily v Čake v rokoch 1950—51. SA 8 (1960) 114., IV. t. 7, 9.; Beneš, A., i. m. 12. kép 4.

⁵² Stocký, A., La Bohême à l'âge du bronze. (Prague 1928) XXIII. t. 3.; Holste, F., i. m. XV. t. 1, 5.; Willvonseder, K., i. m. V. t. 1.; Beneš, A., i. m. 10. kép 3., 25. kép 2.

⁵³ Pleinerová, I., Punámky k časovému zařazení dvou nových nálezů středodunajské mohylové kultury. PA 49 (1958) 66. R BB₂-re keltezi. Vö. 3. kép 2.; Beneš, A., i. m. I. t. 8., 9. kép 8., 19. kép 2.; Moucha, V.—Trnka, V., Středobronzový sídlištní objekt z Tuchlovic. AR 11 (1959) 617—637., 235. kép 9., 236. kép 6.; Podborský, V., Sídlištní nálezy z neolitu a doby bronzové

döntő bizonyítéka lehet, hogy olyan tőlünk távol eső területeken is használták ezeket (a dél-bajor és oberpfalzi körben), ahova csak közvetetten érkezhettek Kárpát-medencei hatások. A ferde vonalkázással kitöltött háromszög⁵⁴ és a vésett három- illetve négyszög dísz (18. ábra 8) a hazai középső bronzkorban és a halomsíros kultúra nyugati területein gyakran előfordul.⁵⁵

A halomsíros kultúra nagy területén általánosan használt kerámiaformák és az internacionális típusú fegyvereket, eszközöket, ékszereket gyártó fémművés-ség mellett igen fontos, hogy a különböző területeken élt halomsíros csoportok eltérő jellegének egyik megjelenési formája a kerámiaművesség díszítő motívu-mainak különbözősége. Ezek bizonyos területi determináltsága elsősorban a helyi középső bronzkorban használt díszítések változatosságának függvénye.

Viszont a kerámia formája és kidolgozása — mert az edénynek funkciója van —, amely a mindennapi használatban realizálódik, „értelmet” kap, és ez az életforma által meghatározott praktikusság, mely egy kultúrkör alapvető gazdasági-társadalmi ismérveiben megegyező csoportjainak hasonló, vagy lényegében azonos kerámiaformáit hozza létre.

A Kárpát-medencében megtelepült és a meghódított helyi lakosság együtt-élésének következményeként a csoportok kerámiaművességének formakincsében számos sajátos vonás jelentkezik.⁵⁶ Azaz, közvetve egy-egy leletegyüttes relatív kronológiai helyének megállapítására támpontot adhat díszítőmotívumainak gazdagsága, a helyi eredetű díszítőelemek használatának aránya. Utóbbiak százalékosan kis aránya — általánosítva — egy meghatározó adatot nyújthat a legkorábbi, vagy időben későbbi, újabb halomsíros beáramlást jelző leletek és a hosszabb ideje a helyi lakossággal együtt élt halomsíros csoportok emléktárájának értékelésénél.

Az ismertetett bagi leletek kormeghatározásánál a telepen talált anyagból kell kiindulnunk. Mert hiteles ásatásból származik, és egy egyrétegű telep rövidebb időszak jellemzőit adja, mint egy esetleg több telephez tartozó temető szórványanyaga.

Halomsíros és helyi lakosság együttélésére mutat a telep anyaga, melyet legjobban talán az egységként kezelhető I/α és I/β gödör leletei mutatnak. Hatá-

v poloze „Vinohrady” u Těšetic (okres Znojmo). Sborník Fil. Fak. Brněnské Univ. E 9 (1964) 39., 15. kép.

⁵⁴ Pósta B., i. m. 307., 8. kép; Tompa F., i. m. XXV. t. 3., XXVI. t. 4.; Willvonseder, K., i. m. VI. t. 8., XVII. t. 2., XXXV. t. 3.; Beneš, A., i. m. XII. t. 7.

⁵⁵ Tompa F., i. m. XXIII. t. 1. 16.; Banner J.—Bóna I.—Márton L., i. m. 21. kép 11., 27. kép 29, 35.; Willvonseder, K., i. m. IX. t. 5.; Holste, F., i. m. XI. t. 1, 14.; Beneš, A., i. m. 9. kép 1.; Čujanová—Jilková, E., Východní... 15. kép 23.

⁵⁶ Felső-Tisza-vidékre települt korai halomsíros népcsoport (legfontosabb temetője Mezőcsát) a későbronzkorban élt középső bronzkori eredetű lakosság között — területük egy részének elfoglalása után — olyan átalakuláson ment keresztül, mely sok vonatkozásban megkülönbözteti a Kárpát-medence más halomsíros népcsoportjaitól. Ez a változás a hamvasztásos temetkezési szokás kizárólagossága és a helyi eredetű díszítőelemek sokoldalú használatában mérhető le legjobban. Különösen az utóbbi és a helyi fejlődésből következő néhány új kerámia forma alapján nevezhetjük — segédfogalomként — legnagyobb temetője után *egyeki csoportnak* a Felső-Tisza-vidéken élt halomsíros néppésséget. Azért a halomsíros kultúra egy csoportja, mert életformáját a halomsíros népi összetevő határozta meg (e területen nem ismerünk földművelő életmódra utaló településeket), kerámiaművességének alaptípusai a halomsíros kultúrában általánosan használt típusok, fémművességének termékei megegyeznek a Kárpát-medence halomsíros leleteiben találhatók darabokkal.

rozottan a helyi népelemhez köthetők a behúzott peremű tálak, a függőleges bordázású edény, árkolt és pontsorral övezett bütyökkel és az árkolással díszített edényoldal, a V-alakú vonalköteggel díszített urnatöredék, a pontsorral övezett vonalakkal díszített oldaltöredék és a hordozható tűzhely darabja. Általánosan elterjedt halomsíros típusokat képviselnek: egyenes peremű tál, peremből felhúzott bütyökkel díszített tál, oldaltöredék szaggatott vonalazással, tagolt bordával díszített csuportöredékek. A halomsíros eredetű szaggatott vonaldísz,⁵⁷ és a sűrű ferde rovátkolás⁵⁸ korán fellép a nyugati halomsíros kultúrában, de általános használatukat a fejlett halomsíros bronzkorban figyelhetjük meg.

A feltárt teleprész leletei egészükben a korai halomsíros kultúra helyi lakossággal keveredett egyik olyan népcsoportjának emlékanyaga, mely a későbronzkor első periódusában élt a Felvidék déli részén.

A vasútállomás mellett fekvő temetőből származó szórványanyag néhány edénye a temető későbronzkor eleji használatára utal. A kis lábakon álló tölcse-res nyakú korsó és a hengeres nyakú nyomott testű edény a közép-Duna-vidéki halomsíros csoportot megelőző időszak kultúráiból (veteřov típus, magyarádi kultúra) a legkorábbi halomsíros csoportokkal kerülhetett a Felvidékre. A kónikus nyakú, vállán bütyökkel díszített kétfüles urnát először a Holste-féle Locham-horizontnak megfelelő időben, a kihajló peremű füles tálat a veteřovi horizontnak megfelelő periódusban és a magyarádi kultúrában használják a tőlünk nyugatra fekvő területen.⁵⁹ A tál vésett, négyszög alakú díszítése ismert a hazai középső bronzkorban,⁶⁰ és gyakran használt a halomsíros kultúra csoportjaiban,⁶¹ de ott általában a Reinecke-féle bronzkor C periódusának megfelelő időszakban fordul elő, és a bagihoz hasonló tálakon nem alkalmazzák. Valószínű a díszítés hazai eredete.

A temető leletei között nem találunk a későbronzkor első periódusa után használt formákat, s így időbeli helyzete lényegében egyezik a telep kronológiai besorolásával.

A tőlünk nyugatra fekvő területek (elsősorban Délnyugat-Szlovákia, Morvaország) korai halomsíros anyagára jellemző számos edényforma és díszítőelem feltűnése Észak-Magyarország nyugati részén — és nem utolsósorban az azonos jellegű települési forma — kétségtelenül bizonyítják, hogy egy, a közép-Dunamedencei halomsíros körből kiszakadt, és keletre húzódott népcsoport telepedett meg Bag környékén. Mind a telep, mind a temető formakincsének jelentős középső bronzkori hagyománya viszont arra utal, hogy ez az esemény volt előidézője e területen a klasszikus füzesabonyi kultúra felbomlásának. A rendelkezésünkre álló kisszámú lelet alapján nem tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy az e területen letelepedett, helyi lakossággal keveredett korai halomsíros népesség közvetlen, vagy egy, az anyaterületről érkező újabb népcsoporttal erő-

⁵⁷ Jilková, E., Nejstarší ... 317.; 5. kép 10.; Beneš, A., i. m. 19. kép 2. — a Reinecke-féle BB₂-vel párhuzamosított időre keltezi.

⁵⁸ Holste, F., i. m. XV. t. I, 5.; Beneš, A., i. m. II. kép 3. (R BB₂).

⁵⁹ Urna: Beneš, A., i. m. XI. t. 3. R BB₁, tál: uo. XII. t. 8.; Čujanová—Jilková, E., Východní ... 9. kép 38.; Točík, A., Opevnená ... LXIII. t. II.

⁶⁰ Tompa F., i. m. XXIII. t. I, 16.; Mozsolics A., i. m. III. t. 8.; Banner J —Bóna I. — Márton L., i. m. 21. kép 11., 27. kép 29, 35.

⁶¹ Willvonseder, K., i. m. IX. t. 5.; Holste, F., i. m. XI. t. I, 14.; Beneš, A., i. m. 9. kép 1.; Čujanová—Jilková, E., Východní ... 15. kép 23.; Všekary-Hustá Léc I., 60. C₁ periódus.

1

2

3

4

5

6

7

sődve nyomult tovább keletre a Tiszáig. Itt beékelődve a tovább élő füzesabonyi csoportok területébe, ebből a korai népcsoportból alakult ki a halomsíros kultúra egyeki csoportja.^{62a}

Az ismertetett lelőhelyektől mintegy 2 kilométerre fekvő *Dutkás-dűlőben* és *Homokbányában* talált, valószínűleg temetőből származó leletek nemcsak területileg, de jellegükben is jól elkülönülnek a fenntebb tárgyalt telep- és temető-anyagtól.

A *kihajló peremű urnához* (19. ábra 6) hasonlókat a halomsíros kultúra egyeki csoportjának leletei közül, és a maklári temetőből ismerünk.⁶² Csak az egyekieken találunk a bagihoz hasonlóan, nyakon körülfutó cikkcakk díszet. A forma halomsíros előformáját a Szeged környéki temetők anyagán keresztül kereshetjük.⁶³ Az idézettek formai kapcsolata Ausztria felé mutat, ahol a hasonló darabokat Willvonseder a Reinecke-féle bronzkor B₂ és C periódusába sorolja.⁶⁴ A típus eredetének pontos meghatározására a maklári temető feldolgozása adhat lehetőséget. Az ismert leletek azt mutatják, hogy a tárgyalt urnaforma csak az Alföld északi részén terjedt el a bagihoz hasonlóan díszítetlenül.

Általában a R BB₂-BC periódusba sorolt leletek között fordul elő a nyúlánkstestű, *kétfüles csupor*, legtöbbször tagolt bordával (19. ábra 4).⁶⁵

A karcolt vonalköteggel díszített *gömb testű bögre* megfelelőit a magyarországi középső bronzkorban⁶⁶ és a nyugati halomsíros kultúrában⁶⁷ egyaránt megtaláljuk. Erősebbek helyi kapcsolatai.

A kerámiaformák adta kormeghatározást támogatják a lelet bronz típusai is. A *spirálisokban végződő karperec* általában R BB periódus második felére keltezett leletekben fordul elő (20. ábra 1).⁶⁸

A rovátkolással díszített pecsétfejű tű egyike a legáltalánosabb halomsíros típusoknak. A németországiakat W. Torbrügge a R BB periódusba sorolja,⁶⁹ az ausztriai darabokról K. Willvonseder megállapítja, hogy e területen a R BB időszakban kezdik, de a C periódusban is használják az ilyen tűket (20. ábra 7).⁷⁰ A ferde rovátkolással díszítettek fiatalabbnak látszanak a dísztelen és a sima körülfutó vonalcsoportokkal díszített daraboknál.

^{62a} Vö.: Bóna I., HOMÉ 3 (1963) 15.; Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 169—186.; Kovács T., Adatok az egyeki csoport kialakulásához. DMÉ 1962—64. 85—86.

⁶² Debrecen, Déri Múzeum — díszítetlen darabok: maklári halomsíros temető és a pilinyi kultúra leletei között (a maklári temetőre vonatkozó adatokat az ásató Kalicz Nándor hozzájárulásával említem, a pilinyi darabokra vonatkozóan vö. Kemenczei T., Adatok...).

⁶³ Foltiny I., i. m. II. t. 8., IV. t. 13, 15.; Kuzsinszky B., i. m. 39., 51. kép 1.

⁶⁴ Willvonseder, K., i. m. XXXV. t. 3. — Winklarn, 418—422., 8. kép 24. = R B₂ periódus; Vö. Pittioni, R., Urgeschichte des österreichischen Raumes. (Wien 1954) 534. kronológiai tábla.

⁶⁵ Böhm, J., i. m. VI. t. 9., X. t. 4.; Schirmeisen, K., Ein Grabfund... 90., 3. kép; Willvonseder, K., i. m. VII. t. 2., 343; R BC periódus; Beneš, A., i. m. 22. kép 9.; Magyarországi halomsíros leletek között: Tompa F., BpR 14 (1945) 13., 1. kép 18.; Foltiny I., i. m. I. t. 7., II. t. 12.

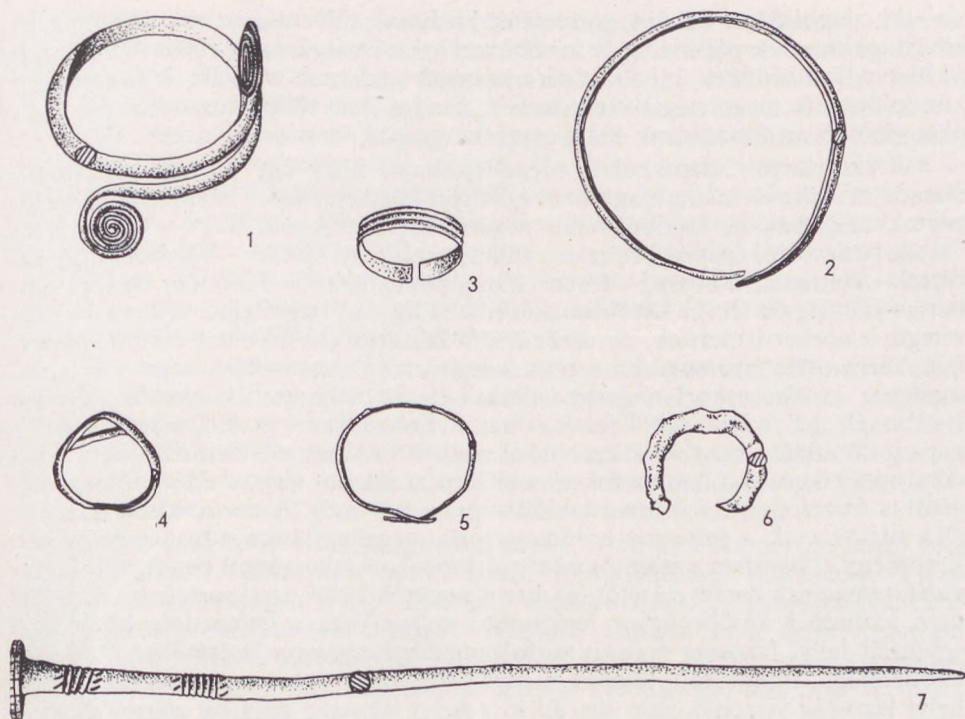
⁶⁶ Tompa F., 25 Jahre... XXIV. t. 2.

⁶⁷ Kuzsinszky B., i. m. 51. kép 39.; Banner J., Dolg. 13 (1937) 64., III. t. 12.; Hrubý, V., i. m. 50., 8. kép 3.

⁶⁸ Beneš, A., i. m. 8. kép 2. — R BC periódus: Torbrügge, W., Die Bronzezeit... XXXIV. t. 2.; Ua., Die Bronzezeit in Bayern. IX. t. 8. — R BB periódus, — a típus részletes irodalmát l. Bóna I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 338.

⁶⁹ Torbrügge, W., Die Bronzezeit... 81. oldalon levő kronológiai tábla.

⁷⁰ Willvonseder, K., i. m. 116., XLI. t. 5., XLVII. t. 4.

20. ábra

A patkó formájú csüngőről Kemenczei megállapítja, hogy a Kárpát-medencében előzmény nélkül tűnt fel és halomsíros közvetítéssel jutott területünkre (20. ábra 6).⁷¹ Kialakulási területe Szilézia volt Kemenczei szerint.

A lelet többi fémformája (lemezkarpercec, bordázott és sima lemezgyűrű) időben és területileg általánosan használt típusok a halomsíros kultúra területén.

A Bag—Dutkás-dűlőben és Bag—Homokbányában talált szórványleletekből messzemenő következtetéseket nem lehet levonni. A korai darabok hiánya (vö. Bag Vasútállomás lelőhely anyagával) mutatja, hogy egy olyan temetőrészből származnak, melyet a későbronzkor első periódusának vége előtt nem használtak.⁷²

⁷¹ Kemenczei T., Adatok...

⁷² A magyar kutatás jelenleg nem használ egyértelműen elfogadott kronológiai rendszert. Az általunk későbronzkor első periódusa névvel jelölt időszak lényegében véve megfelel a Reinecke-féle BB és a Mozsolics-féle B III második felének, az első halomsíros betörés és a pilinyi kultúra kialakulása közti időszakot öleli fel. Vö. Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 119—156.; Bóna I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 211—243.; Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 172—186.; Ua., Adatok...

Az alábbiakban néhány gondolatot kívánunk felvetni, melyek úgy érezzük következnek a Kárpát-medence későbronzkori leleteinek egészéből. Nem lezárt és bizonyított ténynek, inkább vitára készítő vázlatnak szánjuk. A gondolatsor kiindulópontja olyan negatív eredmény, melyet már több kutató észrevett, de okát elsősorban kutatásunk hiányosságára vezette vissza.

A szórványos adatokból is megállapítható, hogy egy jelentős gazdasági-társadalmi változást vont maga után a Kárpát-medencében a halomsíros népcsoportok megjelenése. Legfontosabb negatív bizonyítékunk, hogy a több méter vastag rétegsorú középső bronzkori tell-telepek után (Békés—Várdomb, Tiszafüred—Ásotthalom, Tószeg—Laposhalom, Dunaújváros—Koszider, Százhalombatta—Téglagyár stb.) a későbronzkorban eddig csak egyrétegű, vékony kultúrretegű telepeket ismerünk, de ezeken sem kerültek elő felszínre épített, paticsfalú házra utaló nyomok. Ez a tény a legdöntőbb bizonyíték, hogy a Kárpát-medence későbronzkori népcsoportjainak életformáját nem a jelentős számban tovább élt helyi lakosság⁷³ (elsősorban a Felvidéken⁷⁴ és a Tisza-vidéken⁷⁵), hanem döntően a nem feltétlen sokkal nagyobb számú, de életformájából fakadóan mozgékonyabb, harcosabb és a létkérdést jelentő terjeszkedés szükségességétől is összefogott halomsíros hódítók határozták meg. A ma rendelkezésünkre álló adatok csak a folyamat eredményének megállapítására adnak lehetőséget. Eredmény elsősorban a jelentős középső bronzkori lakossággal betelepült Tisza-vidék telepeinek összetetésétől, az itteni temetők belső szerkezetének vizsgálata után várható a későbronzkor legkorábbi szakaszában a halomsíros hódítókkal együttélt helyi lakosság átalakulási folyamatának nyomon kísérésében.⁷⁶ Vastag kultúrretegű, több szintű telepek hiánya jelzi, hogy a halomsíros hódítók és a helyi lakosság viszonya nem merült ki a helyi lakosság politikai alárendeltségében, hanem addigi életmódjukra jellemző földműveléshez kapcsolódó állattartás viszonyának megváltozását vonta maga után, az állattartásra alapuló életmód kényszerű átvételére vezetett. A földművelő-állattartó népcsoportok többszázéves, viszonylag zavartalan egy helyben fejlődésének eredményei⁷⁷ nem tűntek el nyomtalanul,⁷⁸ de a földművelés háttérbe szorulásával a társadalom gazdasági alapját a pásztorkodás jelentette a későbronzkorban. Ez az egyik legfontosabb bizonyíték, hogy a magyarországi későbronzkor fejlődése a halomsíros kör népének történetéhez kapcsolódik.⁷⁹

⁷³ Bóna I., *Annales Univ. Scienc. Budapestinensis* 3 (1961) 20—21. oldal közötti kronológiai táblák.

⁷⁴ Kemenczei T. *Arch. Ért.* 90 (1963) 172—176.

⁷⁵ Kovács T., *Adatok az egyeki csoport kialakulásához*. DMÉ i. h.

⁷⁶ Itt nem használhatjuk fel a halomsíros hódítás után önállóan továbbfejlődő, eredeti területüket feladni kényszerült és a Felvidékre menekült — az ott élő nemzetségekkel keveredett — középső bronzkori lakosság fejlődésére vonatkozó ismereteinket [bodrogszerdahelyi csoport, felsőszőcsi csoport, vö. Kemenczei T., *Arch. Ért.* 1963. 172—186.; Kalicz N., *Arch. Ért.* 87 (1960) 3—15.]. Ezek önálló egységként élnek tovább, kereskedelmi viszonyon keresztül, és nem etnikailag kapcsolódnak a halomsíros kultúra fejlődéséhez. Történetileg függenek a halomsíros népcsoportok történetétől, melyet legjobban az egyeki csoport kialakulása, és az említett csoportok területének rovársá történt terjeszkedése jelez.

⁷⁷ Bóna I., *A bronzkor emlékei Magyarországon*. Kandidátusi disszertáció. (Kézirat.)

⁷⁸ Pl. déli eredetű katlantűzhely darabja a bagi telepen, középső bronzkori díszítéssel (14. ábra 4).

⁷⁹ Több évtized kutatása után, és amikor már több mint egy évtizede kibontakozott a későbronzkori intenzív kutatása hazánkban, azt hiszem, nem lehet egyszerűen arra hivatkozni, hogy

Általánosan ismert és számtalan példával igazolható a földrajzi tényezők szerepe a település helyének kiválasztásában. Ha a több évszázadig lakott, legkedvezőbb fekvésű bronzkori telepeken csak vékony későbronzkori kultúrréteg figyelhető meg (Békés—Várdomb, Tiszafüred—Ásotthalom, Dunaujváros—Koszider, Százhalombatta—Téglagyár stb.), akkor nyilvánvalóan a földrajzilag rosszabb helyzetű helyeken sem várható lényegesen más jelenség. Ebben az összefüggésben a Kárpát-medence későbronzkori lakosságának területileg változó etnikai összetétele másodlagos (mind a középső bronzkori eredetű, mind a halomsíros lakosság különböző csoportjai — „kulturái” — nem alapvető jellemzőikben különböznek egymástól), egy azonos gazdasági alapon nyugvó kultúrkör népcsoportjainak belső fejlődését, jellemző vonásait, ezen túl, egy nagy egységben elfoglalt helyét határozza meg.

Az elmondottak elsősorban a halomsíros behatolást követő időszakra vonatkoznak, de meg kell jegyezni, hogy az etnikai összetétel potenciálisan meghatározza a későbronzkori későbbi szakaszának kulturális képét [vö. azoknak a területeknek későbbi fejlődését, ahol a halomsíros támadást követő időben elsősorban halomsíros (a Dunántúl jelentős része), illetve azokat, ahol koncentráltódott a középső bronzkori eredetű (Felvidék, Felső-Tisza-vidék) lakosság].

Igen fontos, hogy a déli tradíciókat tovább vívó és a Kárpát-medence kedvező természeti viszonyaira épülő fejlett földműveléssel rendelkező Tisza-vidéken élt későbronzkori népcsoportok⁸⁰ életformájának megváltozásával megszűnt a közép-európai kör középső bronzkori kultúrái és a délkelet-európai körhöz számos szállal kapcsolódó Tisza-vidéki középső bronzkori népcsoportok földművelésre alapuló társadalmának fejlettségi különbsége, azaz nagy területen nivellálódott a fejlődés szintje.

Figyelmet érdemel az a tény, hogy a későbronzkor a Kárpát-medence történetében két olyan időszakot választ el egymástól, melyek számos közös vonással bírnak.⁸¹ A középső bronzkorban élt népcsoportok elsősorban földművelésre épülő letelepült életmódja jelentős fémművesség kialakulását tette lehetővé (a kapcsolat nem szükségszerű, vö. sztyeppe népek magas szintű fémművészete).⁸² A koravaskor (Reinecke-féle Hallstatt A-B) több rétegű telepei — föld fölé épített paticsfalú házakkal — szintén letelepült földművelő életmódra

a többretegű, tell-jellegű későbronzkori telepek hiánya a kutatás hiányosságára vezethető vissza. Kétségtelen, hogy ma még számtalan problémát adatok hiányában nem tudunk feloldani, de negatív bizonyítékok alapján is világosan látható, hogy jelentős az eltérés a Kárpát-medence középső- és későbronzkori települési formája, és ezen keresztül az itt élt népesség életmódja között.

⁸⁰ Bóna I., A bronzkor emlékei . . .

⁸¹ Távol áll tőlünk, hogy bármiféle azonosságot keressünk a két korszak között. Az alább kiemelt „közös vonásokat” olyan formai jegyeknek tartjuk, melyek szükségszerűen irányítják a figyelmet a középső bronzkor és a koravaskor belső összefüggéseinek beható vizsgálatára (különösen érvényes ez a Tisza-vidék fejlődésére). A történeti esemény (jelen vonatkozásban állattartó halomsíros törzsek behatolása) és etnikum (helyi és új), illetve a társadalmi szerkezet változásainak kapcsolatára, ezek csak „külső jegyek” (régészeti jelenségek, leletek) segítségével, egészében fel nem oldható bonyolult tér- és időbeli összefüggéseire. S mintegy kötelező érvényűen irányítják a figyelmet a primitív népek vizsgálata és a társadalomtörténeti kutatások adta törvényszerűségek felhasználására régészeti kutatásunkban.

⁸² Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 1957. 119—156.

utalnak.⁸³ Ekkor éli virágkorát az eszközöket, fegyvereket, ékszereket tömegesen gyártó bronzipar.

A középső bronzkort és a koravaskort a helyi lakosság egy részének állandó kontinuitása köti össze, a későbronzkor mindkettőtől eltérő gazdasági alapja választja el egymástól. Fontos hangsúlyozni az így merevnek tűnő kategóriák dialektikus egységét, hiszen a történeti fejlődés folyamatosságát az a népesség hordozza, melynek társadalmi szerkezete mintegy választóvonalként áll a társadalmi fejlődés középső bronzkor és az egészében minőségileg magasabb szintű koravaskor névvel jelzett foka között. Legjobban ez a kettősség húzza alá a Kárpát-medence későbronzkori történetének fontosságát. A távolabbi jövő kutatásának feladata a vázolt problémák analizálása.⁸⁴

KOVÁCS TIBOR

⁸³ Az elmondottakat valójában a Kárpát-medence keleti felére kell korlátoznunk, ahol jelentős számú középső bronzkori lakosság továbbélését lehet megfigyelni (vö.: 74–76. j.). Elsősorban a Poroszló-Aporháton végzett ásatás eddigi eredményeire hivatkozhatunk, ahol a telep első, koravaskori lakottságra utaló, gödörlakásokkal jelzett települése után a telepet földvárrá alakították át. A sánc földjében és az egyik gödörben nagyszámú áglenyomatos paticot találtunk. A II. szelvényben a telep hosszabb idejű használatára utaló rétegsor maradványait figyeltük meg.

⁸⁴ Mintegy függelékként említjük a vasútállomáson talált lelettel együtt múzeumba került kétfülű edényt (18. ábra 2). A leltárkönyvi bejegyzés szerint csontvázas sír melléklete volt. Díszítő-elemei, koncentrikus körök [wietenbergi kultúrában — *Horedt, K.*, *Die Wietenbergkultur*. Dacia 4 (1960) 7. ábra 3, 12.], fülek alatt kis vonásokkal kitöltött rombuszok [Tei kultúrában — *Vulpe, R.*, *Şantierul arheologic Popeşti*. MCA III. (Bucureşti 1957) 3. ábra 2.], és szinte pontos megfelelője a Verbicioara kultúrában [*Berciu, D.*, *Die Verbicioara Kultur*. Dacia 5 (1961) 8. ábra 2.] Románia területén élt középső bronzkori népesség által készített darabra utal. Bagra kerülését hiteles összekötő leletek hiányában nem tudjuk pontosan nyomon kísérni.

FINDS OF THE TUMULUS CULTURE AT BAG

In the introduction the author emphasizes that the fundamental mistake of research of the last decade on the Late Bronze Age of Hungary is that it tried to discriminate periods and establish regional units on the basis of stray finds. One of the most important results has been that several researchers hold that Late Bronze Age development in the Carpathian Basin is determined by the history of people belonging to the Tumulus Culture.²

The settlement unearthed near the Bag Railway Station (figs. 14—15 and 17/2, 5—8) and the stray finds of the cemetery which likely belonged to the settlement (figs. 16, 18), the stray finds of the Bag—Dutkás drea and of Homokbánya which are two kilometers from the Station are the remains of the Tumulus Culture left by two groups living there at two different times.

The finds of the settlement the coexistence of the local population and that of the Tumulus Culture. The dishes with incurved rim may be definitely associated to a local ethnic group (figs. 16/6—7),^{25—27} as can the vertically ribbed vessel (fig. 17/5),^{45—46} the wart encircled by a groove and rows of dots (fig. 14/1),⁴⁷ the v-shaped group of lines with an impressed dot at the end (fig. 14/6),⁴⁸ the part of a portable hearth (fig. 14/4).⁷⁸ Other common types of the Tumulus Culture are: dish with a flat rim (fig. 17/2),²⁸ dish decorated with warts drawn from the rim (figs. 14/5 and 15/2),^{18—22} broken line decoration (figs. 15/6, 8),⁵⁰ rib formed by fingertip impressions (figs. 15/3, 5, 7)⁵¹ and dense oblique fluting (fig. 14/12).⁵²

Some of the vessel-forms signify that the cemetery a few hundred meters from the settlement was in use during the first period of the Late Bronze Age: the jug with feet (fig. 18/5),^{34—35} and the cylindrical-necked vessel (fig. 16/5)^{36—39} reached Northern Hungary probably from the cultures (Magyarád, Veteřov) preceding the Tumulus Culture of the Middle Danube district. The conic-necked urn with warts on its shoulder (fig. 19/5),^{13—16} and the dish with overt rim (fig. 18/8)^{23—24} have already analogies in the earliest western finds of the Tumulus Culture.

The vessel-form used after the first period of the Late Bronze Age was not found among the remains of the settlement or the cemetery. (By the first phase of the Late Bronze Age the author actually means the second half of Reinecke BB, Mozsolics B III, and the first phase of the Late Bronze Age of Bóna and Kemenczei.⁷² In general the relics of the settlement as well as those of the cemetery are a complex of finds of the early Tumulus Culture; the former finds show chiefly features of local origin while the latter indicate characteristics related to the western territories.

The pottery and the bronze finds of Bag—Dutkás and Bag—Homokbánya are later than the above mentioned ones. Definite parallels^{62—72} show that they originate from such parts of the cemetery which were not used before the end of the first period of the Late Bronze Age (figs. 19/4, 6; fig. 20).

Finally the author applies his results to the Middle Danubian Basin as a whole and treats the social and economic problems of the Late Bronze Age. He concludes that the history of the Middle Bronze and Early Iron Age is connected by the continuity of a part of the local population. These two periods are separated by the economic basis of the Late Bronze Age which differs from

both of them. (Up to now we do not know settlements of tell-character of the Late Bronze Age in the Carpathian Basin which may be characterized by houses with mud-plastered walls built above the ground ; this fact cannot be attributed to the inadequacy of research. This shows that the social basis of the Late Bronze Age was not agriculture but chiefly animal breeding.) It is important to emphasize the dialectical unity of categories which consequently seem to be rigid as the continuity of historical development is supported by the population whose social structure forms a dividing line between the developmental stage of society of the Middle Bronze Age and the Early Iron Age representing as a whole a qualitatively higher stage. This duality emphasizes mostly the importance of the history of the Late Bronze Age in the Carpathian Basin.

A MÁNYI ERAVISCUS TEMETŐ

1959-ben a Budapest—Bécs között épülő nemzetközi műút építéséhez a mányi Kálvária-dombon kőbányát nyitottak és a domb Ny-i felét gépi erővel lehordták. A domb tetején a felső humuszréteg eltávolítása során edények, cserepek és csontok kerültek elő. Ekkor került a székesfehérvári István király Múzeumba egy hordó alakú fényezett urna (31. ábra 2) és egy nagyobb szürke urna alsó töredéke.

A terepbejárás alkalmával még további leletanyag került a gyűjteménybe: szürke, keskeny szájú urna, sárga lapos tál és egy noricum-pannóniai fibula.

A leletmentő ásatás egy római kori bennszülött temető hat sírját hozta felszínre.¹ A domb tetején, ahol 20×5 m terület érintetlenül maradt, kezdtük meg a feltárást, sír azonban itt nem került elő. A domb K-i lejtőjén, a földkotró által szintén érintetlen területen, de egy korábbi fenyőültetés helyén került elő az 1. sír. Sajnos, a csekély mélység miatt a sírgödör formája egyik sírnál sem volt megállapítható.

1. sír Felső mélység (a továbbiakban FM): 25 cm.

Alsó mélység (a továbbiakban AM): 45 cm.

a) Fazék, kissé oldalára dőlve, benne kődarab. A kalcinált csontok részben mellette voltak, elszórtan (21. ábra 1; 29. ábra 3). Világosbarna színű, lefelé keskenyedő forma, oldalán köteges fésű minta.

M: 19,4 cm; Szá: 15 cm; Fá: 10 cm.

Perem képzése Bónis VI. 6 formájához, alakja a VI. 10 formához áll legközelebb. A fésűdísszel karcolt, cserép formájú fazék a kelta fazekasság formáiból ered, Pannóniában az i. sz. I. sz.-ban is használt.² Egyik példányát Domitianus érem datálja.³ Az előzményként felfogható La Tène formák zömökebbek és peremképzésük is eltér mányi fazekunktól.⁴

b) Vaskés a fazék mellett, a kampóban végződő nyél — eltörve — a kés alatt. Egyélű, ívelt háttal. H: 25,1 cm; Penge Sz: 2,6 cm (21. ábra 3). Kampóban végződő, kevésbé ívelt hátú kés típus használt a LT C-D időszakban,⁵ a basaharci temető 214. sírjában visszahajtott kampóval került elő.⁶

¹ Fitz J., *Alba Regia* 2—3 (1963) 99—; *Ua.*, *Arch. Ért.* 87 (1960) 227.

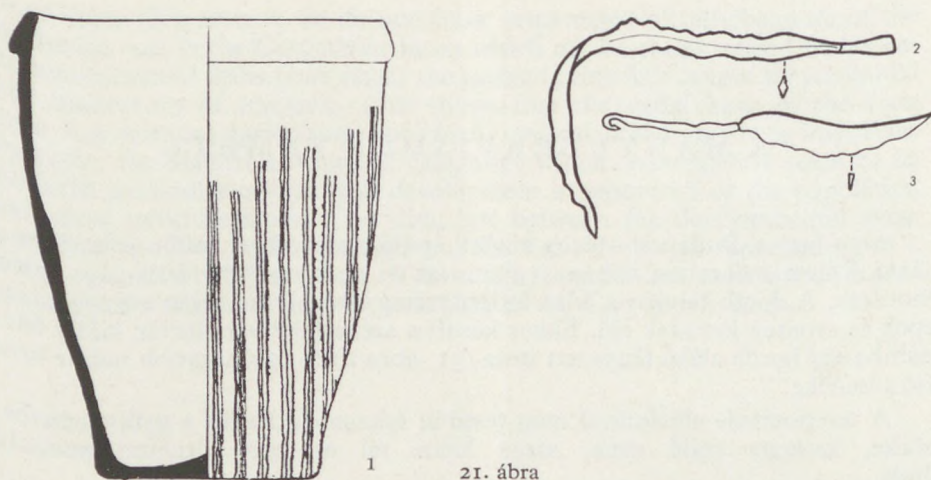
² Bónis É., *A császárkori edényművesség termékei Pannóniában*. *DissPann* II:20 (Bp. 1942) VI. t. 6, 10.

³ Uo.

⁴ Hunyadi I., *Kelták a Kárpát-medencében*. *DissPann* II:18 (Bp. 1942) XV. t. 8.

⁵ Uo. 124., LII. t. 10.

⁶ Fettesch Nándor szíves szóbeli közlése alapján. Szívességét ezúton is köszönöm.

21. ábra

- c) Vaslándzsa meggörbítve (21. ábra 2). A hajlás átmérője: 29 cm. Keskeny, fűzfalevél alakú forma, a LT D időszakban használt típushoz hasonlít, Szekszárd—Baktáról ismertek ilyen darabok, a vérméridő leletegyüttese az i. e. I. sz. második felére datálja.⁷ Az alsószentiváni 5. halomban, koracsaárkori edények mellett LT jellegű keskeny lándzsa is volt.⁸ A halimbai temető 1. sírjában egy szintén keskeny lapú, de hatszögletű köpűvel ellátott lándzsa volt, a II. sz. második harmadára datálható temetőben.⁹
- d) Vastöredékek a lándzsa hegye és a vaskés alatt.
2. sír FM: 27 cm ; AM: 45 cm.
- a) Fazék, erősen töredékes állapotban. Sok kalcinált csont és a *d-f* leletek voltak benne.
Szürke színű, elkeskenyedő alsó résszel, kis peremmel. M: 18,6 cm ; Szá: 15,2 cm ; Fá: 7,6 cm (22. ábra 1 ; 29. ábra 4). Alakja Bónis XVIII. 26 formájához áll közel. A típus példányai általában sárgásszürke, világos, fényes felületűek.¹⁰ Más, hasonló kúp alakú edények nyugaton, Észak-Itáliában gyakoriak. Nálunk a II. sz-ig használtak.¹¹
- b) Kis lapos tál a fazéktól ÉNy-ra. Benne kődarab. Sárga, fényezett, kis talpgyűrűvel, egyenes fallal. Belsejében planta pedis bélyegző.
M: 4,8 cm ; Szá: 17 cm ; Fá: 7,6 cm (22. ábra 2 ; 29. ábra 1—2).
- c) Pohár töredékei a tál tetején. Barnásszürke, durva szemcsés anyagú.
- d) Pannón-noricumi szárnyas fibulák, 2 darab, a fazékban, a csontok között. Bronz, áttört szárnyrésszel, túje mindkettőnek hiányzik, az egyik erősen töredékes.
H: 12,6 cm ; H: 13,1 cm (22. ábra 3—4 ; 33. ábra 1).
Az áttört tűtartós forma gyakori Pannóniában, általában az i. sz. I. sz. vége,

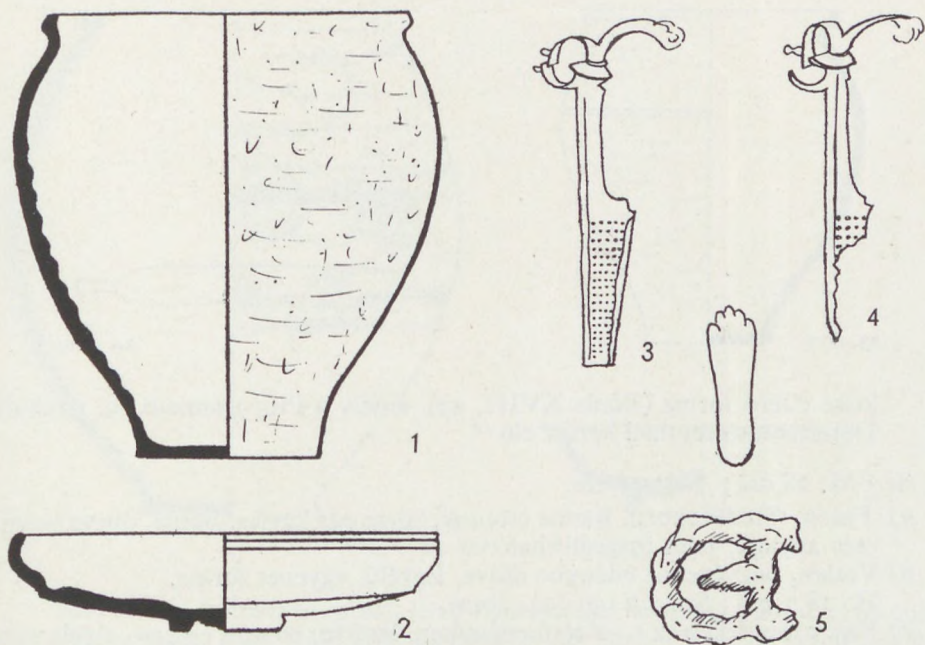
⁷ Hunyadi I., i. m. 120., L. t. 7.

⁸ Nagy G., Arch. Ért. 13 (1893) 34.

⁹ Bónis É., FA 12 (1960) 91—.

¹⁰ Ua., A császárkori ... 119.

¹¹ Uo.

22. ábra

II. sz. elejére datálható legtöbbje. Eraviscus területen, Fejér, Tolna megyében általánosan használt.¹²

e) Vas csat, a fazékban, a csontok között.

Átm.: 4,8 cm (22. ábra 5).

Hasonló vas csat került elő a nagyvenyimi I. sírból, ahol csontvázas sírban, a medence jobb oldalán volt.¹³ Az eraviscus női viselet tartozéka az öv, köemlékeken is megfigyelhető a csat ábrázolása.¹⁴

3. sír FM: 15 cm; AM: 25 cm.

a) Urna, erősen összetört állapotban. Benne csontok, közte két kavics.

M: 19,5 cm; Szá: 14 cm; Fá: 7,9 cm (23. ábra; 30. ábra 1).

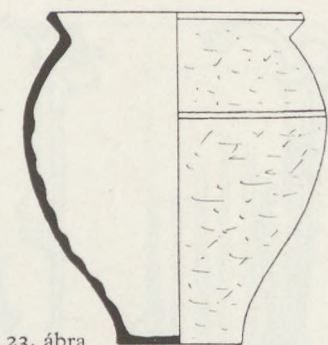
Szürke, elkeskenyedő alsó rész, körte alakú test, kihajló perem. Vállán két bemélyedő árkolás fut körbe. A forma Bónis XVIII. 27 bögre formájához áll közel, az árkolt díszet olykor a nyaknál alkalmazzák.¹⁵ Szintén hasonló, de

¹² Kovrig I., A császárkori fibulák főformái Pannóniában. DissPann II:4 (Bp. 1937) 12.; Patek E., A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete. DissPann II:19 (Bp. 1942) 17.; Fitz J., Arch. Ért. 84 (1957) 139.; Részletesen foglalkozott a nagyvenyimi temető feldolgozása során B. Vágó E., Alba Regia (1960) 43—62.; Fejér megyében: Nagyvenyim I-II. sír, Lovasberény 4. sír., Noricumban: Magdalensberg [Kenner, H., Die Kleinfunde römischer Art. Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1952. (Klagenfurt ...) ...; Khevenhüller, G., Carinthia I. 148 (1958) 145—150.].

¹³ B. Vágó E., i. m. XXX. t. 5.

¹⁴ Fitz J., Arch. Ért. 84 (1957) i. h.

¹⁵ Bónis E., A császárkori ... 119.: Ptuj, Stenjevec, Sopron, Petronell, — Fejér megyében: Alsótöbörzsök (Itsz. 6715) lelőhelyről ismeri a formát.

23. ábra

24. ábra

kissé eltérő forma (Bónis XVIII. 40), amely a Ptuj-i temető 89. sírjából, Domitianus éremmel került elő.¹⁶

4. sír FM: 28 cm ; AM: 35 cm.

- a) Fazék, töredékekben. Benne csontok, közte egy kavics. Barna, durva szemcsés anyagú, nem összeállítható.
- b) Vaskés, hegyével az edénybe döfve. Egyélű, egyenes forma.
H: 18,7 cm ; Sz: 2,2 cm (24. ábra).
- c) Fazék töredékek az a. jelzésű edényben. Szürke, rosszul égetett, alakja nem állapítható meg.

5. sír FM: 20 cm ; AM: 40 cm.

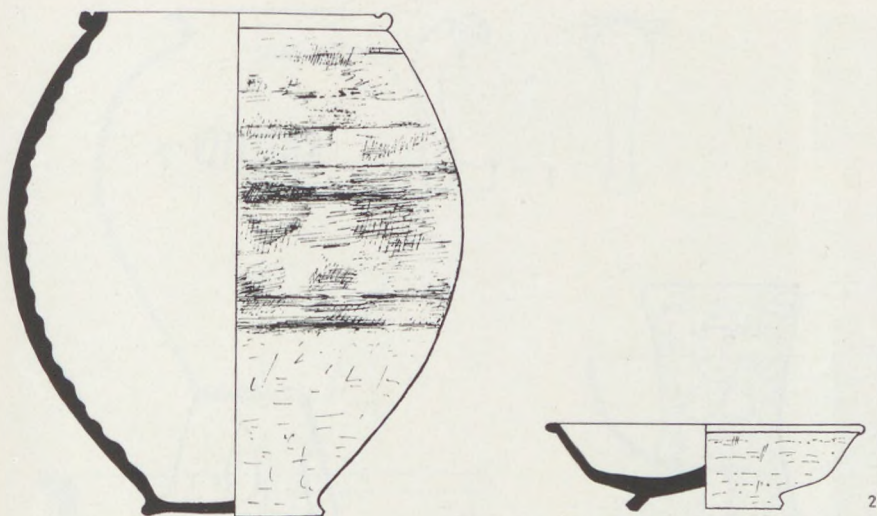
- a) Urna, benne égett csontok és a b-f leletek. Hordó alakú, vízszintes peremén egy vájat. Sárga, fényezett, barnászörös bevonás nyomaival.
H: 26 cm ; Szá: 17,5 cm ; Fá: 10 cm (25. ábra 1 ; 30. ábra 3).
Bónis XI. 3 forma.¹⁷ A típusnál gyakori a vörös máz. A mányi edény töredékesen megmaradt festés nyomai arra engednek következtetni, hogy sávos beosztású, vörös festésű lehetett. Az ilyen jellegű festett edények használata — amely LT előzményekre nyúlik vissza és kelta lakosságú területen állapítható meg — az i. sz. I—II. sz. fordulójára tehető.¹⁸
- b) Bronz térdfibula az urnában. Rugója fele és tűje hiányzik.
H: 2,7 cm (26. ábra 1).
Általánosan használt fibula forma, egész Pannóniában, nagy számban, sok változatban ismert. Az i. sz. I. sz. második felétől használt, legkorábbi ábrázolása a vajtai sírszobron figyelhető meg. Egészen a III—IV. sz.-ig használták. A spirális rugózás alkalmazása a korábbi típusra jellemző.¹⁹
- c) Bronz spirális az urnában. H: 2 cm. Fibula rugó töredéke (26. ábra 2).
- d) Csokor alakú, maszkos fibula, 2 db, az urnában. Vasmag, bronzlemez borítással. Középső részén szírmokból álló rozetta, alatta nagyobb, fölötte kisebb csepp alakú dísz. A fibula kiszélesedő, felső végén mellképszerűen kidolgo-

¹⁶ Uo. 16., 12. j.

¹⁷ Uo. 124.

¹⁸ Póczy K., Arch. Ért. 79 (1952) 105—.

¹⁹ Kovrig I., i. m. 20.; Patek E., i. m. 56.

25. ábra

zott maszk, homlokán sapkát jelző vízszintessel. A fibula külső részén pontcolt pontsor, ezen belül stilizált levélsor fut körbe. Pontsor keretezi a két cseppdísz is. Az egyik fibula középső részéről hiányzik a bronzborítás egy darabja, a másikon a fibula teljes felső része és a középső rész borítása. Átm.: $9 \times 3,3$ cm (26. ábra 3–4; 33. ábra 2–3).

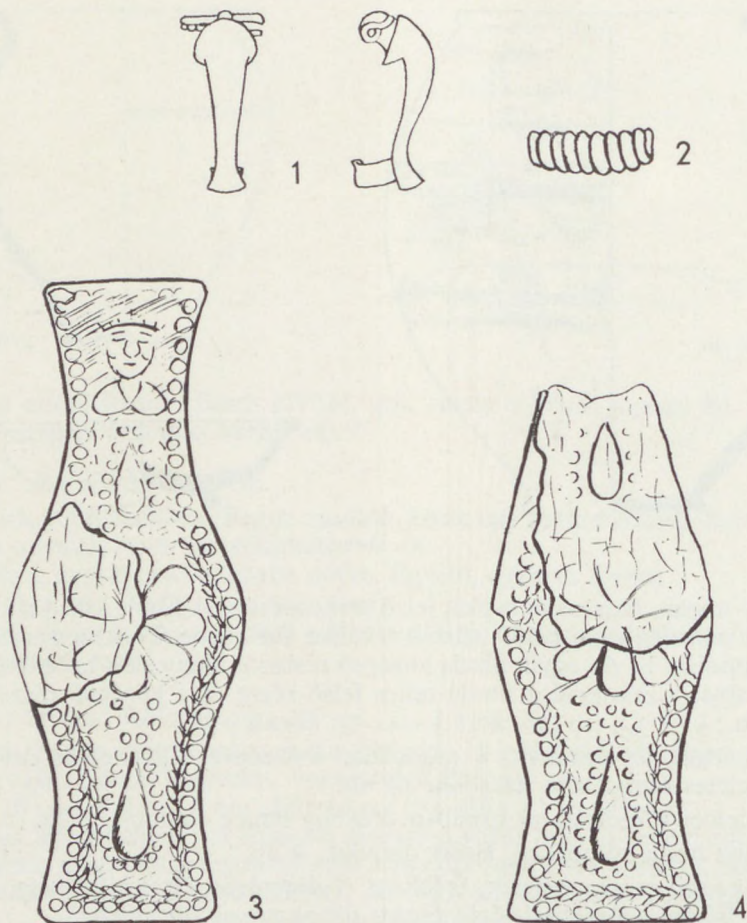
- e) Vasszögek az urnában, a csontokkal összegeve. Egyenes és derékszögű, szögletes átmetszetű darabok, 19 db.
- f) Vaslemez töredékek az urnában. Vékony lemez darabok, 9 db.
- g) Bronz fibula töredékek, áttört darabok, 9 db.
- h) Lapos tál, az urna tetején, fedőként. Talpgyűrűs, kissé kifelé tartó oldalakkal. Sárga, belsejében vörös festett dísz nyomai kör alakban. M: 4,4 cm; Szá: 17,5 cm; Fá: 8,7 cm (25. ábra 2; 31. ábra 1, 3). Bónis XXI. 27 forma, terra sigillátát utánoz. Példányai között gyakori a vörös máz használata, egy Ptuj-i darabon ugyanazt a belső festési díszet alkalmazzák, mint a mányin.²⁰ Ismert a forma Aquincumban is.²¹ Általában a kifelé álló peremű tálak I. sz. végiek.²²
- i) Urna. Szürke színű, körte formájú, vállán körbefutó kettős barázdával, kifelé álló peremmel. M: 21 cm; Szá: 10 cm; Fá: 7,2 cm (27. ábra 1; 30. ábra 2). Bónis VII. 3 típus, az alsószentiváni urnák körébe tartozó forma — bár kisebb változatban —, amely a keltaság és a császárkori fazekasság közti átmeneti idő jellemző formája.²³

²⁰ Bónis É., A császárkori ... 22., 10. j. (Domitianus-Traianus kora).

²¹ Póczy K., i. m. I. t. 1–2.

²² Bónis É., A császárkori ... 22.

²³ Uo. 12.

26. ábra

j) Mély tál, a nagy urna mellett, benne kődarab. Szürke, kis talpgyűrűvel, vastag, kihajló peremmel.

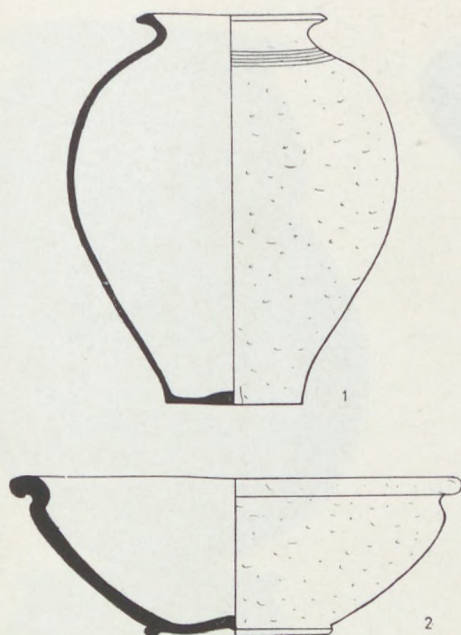
M: 8,9 cm ; Szá: 22,3 cm ; Fá: 9,5 cm (27. ábra 2 ; 30. ábra 4).

A késő LT jellegzetes tál formája, ekkor azonban talpgyűrű nélkül használták, bár előfordul a gyűrűs forma is. Használják később az eraviscus területen: Nagyvenyim, Sárkeszi, Fehérvárcsurgó, Pátka, Alsószentiván.²⁴

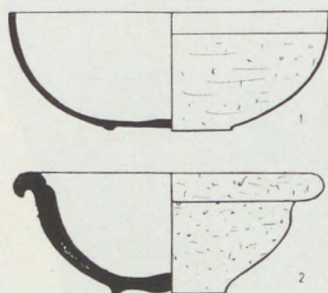
6. sír FM: 50 cm ; AM: 58 cm.

a) Kis tál, fenékkal felfelé fedőként a b. tálon. Sötétszürke, kihajló, vastag peremmel, enyhe omphalossal. Belsejét körbe foglalva két, hegyével egymás felé fordított levél alakú bélyegző díszíti.

²⁴ Hunyadi I., i. m. I. forma 131., XCIV. t. 4., CIV. t. 4., CV. t. 2. ; Bónis É., A császárkori... 24., XXIII. t. 6. ; B. Vágó E., i. m. XXVII. t. 1., XL. t. 6–8.

27. ábra

28. ábra

M: 4 cm ; Szá: 16 cm ; Fá: 6,5 cm (28. ábra 2 ; 32. ábra 2, 4).

Bónis XXI. 39 forma. Korai terra sigillata utánzat. Három példányát Domitianus (Stenjevec 64., Ptuj, Veronek föld 2. sír), egyet Traianus (Ptuj, Cvetko föld 10. sír) érem datál.²⁵ Az utóbbi példányon lábbélyegző MARIUS F. jelzéssel, a név ismert Dél-Galliából Nero és Vespasianus idejében készült terra sigillatákról.²⁶ Ugyancsak lábbélyegző díszíti a stenjevaci temető 79. sírjában talált hasonló formájú példányt MANI.RO jelzéssel, amely viszont egy Graufesenque-i mester jegyének kétfelé bontásából keletkezett az utánzaton.

- b) Tál, leborítva az *a.* tállal, összetört állapotban. Világosszürke, mély tál, alján három stilizált, levél alakú bélyeg, lóhere alakban elhelyezve, kettős körrel keretezve.

M: 6,5 cm ; Szá: 17,4 cm ; Fá: 7 cm (28. ábra 1 ; 32. ábra 1, 3).

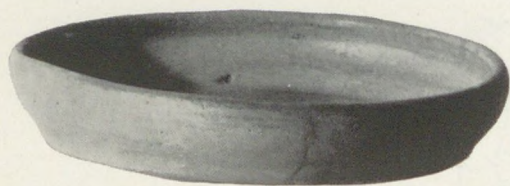
A mély tál formák általában kelta eredetűek. Talán legközelebb áll hozzá Bónis XXIII. 4 és XXII. 7.²⁷

- c) Urna töredék, az *a-b.* tálaiktól ÉK-re. Sötétszürke alsó rész töredék.
Fá: 8,2 cm.
- d) Fibula töredék. Bronz, pannón-noricumi szárnyas fibula tűtartó töredéke.

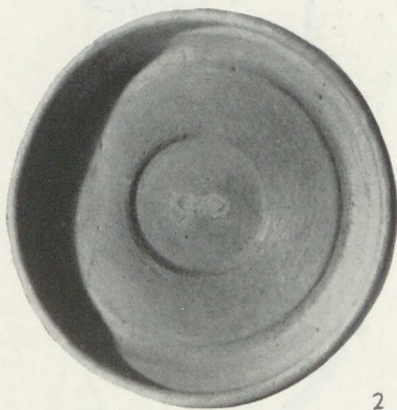
²⁵ Bónis É., A császárkori ... 22., 16. j.

²⁶ Ua., FA 14 (1962) 27—.

²⁷ Ua., A császárkori ... 23.

1

2

3

4

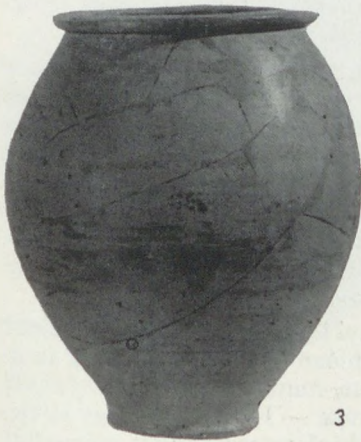
29. ábra

1

2

3

4

30. ábra

Pecsettelt kerámia

A temető anyagában háromféle pecsettelt minta fordul elő. A lábnyombélyegző, a planta pedis használata az Észak-Itáliából importált korai terra szigilláták utánzatain fordul elő. A Poetovioban talált utánzatok általában a Pó-vidéki terra szigillátákat utánózták (Ritterling I. típus, Drag. 18, 31) és megtartották az azokon használt lábnyomkeretet.²⁸ Ilyen a mányi darab is (Bónis XXI. 18), a lapos tányérforma analóg darabjai közt több planta pedisszel díszített (Bónis XXI. 18/1—4, 6—8). A planta pedis használata Pannóniában a szürke, vagy vörös mázas szigilláták utánzatokon a II. sz.-ig tovább él. A korai lábbélyegzős tálak közül több névvel is jelzett, a Poetovióból ismert hasonló lapos tányérformák lábbélyegzőit három esetben MOD F, két ízben L. GAVI jelezte.²⁹ Egy közülük Claudius éremmel datált, tehát a planta pedis az itáliai formákat utánzó helyi fazekasok munkáin már az i. sz. I. sz.-ban megtalálható.³⁰

A másik bélyegzőtípus stilizált levélalak, amelyből három, lóhere alakban elhelyezve tál belsőt díszít.

Ennek a pecsétípusnak egy leveles változatát használták egy táci lapos tányéron, amely a bennszüllött telep anyagában került elő. Ugyancsak a táci ásatás anyagából ismerünk két töredéket, mindkettő szürke tál belső.³¹ Datáló erejű leletegyüttes egyiknél sem volt, az egyik temető szórvány, a másik kevert rétegben, késői mázas anyaggal és középkori darabokkal együtt került elő.

A harmadik bélyegzőtípus hegyes levélforma, tál belsőben kettőt csúccsal egymás felé fordítva alkalmazták, nagyobb körbe foglalva. A levélnek, vagy fának nevezett pecsét igen gyakori a bennszüllött kerámián. A mányi pecsét nem azonos a Resatus-féle patkó alakú kihagyással végződő levélmintával, de hozzá hasonló levélalakot sokat ismerünk a Resatus köréhez kapcsolódó anyagban. A Fejér megyei anyagból csak a táci leletanyagban az I. villa területéről, a bennszüllött telep anyagából, a II. villa területéről számos töredék került elő.³² Adonyban, a lakótelep anyagában talált tál töredékén két, talpával összefordított levéldísz alkalmaztak.³³

A felsorolt analógiák nem pontos másai a mányi levélformának. Legközelebb áll hozzá a táci 60.169.4. ltsz. darab, ennél — hasonlóan a mányihoz — elég szegletes a korona alsó része, nem oválisan lekerekített, mint a többi példányoknál. A táci anyagban az egyes darabok általában I. sz. vége — II. sz. eleji, vagy kifejezetten II. sz. elejét jelző környezetben fordulnak elő (pl. terra szigilláták utánzattal, füstölő tál, festett és szürke kerámiával együtt). A mányi bélyegzőtípus kisebb és egyszerűbb változat, korábbinak látszik a felsoroltaknál.

²⁸ *Ua.*, FA 14 (1962) 27—.

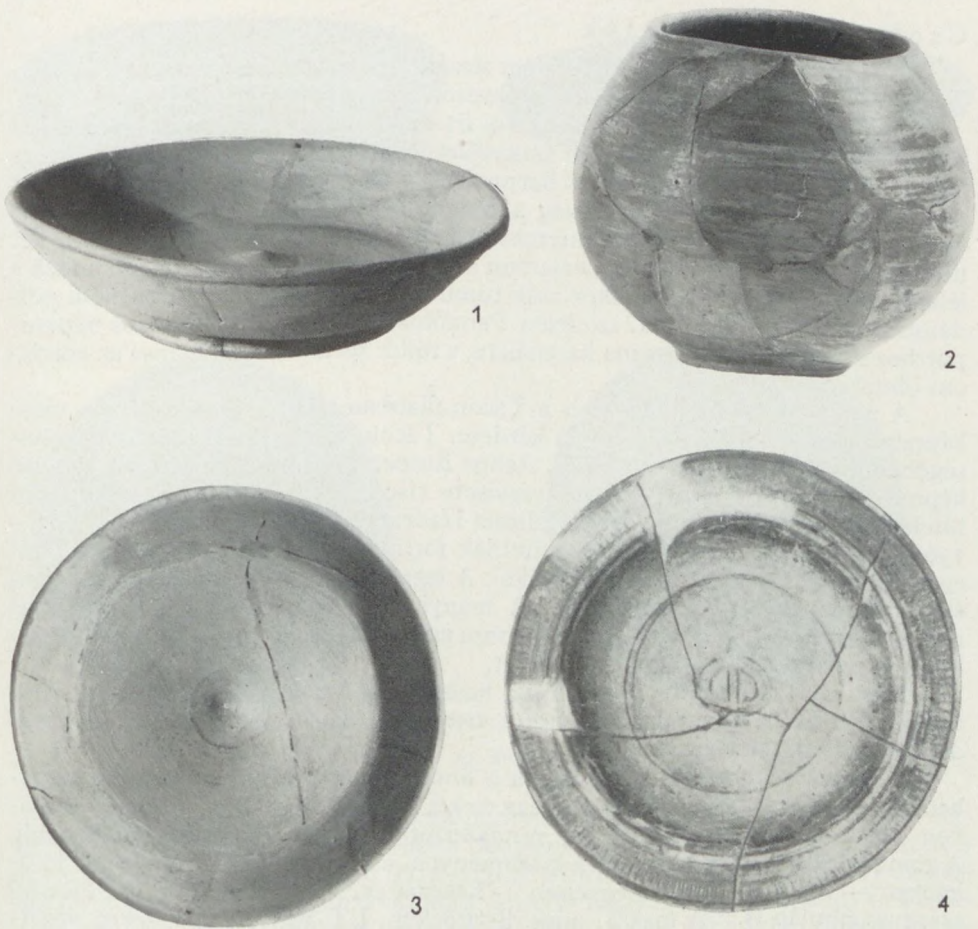
²⁹ L. a 6. sír leírását.

³⁰ Bónis É., A császárkori... 21—.

³¹ A lapos tányér az 1964. évi ásatás anyaga, leletösszefüggései csak a restaurálás befejezése után vizsgálhatók meg. A két töredék: a temető területéről 61.917.3; az I. villa területéről 60.26.1 ltsz.

³² IX. terem K-i fal 59.39.6; G/5 c udvar 60.258.1; lapály 200/730 a-c 63.392.15; 3. ásonyom; 63.393.12, 63.397.4-4. ásonyom; R³ 8—62.45.7; 14. fal alja 54.59.3; R³ 19-c-d 4. ásonyom 60.164.4.

³³ Barkóczi L.—Bónis É., *Acta Arch. Hung.* 4 (1954) LIV. t. 6., LV. t. 1.

31. ábra

Mindkét levéldíszes bélyegzőtípus a benyomott díszű edények korai csoportjához tartozik, amelynél az eraviscus fazekasok a tál belsőn alkalmaztak két, vagy négy (a mi esetünkben három) sugarasan elrendezett díszítő elemet. Ez a korai edény csoport úgy látszik megelőzi Resatus működését kezdetlegesebb, egyszerűbb díszítőelemeivel, vagy legfeljebb Resatus korai működésével esik egybe.³⁴

³⁴ A pannóniai pecsétés kerámiára vonatkozóan l. Póczy K., i. m. 102—.; Barkóczy L., FA 8 (1956) 75.

Csokor alakú fibulák

A csokor alakú fibulát eddig főként síremlékekről ismerjük, a mányi darabokon kívül mindössze a felsőcikolai halomsírok anyagából ismert egy pár.³⁵

Fitz Jenő az eraviscus nő viseletről írt munkájában a csokor alakú fibulát a viselet fejlődéstörténetének késői szakaszára jellemző darabként tárgyalja. Megfigyelései szerint a II. sz. második harmadától a III. sz. közepéig használt viselet tartozéka és csak ekkor jelenik meg a kőemlékeken. Ábrázolása gyakran együtt fordul elő a szárnyas fibulával (Intercisai kövek, katalógus 76, 78, 79), tehát a két fibulátípus egyidőben volt használatban a II. sz. második felétől. Felveti annak a lehetőségét, hogy — mivel akkor csak tumulus anyagból volt ismert valódi példánya — esetleg ehhez a II. sz. elején Pannóniába telepített halomsíros népcsoporthoz köthető a fibula forma használata, s tőlük került át igen hamar az eraviscus öltözködésbe.³⁶

A mányi temető példányai és a Tácon újabban talált kőemlék alapján más-keppen alakul a csokor alakú fibula kérdése. Tácon, az I. villa fürdő előtti helyiségében másodlagosan került elő P. Aelius Respectus és családja sírköve. A felső képmezőben anya és leánya látható, eraviscus viseletben, mindketten csokor alakú fibulával. A szépen faragott követ felirata Hadrianus korára, pontosabban 125—130 közé datálja.³⁷ A csokor alakú fibulák formája az ercsi sírszobor fibuláival egyezik, középen rozettával, csüngőkkel. A legalsó képmező áldozati jelenetében álló nőalak szárnyas fibulát visel. A mányi lelőhely anyaga, rítusa eraviscus népességhez köthető, fekvése is északabbra esik attól a területtől, melyen a tumulusokba temetkező telepített nép lakott.

Ezek szerint a csokor alakú fibula használatát korábbi időre, a II. sz. első felére tehetjük és nemcsak az eraviscus viseletben alkalmazott, de eraviscus eredetű formának tarthatjuk.

A maszkos ábrázolás alkalmazása a fibulán még korábbi gyökerekre vezethető vissza. Korai fibula formákon, egy és két gombos fibulákon, horgony fibulákon alkalmaznak maszkdíszítést, rendszerint a gomb kiképzése arcformájú. A gombos lábú fibulák helyi kelta gyártmányok, a horgony fibulát eraviscus területeken — Fejér és Tolna megyében — használták.³⁸ A maszk díszítés előfordul szárnyas fibulán is.³⁹ A maszk, mint díszítőelem, LT-kori előzményekre vezethető vissza. A szárazd-regölyi kincslelet maszkos aranygyöngyeinek vizsgálata a díszítés eredeteként a görög és itáliai fémművesség hatását állapítja meg. Helyileg a Balkánt, Illyricumot jelölve. A gyöngyöket díszítő maszkon vízszintes vonal jelzi az egykori sapka leegyszerűsített formáját, hasonló jelzést találunk a mányi fibula maszkján is. Ez a fajta díszítési mód tehát már az i. e. IV. sz.-ban kialakul, időszámításunk kezdete körüli időből való a legtöbb datálható lelet (szárazd-regölyi kincs és köre) és a fibulákon a kora-császárkorig alkalmazzák.⁴⁰ A csokor alakú fibulán való megjelenésében a maszkos díszítési mód legkésőbbi előfordulását látjuk, hiszen a táci kő alapján is legfeljebb a II. sz. húszas éveig számíthatjuk a csokor alakú fibula használatának idejét.

³⁵ Fitz J., Arch. Ért. 84 (1957) 142.

³⁶ Uo. 145—.

³⁷ Ua., Gorsium. (Székesfehérvár 1964) 76, 92.; Ua., Alba Regia 4-5 (1963—64)

³⁸ Patek E., i. m. 30, 33.

³⁹ Kovrig I., i. m. XXXIX. t. 7.; Patek E., i. m. II. t. 9.

⁴⁰ Hunyadi I., i. m. 43—, II. t. 18.

32. ábra

A temető időmeghatározása szempontjából a leginkább korjelzők a terra szigillata utánzatú tálak. A 2. sír planta pedisszel díszített tálja, az 5. sír festett, a 6. sír levélbélyegzős tálja mind terra szigillata formát utánoz. Az itáliai és délgalliai terra szigillata tálak utánzatai, mint fentebb tárgyaltuk, Domitianus és Traianus, egy esetben Claudius éremmel együtt került elő pannóniai sírok anyagából. Még ha figyelembe is vesszük, hogy ezek a darabok mind délebben (Ptuj, Stenjevec), olyan területen fordultak elő, amely gyorsabban romanizálódott, akkor is a terra szigillata formát utánozó edények használata területünkön az i. sz. I–II. sz. fordulójára esik. A temető használatának felső határát és egyben a hozzávetőlegesen legpontosabb időmeghatározását, a csokor alakú fibula adja, ha a táci kövön való ábrázolását vesszük alapul: a II. sz. húszas éveit.

Az 1. sír együttese (fésűs fazék, lándzsa, kés) az egyetlen, amelyenél felmerülhet annak a lehetősége, hogy nem tartozik az időben és jellegben egységes (i. sz. I–II. sz.) temető sírjaihoz. Mindhárom melléklet olyan darab, amely a LT D periódusban éppen úgy megtalálható, sőt — külön egységként vizsgálva — nemcsak típusai, de összetétele alapján is oda osztható be. Azonban mindhárom tárgy később is, az i. sz. I–II. sz. fordulóján is készülhetett és a kora-császárkori bennszülött sírok anyagában is előfordul. A halomsíros temetkezésekben (Alsószentiván 5. halom), vagy a II. sz. második harmadára datálható halimbai temető 1. sírjából ismerünk lándzsa mellékletet. Ha korban nem is, fegyver melléklete

33. ábra

miatt elűt a többi sír anyagától. A fegyverleletek az I. sz. közepe és a III. sz. közepe között igen ritkák Pannónia, de más provincia sírjaiban is. Okát általában abban látják, hogy a romanizálódás fokozódásával eltűnik a bennszülött lakosság sírjaiból a fegyver, a katonákkal pedig — mint állami tulajdont — nem temetik el fegyverüket.⁴¹ A halimbai sírral kapcsolatban felmerült a vadászfegyver, katona, vagy méginkább veterán (kelta, vagy koragermán származású) sír lehetősége, mint a lándzsa sírba kerülésének magyarázata. A mányi temető etnikuma kétséget kizáróan eraviscus volt, a leletanyag (pecsételt kerámia, csokor alakú fibula) és a lelőhely fekvése alapján. Önkéntelenül felvetődik annak a kérdése is, vajon véletlen-e, hogy az eddig ismert, biztosan eraviscusnak mondható Fejér megyei temetőkben, gyakran találunk LT kelta sírt is (Nagyvenyim, Lovasberény, Sárkeszi). Feltűnő ez akkor is, ha a nagy telepek anyagát (Gellérthegy, Tabán, Békásmegyer) figyelmen kívül hagyjuk. A LT D periódus és az eraviscus betelepülés között — úgy látszik — mélyebb, genetikai összefüggés van.

F. PETRES ÉVA

⁴¹ Fegyveres sírok felsorolását Pannóniában l. *Sági K.*, *Intercisa I.* AH 33. (Bp. 1954) 331 j.; *Bónis É.*, FA 12 (1960) 108—, *Schönberger, H.*, *Provinzialrömische Gräber mit Waffenbeigaben.* SJ 12 (1953) 53—.

DAS ERAVISKISCHE GRÄBERFELD VON MÁNY

Auf dem sog. Kálvária-Domb in Mány (Kom. Fejér) wurden 1959 sechs Urnengräber eines römerzeitlichen Gräberfeldes freigelegt. Auf Grund der Funde und seiner Lage darf man das Gräberfeld mit den keltischen Eraviskern in Zusammenhang bringen.

Unter den Beigaben beobachtet man dreierlei Stempelmuster: Die *planta pedis*, die auf den Nachahmungen der frühitalischen und südgallischen Sigillatenformen angebracht wird (2. Grab, Schüssel b); Abb. 22/2; 29/1—2). Die *planta pedis* wird auf Sigillaten nur bis zur claudianischen Zeit angewandt; in Pannonien lebt das Muster auf den grauen und roten Nachahmungen bis zu, 2. Jh. fort.^{28—30} Die anderen zwei Stempelmuster (6. Grab, Schüssel a): Abb. 28/2; 32/2, 4; Schüssel b): Abb. 28/1; 32/1,3) sind *stilisierte Blattmuster*, von denen aus Pannonien in der zum Kreis des Resatus gehörenden Keramik viele Varianten bekannt sind. Beide Blattmuster-Stempel gehören zur frühen Gruppe der stempelverzierten Keramik; diese frühe Gruppe von Gefäßen mit ihren einfachen, primitiven Ziermustern ist der Wirkungszeit des Resatus (75—130 n. u. Z.) wahrscheinlich vorangegangen oder bestenfalls mit seiner frühen Wirkungszeit gleichaltig.³⁴

Die Maskenfibeln waren bisher vornehmlich von Steindenkmälern bekannt, als kennzeichnende Bestandteile der Tracht der Eraviskerinnen in Pannonien. Im späten Abschnitt der Tracht, vom letzten Drittel des 2. bis zur Mitte des 3. Jhs. wurde diese Form oft mit den norisch-pannonischen Flügelfibeln zusammen angewandt (die im Material des Gräberfeldes ebenfalls vorkommen: 2. Grab d): Abb. 22/3—4; 33/1). Auf Grund der im Gräberfeld von Mány zutage gekommenen Exemplare (5. Grab d): Abb. 26/3—4; 33/2—3) und der Steindenkmäler, die jüngst in TÁC (Gorsium) zutage gekommen sind, erhält die Problematik der Maskenfibeln einen neuen Aspekt. In TÁC, im Bereich der I. Villa kam der Grabstein des P. Aelius Respectus und seiner Familie zutage, auf dessen oberen Teil Mutter und Tochter in eraviskischer Tracht, mit Maskenfibeln dargestellt sind. Die Inschrift datiert den Grabstein auf die hadrianische Zeit.³⁷ Demgemäß darf man den Gebrauch der Fibel auf eine frühere Zeit, auf die erste Hälfte des 2. Jhs. ansetzen und sie als eine solche Form betrachten, die nicht bloß Bestandteil der eraviskischen Tracht war, sondern eraviskischen Ursprunges ist. Die Maskenverzierung auf der Fibel darf auf frühere, LT-zeitliche Vorläufer zurückgeführt werden.⁴⁰ Das Erscheinen der Maskenverzierung auf den Maskenfibeln betrachten wir als die späteste Erscheinungsform dieser Art.

Bezüglich der Datierung des Gräberfeldes sind die Sigillaten-Nachahmungen ausschlaggebend: ihr Gebrauch fällt in Pannonien auf die Wende des 1—2. Jhs. Die oberste Zeitgrenze des Gräberfeldes ist mit der Maskenfibel angegeben, die wir auf Grund des Grabsteines aus TÁC auf die 20er Jahre des 2. Jhs. ansetzen.

Die Beigaben des 1. Grabes (Topf mit Kammstrichmuster: Abb. 21/1; 29/3; Eisenmesser: Abb. 21/3; Eisenlanze: Abb. 21/2) weichen von denen der übrigen Gräber ab. Waffenbeigaben sind zwischen der Mitte des 1. und der Mitte des 3. Jhs. nicht nur in Pannonien, sondern auch in den übrigen Provinzen selten. Grund dieser Erscheinung dürfte sein, daß mit wachsender Romanisation die Waffen aus den Gräbern verschwinden.⁴¹ Das Volk des Gräberfeldes

von Mány war zweifellos keltisch-eraviskisch. Da die Waffenbeigaben in den LT-zeitlichen Gräbern einen allgemeinen Ritus darstellen, wird das 1. Grab aus Mány als eine späte Erscheinungsform des keltischen Bestattungsritus betrachtet. Auch wurde beobachtet, daß unter den Gräbern der bisher bekannten eraviskischen Gräberfelder immer auch LT-zeitliche Gräber zu finden sind, es scheint, daß zwischen LT D und der Ansiedlung der Eravisker ein tiefer, genetischer Zusammenhang besteht.

BEMERKUNGEN UND NACHTRÄGE ZU CIL III 3299

Bei der Beschreibung des Grabsteins CIL III 3299 gibt Th. Mommsen an, daß er im Jahre 1828 am Waldrand der Ortschaft Öcsény gefunden wurde und zu seiner Zeit im Park eines Privatschlusses gestanden habe. Er wurde dann im Lapidarium des Museums von Szekszárd untergebracht und befindet sich auch derzeit dort¹ (Abb. 34).

In der Mitte des Tympanons des aus Kalkstein gefertigten, 224 cm langen, 58 cm breiten und 26,5 cm dicken Grabsteines ist ein Medusenhaupt eingemeißelt, an beiden Seiten ist er mit Eckakroterien verziert, die unversehrt erhalten geblieben sind. Das obere, vertiefte Bildfeld nimmt ein Kranz aus Blättern ein, in der Mitte mit einer grösseren Rosette. Im Streifen zwischen Bild- und Inschriftenfeld befinden sich die Buchstaben D M. Das 54 cm hohe und 35 cm breite Inschriftenfeld ist mit einem doppeltem Leistenrand verziert und trägt folgende Inschrift:

D M / C VAL ALPINE / ANORVM / VIII HIC SIT / A EST PATR
ET / MATER FILIE / BENMERNTI / POSVERVNT / ET SIBI VIVIS
/ AEL RESSATVS / EXPLORAT ET / VAL AELIAS / MATER (Abb. 35).

Die in Zeile 5 bei PATR und in Zeile 7 bei BENMERNTI fehlenden E ergänzte Mommsen in eckiger Klammer.

Die Erstveröffentlichung des Grabsteins besorgte F. Römer, der auch eine Zeichnung gab, sich aber nicht eingehender mit dem Text befasste.²

Wosinszky veröffentlichte das Steindenkmal in folgender Auflösung:³

D (is) M (anibus) / C (laudia) VAL (eriana) ALPINE / ANORVM / VIII HIC
SIT / A EST PAT[e]R ET / MATER FILIE / BEN[e]MER[e]NTI /
POSVERVNT / ET SIBI VIVIS / AEL (ias) RESSATVS / EXPLORAT ET
VAL (eriana) / AELIAS / MATER

An Stelle dieser Fassung möchte ich folgende Auflösung in Vorschlag bringen:

D (is) M (anibus) / C (laudiae) VAL (eriae) ALPIN (a) E / A (n) NORVM VIII
HIC SIT / A EST PAT[e]R ET / MATER FILI[a]E / BEN[e]MER[e]
NTI / POSVERVNT / ET SIBI VIVIS / AEL (ius) RESSATVS / EXPLO-
RAT (or) ET VAL (eria) AELIAS / MATER

In der Inschrift, die aus einfachen, unverzierten Buchstaben besteht, sind alle A offen und auch die R nicht geschlossen. Ligatur kommt im Text nicht vor.

Daß der Name der 8jährigen Claudia Valeria Alpina im Dativ zu ergänzen ist, ergibt sich aus der Form Alpine und dem Prädikat posuerunt. Auf den Grab-

¹ Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. — Inv. Nr. 933.23.

² Römer F., AK 4 (1864) 55.

³ Wosinszky M., Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. (Geschichte des Komitats Tolna) II. (Bp. 1896) 704 f., Taf. CLXIII.

Abb. 34.

D

M

CVAL·ALPINE
AN·OR·V·M
VIII·HIC·SIT
A·EST·PA·TR·ET
MA·TER·FI·LI·E·
BE·N·ME·R·N·TI·
PO·SV·ER·V·NT
ET·SI·BI·VI·VIS
A·EL·RE·SS·AT·VS·
EX·PL·OR·AT·ET
VA·L·A·EL·I·AS·
MA·TER

steinen des 1. Jahrhunderts u. Z. steht der Name des Verstorbenen im Nominativ, begleitet von der üblichen Formel H(ic) S(itus) E(st). In der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts wird diese Formel häufig weggelassen, und die Inschrift fängt mit der Weihung D(is) M(anibus) an. Der Name des Gestorbenen steht dann meist im Dativ, selten im Genitiv. Der Grabstein von Őcsény spiegelt noch die Übergangsepoche wieder, wo sich die alte und neue Gewohnheit auf ein und demselben Grabdenkmal paaren.

Der Vater, Aelius Ressatus, der den Grabstein noch zu seinen Lebzeiten gesetzt hat, dürfte keltischen Ursprungs gewesen sein,⁴ seine Gattin hatte schon einen romanisierten Namen. Beide erhielten ihre mit dem römischen Bürgerrecht verbundenen Privilegien unter der Herrschaft des Kaisers Aelius Hadrianus (117–138).

In der Bezeichnung EXPLORAT(or) ist der militärische Status des Aelius Ressatus verewigt. Die Exploratoren waren eine besondere militärische Formation. Ihre Hauptaufgabe bestand in der Ausspähung der Stellung. Kraft und Bewegung des Feindes, ferner in der Aufklärung der Wege und der entsprechenden Lagerplätze.⁵ Dementsprechend waren sie vor allem an vorgeschobenen, strategisch wichtigen Knotenpunkten stationiert. Eine selbständige Formation bildeten sie während der ganzen Kaiserzeit nicht.⁶ Sie sind in Legionslagern, den Verbänden der Kohorten zugeteilt, anzutreffen.⁷

Die in geringer Anzahl erhalten gebliebenen inschriftlichen Denkmäler von Exploratoren kamen aus den Provinzen an den Reichsgrenzen, in erster Linie entlang des Limes, zum Vorschein.⁸ Aus Unter-Pannonien sind uns bisher folgende Exploratoren bekannt: in Tata wurde der Grabstein des Explorators Bato Dasenti f. vom Ende des 1. Jahrhunderts ans Tageslicht gefördert. Das Steindenkmal verziert ein nach links schreitender Reiter, die Namen sprechen für Eingeborene illyrischer Herkunft.⁹ — M. Ulpius Pusinnus centurio exploratorum

⁴ Holder, A., *Alt-keltische Sprachschatz*. II. (Graz 1962) 1177.; Mócsy A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) ist der Ansicht, daß Ael. Ressatus „vielleicht ein Eravisker war“. Demgegenüber meinen wir, daß auf Grund der Namensform vielmehr der keltischen Ursprung zu betonen sei, worauf auch der Name ALPINE verweist.

⁵ Not. dign. Ed. E. Böcking. (Bonn 1839) 488.; Fiebiger, O., PWRE VI. (Stuttgart 1909) 1691 ff.; Szilágyi J., Budapest története. I/1. (Bp. 1942) 491. Ihr spezieller Aufklärerdienst im Krieg wich von der Funktion der Speculatores ab, vgl. Lammert, F., PWRE IIIa. (Stuttgart 1929) 1583 ff.; Not. dign. a. a. O.; Domaszewski, A., Die Rangordnung des Römischen Heeres. (Bonn 1908) 20. — Mit den Fragen, die die Funktionen der Exploratoren und Speculatores betreffen, wollen wir uns gesondert befassen.

⁶ Am frühesten haben wir von Exploratoren im römischen Heer im Zusammenhang mit den von Caesar geführten Kriegen Kenntnis, Fiebiger, O., a. a. O. 1693. Durch die ganze Kaiserzeit bis zum 4. Jahrhundert sind wir im Besitze von Angaben, über Exploratoren, vgl. Not. dign. a. a. O.

⁷ Hygini Gromatici., *Liber De Munitonibus Castrorum*. Hg. von A. Domaszewski. (Leipzig 1887) 48. Taf. II.

⁸ *Britannia* = CIL VII 1002, 1010. Beide aus Risinham (Habitancium) nördlich vom Vallum Hadriani. *Germania* = Rheinisches Jahrb. 80. 130. Deutz = (Divitia); — CIRh 1739. Miltenberg am Main (Seiopa); — Rev. Arch. 1895. I. No. 20. Welzheim an der Lein; — Rev. Arch. 1897. II. No. 118. Walldurn; — CIRh 1600. Marbach. — Rev. Arch. 1902. II. No. 63. Neuenheim. *Moesia Superior* = Not. dign. or. XLI 34. Novas. — ebd. or. XLI. 37. Zmorna; — ebd. or. XLI. 35. Taliata; — ebd. or. XLII. 29. Transdierna; *Mauretania Caesariensis* = Rev. Arch. 1889. I. No. 55. Ain Temouchen (Safar); — Rev. Arch. 1901. II. No. 59. ebd. CIL VII 9906. Tlemsen (Pomarum); — CIL VII 9907 ebd.

⁹ CIL III 4276; — Schober, A., Die römischen Grabsteinen von Noricum und Pannonien. (Wien 1923) 86., Abb. 95.; Szilágyi J., loc. cit.; Mócsy A., a. a. O. 59.

setzte Jupiter einen Altar.¹⁰ — Es ist nicht ausgeschlossen, daß der ebenfalls zu Ehren Jupiters errichtete Altarstein des Tiberius Dexter centurio exploratorum, der bei Titel hervorgekommen ist, gleichfalls aus Aquincum stammt.¹¹ Bekanntlich waren Standorten der Legionen Exploratorsonderabteilungen von 200 Mann zugeteilt, und es ist möglich, daß die Altäre den Centurionen errichtet wurden, die das Kommando über die Exploratoren im Legionslager von Aquincum führten. Selbst wenn wir nur den Altar des M. Ulpius Pusinnius als einen aus Aquincum akzeptieren, so bezeugt doch schon dieser, daß an diesem wichtigen Legionsstandort eine Exploratorsonderabteilung vermutlich im Verband der leg. II. Adiutrix im Dienst stand.

Den gekannten drei Steindenkmälern schliesst sich auch der Grabstein von Ócsény an. Ócsény (Kreis Szekszárd, Komitat Tolna), das in der Niederung zwischen den Szekszárd-bergen und der Donau liegt, war entlang des Limes die Hilfsstation der ausserordentlich wichtigen Festung Lugio und kann mit dem am Limes gelegenen Kastell Ad Latus identifiziert werden.¹² Aus Lugio sind uns Steindenkmäler bekannt, auf denen die Bezeichnung Cohors I. Noricorum Antoniniana (equitata?) vorkommt,¹³ und aus dem Kastell von Ad Latus sind Stempelziegel zum Vorschein gekommen, die mit Stempeln der obenerwähnten Kohorte versehen waren.¹⁴ Nach Ausweis der Diplome lag die Cohors I. Noricorum zwischen den Jahren 138—167 in Unter-Pannonien in Lugio und im Kastell Ad Latus.¹⁵ Die aus dem Limes gebiet von Unter-Pannonien zutage gekommenen Denkmäler von Exploratoren stammen aus der Zeit vor den Markomannenkriegen. Es wurde bereits darauf hingewiesen, daß Ressatus nicht anders als Bato, und alle anderen Exploratoren im vielsprachigen römischen Heere Einheimische waren. Diejenigen indessen, welche den Posten des centurio exploratorum innehatten, verfügten auch wenn sie von Einheimischen abstammten bereits über das römische Bürgerrecht.

Es sei hier auch bemerkt, daß auf den Exploratordenkmalen der Truppenkörper oft nicht bezeichnet werden durfte, was offenkundig mit ihrer vertraulichen Aufgabe in Zusammenhang gebracht werden kann.

In den Provinzen Unter-Pannonien und Valeria sind uns aus der späteren Zeit keine Exploratordenkmalen erhalten, wenn auch in der Notitia Dignitatum noch im 4. Jahrhundert an zahlreichen Orten des Reiches solche Abteilungen erwähnt werden (vgl. Anm. 8).

Schließlich müssen wir uns auch kurz mit der Frage der Herstellungszeit und des Stils des Grabsteines befassen. In Pannonien sind von der Wende des 1. zum 2. Jahrhundert bis zum Ende des 2. Jahrhunderts sehr viele mit Kranz versehene Grabsteine bekannt, die größtenteils in Aquincum angefertigt worden sind.¹⁶ Diese mit clipeus und taenia versehenen Kränze sind die in Stein gemeis-

¹⁰ CIL III 3648 = 10422.; Szilágyi J., loc. cit.

¹¹ CIL III 3254. Wahrscheinlich ein aus Aquincum verschleppter Stein. Die Beantwortung dieser Frage erhebt Anspruch auf eine gesonderte Untersuchung.

¹² Radnóti A.—Barkóczy L., Arch. Ért. 78 (1951) 224., fig. 2.

¹³ CIL III 10279, CIL III 3300.; Wagner, W., Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen. (Berlin 1938) 172 ff.; Kraft, K., Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. (Bern 1951) 37.

¹⁴ Wosinszky M., a. a. O. 653 f.

¹⁵ Radnóti A.—Barkóczy L., loc. cit.

¹⁶ Sz. Burger A., BpR 19 (1959) 9 ff.

selten Formen der *corona civica*, die auf frühkaiserzeitlichen Soldatengrabsteinen ursprünglich die militärische Auszeichnung angedeutet haben. Sie werden später zur Verzierung der Grabdenkmäler der römischen Bürger und Kinder wie auch der eingeborenen Frauen und Kinder in gleiche Weise benutzt und stellen, da sie ihre ursprüngliche Bedeutung eingebüsst haben, in stilisierter Form nunmehr ausschließlich Verzierungsmotive dar.¹⁷ Unter den in grosser Anzahl zum Vorschein gekommenen kranzverzierten Grabsteinen von Aquincum lässt sich eine Gruppe nachweisen, in welche diejenigen kranzverzierten Steindenkmäler gehören, die im Auftrag des *collegium fabrum et centonariorum*, oder des *collegium cultorum* in eigenen Werkstätten hergestellt worden sind. Auf Grund der von uns durchgeführten eingehenden Untersuchungen kann nachgewiesen werden, daß sich in Aquincum die sog. „A“ und die nach ihrer Tradition arbeitende „B“ — Werkstätte am stärksten betätigte, und diese waren es, die die Aufträge der erwähnten Kollegien ausgeführt haben.¹⁸ Das „Musterbuch“ und der Stil der „A“ — Werkstatt übte sowohl auf die kleineren Aquincumer Werkstätten als auch auf die eingeborene Steinmetzkunst der Umgebung eine starke Wirkung aus. Die „B“ — Werkstatt, die später die Arbeit fortsetzte, fertigte bereits abweichende, schmalere Grabsteine an, die auch in der Grundeinteilung verschieden waren.¹⁹ Den leeren Raum zwischen den Bild- und Inschriftenfeldern füllten auf den Produkten dieser Werkstatt an Stelle der früheren Lorbeerrankenverzierung die Buchstaben D M aus, die im Text verschiedenartig in Erscheinung traten. Beide, sowohl die „A“ — als auch die „B“ — Werkstätten, erlebten in der verhältnismässig kurzen, ruhigen Regierungszeit Hadrians ihre Blütezeit, als die wirtschaftliche Entwicklung ihren Aufschwung nahm.²⁰

Auf dem kranzverzierten Steindenkmal von Ócsény vermischte sich der Einfluß der „Musterbücher“ der „A“ — und „B“ — Werkstätten. Die Lösung des Tympanons (Eckakroterien, Medusenhaupt) erinnert an die Werkstatt „A“, während der Kranz im Bildfeld die ursprünglich mit *clipeus* und *taenia* dargestellte symbolische Bedeutung der militärischen Auszeichnung verloren hat, an Stelle dieser wird der Blätterkranz von Rosetten zusammengefasst bzw. abgeschlossen. Die Rosette in der Mitte des Kranzes wie auch die Anordnung der Buchstaben D M zwischen dem Bild- und Inschriftfeld sind für die Werkstatt „B“ bezeichnend.

Dem Verfertiger des südlich von Aquincum zum Vorschein gekommenen Steindenkmals waren also wohl die „Musterbücher“ der grossen Werkstätten von Aquincum bekannt, er benützte jedoch lediglich die für ihn einfacheren Motive, die komplizierten Seitensäulen und Lorbeerranken ließ er weg. Das Fundstück läßt sich in die Gruppe der einheimischen kranzverzierten Steindenkmäler einfügen, jedoch bereits in Kenntnis des „Musterbuches“ der Aquincumer Werkstatt „B“. Auch auf Grund des oben Gesagten sind wir davon überzeugt, daß unser Grabstein im zweiten Drittel des 2. Jahrhunderts u. Z. gefertigt worden sein dürfte.

¹⁷ Ebd. 22 f.

¹⁸ Ebd. 9 ff.

¹⁹ Ebd. 18 ff.

²⁰ Ebd. 22.

Das hier Dargelegte läßt sich folgendermassen zusammenfassen: auf einem vierten Exploratorstein Unter-Pannoniens wurde uns Aelius Ressatus von Ócsény bekannt gemacht, ein Soldat keltischer Herkunft, der unter Hadrian das Bürgerrecht erhalten hat. In seinem mit Gefahr verbundenen Aufklärerdienst dürfte er unmittelbar an der Reichsgrenze, am Donaulimes, im Kastell Ad Latus, im Verband der Cohors I. Noricorum gestanden haben, und zwar zu der Zeit vor den grossen Einbrüchen der Markomannen.

ALICE SZ. BURGER

LE PETIT BRONZE D'HERCULE DE SZALACSKA

Parmi les statuettes en bronze mises au jour en Pannonie, celle d'Hercule, tant par ses dimensions que par son exécution artistique mérite toute notre attention. Elle fut découverte en 1931 avec d'autres menus objets de bronze et d'argent, au cours des travaux de défonçage au versant d'une colline plantée de vignes, dit citadelle, à Szalacska-puszta dans le territoire de la commune Nagyberek (Comitat Somogy). István Járdányi-Paulovics a consacré une publication à cette trouvaille, mais, outre la description et l'analyse des caractéristiques approfondies, dans le cadre de son article il ne pouvait donner non plus une appréciation détaillée de la statuette selon les principes de l'histoire de l'art, sans en faire une étude spéciale.¹ La mort prématurée de l'auteur l'a empêché que ce projet soit réalisé. Tout de même, la publication de Járdányi—Paulovics ne manquait pas d'attirer notre attention sur certaines considérations importantes sur les particularités de la statuette qui permettraient toute recherche ultérieure.

La statue représente Hercule en marche ; s'appuyant sur sa massue tenue un peu en avant et obliquement, le corps du héros repose sur la jambe droite tandis que la jambe gauche est posée un peu en avant et de côté. Les cheveux bouclés sont ornés d'une couronne à rubans se terminant en rubans retombant sur les épaules qui évoquent des rapports dionysiaques de la statuette, dont allusion était faite déjà par Járdányi—Paulovics,² ce qui, plus tard, fut confirmé aussi par Edith B. Thomas.³ Hercule „au regard doux”⁴ tient dans sa droite les pommes des Hespérides, la peau de lion retombe de son bras dans un élan exécuté au goût „baroque” (fig. 36). La statuette est mise sur un socle (la hauteur de la statuette avec le socle est de 24,2 cm). La couronne à feuilles émaillées de fleurs boutonnées remplaçant la peau de lion est une parure bien étrangère aux représentations d'Hercule, ce qui porta Járdányi—Paulovics jusqu'à émettre l'opinion avec quelque hésitation que la représentation pût être éventuellement une sorte de variante typique syncrétiste.⁵ Cette opinion met en pleine lumière l'importance que revêt la date de l'exécution exacte de la statuette, point négligé par Járdányi—Paulovics, car c'est une question de grand intérêt non seulement pour l'histoire de l'art, mais l'établissement de la date permettrait d'élucider le rôle du monument pour l'histoire et plus précisément aussi pour l'histoire des religions.

Il est évident que l'établissement de la date exacte des statues en marbre ou en bronze et avant tout de petites sculptures retrouvées sporadiquement à diffé-

¹ Járdányi—Paulovics I., Arch. Ért. 80 (1953) 121. sqq. XXV. t. I—2.

² Járdányi—Paulovics I., op. cit. 121.

³ B. Thomas E., Archäologische Funde in Ungarn. (Bp. 1956) 212., t. 213.

⁴ Járdányi—Paulovics I., op. cit. 121.

⁵ Járdányi—Paulovics I., op. cit.

rents endroits et moments pose aux chercheurs bien de difficultés. Les conclusions des recherches y relatives basées sur l'analyse du style sont de nature à laisser encore subsister des doutes plus ou moins fondés, de soulever des opinions contraires, même si ces recherches s'alliaient à des recherches typologiques. Et pourtant, la solution de l'énigme demande des recherches sur un ensemble de monuments dont la date de création exacte est connue.

Les trouvailles numismatiques, reflétant aussi fidèlement l'histoire du culte officiel et dont les inscriptions permettent de situer à peu d'erreurs près des pièces dans le temps et offrent un appui efficace à l'élucidation des problèmes de chronologie de la sculpture romaine. Nous devons à J. Fitz d'avoir éclairci tout récemment l'importance des représentations d'Hercule aussi bien pour l'art que pour l'histoire des religions, grâce aux trouvailles numismatiques.⁶ Dans son analyse très poussée des monnaies frappées depuis Auguste jusqu'au règne de Septime-Sévère, J. Fitz a présenté les caractéristiques romaines du culte officiel d'Hercule, tout en ayant souligné que dès les commencements du IIe siècle, parallèlement aux traditions romaines, une autre tendance s'était affirmée dans le culte officiel d'Hercule: le culte de Melkart d'origine phénicienne identifié à ce temps avec Hercule.^{6a} Notre premier objectif sera donc de chercher une réponse à la question des rapports entre la statuette de Szalacska et les représentations traditionnelles romaines et de décider qu'en la comparant aux types d'Hercule des monnaies romaines, la statuette est-elle, le cas échéant, l'une des représentations du type de Melkart phénicien devenu Hercule grâce à „l'interprétation romaine”?

En retraçant d'après Fitz le développement des types de représentation d'Hercule figurant sur les monnaies et les médailles de l'époque des premiers empereurs, il peut être aisément constaté que, jusqu'à l'époque de Commode, la numismatique romaine connaît à peine⁷ la figure d'Hercule et jusqu'au règne de Trajan, d'Hercule-Melkart n'était pas l'objet d'un culte officiel.⁸ Les trouvailles numismatiques provenant du Ier siècle sont donc sans importance. La vénération d'Hercule-Melkart phénicien apparut pour la première fois sous le règne de Trajan, au commencement du IIe siècle aux cultes officiels, notamment, alimentée par les sentiments de considération éprouvés envers l'empereur originaire de la Hispanie méridionale, ce culte était rattaché au culte d'Hercule-Melkart de la ville de Gadès fondée par les Phéniciens.⁹ Les représentations d'Hercule des pièces de Trajan se distinguent avant tout de la représentation de Szalacska en ce que le héros ne s'appuie pas sur la massue tenue dans la main droite, car celle-ci ne touche pas la terre — ce type dénote cependant des traits voisins à la mise en scène de la statuette de Szalacska.¹⁰ L'Hercule Gaditain¹¹ figurant aux pièces d'Adrien diffère cependant essentiellement du type en question. Aucune analo-

⁶ Fitz J., NK 56—57 (1957—58) 10—16.

^{6a} Fitz J., op. cit. 13.

⁷ Fitz J., op. cit. 10 — (avec une bibliographie encore plus riche).

⁸ Fitz J., op. cit. 13.

⁹ Fitz J., op. cit.

¹⁰ Mattingly, H.—Sydenham, E. A., Roman Imperial Coinage. II. (London 1926) 252, no 112. (dans les suites RIC) — plus ample littérature cf. Fitz J., loc. cit. note 47.

¹¹ RIC II, 12 T. 236., Fitz J., op. cit. 14. (plus d' ample littérature).

Fig. 36.

gie ne se retrouve non plus parmi les représentations d'Hercule romain des pièces datant de la fin du règne de Commode.¹²

Après le règne de Commode, le second essor du culte officiel d'Hercule eut lieu aux temps de Septime-Sévère, comme l'empereur né à Leptis Magna en Afrique septentrionale, associa au culte et hommages officiels, les dieux protecteurs d'origine punique de sa ville natale, Melkart et Shadraps sous forme romaine, comme Hercule et Liber Pater (Bacchus), revêtant ces derniers des épithètes „di auspices” et „di patrii”.¹³

La dédication ci-dessus mentionnée apparut en 194 aux pièces de monnaie ; sous la légende de DIS AUSPIC (ibus) les figures d'Hercule et de Pater Liber esquissant un pas à droite sont visibles:¹⁴ la représentation du mouvement d'Hercule est entièrement celle de la statuette de Szalacska. En 204, Septime-Sévère fêta les *ludi saeculares* : les dieux protecteurs des fêtes somptueuses rattachées à l'anniversaire de la fondation de Rome, étaient les dieux romains déjà mentionnés, tandis qu'Hercule devint dieu protecteur de Caracalla et Liber de Géta.¹⁵ Au Forum Boarium, centre du culte d'Hercule, de la ville de Rome, l'empereur fit construire un temple comme écrit Dio Cassius (LXXVI, 16, 3) et fit ériger aussi un arc de triomphe sur les mêmes lieux au culte des mêmes dieux. A la façade de cette dernière construction, la figure d'Hercule, vue de face, se retrouve faisant un pas à droite¹⁶ et, naturellement, aux reliefs, Liber figure également, parallèlement à la figure d'Hercule.

Aux pièces de monnaie frappées aux effigies de Septime-Sévère et du jeune Caracalla, en commémoration des jeux de fêtes, ce sont essentiellement les représentations plus anciennes d'Hercule-Melkart et de Liber-Shadraps que l'on retrouve, avec la différence de composition que dans ces représentations les deux dieux font chacun un pas vers l'autre. (En tenant compte des allusions aux enfants de l'empereur, la composition tenait à souligner l'idée de la „concordia deorum — concordia caesarum”).

Les analogies ci-dessus mentionnées nous amènent à établir l'existence d'une proche parenté entre la statuette en bronze de Szalacska et des représentations d'Hercule-Melkart de l'époque de Septime-Sévère. Cette parenté est encore rendue plus acceptable par des considérations iconographiques, notamment, qu'au lieu de la parure à peau de lion, la statuette d'Hercule sous l'étude porte à la tête une couronne en fleurs, terminant en longs rubans (fig. 37). Il est donc évi-

¹² Hercule Romain à la monnaie de Commode Conf. RIC III. 16 T. 335. ; Cf. encore Fitz J., op. cit. 12.

¹³ P. e.: Hasebroek, J., Untersuchungen zur Geschichte des Septimius Severus. (Heidelberg 1921) 149, sqq. ; Alföldi, A., Insignien und Tracht der römischen Kaiser. RM 50 (1935) 153. ; Calderini, A., I Severi. (Bologna 1949) 391. ; Bruhl, A., Liber Pater. (Paris 1953) 191 et sqq. ; Picard, Ch. G., Les religions de l'Afrique Antique. (Paris 1954) 2, 92.

¹⁴ Mattingly, H., Coins of the Roman Empire in the British Museum. V. (London 1950) 29, no. 58: 6. t. 18, 30, no. 63: 7 t. 3., 125. no. 499: 21. t. 7. 126. no. 501: 21. t. 10., no. 502. no. 503: 21. t. 11, 27. no 504: 21. t. 4. no. 505: 22. t. 1. 506, 128. no. 507. (dans les suites: BMC) ; Conf. Fitz J., op. cit. 13. et Fitz J., Sanctuaires d' Hercule en Pannonie. Hommages à Albert Grenier. Collection Latomus 58. (Bruxelles 1962) 630.

¹⁵ BMC V. XL., 207, no. 275A: 33. t. 18, 215. no. 314: 35. t. 2. no. 316, no. 317, 341 +, §, 342, no. 840., 50. t. 12. 344. no. 846: 51. t. 2. etc., DII PATRII: BMC V. 248, 467⁺, 319 no. 300, 48. t. 3. etc. ; Fitz J., NK 14. ; Fitz J., Homm. Gren. 630.

¹⁶ Pallottino, M., L'Arco degli Argentari. (Roma 1946)

Fig. 37.

dent qu'Hercule de la statuette de Szalacska apparaît comme un être rapproché sous certains aspects à Liber pater.

Quel était l'ouvrage monumental qui devait être le modèle immédiat de cette statuette d'Hercule? Les analogies offertes par la numismatique et le relief du Forum Boarium laissent à supposer l'existence d'un modèle originaire de la ville de Rome. Et pourtant, ce type de représentation n'est pas le descendant immédiat du relief du Forum Boarium, il est de beaucoup plus proche aux représentations de Liber pater-Bacchus. Il est probablement une imitation de la statuette cultuelle du temple d'Hercule—Liber Pater du Forum Boarium mentionnée par Dio Cassius, puisque le *parèdre* d'Hercule à ce temple était justement Liber Pater.

Parmi les petits bronzes des monuments de la Pannonie, Járdányi—Paulovics fit mention déjà, à titre d'analogie, la statuette d'Hercule portant une couronne du Musée de Zagreb, parvenue à nos jours dans un état mutilé hélas, qui reste, aussi dans son exécution artistique bien en arrière à la statuette de Szalacska.¹⁷ Cette comparaison permet de démontrer que le petit bronze de Szalacska n'est pas l'oeuvre artistique d'un maître de province, mais bien au contraire, il dénote la maîtrise d'un artiste italique. Parmi les objets de la sculpture monumentale de la Pannonie, le torse en marbre du type d'Hercule-Melkart mis au jour au camp légionnaire de Carnuntum de l'époque d'Adrien est le monument le plus ancien qui — selon l'opinion de J. Fitz „peut être rangé à juste titre parmi les représentations d'Hercule Gaditain du premier tiers du IIe siècle.”¹⁸ Parmi les monuments de la Pannonie, l'un des reliefs angulaires ornant la façade de l'Iseum de Savaria publié par Tihamér Szentlélek est semblable au monument de Szalacska,¹⁹ dont la date de création a été située par J. Fitz à l'époque de la visite de Septime-Sévère en Pannonie, donc à 202.²⁰ Pour établir la date de création de la statuette de Szalacska, outre les facteurs typologiques, nous devons étudier aussi le style de la statuette et tout particulièrement les traits particuliers de l'effigie d'Hercule. Le „regard doux” de la statuette est l'un des traits frappants de même que l'exécution au goût baroque du port des cheveux et de la barbe qui dénote une certaine inquiétude. Le visage est loin d'être schématique, il ressemble plutôt à un portrait. Le regard doux et la tête couronnée de cheveux en mouvements nous font rappeler l'effigie de Septime-Sévère—Sarapis, dont l'importance a été mise en évidence par Hans Peter L'Orange.²¹ L'opinion semble donc être bien fondée selon laquelle le maître de la statuette réalisa la tête d'Hercule sous l'influence de l'effigie de l'empereur, sans pour autant aspirer consciemment à une représentation syncrétiste d'Hercule et de Septime-Sévère. L'observation ne doit être, cependant laissée sous silence selon laquelle l'exécution du port des cheveux de la statuette de Szalacska — la représentation des boucles en touffes — nous fait rappeler les portraits de Caracalla.²²

¹⁷ Brunšmid, J., Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatsom narodnom muzeji u Zagrebu. VHAD N. s. 13 (1914) 28, no. 63.; Járdányi—Paulovics I., op. cit.

¹⁸ Fitz J., NK loc. cit. 15. (Conf. ibid. les autres variantes en marbres de la Pannonie.) Fitz J., Homm. Gren. 629 et sqq.

¹⁹ Szentlélek T., A szombathelyi Isis-szentély. (Bp. 1960) 21, sq. 18—19. figs.

²⁰ Fitz J., Acta Arch. Hung. 10 (1959) 246.

²¹ L'Orange, H. P., Apotheosis in Ancient Portraiture. (Oslo 1947)

²² Conf. le portrait de Caracalla de Naples: Enciclopedia dell'arte antica. II. (Roma 1959) 337., fig. 487.

Le problème des représentations de portrait des dieux a été discuté par la littérature spéciale déjà en rapport avec d'autres petits bronzes mis au jour en Pannonie, p. e. dans les traits de visage de Concordia mise au jour à Tamási, les chercheurs croyaient retrouver le visage de Domitilla,²³ et dans ceux de Vénus de Campona, les traits de Faustine,²⁴ femme d'Antonin le Pieux.

Pour établir la date de création de la statuette de Szalacska — comme il a été démontré plus haut — l'accent se porte sur les représentations d'Hercule-Melkart ayant eu un rôle dans le culte officiel aux temps de Septime-Sevère et de ses descendants. Ces variantes typiques apparaissent dans les trouvailles numismatiques de l'époque qui se situe entre 194 et 213. Bien que les vestiges du culte d'Hercule-Melkart se retrouvent aussi à une époque ultérieure en Pannonie,²⁵ l'opinion qui voulait situer à une date ultérieure la statuette, au règne de Caracalla ne semble être bien fondée. Il semble être très probable que la statuette — avec celle égarée de Liber Pater, provenait d'un laraire d'un Pannonien²⁶ de haute condition, comme défenseur de la maison, conformément à l'opinion établie de l'époque.

ZOLTÁN KÁDÁR

²³ B. Thomas E., Rómaikori háziszentélyleletek Tamásiból. (Trouvailles de laraires à Tamási de l'époque romaine) (Szekszárd 1963) fig. 2.

²⁴ B. Thomas E., Archäologische ... 210., fig. 211.

²⁵ Nagy T., Budapest története. II. (Bp. 1942) 412, 417.; Alföldy G., Acta Arch. Hung 13 (1961) 110, note 58.

²⁶ Conf. B. Thomas E., Le Laraire de Nagydém. (Veszprém 1965)

DER STEMPEL DER LEGIO XIV GEMINA IN BRIGETIO

Im Jahre 1962 wurde aus dem Gelände des Legionslagers von Brigetio beim Bau der Ölwerke, anlässlich der Erdarbeiten, von einer näher nicht bestimmbar Stelle eine Capricornus darstellende Bronzestatue in die Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums eingeliefert.¹ Die Statue, die eigentlich das Kennzeichen der in Carnuntum stationierenden legio XIV gemina gewesen war, erweckte ihrer kunstvollen Ausführung und militärgeschichtlichen Bedeutung zufolge berechtigterweise unsere Aufmerksamkeit.

Die aus Bronze gefertigte Statue stellt einen auf den Vorderbeinen liegenden Capricornus dar (Abb. 38). Auf dem, dem Zuschauer zugewandten Kopf ist besonders die Ausbildung der Augen charakteristisch: die stark betonten Pupillen und Augäpfel umgeben dichte, hervortretende Augenbrauen (Abb. 39). Die zurückgebogenen, ein wenig asymmetrischen Hörner schmiegen sich völlig dem Schädel an. Die Behaarung am Ziegenkopf deuten feine Striche an. Die beiden Vorderbeine sind ganz unter dem Rumpf gezogen, die Unterschenkel überaus dünn. Den Oberkörper, der aus einer die Hüfte umgebenden plastischen Palmettenreihe emporsteigt, wie auch den Hals bedeckt eine stark charakteristische, gewellte Gravierung. Abwärts von der Hüfte bedecken den Körper des Tieres aus Bogenmotiven gebildete Schuppen. Der gedrehte Fischschwanz ist beim Fusse der Statue abgeschnitten, um sich auf der anderen Seite fortzusetzen, das sich zurückbiegende Teilstück des Schwanzes endet in einer dreieckförmigen, kleinen Flosse. Am flach abgeschnittenen Boden der Statue ist in kursiven Buchstaben folgende eingravierte Inschrift zu lesen: LEG(io) XIII G(emina) (Abb. 40). Die ganze Statue ist von einer besonders schönen, bräunlichgrünen edlen Patina bedeckt.

Der Name der Legion wurde nachträglich in den Boden der Statue eingeschnitten. Diese unsere Ansicht wird von mehreren Umständen unterstützt. Die Ränder der gerade abgeschnittenen Sohle der Statue sind bald breiter, bald schmaler. Dementsprechend ändert sich auch die Grösse der Buchstaben. Für die nachträgliche Eingravierung spricht auch der Umstand, dass sich die Buchstaben nicht retrograd angeordnet, wie dies bei einem Stempel zu erwarten wäre, sondern in gewöhnlicher Schrift geschrieben worden sind. So war eigentlich der Abdruck des Stempels retrograd. Die Buchstaben sind kursiv. Wenn Inschrift und Statue in gleicher Zeit entstanden wären, so hätte der Bronzegegesser lapidare Antiqua und — voraussetzlich da sie für einen Stempel bestimmt war — retrograde und plastische Buchstaben gegossen. Auch die ziemlich primitive, von ungeübter Hand stammende Gravierung der Buchstaben bezeugt, dass diese nachträglich erfolgt ist. Der Schenkel des ersten und dritten Buchstaben — L und G — ist doppelt eingraviert worden (Abb. 41).

¹ Inv.-Nr. 63. 27. I. Länge der Statue 9 cm, Höhe 5,4 cm.

Abb. 38.

Abb. 39.

Abb. 40.

Abb. 41.

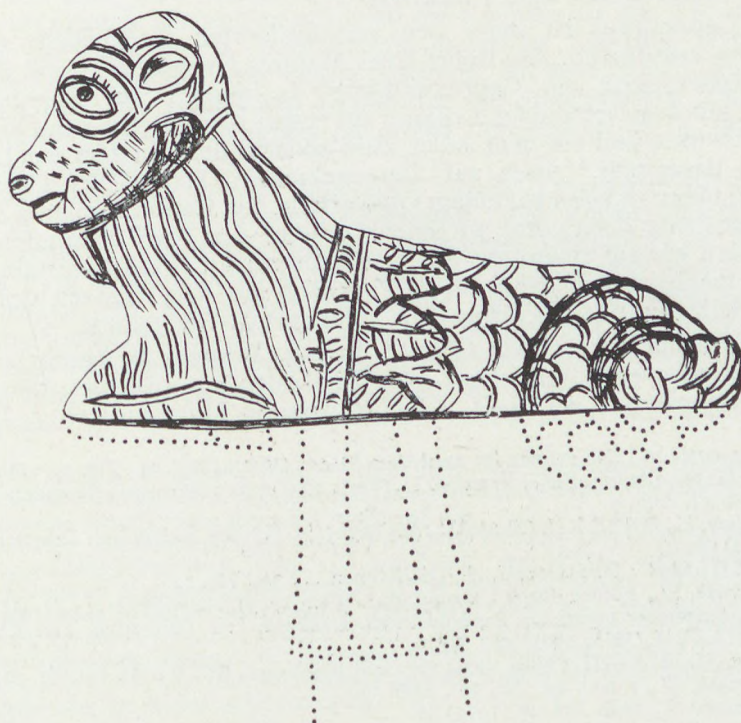

Abb. 42.

Unseres Erachtens wurde die Capricornus-Statuette erst sekundär als Stempel verwendet.

Bei der Beschreibung der Statuette haben wir bereits erwähnt, dass die Vorderbeine des Tieres sehr dünn sind und der Schwanz entzweiggeschnitten ist. Ursprünglich dürfte der Unterschenkel wahrscheinlich von normaler Dicke gewesen sein und der Schwanz hat sich unter dem Körper von der einen Seite auf die andere gewunden. Der Bauchteil dürfte gewölbt gewesen sein (Abb. 42). Bei der sekundären Verwendung hat man den unteren Teil der Statuette gerade gesägt, um die Inschrift auf die so gewonnene Fläche eingravieren zu können. Hinsichtlich der ursprünglichen Gebrauchsbestimmung sind wir nur auf Annahmen angewiesen. Am wahrscheinlichsten dürfte am abgeschnittenen Bauchteil auch eine Hülse angebracht gewesen sein, gleichwie an einem ähnlichen Denkmal im Rheingebiet und war ein als Stangenendverzierung angebrachtes Signum.²

In der gegenwärtigen Form dürfte die Capricornus darstellende Statuette als gelegentlicher, provisorischer Stempel gebraucht worden sein, von welcher Art genau, lässt sich heutzutage nicht mehr feststellen.

Der Capricornus, eine charakteristische Gestalt des Zodiakus, kam als das Zeichen der römischen Legionen ziemlich häufig vor.³ So war er unter anderen auch das Standartenzeichen der *legio XIV gemina*, aber auch der in Brigetio stationierenden *legio I adiutrix*.

Der Capricornus ist unter den verschiedensten Denkmälern der *legio XIV gemina* anzutreffen. Am Relief eines Mainzer Grabsteins ist um die Mitte der Standartenstange ein Capricornuskopf zu sehen,⁴ auf Stempelziegeln zusammen mit dem Namen der Legion,⁵ auf einem Bronzerelief von Carnuntum ist er mit Victoria und mit dem Adler, dem anderen heiligen Tier der Legionen zusammen dargestellt.⁶ Auch auf Steindenkmälern kommt der Capricornus vor, so sind unter anderen auf einem Quaderstein von Carnuntum zwei einander gegenübergestellte Capricorni zu sehen.⁷ Ausser den oben erwähnten Denkmälern finden wir auf einem aus Brigetio stammenden Inschriftenstein,⁸ sowie im Zusammenhang mit der *legio XIV gemina* auf den Münzen der Kaiser Severus, Gallienus und Victorinus die Capricornus-Darstellung.⁹

Der Form nach steht dem Capricornus von Brigetio die bereits erwähnte bronzene Standartenendverzierung von Wiesbaden am nächsten, die sich an das Denkmalmaterial der *legio XXII primigenia* knüpfen lässt.¹⁰ In ihrer

² Domaszewski, A., Die Fahnen im römischen Heere. (Wien 1885) 54., Fig. 55.; Reinach, S., Répertoire de la statuette grecque et romaine. II. (Paris 1908) 700.; Germania Romana². V. (Bamberg 1930) Taf. 34. Abb. 5.

³ Ritterling, E., PWRE XII. (Stuttgart 1925) 1375.; Über ihre Bedeutung: Domaszewski, A., AEM 15 (1892) 182 ff.

⁴ CIL XIII 6898.; Domaszewski, A., Die Fahnen ... 35., Fig. 12.

⁵ Kubitschek, W., Führer durch Carnuntum.⁶ (Wien 1923) Titelvignette.; CIL III 4661₁₀.; Szilágyi J., Inscriptiones tegularum Pannonicarum. DissPann I: 1. (Bp. 1934) Taf. XXI. 131.; Groller, M., RLIÖ VII. (Wien 1906) 120. Nr. 6.

⁶ Groller, M., RLIÖ III. (Wien 1902) 107. und Kubitschek, W., a. a. O. 64., Nr. 79.

⁷ Kubitschek, W., a. a. O. 74., Nr. 36., Abb. 33.

⁸ Kuzsinszky B., Arch. Ért. 23 (1903) 26.

⁹ Ritterling, E., a. a. O. 1727.

¹⁰ Siehe Anm. 2.

künstlichen Konzeption ist sie zwar viel vollkommener als unser Exemplar, zeigt jedoch als selbständige kleinplastische Schöpfung mit dem Exemplar von Brigetio eine Verwandtschaft.

Bei der Untersuchung der Herkunft unserer Kleinbronze muss von den Formen- und Stileigenheiten ausgegangen werden. Die Fundumstände eignen sich leider nicht zur Zeitbestimmung, da wir nicht wissen, aus welcher Schicht des Lagers von Brigetio sie zum Vorschein gekommen ist. Auch der Anfertiigungsort der Statuette ist ungewiss, es lässt sich nicht feststellen, ob das als Stempel gebrauchte Denkmal in Carnuntum auf dem Sitz der Legion oder in Brigetio oder vielleicht anderswo gefertigt worden ist.

Im pannonischen Kleinbronzematerial kann dem Stil und der Form nach eine aus TÁC stammende Hundestatue mit unserer Statuette in Zusammenhang gebracht werden. E. B. Thomas setzt ihre Zeit auf Grund der mit der Bronzestatue gleichzeitig zum Vorschein gekommenen Funde auf den Ausgang des 2. Jahrhunderts und hält auf Grund der Analogien den gallischen Ursprung des Denkmals für möglich.¹¹ Die Stilzeichen des auf unserem Stempel dargestellten Capricornus sind zwar an einigen gallischen Kleinbronzen aufzufinden, mit Entschiedenheit kann jedoch das Stück nicht aus Gallien stammend bezeichnet werden. Im allgemeinen liefern die mit Tiergestalten versehenen Schlüssel-schäfte in Stil und Form die meisten Analogien.¹² In der Datierung ist jedoch auch durch diese kein konkretes Ergebnis zu erhalten und auf diese Weise sind wir im Grunde genommen allein auf die Kleinbronze von TÁC angewiesen. Das auf das Ende des 2. Jahrhunderts datierbare Denkmal übertrifft von künstlerischem Gesichtspunkt unsere Statuette, wir sind jedoch der Meinung, dass auf Grund der stilistischen Konzeption der annehmbarste Zeitpunkt für die Entstehung unseres Stempels die ersten Jahrzehnte des 3. Jahrhunderts in Betracht kommen können.

Ausser unserem Stempel sind auch andere Denkmäler der *legio XIV gemina* im Bereich von Brigetio anzutreffen. Zur Zeitbestimmung unseres Fundes verhilft uns auch die Datierung der übrigen Denkmäler der Legion aus Brigetio.¹³ Im Denkmalmaterial der Legion in Brigetio sind zwei Gruppen zu unterscheiden. Die frühzeitigen Denkmäler stammen aus dem Zeitalter der 1—2. Jahrhundertwende. Die im Lager von Brigetio mit der Inschrift VEXIL TRES zum Vorschein gekommenen Ziegelstempel¹⁴ sind — wie darauf bereits mehrere hingewiesen haben — Denkmäler der *legio XIII gemina*, der *legio XIV gemina* und der *legio XV Apollinaris* und gehören der Nachlassenschaft

¹¹ B. Thomas E., Acta Arch. Hung. 6 (1955) 99 ff.; Vgl. noch Fitz J., Gorsium. (Székesfehérvár 1960) 30 ff. An der Datierung des Funde ändert nichts die neuere Chronologie des erschlossenen Gebäudes. [Fitz J., Alba Regia 2-3 (1963) 141 ff.]

¹² Gewisse Übereinstimmungen sind in Pannonien vornehmlich an einem Stück aus Aquincum zu beobachten: Oroszlán Z., Dolg. 15 (1939) 124 ff.; Aus Gallien: Espérandieu, E., Bronzes antiques de la Seine Maritime. Gallia suppl. 13. (Paris 1959) Taf. LI/164.; Faider—Feytmans, G., Recueil des bronzes de Bavi. Gallia suppl. 8. (Paris 1957) 110 ff., 262.; Sonstige Kleinbronzen aus Gallien: Espérandieu, E., a. a. O. Taf. XLIX/152., Taf. LI/132.; Lebel, P., Catalogue des collections archéologiques de Besançon. V. Les bronzes figurés. (Paris 1959) Taf. LVI/2., Taf. LVII/2.; Reinach, S., a. a. O. IV. 477. usw. An den gallischen Exemplaren ist insbesondere die Ähnlichkeit in der Ausbildung der Augen zu beobachten.

¹³ Ritterling, E., a. a. O. 1738, 1740.

¹⁴ Szilágyi J., a. a. O. 83 ff., Taf. XXII. Typen 2 und 3.

der beim Lagerbau im Jahre 100 u. Z. dort arbeitenden Vexillationen an.¹⁵ Aus der gleichen Zeit stammen auch die Ziegelstempel mit der Inschrift V L XIII ET XV.¹⁶ Damals verringerte sich die Anzahl der Vexillationen bereits auf zwei, da die *legio XIII gemina* sich am dakischen Feldzug des Kaisers Traian beteiligte und Pannonien verliess.¹⁷ Auf die gleiche Zeit setzt man auch eine der Ziegelstempel der *legio XIV gemina*¹⁸ mit der Feststellung, dass zu diesem Zeitpunkt bereits auch die andere Vexillation Brigetio verlassen und die Bauarbeiten lediglich die Vexillation der *legio XIV gemina* fortgesetzt hat.¹⁹ Unserer Ansicht nach weist der Ziegelstempel nur darauf hin, dass die Bautätigkeit hier eine Abteilung der Legion ausgeübt hat oder aber wurden Ziegel zu den Bauarbeiten aus Carnuntum hierher gefördert. Dies hätte sich im Jahre 100, wie auch später ergeben haben. In bezug auf die weitere Verminderung der Vexillationen eignet sich folglich das gegenwärtige Denkmalmaterial nicht zu einer präzisen Trennung von solchem Ausmasse. Auch hier soll das Inschriftendenkmal erwähnt werden, welches von einer Vexillation der Legion berichtet,²⁰ doch stammt diese Inschrift, wie wir weiter unten sehen werden aller Wahrscheinlichkeit nach aus einer späteren Zeit. Die Vexillation von Carnuntum verliess kurz darauf bekannterweise ebenfalls Brigetio, wo seit dem Jahr 101 bereits die *legio XI Claudia* die Bauarbeiten fortgesetzt hatte.²¹

Von den späteren Denkmälern der *legio XIV gemina* können drei Inschriftensteine nur annähernd datiert werden. Die eine Inschrift erwähnt den Krieger der Legion und seinen Erben, einen *bucinator*.²² Die Inschrift setzt Ritterling auf die Zeit der Markomannenkriege.²³ Mit den Markomannenkriegen — in denen auch die Legion von Carnuntum einen aktiven Anteil gehabt hat²⁴ — wird auch die andere aus Környe stammende fragmentarische Inschrift der Legion in Verbindung gebracht, die sicherlich aus Brigetio anlässlich der späteren Bauarbeiten nach Környe verschleppt ist.²⁵ Das dritte Steindenkmal, der Altarstein eines Zenturios der Legion wird auf die zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts datiert,²⁶ auf Grund der Buchstabentypen halten wir aber auch eine spätere Entstehungszeit für möglich.²⁷ Aus der Zeit nach den Markomannenkriegen stammt das folgende Denkmal der Legion aus Brigetio, ein Stempelziegel mit dem Zeichen *Antoniniana*.²⁸ Die mit *Antoniniana* bezeichneten Stempelziegel werden im

¹⁵ Ritterling, E., a. a. O. 1738.; Szilágyi J., a. a. O.; Barkóczi L., Brigetio. DissPann II: 22. (Bp. 1951) 19 ff.; Mócsy A., PWRE 9. Suppl. (Stuttgart 1962) 614 ff.

¹⁶ Szilágyi J., a. a. O. Taf. XXII. Typ 4.

¹⁷ Ebenda 83 ff.; Barkóczi L., a. a. O.; Mócsy A., a. a. O.

¹⁸ CIL III 11363a.

¹⁹ Szilágyi J., a. a. O.; Barkóczi L., a. a. O.

²⁰ Kuzsinszky B., a. a. O.

²¹ Barkóczi L., a. a. O. 20.

²² CIL III 11029 = Barkóczi L., a. a. O. Kat. 80.

²³ Ritterling, E., a. a. O. 1738.

²⁴ Ebenda 1741.

²⁵ Radnóti A., Laureae Aquincenses II. DissPann II: 11. (Bp. 1941) 87 ff. setzt sie auf die Zeit der Markomannenkriege (Barkóczi L., a. a. O. Kat. 249). — Auf Grund der Buchstabentypen ist es jedoch möglich, dass die Inschrift aus einer späteren Zeit, Anfang des 3. Jahrhunderts stammt.

²⁶ CIL III 4299 = Barkóczi L., a. a. O. Kat. 194. die Bemerkung: 33.

²⁷ Die Buchstaben der Inschrift, die schwache Ausarbeitung des Steines weist vielmehr auf die Mitte des 3. Jahrhunderts.

²⁸ Szilágyi J., a. a. O. 76. Taf. XX. Typ 104.

allgemeinen mit den Bauarbeiten der Caracalla-Zeit in Verbindung gebracht²⁹ und das Attribut³⁰ erscheint zu dieser Zeit auch im Namen der *legio XIV gemina*. Beim Einbruch der Barbaren im Jahre 212 war auch Brigetio stark in Mitleidenschaft gezogen, lag es doch gerade im Zentrum des Einbruches.³¹ Nach dem Einfall kam es zu einem grosszügigen Wiederaufbau, was ausser den Inschriften auch zahlreiche Stempelziegel mit dem Zeichen *Antoniniana* belegen. Selbst zur Zeit Caracallas und vielleicht auch noch unter Elagabal dürften in Brigetio grossangelegte Herstellungsarbeiten durchgeführt worden sein.³² Der Neuaufbau beanspruchte längere Zeit, nicht allein die Gebäude wurden hergestellt, aber auch die Strassen und Brücken. Laut Bezeugung der Meilensteine erstreckten sich die Arbeiten bis in die Zeit der Herrschaft des Kaisers Macrinus.³³ In den Bauarbeiten fiel eine grosse Aufgabe auf die an der Limes stationierenden Truppenkörper zu, so auch auf die Legion von Carnuntum. Die Ziegelstempel der Legion aus dieser Zeit sind uns aus den erforschten Befestigungen jenseits der Donau, aus dem Gebiete von Barbaricum bekannt.³⁴ Im Zuge der grosszügigen Herstellungsarbeiten scheint es für wahrscheinlich, dass am Neuaufbau der benachbarten Lager je eine Vexillation der Legion von Carnuntum gleichfalls beteiligt war.³⁵

Mit diesem Bau wollten wir die bereits oben erwähnte, etwas problematisch erscheinende Inschrift in Verbindung bringen. Die Authentizität der von B. Kuzsinszky mitgeteilten Inschrift³⁶ bezweifelte bereits selbst der Veröffentlichende, später kam dann ein anderer Stein mit ähnlicher Inschrift und Darstellung aus der Sammlung Milch (Komárom) zum Vorschein.³⁷ Dieser letztere ist zweifellos eine typische Fälschung aus Szöny. Als der zweite Stein zum Vorschein kam, nahm I. Paulovics für sicher an, dass auch der erste Stein eine Fälschung sei. Unsere Ansicht hierfür ist, dass der Fälschung in der Milchschen Sammlung die im Jahre 1903 zum Vorschein gekommene Inschrift als Unterlage gedient habe. Der erste aus Kalkstein gefertigte Inschriftenstein kann aller Wahrscheinlichkeit nach abweichend von den früheren Ansichten für ein Originalstück

²⁹ Nagy T., Budapest műemlékei (Die Kunstdenkmäler von Budapest) II. (Bp. 1962) 53.

³⁰ Fitz J., Acta Arch. Hung. 12 (1962) 41. mit Schrifttum.; Ders., Il soggiorno di Caracalla nell' anno 214. (Roma 1961) 8.

³¹ Barkóczy L., Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) 520.; Alföldy G., Arch. Ért. 88 (1961) 26 ff. vgl. T. Nagys Bemerkung in BpR 20 (1962) 34.; Fitz J., Il soggiorno ... 18. und Acta Arch. Hung. 12 (1962) 46 und 99 ff.

³² Barkóczy L., Brigetio. 16.; Ders., AntH 3 (1949) 72.

³³ Fitz J., Il soggiorno ... 19 ff.

³⁴ Křížek, F., Limes Romanus Konferenz Nitra. (Bratislava 1959) 56.; Szilágyi J., a. a. O. Taf. XXI Typ 132.

³⁵ Auf die Bautätigkeit der Legion: Szilágyi J., a. a. O. 78 ff.; Fitz J., Acta Arch. Hung. 12 (1962) 79 ff.

³⁶ Kuzsinszky B., a. a. O.; Eine ähnliche Inschrift, in der die Vexillation der Legion erwähnt ist: CIL III 11124 = RLiÖ I. (Wien 1900) 120., Abb. 10. und Betz, A., JÖAI 29 (1934) Beibl. 301. Nr. 129.; Inschrift und Darstellung von ähnlichem Charakter aus Britannien, wo die Vexillation der *legio II Augusta* erwähnt und durch einen Capricornus dargestellt ist: JRS 47 (1957) 227. Taf. XIII/1.

³⁷ Paulovics I., Laureae Aquincenses II. DissPann II : 11. (Bp. 1941) 142 ff.

angesehen werden.³⁸ Die Buchstabentypen des im Museum von Komarno aufbewahrten Stückes weisen auf Ende des 2. bzw. Anfang des 3. Jahrhunderts hin. Auf dem Inschriftenstein befindet sich oben eine Capricornus-Darstellung, während darunter die Inschrift VEXILLATIO/LEG XIII G M V zu lesen ist. Die Forschung brachte das Steindenkmal mit dem Bau der drei Vexillationen in Brigetio in Zusammenhang und wurde als ein Denkmal aus der Zeit der Bauarbeiten um das Jahr 100 angesehen.³⁹ Die Inschrift scheint aller Wahrscheinlichkeit nach aus einer späteren Zeit herzustammen und kann entweder mit der Zeit der Markomannenkrieg, als die Legion von Carnuntum auch andere Inschriften in Brigetio erwähnen oder mit der Zeit der mit der Inschrift *Antoniniana* bezeichneten Stempelziegel in Verbindung gebracht werden. Im letzteren Falle würden wir unser Denkmal auf die Zeit des Aufbaues unter der Herrschaft von Caracalla setzen.

Auf Grund des Gesagten kämen für die Datierung des Stempels drei Zeitpunkte in Betracht: die Bauarbeit um das Jahr 100, die Zeit der Markomannenkriege und schliesslich die Zeit von Caracalla.⁴⁰ Die Stileigenarten der Statuette weisen, wie bereits erwähnt, auf den Beginn des 3. Jahrhunderts hin. So lässt sich unser Stempel auf Grund der historischen, epigraphischen Denkmäler am wahrscheinlichsten mit dem Zeitabschnitt des Neuaufbaues zur Zeit Caracallas in Verbindung bringen und stellt ein bescheidenes kleines Denkmal aus der Zeit des grosszügigen Wiederaufbaues dar, der nach dem Einfall der Barbaren im Jahre 212 stattgefunden hat.

SÁNDOR SOPRONI

³⁸ *Barkóczy L.*, a. a. O. Kat. 261 hat ihn bisher gleichfalls für original gehalten. Unlängst hatte ich Gelegenheit den Stein an Ort und Stelle zu studieren. — Ähnlich wie es die Fälscher der Szönyer Beinschnitzerei machten, schnitt der Fälscher auf dem in der Sammlung Milch befindlichen Stein, um ihm einen grösseren „Wert“ zu verleihen an Stelle von einem Capricornus, der am Originalstück zu sehen ist, zwei Capricorni in den Stein.

³⁹ *Szildgyi J.*, a. a. O.; *Barkóczy L.*, a. a. O.; *Ritterling, E.* (a. a. O. 1738) setzt den Stein eventuell auf die Zeit Traians.

⁴⁰ Während den Krisen in den Jahrzehnten der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts dürften sich Vexillationen verschiedener Legionen auch mehrere Male nach Brigetio begeben haben (z. B. auf die Zeit von Gallienus, *Ritterling, E.*, a. a. O. 1340), unter diesen vielleicht auch die legio XIV gemina (*Ritterling, E.*, a. a. O. 1742), von Bauarbeiten aus diesem Zeitraum ist jedoch fast nichts bekannt. Die bisher bekannten Denkmäler der Legion aus Brigetio stammen alle aus einer früheren Periode. Die stilkritische Untersuchung unseres Stempels lässt auch keine viel spätere Datierung zu.

AZ ÁRPÁD-KORI FALUSI HÁZ A KORABELI TÖRVÉNYEK TÜKRÉBEN

A magyar középkori kutatás egyik legfontosabb feladata a korabeli társadalmi tagozódások és változások felderítése, minél világosabb és pontosabb ismeretése. E fontos kérdések megválaszolásához lényeges segítséget nyújt az Árpád-kori telepök és temetők vizsgálata. A legutóbbi évekig e következtetések alapjául az aktívabb kora-középkori falukutatás hiányában főleg csak a temetők szolgálhattak.

A magyarországi Árpád-kori falukutatás aránylag rövid múltra tekinthet vissza. Csupán az utóbbi évtizedben lendült fel ez a kutatási terület, mely művelődéstörténeti kutatásaink egyik legfontosabb részét foglalja magában. Egyelőre azonban még nem tud olyan mennyiségű és minőségű adatot nyújtani, melynek birtokában átfogó következtetéseket vonhatnánk le a X—XIV. századi Magyarország települési viszonyairól. A nagyobb mérvű előrehaladást gátolja a teljes egészében feltárt Árpád-kori falvak hiánya. Ilyen települések hiányában pedig nemhogy az említett kutatási területre, de egy-egy falu szerkezetére, a házak egymáshoz való viszonyára is igen nehéz következtetni. Ugyancsak a pontosabb meghatározásoknak szab határt az eddig előkerült lakóházak aránylag kis száma is. Falukutatásunk jelenlegi helyzete mellett nem tudunk pontos feleletet adni olyan fontos kérdésekre, mint például: hogyan tükröződnek a társadalmi tagozódások a települések szerkezetében, a lakóházak formájában; volt-e különbség egy falun belül a falu szegényebb és gazdagabb lakói között a házak tekintetében — s ha igen, milyen mértékben. Mennyiben vonta maga után a munkamegosztás kezdete egy-egy település képének megváltozását, volt-e különbség a más-más gazdasági ágakban dolgozók települései között. A felvetett kérdések csupán töredékét jelentik annak a feladatnak, mely Árpád-kori falukutatásunkra vár a következő években.

Bátran ismételhetjük, hogy Árpád-kori régészetünk jelenlegi helyzetében egymagában nem tudja e feladatokat megoldani. Ahhoz, hogy a fontos kérdésekre választ tudjunk adni, feltétlenül támaszkodnunk kell a rendelkezésünkre álló egyéb kutatási területekről származó adatokra is. Ezek között elsődleges fontosságú a korabeli írásos történeti adatok felhasználása, melyek az Árpád-kori házak szerkezetére és formájára utalnak. Természetes viszont, hogy az Árpád-korból származó írásos emlékek bevonása a településkutatásba nem minden esetben jelenthet teljes sikert. Nem könnyű dolog kiválasztani, mind a történeti írásos, mind bármely más társtudománytól átvett adatokból azokat, melyeket minden fenntartás nélkül, az esetleges hibás következtetések elkerülése mellett alkalmazhatunk az Árpád-kori falukutatásban, az Árpád-korban használatos lakóház típusok szerkezetének és formájának minél pontosabb meghatározásában. További nehézséget jelent a történeti írásos emlékek felhasználásában a házakra vonatkozó adatok igen kis száma is. A törvényekben előforduló adatok nagy része is csak általánosságban foglalkozik a házakkal, azok formájára, mére-

teire jóval kevesebb utalást találunk. A korabeli útleírásokban található adatoknál feltétlenül számolnunk kell az utazók elfogultságával, valamint a történeti források eredeti szövegének esetleges téves fordításával.

Mindezen nehézségek ellenére állíthatjuk, hogy a X—XIV. századi írásos emlékekből átvett, és a falusi házakra vonatkozó adatok felhasználása elősegíti az Árpád-kori falusi települések kutatását. E terület jelenlegi régészeti kutatása mellett feltétlenül szükségesnek tartjuk az említett segédadatok felhasználását.

A történeti írásos emlékekben csupán elenyésző számban találhatunk utalásokat a korabeli falusi életre, az akkori dolgozó népréteg társadalmi helyzetére. A krónikák legtöbb esetben vagy az éppen akkor uralkodó király életével, a magyarság történetének megírásával, vagy egy-egy fontosabb történeti eseménnyel foglalkoznak. Elvértve találunk csak néhány utalást az Árpád-kori társadalom szegényebb néprétegeinek életére. Béla király névtelen jegyzője, Anonymus, krónikájában például a honfoglalás leírása közben megemlíti, hogy az Árpád vezérrel Magyarországra jövő magyarok miképpen építettek maguknak szálláshelyet a szerencsi vár környékén:

„Árpád vezér és nemesei pedig Hung várból nagy örömmel megindulván, Turczol hegyén túl tábort ütének a Tukota vize melletti mezőn, a Zerenche hegyéig és azon hely mivoltát megszemlélvén, azon helyet saját nyelvökön zerelmesnek nevezték, mivelhogy azon helyet nagyon megszerették és ezen naptól fogva maig a Zerelmu szótól nevezik ezen helyet Zerenchnek. A hol is Árpád vezér és minden előkelői mind cseledestől, dolgukat félretéve, g u n y h ó k a t csinálván magoknak pihenő helyet választának és ott nem kis ideig maradának”¹

A krónika tehát nem sátrat, hanem kifejezetten a sátonál állandóbb jellegű építményt említ. Az állandóbb jelleget látszik alátámasztani a gunyhó szó utáni mondatrész — mely szerint a helyen nem kevés ideig tartózkodtak. Pontosán nem tudjuk eldönteni, hogy e nem kevés idő heteket, vagy hónapokat jelentett-e, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a gunyhó kifejezés a sátonál jobban helyhez kötött épületre utal.

Ugyancsak Anonymus krónikájában a honfoglalás leírása közben említi a szerző, hogy az ország északi részébe betelepülő magyarság egy része Árpád vezetésével az Eger folyó mentén gunyhókat épít:

„Innen aztán Árpád vezér és övéi megindulván, az Egur vizéig jövének és ott g u n y h ó k a t készítvén, néhány napig maradának...”²

Az idézetben — hasonlóan az előbbi történeti adathoz — a sátonál már állandóbb jellegű építmény szerepel. Természetesen csupán a gunyhó szó vizsgálatából még nem kaphatjuk meg az Árpád-kor legkorábbi éveire jellemző lakóház típusok pontos képét. Annyi azonban biztosnak látszik ebből az adatból is, hogy a honfoglaló magyarság a sátor mellett ismert és használt egy másfajta, lakási célokra szolgáló építményt is.³

A XI. században fokozott mértékben előtérbe került a magántulajdon védelmének kérdése. A fejlődő és egyre inkább rétegződő gazdasági élet során éles különbségek alakultak ki egyes társadalmi csoportok anyagi helyzetében. A törzsi,

¹ Szabó K., Béla király jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről, (Bp. é. n.) XVII. fejezet, 26.

² Uo. XIII. fejezet, 37.

³ Nagy B., Heves vármegye története. MVV (Bp. é. n.) 446.

nagycsaládi vagyonközösség helyét egyre inkább a magántulajdon veszi át. E gazdasági változásokból természetsszerűleg következett, hogy az egyre inkább előtérbe kerülő magántulajdon védelmére a XI. századi magyar királyoknak határozott törvényeket kellett hozniuk, hogy az akkori viszonyokat figyelembe véve kétségtől haladó gazdasági és társadalmi változásoknak érvényt szerezzenek. Törvények szabályozták a magántulajdont ért sérelmet megtorló intézkedéseket, az ellenszolgáltatások értékét. E törvényekben — ha kis számban is — szerepelnek olyan hitelesnek elfogadható történeti adatok, melyek a korabeli házak formájára utalnak.

I. István 1001 körül hozott I. törvénykönyvének 35. pontja a következőket tartalmazza:

„És ha a népből való ember támadja meg valamely hozzá hasonlónak a kunyhóját, öt tinót fizessen a támadásért. . .”⁴

I. István II. törvénykönyvének 4. pontja az I. törvénykönyvben hozott törvényt erősíti meg majdnem teljesen azonos szöveggel:

„Ha közember más hasonló sorsúnak a kunyhójára tör, bűnhődjék öt tinóval”.⁵

Feltételezhetjük, hogy a felsorolt történeti adatokban előforduló kunyhó-kunyhó szó ha nem is teljes mértékben szilárd, de bizonyos fokig már állandóbb jellegű lakóháztypust jelent. Valószínűnek látszik, hogy csakúgy a sátor használatáról a szilárdabb lakóházra, mint a nomád életmódról a letelepedett, helyhez kötött feudális életmódra való áttérés nem történhetett egyik napról a másikra. A felsorolt adatokban szereplő kunyhószerű építmény éppen ennek az átmenetnek, a nagymérvű gazdasági és társadalmi változás időszakának jellegzetes tartozéka lehetett.

A XIII. századra a fentebb említett változás többé-kevésbé már befejeződött. A gazdasági és társadalmi élet megváltozása — úgy gondoljuk — tükröződhetett a lakóházak típusaiban is. Amíg a X—XI. századra utaló történeti adatok kizárólag csak kunyhókat említenek, addig a XIII. század végére egy-egy törvényben már határozottabban helyhez kötött házakról találunk említést.

IV. László törvényei pedig, melyek a Magyarországra betelepülő kunok letelepítését határozták meg, kétséget kizáróan megállapították, hogy a kunok milyen fajta házakban kötelesek keresztény szokások szerint élni.

Az 1279. június 28-án kiadott I. törvénykönyv a következőképpen határozza meg a kunok megtelepedését:

„És határozottan kötelezzék magukat, hogy eltávoznak és visszavonulnak sátraikból és nemezből készült házaikból és keresztény szokás szerint falvakban, földbe épített épületekben fognak lakni és tartózkodni, és határozottan ígérték, hogy mindenben a keresztény erkölcsöknek és szokásoknak fognak alkalmazkodni”.⁶

Alig egy hónappal az I. törvénykönyv kiadása után a II. törvénykönyvben 1279. augusztus 10-én IV. László megismétli a kunok letelepítését szabályozó törvényét:

⁴ Szilágyi L., Árpád-kori törvények. I. István I. Törvénykönyve. (Bp. 1964) 12.

⁵ „Si vulgaris quidem alterius sui similis mansiuculos invaserit, quinque juvencis solvat invasionem”. Corpus Iuris Hungarici 1000—1526. 36. Szent István II. Törvénykönyve 33. fejezet, 4. pont.

⁶ Szilágyi L., i. m. 82. IV. László I. törvénye 2. pont — a kunok állandó megtelepedéséről.

„Tudniillik ezután eltávoznak és visszavonulnak sátraikból és nemez házaikból és keresztények szokása szerint falvakban, földbe épített épületekben és házakban fognak lakni és tartózkodni”.⁷

A két törvény határozottan arra próbálja kötelezni a kunokat, hogy telepedjenek meg, tehát lakjanak egy helyben, a XIII. század végére már kialakult feudális gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelően. E hosszú ideig — esetleg évtizedekig — tartó megtelepedés elengedhetetlen követelménye egy olyan települési forma, olyan háztípus átvétele, mely élesen különbözött a kunok addigi szokásaitól. Amíg a kunyhó szó nem jelent évtizedekig tartó egy helyben lakást, addig a két kun törvényben szó szerint említett földbe ástott épületek már igen.

A felsorolt történeti adatok a honfoglalás korára, a XI. század elejére és a XIII. század végére utalnak. A honfoglalás és a XI. század korára mutató források mindegyike kizárólag gunyhót-kunyhót említ. Tegyük fel a kérdést, elfogadhatjuk-e a fenti szavak által jelölt lakóház típust mint a honfoglaló magyarság körében már ismert építményt, vagy kétségbe vonjuk a történeti adatok hitelességét.

Mint ismeretes, nem beszélhetünk a honfoglalás korában már teljesen nomád magyarságról. Feltehetőleg a Kárpát-medencébe való betelepedés előtt ismerték őseink a földművelés bizonyos formáit. E gazdasági fejlettségi fokkal együtt jár, hogy a sátor használatán kívül — ha más esetekben nem, de a téli szállásterületeken — már valamiféle szilárdabb lakóház típust is használtak. Valószínűnek látszik, hogy a kunyhó szó által jelölt építmény még nem jelent hosszú évekig tartó egy helyben lakást, hiszen sem szilárdsága, sem — feltehetőleg — méretei nem tették lehetővé a benne való huzamosabb életet. De — és mint ezt az említett történeti adatok is jelzik — egy-egy hosszabb pihenőnél, egy-egy időszakos legeltetés ideje alatt — téli szállás — több védelmet nyújthatott, mint a sátor. Talán nem látszik véletlennek a kunyhó szó előfordulása éppen a honfoglalást leíró krónikákban és az I. István uralkodásának kezdetén kiadott törvényekben. A XI. század első éveiben feltehetőleg a még mindig erős nomád hagyományokkal rendelkező magyarság igyekezett kitérni a letelepedés, a helyhez kötöttség számára kedvezőtlen folyamata elől. Azonban a földművelés mind erőteljesebb megjelenése magával hozta az egy helyben lakás szükségességét, a kunyhó szó által jelölt állandóbb jellegű szegényes kiállítású építmény használatát, mely valószínűleg nem mond ellent annak a sajátos gazdasági és társadalmi helyzetnek, amely a X—XI. század eleji magyar viszonyokat jellemezte.

A kezdeti feudális viszonyokat jellemző régi és új gazdasági és társadalmi élet harca Magyarországon még a XII. században is folytatódott. Még nem mindenütt sikerült megvalósítani a helyhez kötöttséget, és az ezt jelentő szilárdabb házformát általánosítani. A települések képe még nem alakult ki teljesen, e feltevést látszik alátámasztani Ottó freisingi püspök útleírása Magyarországról. Az Árpád-kor idején a nyugat-európai uralkodók több ízben kereszteshadjáratot szerveztek, melyek egy részének útvonala Magyarországon vezetett keresztül. A kereszteshadjáratok alkalmával az országon II. Konrád seregeivel áthaladó Ottó, freisingi püspök a következőket írta:

⁷ Uo. 84. IV. László II. törvénye 1. pont — a kunok állandó megtelepedéséről.

„Városaikban csak kevés a faház és még kevesebb kőház van, hanem inkább az egész nyarat és őszt sátrak alatt töltik”.^{8, 9}

A XIII. század végére a feudalizmus megerősödik Magyarországon. A földművelés válik a gazdasági élet fő foglalkozási ágává. A gazdasági életben végbeművelő változást követően a társadalomban önálló osztályként jelentkezik már a földhöz kötött jobbágság. A helyhez kötöttséggel pedig törvényszerűleg általánossá válik az olyan lakóház típusok használata, melyek már többé-kevésbé védelmet biztosítanak a természet erőivel szemben. A jobbágyok élete hosszú évekig teljesen egy-egy megművelt földterülethez kötődött. Ezért a falvakban már olyan földbe épített lakóházakban laknak, melyek hosszú ideig nyújtanak szállást a jobbágyoknak. A régészeti kutatások során előkerültek már olyan falusi lakóház maradványok, melyeket viszonylag pontosan lehetett keltezni a XIII. századra. Eszerint a XIII. századi falvakban az egyosztatú, földbe mélyített lakóház típus volt használatos. A XIII. század végéről, 1279-ből származó IV. László két törvénye világosan kifejezi, hogy a letelepülő kunoknak a keresztények — tehát jelen esetben a magyarországi falusi jobbágság — szokásai szerint földbe épített épületekben kell lakniuk. Az említett két törvényben szó szerint meghatározott és az eddigi faluásatások során előkerült lakóházak pontosan megegyeznek egymással. Összegezve tehát az Árpád-kori falusi házakra vonatkozó történelmi adatokat, a következőket mondhatjuk el:

1. A honfoglalásra és az államalapítás korára vonatkozó történeti adatokban a sáternál már állandóbb, de az Árpád-kor későbbi éveiben használatos földbe ásott lakóházaknál még fejletlenebb épülettípust, a kunyhót találjuk meg. A korabeli gazdasági és társadalmi életnek e csupán részlegesen időszerű állandó épület felelt meg. Komoly régészeti bizonyítékunk a kunyhószerű, nem földbe ásott, átmeneti szállásterületeken használatos építményekre ezidáig még nincs. A további kutatások során talán sikerül kézzelfogható adatokkal is bizonyítani a törvényekben előforduló építmények létét, bár a körülmények különösen szerencsés egybeesése látszik szükségesnek ahhoz, hogy a főleg föld feletti kunyhószerű épületek nyomait sikerüljön meghatározni.

⁸ Szamota I., Régi utazások a Balkánon és Magyarországon 1054—1717. (Bp. 1891) 16—17.

⁹ A XII. században még fontos szerepet tölthetett be a sátor. Nemcsak Ottó püspök leírásából, de több korabeli történeti adatból is következtethetünk a sátor szerepére:

a) Szent László I. törvénykönyvének 29. fejezete, 2. pont: „Utazás közben pedig sátor alatt legyen szabad isteni szolgálatot tartani”. — Magyar Törvénytár. Szent László I. törvénykönyve 29. fejezet, 59.

b) I. Kálmán I. törvénykönyvének 68. fejezete a misemondásról: „Misét mondani csak felszentelt helyen legyen szabad, hanemha valami szükség oka kívánná máshol, és akkor s á t o r alatt, vagy más tiszta helyen mondják, de azt is csak úton, utazás közbe, nem vadászaton, és soha kézi oltár nélkül”. — Magyar Törvénytár. I. Kálmán Törvénykönyve 68. fejezet, 115.

c) Az 1100 körül megtartott esztergomi zsinat határozatban tiltja el a sátorban való misemondást, mely kétséget kizárólag mutatja a sátor elterjedt használatát még a XII. században is. — A zsinati határozat 35. pontja: „Senki se merészeljen egyházon kívül s á t o r b a n vagy valamely házban misét mondani, vagy hallgatni, csupán a király vagy a püspök...” — Szilágyi L., i. m. 54. Az esztergomi zsinat határozata 35. pont.

A sátor használatára utaló felsorolt három történeti adat, valamint Ottó freisingi püspök leírása megerősíti azt a feltevést, hogy a XI—XII. században a sátor még igen fontos szerepet töltött be, és nagy számban használatos volt Magyarországon, annak ellenére, hogy a törvények egyházi felhasználásról szólnak.

2. A XI. század végén és a XII. században a történeti írásos emlékek szerint — Ottó freisingi püspök útleírása, I. László és I. Kálmán törvényei — még igen erős a nomád életforma hagyatéka, a sátor kultusza Magyarországon. A történeti adatok viszont nem zárják ki egy esetleges állandó jellegű falusi épülettípus használatát — a régészeti kutatások során már sikerült ilyen szilárd jellegű földbe ástott XII. századi falusi házat feltárni (Tiszalök—Rázompusztá) — csupán megállapítják, hogy ha a magyaroknak erre módjuk nyílik, szívesen töltik az év egy részét a hagyományos sátor alatt.
3. A XIII. század végétől származó két törvénnyel a kunok letelepítését kívánja elérni. Mindkét törvény határozottan kimondta, hogy olyan épületekben, földbe ástott házakban éljenek ezentúl a kunok, mint amilyenekben a keresztények — nyilván itt a jobbágyságra kell gondolnunk — laknak. E törvényekből két következtetést vonhatunk le.
 - a) A keresztények — jobbágyok — települési szokásai, az általuk használatos házformák a XIII. század végére — IV. László uralkodásának idejére — már állandósultak. A gazdasági élet elengedhetetlenül szükségessé tette a huzamosabb ideig tartó egy helyben lakást, hiszen a földműveléssel együtt jár a falvak kialakulása, a szilárd falusi házforma használata. A két törvény egy, már meghatározott és elterjedt megtelepülési szokás szabályai szerint kötelezte a kunokat az egy helyben lakásra.
 - b) Az elterjedt megtelepülési forma nyilván a földbeásott falusi háztípusokban nyert kifejezést. Nem véletlenül említi mindkét törvény a földbe épített épületeket és házakat.

Az eddigi régészeti kutatások során előkerült XIII. századi falusi lakóház maradványok, úgy tűnik, megerősítik azt a feltevést, hogy a két törvény keletkezésének idején a törvényekben említett épülettípus már használatban volt. A XIII. századra tehát általánossá válik a földbe épített falusi háztípus, amint ezt az írásos történeti adatok és a régészeti kutatások együttesen igazolják.¹⁰ A földbe

¹⁰ A cikkben fel nem sorolt írásos emlékek között néhány közvetett utalást találunk a házak építési anyagára is:

a) I. István II. Törvénykönyvének 30. fejezetében a gyújtogatók megfégkezéséről, a gyújtogatás elkövetői elleni büntetés kiszabásáról olvashatunk: „Végeztük: Hogyha valaki más ember épületeit ellenségeskedésből felgyújtja, állassa helyre az épületeket, és valami házi eszköz odaégett, fizesse meg, és annakfelettle adjon 16 tinót, ki összevéve 60 ezüstpénzt ér”. — Magyar Törvénytár. Szent István II. Törvénykönyve 30. fejezet 35.

b) A Képes Krónikában László király megöletésének leírása közben az ország belső helyzetét a következőképpen írja le a krónika írója: „Belső háborúságok támadtak, városokat romboltak le, falvakat égették porrá”. — Képes Krónika. Kálti Márk Krónikája a magyarok tetteiről. (Bp. 1903) 194., 184. fejezet.

c) Rogerius a tatárok támadásának leírása közben megemlíti, hogy: „Miután Bati a nagy úr elfoglalta a kaput, megindult a falvak fölégetésére és kardja nem kímélt sem nemet, sem a kort”. — Roger mester siralmas éneke a tatároktól elpusztított Magyarországról (Bp. é. n.) 26.

Mindhárom idézet feltehetőleg olyan építkezésre utal, melyhez fát, illetve egyéb gyúlékony anyagot használtak a XI., illetve a XIII. századi Magyarországon. A gyújtogatás, illetve porráége-

ásott, lényegében helyhez kötött lakóház típus elterjedése feltétlenül a gazdasági életben végbement változás eredménye. Amikor a földművelés került már előtérbe, általánossá vált egy szilárdabb, állandóbb jellegű épülettípus. A XIII. század végére pedig a jobbágyság körében feltétlenül a földművelés jelenti a főfoglalkozási ágat, természetesen ahol erre a megfelelő körülmények adottak voltak. A XIII. századi törvényekben szereplő, földbe mélyített jellegüket tekintve hasonló házak kerültek elő, többek között a Tiszalök—Rázompusztai¹¹ és a tápéi¹² ásatásokon.

Láthatjuk tehát, hogy a XIII. századi forrásokban leírt és az e korból feltárt falusi háztípusok megegyeznek egymással. A korábbi történeti adatok is feltehetőleg azért nem támaszthatók alá anyagszerű bizonyítással, mert a régészeti kutatások során még nem sikerült az írásos emlékekben említett építmények nyomára bukkanni. Igazoltnak látszik tehát az a feltevés, hogy a történeti írásos emlékek segítséget jelentenek az Árpád-kori falusi háztípusok kutatásában, sőt ezen túlmenően az Árpád-kori társadalom minél világosabb és a valósághoz közelebb eső bemutatásában. A történeti források használata indokoltnak látszik bármely középkori kutatási területen, de figyelembe véve az Árpád-kori falukutatás jelenlegi helyzetét, fokozott mértékben tűnik hasznosnak a korabeli írásos emlékek felhasználása.

HORVÁTH BÉLA

tés kifejezés előfordulása arra enged következtetni, hogy a fában gazdagabb területeken a fa, cserje stb. mint építési alapanyag már használatos volt a korai Árpád-korban is. Ottó freisingi püspök említett útleírása ugyancsak a fából készült házak meglétéről beszél. Természetesen a gyújtogatás és porráégetés kifejezés nem egyértelműleg fejlett gerenda, vagy hasonló építkezésre utal, valószínűbbnek látszik — mivel feltehetőleg falusi épületekről van szó —, hogy az Árpád-kori falusi házaknál felhasznált fa, cserje stb. könnyen gyúlékony építőanyagra gondolhatunk, mely építési alapanyagok meglétét a régészeti kutatások is bizonyítják, ugyanakkor nem lehetetlen, hogy a régészeti leletek csak a legutóbbi ásatásokon (Fonyód—Bélatelep) bizonyított gerendaszerkezetű háztípusokra is utalhattak a három történeti adat. Mindenesetre az említett két törvény és Rogerius leírása alátámasztja azt az egyébként már ismert feltevést, hogyha nem is egyforma felhasználásban — gerendaszerkezet, vagy csupán fa tetőszerkezet —, de számolnunk kell fa, vagy egyéb növényi eredetű építési anyag felhasználásával az Árpád-kori falusi építkezéseken.

¹¹ Méri I., Arch. Ért. 79 (1952) 49—55.

¹² Horváth B., Magyarország Árpád-kori falusi háztípusai és közép-európai kapcsolatai. Szakdolgozat. (Bp. 1963) 31—44.

AN ÁRPÁD PERIOD VILLAGE HOUSE AS REFLECTED IN THE CONTEMPORARY LAWS

It is the primary task of research on the Middle Ages to fully reveal the socio-economic life of Hungary in the 10th to 14th centuries. In addition to archeological research and the excavation of contemporary settlements providing the material data for these studies, questions must be solved which are hardly or never mentioned in written historical documents, for example, the everyday life of the common people and the situation of the village serfs during the Árpád period. But since the planned and methodological study of Árpád period settlements has begun only in the last decade, presently certain important problems, mentioned above, have to be solved first. In order to provide a final solution to these and other similar important problems as many excavated Árpád period villages as possible have to be studied. Since such research is lacking, we have to make even more use of written historical data from the 10th to 14th centuries which — although they sometimes contain only indirect references — are still of help in solving the problematics of contemporary settlements.

The use of early medieval written sources is hindered by such objective difficulties as the possible falseness of the documents, the scantiness of the data referring to settlements and the plan of a rural house and inaccurate translation. Despite of all these author believes that it is useful and necessary to employ all the pertinent written documents.

According to the data of the chronicles and laws referring to the time of the Hungarian conquest and of that of the foundation of the state, in the mentioned period there was already known some sort of structure more fixed and permanent than a tent, the use and existence of which has not yet been proved by archaeology. The laws of László I and Kálmán I from the end of the 9th century mention that villages were frequently set afire. This is supported in the 12th century by the travelogue of Otto, the Bishop of Freising, and by the description of Rogerius in the 13th century, these prove the use of wood or other inflammable materials in the rural buildings of the Árpád period. On the other hand two laws passed by László IV in 1279 prove the use and popularity among the village serfs of dwellings dug into the ground. The existence of this type of house is also proved by the unearthed dwellings from the 13th century.

Thus the use of written historical documents is of great help in solving the problems of the settlements of the Hungarians during the Árpád period.

ÖTVÖS ADATOK A MAGYAR KRÓNIKÁKBAN

A középkori ötvösművészet remekeiből, az évszázadok viharai, küzdelmei után sajnos nagyon kevés maradt ránk, XX. századi örökösökre. Még kevesebb az az emlék, amelyet ezekről a tárgyakról, ezeknek készítőiről, a nemesfémek előállításáról írásos forrásokból tudhatnánk meg.

Így merült fel a gondolat, hogy a hiteles és legbősegebb forrásainknak tekinthető krónikákból keressük ki az ötvösségre vonatkozó adatokat; ezen belül a nemesfémbányászatra, az ötvösökre, ötvöstárgyakra — amelyeket királyi, egyházi, főúri udvarok számára mint luxuscikkeket készítettek —, továbbá az építészetben alkalmazott bronztárgyakra vonatkozó utalásokat. E célból részletesen átvizsgáltuk Anonymus,¹ Rogerius,² Kálti Márk,³ Kükkülei János⁴ és a Névtelen minorita,⁵ Thuróczy János,⁶ Bonfini,⁷ Heltai Gáspár,⁸ és Istvánffy Miklós⁹ műveit, és természetesen velük a kisebb krónika illetőleg kódextöredékeket.¹⁰ Végignéztük a fennmaradt kódexek illusztrációit is, ezeken a rajzokon néha hitelesebb képet kapunk egy-egy tárgyról, mint a szövegből. A sokszor élvezetes, néha nagyon száraz stílusú krónikák írói általában a király közvetlen környezetében éltek, rendszerint a királyi kancellária alkalmazottai, scriptorok voltak. Így adataik azért hitelesek, mert saját koruk történetét jól ismerték, hiszen abban éltek. Másrésről éppen, mert a király közvetlen környezetében voltak, elválaszthatatlanul benne éltek abban a szellemi légkörben, amely egy-egy királyt körülvelt, és így leírásaik gyakran elfogultak. Ez, esetünkben, túlzott méretek, nagy mennyiségek, adathalmazok felsorolásában nyilvánult meg; ezzel is nagyítani akarták királyuk tekintélyét és gazdagságát.

¹ *Anonymus*, Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Ford. Szabó K. (Bp. 1892)

² *Roger mester* siralmas éneke a tatároktól elpusztított Magyarországról. Ford. Turchányi T. (Bp. 1905)

³ *Kálti Márk* Krónikája a magyarok tetteiről. Ford. Geréb L. Monumenta Hungarica III. (Bp. 1959)

⁴ *Kükkülei János* és a *Névtelen minorita* krónikája. Ford. Geréb L. Monumenta Hungarica IV. (Bp. 1960)

⁵ Uo.

⁶ *Thuróczy János*, Magyar Krónika. Ford. Geréb L. Monumenta Hungarica I. (Bp. 1957)

⁷ *Antonio Bonfini*, Mátyás király. Ford. Geréb L. Monumenta Hungarica II. (Bp. 1959)

⁸ *Heltai Gáspár*, Magyar Krónika. (Bp. é. n.)

⁹ *Istvánffy Miklós*, A magyarok történetéből. Ford. Juhász I. Monumenta Hungarica VI. (Bp. 1962)

¹⁰ A dolgozathoz a legújabb magyar fordítások adatait használtuk fel, latin szövegekből az ötvöstárgyra, illetőleg fogalomra utaló latin szót vettük be az idézetekbe, zárójelben, alanyesetben.

Itt kívánjuk megemlíteni, hogy a dolgozathoz nem gyűjtöttük össze a külföldi krónikások Magyarországról írt munkáinak adatait, valamint a krónikákban szereplő ötvös adatok eddigi felhasználási helyeit sem, mivel nem ez volt a dolgozat fő célja, és a bibliográfia összeállítása túlhaladta a dolgozat feladatkörét. Végezetül a krónikákban található sok olyan ötvöstárgyra vonatkozó adatot, melyet a hadviselésnél használtak, szintén nem használtunk fel, mivel a dolgozat elsődleges céljának a mai értelemben vett ötvöstárgyakra vonatkozó feljegyzések összegyűjtését tartottuk.

A legkevesebbet a kincsek előállításáról, készítőiről írtak, ezeknek részletes ismertetése korukban nem tartozott az érdekes események közé.

Elsőként pedig éppen a legfontosabb kérdéscsoporthoz, a nemesfém bányászathoz, az ötvöstárgyak alapanyagának előállításához kerestünk adatokat. Sajnos, ez volt az a terület, amelyre a legkevesebb utalást találtuk. Elsőnek Rogerius említi Radnát, a „németek magas hegyek között fekvő városát”.¹¹ Kádán (tatár) király hosszú erdei út után elérkezik a „király ezüstmányájához (villa argentifodina), ahol a népek számtalan sokasága időzött” — tehát a környéknek is egyik központja lehetett, éppen a bánya ottléte miatt. Ezt az adatot Heltai is felhasználja, kibővítve azzal, hogy a németek „ezüst- és aranybányákat művelnek vala” és „feltámadának... az bányászokkal és aranyászokkal — és ellene támadának a tatároknak”.¹² Ez feltehetően XVI. századi bővítés, amennyiben az akkori helyzetben, Radna akkori nagyságából következtetve írja Heltai, hogy ez a népes közösség szembe mert szállni a tatárokkal.

Kassa, Körmöcbánya és Zólyom bányászatáról Bonfini, s az ő nyomán Heltai tesz említést. Bonfini beszámol a fiatal házaspár Mátyás király és Beatrix országháró útjáról, melynek során a fenti városokba is eljutnak. „Megnézik az arany- és ezüstmányákat (auri argentique fodina), megcsodálják, hogyan bányásszák az aranyat, továbbá az őrlést (molere), kiválasztást (dividere) és olvasztást (conflare), amit még nem láttak.”¹³ Ez az első részletesebb leírás a nemesfém-előállítás folyamatáról, ahol néhány állomást név szerint is megemlít a szerző. Heltai ezt nem említi, viszont azzal bővíti, hogy a lelkes lakosság mindenütt „megajándékozta őket szép és jeles ezüst és arany ajándékokkal”.¹⁴ Ez egyúttal arra mutat, hogy Heltai korában a fenti városokban a bányászat mellett az ötvösmunkák helyi készítése magas és művészi fokon állt, Mátyás királynak feltehetően elsőrendű ajándékot adtak nászajándékba. Igen érdekes Istvánffy Fráter Györgyről szóló leírása; Buda ostromakor, „ugyanis ismerte azokat az eljárásokat, amelyeket az ércbányászatban alkalmaznak, még Nagybányáról... bent gödröket ásatott, melyeken át a tűz nagy légvonatot kapva elaludt, s így kijátszotta a németek erőfeszítését”.¹⁵

Sajnos, az ötvösművek készítőiről említett munkáik nagy számához képest elenyészően kevés adatot találunk a krónikák lapjain. Név szerint egyedül Budavárból ismerünk egy mestert: „Élt akkor a városban egy Ötvös János (Johannes Ewthwews) nevű nagytekintélyű magyar ember, az első polgárok egyike”,¹⁶ akiről neve és a polgárok közt kivívott tekintélye alapján feltételezzük, hogy valóban ötvös volt. Az adat jelentőségét emeli, hogy a krónikás magyarnak említi a mestert; ebben a korban ugyanis egyre többen jönnek külföldről Magyarországra szerencsét próbálni. Különösen Mátyás második házassága után, mikor felesége, Beatrix „Itáliából... vésnőköket (plastici), ezüstműveseket (celatores)”¹⁷ hozat a sok másféle mesterrel együtt, hogy a királyi udvar fényét és pompáját általuk is emelje. Heltai művében részletesen felsorolja ezeket a „műves mestereket”:

¹¹ Rogerius, i. m. 25.

¹² Heltai, i. m. 124.

¹³ Bonfini, i. m. 241.

¹⁴ Heltai, i. m. 338.

¹⁵ Istvánffy, i. m. 104.

¹⁶ Thüroczy, i. m. 104.

¹⁷ Bonfini, i. m. 298.

„képmetszőket, ... ötvössöket, jeles rézműveseket, ... ékességcsinálókat”¹⁸ említ, a pusztá felsoroláson kívül azonban semmi adatot nem tudunk itteni további működésükről, életviszonyaikról, az udvarban és a magyar ötvösök között elfoglalt helyükről.

A királyi udvarról egyéb adatokból is tudjuk, hogy az ötvösségnek mindig központja, fő megrendelő helye volt. A dísz tárgyak készítése mellett elsősorban a királyok pénzverő és pecsétkészíttető igénye is hozzájárult ehhez. Ezt a feladatot mindenkor az ötvösök látták el, lévén mindkét emlékcsoport alapanyaga a nemesfém, a felület megmunkálása, a verőtövek, illetőleg negatívok készítése ugyanúgy az ötvös feladata volt. Érdekes, hogy krónikáinkban erre vonatkozóan alig találtunk adatot, a p é n z t mindig egy-egy kifizetett nagy összeggel kapcsolatban említik. Pénzverésről I. Bélánál olvashatunk: „egyebek közt okosságának bizonyosságát adta abban, hogy pénzt (moneta) veretett, nagy érméket színtiszta ezüsből”¹⁹ s ezáltal a pénz értékét hosszú idő után stabilizálta. Rajta kívül csak János Zsigmond pénzveréséről tesz említést a krónikás, mikor leírja, hogy a katonák elmaradt zsoldját csak úgy tudja rendezni, hogy „vésett ezüst edényeit... beolvasztatva pénzt (moneta) veretett s nekik kifizettette. Ennek a pénznek egyik lapja sima, másikán pedig farkas látható egy csillaggal és egy növekvő hold képével; ez volt ti. a Szapolyai család címere. Azonkívül feltüntették rajta az évet is.”²⁰

Bonfini érdekes, régészetiileg is említésre méltó adata kívánczik ide. „Buda vidékén ércből és ezüsből (ex aere et argento) sok érme (nomismata) található, melyek egyik lapja Konstantin császár képét és nevét mutatja, másik lapjukon Conservator (Megőrző) felirattal meztelen férfialak látható, ki jobbában dárdát, baljában lándzsát tart, lába előtt holló, csőrében gyűrűvel, száraz ágon ülve, s a fértira mintegy urára tekint.”²¹ Mátyás családjának a római Corvinusokkal való szoros kapcsolatára említ még sok érmet, melyeken holló van, csőrében gyűrűvel s melyeket mind „Pannoniában és Dáciában találtak”.²²

A királyok halálával változott a p e c s é t. Erre is elenyészően kevés említést találtunk, pedig az udvarban mindenféle irat hitelesítésénél a legnagyobb szerepe volt. Jól tudták ezt már a tatárok is, akik a krónikás elbeszélése szerint „a király pecsétjét lelték vala a cancelláriusnál, levelet iratának a fogoly ifjakkal, mind széllel Magyarországon a magyaroknak, a Béla király nevével, melyben vigasztalják és intik vala a magyarokat, hogy mindnyájan honn maradnának és senki nem futna a tatárok előtt, mert ő hamar el akarna jöni nagy néppel és a tatárokat mind levágni etc. És ezeket a leveleket a király pecsétjével pecsételték be, úgy küldözék el”.²³ Mint tudjuk, ezeket tévesztett meg ez a hitelesen leírt eset, és a megmaradt magyarok nagy része így került a pusztító tatárok kezébe.

A tatárjárástól egészen Mátyásig nem említettek pecsétet. Mátyásról olvasuk, hogy „pecsétet ada” Ancona városának. Halálakor Heltai említi a királyi pecsétről: „hogy kedig valami csalárkodás ne lönne az országban a pecsétekkel, királyné asszony előtt és mind az egész tanács előtt eltörék a király pecsétét”.²⁴

¹⁸ *Heltai*, i. m. 368.

¹⁹ *Kálti*, i. m. 124.; *Heltai*, i. m. 85.

²⁰ *Istvánffy*, i. m. 306.

²¹ *Bonfini*, i. m. 92.

²² *Heltai*, i. m. 127.

²³ *Uo.* 378.

²⁴ *Uo.* 386.

Ez egyúttal az egyetlen utalás arra a rengeteg visszaélésre, melyeket a hamis vagy jogtalanul használt pecsétekkel az egész középkorban nagyszámban folytattak.

Nemcsak a nagy pecsétnek, hanem a királyok pecsétgyűűinek is nagy szerepe volt az iratok hitelesítésében. Erről a Mátyás királlyá választása előtti időből vannak feljegyzések. A fogságban tartott ifjú Mátyást V. László Bécsbe vitte, majd innen Prágába menve bécsi udvarbírójának őrizetében hagyja: „kivoná újjából a gyűrét és megmutatá a pecsétet néki, mondván: Midőn ez alatt írok, akkoron küldjed őtet utánnam”.²⁵ László rövid idő múlva meghalt, Pogyebrád cseh király első dolga volt, hogy „titkony kivoná a gyűröt a király újjából, és haza sietvén, levelet íra a bécsi udvarbírónak a király nevével, és meghagyá, hogy mindjárt és nagy hamarsággal küldené az Hunyadi Mátyást Prágába”.²⁶

Istvánffy a Bocskairól szóló fejezetben szintén ír a pecsétről. Báthory István országbíró, akit Rudolf császár juttatott erre a tisztségre, a harcok közben átáll Bocskai és a magyarok oldalára. Előbb azonban — visszaélés helyett, „a kettős pecsétet, melyet ítélehozzatalainál használt... elküldte Bainak, hogy a császárhoz juttassa el”.²⁷ A pecsét Petei Márton győri püspökön keresztül jut el Mátyás főherceghez a királyi udvarba.

A pénzek és pecsétek mellett a királyság legfontosabb jelképei a k o r o n a és a k o r o n á z á s i j e l v é n y e k voltak. Csak ezek birtokában érezte magát az ország első emberének bármelyik törvényesen megválasztott királyunk. A középkori ember szemében is a korona volt a királyi hatalom legfőbb külső jelvénye, érthető tehát, hogy krónikáinkban a legtöbb említés a királyi koronára vonatkozik, sőt ezekből az adatokból szinte minden, a koronával megtörtént eseményre találunk utalásokat.

I. István koronakérését Szilveszter pápától Heltai említi²⁸: „könyörge a pápának, hogy onnét Rómából küldené néki a királyi méltóságnak ékességit: koronát, aranyalmát és a királyi sceptrumot”, sőt, ő meséli azt is, hogy röviddel I. István előtt a lengyelek szintén kértek koronát s a pápa a számukra készült ékességet, egy álombeli szózat hatására, „mert inkább érdemli a magyar király”, Istvánnak adományozta, melyet „Asztrik oratorral” küldött el Magyarországra.

A királyi koronával kapcsolatos I. András és I. Béla története: Az ifjabb Bélának a korona és a tör között, a királyi hatalom és a katonai fővezérség között kell választania az urak jelenlétében. Béla a második királyság jelvényét, a tört választja és ezzel egyelőre lemond a koronáról, a legfőbb uralomról.²⁹

Gyakran emlegetik a krónikák Visegrád várát, a királyi korona hivatalos őrzőhelyét: „ahol a királyi koronát (regia corona), melyet a magyarok szentnek neveznek régtől fogva őrizni szokták”,³⁰ méghozzá „egy márvány fülkében”.³¹ Természetesen ezt az őrizetet a megbízható főurak is gyakran felületesen, vagy egyéni érdekektől befolyásolva látták el. A krónikás adatok alapján is sok esetet ismerünk, amikor a korona jogtalan kézbe került, illetőleg az ország területéről is elvitték. Nem maradt feljegyzés az Árpád-kori viszonyokról, bár onnét több ha-

²⁵ Uo. 250.

²⁶ Uo. 251.

²⁷ Istvánffy, i. m. 459.

²⁸ Heltai, i. m. 67.

²⁹ Uo. 83.

³⁰ Istvánffy, i. m. 123.; Heltai, i. m. 10.

³¹ Istvánffy, i. m. 393.

43. ábra

sonló esetet ismerünk. Kálti Márk említi, hogy Ottó herceg, mikor megkapta Venceltől a koronát, „ellenségeitől való féltében esztergályos mesterséggel egy csobolyóba rejtette”.³² Éjjel az országúton elvesztette a nyereghez kötözött csobolyót, de ezt csak reggel vették észre. „Gyorsan nyargaltak visszafelé, amennyire csak tőlük tellett, hát a koronát (corona) sok járókelő közt megtalálták a földön az országút közepén.” Heltai tovább részletezi a korona és Ottó herceg együttes útját: Székesfehérváron megkoronázzák a herceget, majd felmegy Budára, „a koronát fejébe vévén nagy sereggel utcánként fársángola, hogy mind az egész Buda látná őtet koronázott királynak lönni”.³³ Ugyanezt teszi több vidéki, majd erdélyi városban, míg végül László erdélyi vajda elfogja, „s elvevé a koronát tőle”. Nem tarthatja sokáig magánál László vajda sem a zsákmányt, mert Gentilis pápai követ magyarországi látogatásakor „az László erdélyi vajdát külön is kiközösítette, mert igaztalanul magánál tartotta az ország koronáját (corona regni), melyet elvett Ottó hercegtől, amikor fogságra vetette”.³⁴

Nagy Lajos leányától követek útján, erőszakkal akarják elvenni a koronát Kis Károly számára párthívei, de „Mária soha a koronát nem akarja vala megadni”.³⁵ Csak férje, Zsigmond javára mond le a koronáról, „levővé ... fejéből és tévé azt Zsigmondnak, az urának fejébe”³⁶ és ugyanakkor átadta a királyi jelvényeket is.

³² Kálti, i. m. 201.

³³ Heltai, i. m. 141.

³⁴ Kálti, i. m. 202.

³⁵ Heltai, i. m. 151.

³⁶ Uo. 156.

Egy másik királynénk, Zsigmond leánya, Erzsébet, már sokkal ravaszabb, magabiztosabb. Egyszer Pálóczi György esztergomi érsek halálakor ellopta az esztergomi várból a koronát és a jelvényeket férje számára.³⁷ Albert korai halála után csecsemő fiát sietve megkoronáztatta, majd — hogy a hatalom jelvénye nála legyen — Visegrádon „a korona elhelyezésénél megcsalta a körülötte levő bárókat. Azt színelte ugyanis, hogy a koronát (corona) a helyére teszi, női ravaszsággal azonban elcsente azt. Elrejtette magának, s a bárókkal a nagy kincs régi megőrzési helyét üresen pecsételtette le”.³⁸ Ez után a koronával és fiával Frigyes német császárhoz menekült, és mindkettőt az ő oltalmára bízta. A gyermek távollétében megválasztott Ulászló király első útja Visegrádra vezetett a koronáért, ahol kiderült Erzsébet királyné tette. A lelkes lakosság Thuróczy elbeszélése szerint nem jött zavarba, nagy lelkesedéssel Fehérvárra vitte a királyt s ott „kedvező előjelek közt megkoronázták azzal a csodás művészettel készült koronával, mely Szent István király ereklyetartójának fejét ékesítette”.³⁹ „Ezen közben Magyarország urai váltig szomorkodtak azon, hogy a szent korona (diadema), mellyel a magyar királyokat megkoronázzák... Frigyes római király hatalmában van.”⁴⁰ A gyermekkirály távollétében, Ulászló halála után Hunyadi János nyerte el a kormányzói méltóságot, aki „nem szűnik vala... mindenkor követeket bocsátani az Friderik császárhoz, kik által kéri vala... a koronát”.⁴¹

Mátyásnak sem sikerült azonnal megkapnia hatalma jelvényét, bár ő is mindent megtett a korona visszaszerzéséért. „A császár ugyanis nagyon reménykedett, hogy a királyságot magának megszerezheti, mert birtokában van a korona (corona), mely nélkül senki sem nevezhető királynak.”⁴² Mátyás több kísérletet tett, újabb követeket küldött a koronáért,⁴³ míg végül Vitéz Jánosnak sikerült megegyezni 70 000 arany váltságdíjban.⁴⁴ Igen érdekes ezzel kapcsolatban Heltai beszúrása, mellyel Bonfini sorait egészíti ki. Mikor a főurak aggódva hallják, mekkora összeget kell váltságdíjúl előteremteni: „Mátyás ezen nem sápolódék semmit. Mert tudja vala, hogy a magyarok a koronának váltságára készen kezdenének lönni, hogy az esmét kezekbe kerülne”.⁴⁵ A megállapodás szerint Vitéz János Bécsűjhelyig megy a koronáért, ahol hosszas ceremónia után kapja meg. Ötvöstörténeti szempontból a legértékesebb, a koronával kapcsolatos adatot itt említi Bonfini: Vitéz „végül megegyezve a császárral, kivitte, hogy Pálóczi Lászlót Sopronból Bécsűjhelyre hívják, állapítsa meg a korona (sacra corona) azonosságát. Híre járt ugyanis, hogy a császár aranyművessel még egy koronát készíttetett, hogy az igazít fel ne lehessen ismerni... Az odahívott Pálóczi egy bizonyos jelről (prima obtutu signo) első pillantásra felismerte az igazi szent koronát”.⁴⁶ Így 1464-ben végre visszakerült magyar földre a leghányatottabb sorsú ötvösremek, mellyel itthon, Székesfehérvárt, méltó keretek közt megkoronázták Mátyást.⁴⁷

³⁷ Uo. 172.

³⁸ *Thuróczy*, i. m. 110.; *Heltai*, i. m. 178.

³⁹ *Thuróczy*, i. m. 112.; *Heltai*, i. m. 176.

⁴⁰ *Thuróczy*, i. m. 137.

⁴¹ *Heltai*, i. m. 220., 210.

⁴² *Bonfini*, i. m. 82.; *Heltai*, i. m. 261.

⁴³ *Bonfini*, i. m. 100.

⁴⁴ Uo. 115.; *Heltai*, i. m. 267, 268, 280.

⁴⁵ *Heltai*, i. m. 269.

⁴⁶ *Bonfini*, i. m. 117.

⁴⁷ *Heltai*, i. m. 410.; *Thuróczy*, i. m. 178.

44. ábra

Mátyás fia, Corvin János, apja halála után a korona megőrzését véli hatalmas feltételének. A több pártra szakadt, ellenséges hadaktól dúlt ország inkább Ulászló mellett szavaz, és követek útján arra kérik, „hogy jó kedvvel adná meg a koronát az országnak”.⁴⁸ Az egyedül maradt Corvin végül odaadja a koronát és ezzel lemond a trónöröklés jogáról.

A mohácsi vész után két, magát törvényesnek nevező király verseng a koronáért. Hosszas tárgyalások után 1551-ben az özvegy Izabella királynét „méltányos feltételekkel rávették arra, hogy visszaadva a koronát (corona), s mindent ami hatalmában van, Erdélyből fiával együtt eltávozzék”.⁴⁹ Ettől kezdve annyit hányódik ide-oda a két királyság között a korona, hogy 1606-ban Bocskai a bécsi béke egyik fő pontjaként óhajtja rögzíteni: „a magyar koronát Magyarországon

⁴⁸ *Heltai*, i. m. 405.

⁴⁹ *Istvánffy*, i. m. 219.

örizzék⁵⁰ (*corona regia in Hungaria servetur*)". Bocskai nem hatalomvágyból erőszakolta ezt a pontot, ő a töröktől két ízben is kapott koronát és koronázási jelvényeket.⁵¹ Sőt a krónikás által leírt temetésén „teljességgel királyi temetést rendeztek neki, a koporsójára két koronát (*corona*) is helyeztek”⁵² — az egyiket a töröktől kapta, a másik állítólag egy moldvai despotáé volt. Bár nem a hivatalos koronáról volt szó, ezek sem lehettek megvetendő értékűek: Homonnai Bálint a temetés után Bocskai kincseivel ezt a két koronát is elrabolja.⁵³

Halott királyok koronával való felravatalozására egy-két korábbi feljegyzést ismerünk. Kálti Márk Károly Róbert temetését írja le: „Az említett várhoz (Visegrád) vonultak, ahol a király drága fejét méltóságához illő arany koronával (*corona aurea*) öltöztették fel.”⁵⁴ Mátyás felravatalozásáról Bonfini ad leírást: „testét palástban, karddal, kormánypálccával (*sceptrum*), koronával (*corona*), országalmával (*pomum*), aransarkantyúval . . . a székesegyház előcsarnokában magas bíbor ravatalra helyezték”.⁵⁵

Ezek a koronák a leírások szerint még nem külön a temetéshez készültek, nem nevezhetjük tehát őket halotti koronának, amelyekre a krónikákban egyáltalán nem találtunk utalást.

Talán többet időztünk ennél a tárgynál, a többi ötvösmű nagy számához képest, de erre találtuk a legtöbb, s néha igen érdekes adatot, és kisebb megfigyelésekkel szinte végigkísértük a XVI. sz.-ig egy ötvösmű, a korona történetét.

A király mellett a középkori államban a legnagyobb szerepet az egyház kapta. Nem csoda tehát, hogy sok adat vonatkozik egyházi felszerelésekre, melyeket elsősorban adományként kaptak az egyházak. Így már I. Istvánról leírja Kálti, hogy feleségével Gizellával együtt gazdag adományokkal, gyarapította az újonnan alapított templomokat. Kálti részletesen felsorolja a székesfehérvári egyháznak tett adományokat: „ellátta aranyoltárokkal (*aurea altaria*), kelyhekkel (*calices*) és keresztekkel (*cruces*) . . . szertartási edényekkel (*vasa ministratoria*) és egyéb, a székesegyháznak szükséges szerekkel (*utensilia*) Isten más egyházeit is megajándékozta”.⁵⁶ Gizella a fehérvári egyházat „módfelett gazdagította, aranykeresztekkel (*cruces aureae*), kannákkal (*fusoria*), oltártáblákkal (*tabulae*), kelyhekkel (*calices*), gyöngyökkel és ékességekkel”.⁵⁷ Óbudának pedig „kereszteket (*cruces*), táblákat (*tabulae*) és ékességeket készített”.⁵⁸

Az építő és gazdagító törekvések után Rogerius a rettenetes pusztítás képét idézi: a tatárok Váradon „a füstölőket (*turribula*), kereszteket (*cruces*), aranykelyheket (*calices aurei*), aranyedényeket (*vasa aurea*) és egyéb, az oltár szolgálatára rendelt eszközöket bemocskolták”,⁵⁹ sőt jórészüket elvitték vagy elpusztították.

⁵⁰ Uo. 480.

⁵¹ Uo. 458, 472.

⁵² Uo. 488, 489.

⁵³ Uo. 489.

⁵⁴ Kálti, i. m. 219.

⁵⁵ Bonfini, i. m. 338.; *Heltai*, i. m. 385, 387.

⁵⁶ Kálti, i. m. 95—96.; *Heltai*, i. m. 69.

⁵⁷ Kálti, i. m. 96.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Rogerius, i. m. 45.

45. ábra

Károly Róbert fényűző korszakából csak Csanád esztergomi érsek bőkezű adományairól van említés: „aranyozott oltártáblákkal (tabulae deauratae), finom és drága ékességű kelyhekkal (calices) és egyéb használati tárgyakkal”⁶⁰ gazdagította a szent Adalbert székesegyházat, saját birtokán (Telegd) pedig az ott alapított minorita kolostornak kelyheket (calices) adományozott.

A székesfehérvári templom a királyok általános temetkező helye volt, így főleg temetések alkalmával bőséges adományokat kaptak az elhunyt családjától. Ezt mutatja Bonfini leírása: Mátyás halálakor fia „értékes ajándékot adott . . . egy színarany, nagy művészettel (affabre) készült gyöngyös keresztet (crux solida gemmata), melyről azt beszélték, hogy 45 000 aranyba került. Továbbá gyöngyös csészéket (gemmata phiale), aranytálat (pelvis aurea), gyertyatartókat (candelabra), kelyheket (calices), szentségtartót (tabernaculum eucharistiae), mely mind tiszta, tömör aranyból készült”.⁶¹

Az eddigi adatok mind egy-egy nagyobb bőkezű adomány részeként említettek többféle ötvösremeket. Néhány olyan feljegyzésünk is maradt, melyekben csak egy ötvösmű szerepel. Így már I. Istvánnak a pápa a koronával együtt egy keresztet (crux) — feltehetően díszes körmeneti keresztet — küld ajándékba, a bíborosokkal való megállapodás szerint.⁶² „Igen szép aranyas feszületet”

⁶⁰ Kálti, i. m. 207—208.

⁶¹ Bonfini, i. m. 339.; Heltai, i. m. 387.

⁶² Heltai, i. m. 67—68.

említ Heltai szent Erzsébettel kapcsolatban, aki nem értékeli annak művészi kidolgozását, hanem inkább a szegények között osztaná ki az ezüstöt és az aranyat, melyből készült.⁶³

V. Lászlót 1456-ban Prágába érkezve lelkes tömeg fogadta, a felvonult „pápás papok” kereszteteket és ereklyéket hordoztak előtte. A király leszállt lováról, és „térdre esék a kereszt előtt és megcsókolá azt”; Heltai szerint a huszita tanokat valló nép nagy nemtetszéssel szemlélte ezt a jelenetet.⁶⁴

Nem sokkal később a pogány török elleni harcokban „Capistranos János egy feszületet kezében hordozván, erőssen inti és vigasztalja vala a keresztieseket”.⁶⁵

A keresztiek mellett a templomok, kolostorok, de főúri udvarok kápolnáinak is legfőbb ékessége volt egy-egy szép kehely. A már említett adományfelsorolások mellett egyszer találjuk külön kiemelve: Kálti Márk azért sajnálja Erzsébet királynét, akinek Zách Felicián kardjával lecsapta négy újját, mert ezekkel „fáradhatatlanul küldte az oltárookra... a kelyheket” (calices) is.⁶⁶

A templomok nem szorosan belső, de elengedhetetlen tartozéka a harang. Érdekes, alig fordul elő említés róluk, pedig számuk ugyancsak nagy lehetett. Ezek is tűzvészrel kapcsolatosak: mikor a német császár kíséretében Magyarországra jött Salamont Pécsen megkoronázzák, s azon éjjel kigyulladt a székesegyház, „mindnyájan megrémültek... a szörnyű robajtól, amint a harangok (campana) lezuhantak a tornyokról”.⁶⁷ 1327-ben szintén hatalmas tűzvész pusztított, ezúttal a székesfehérvári egyházban és egyedül a harangtorony maradt meg, melyet a krónikás azzal magyaráz, hogy „ott sok szent ereklyét tartanak”.⁶⁸

Utoljára maradt Istvánffy Miklós krónikája: hogyan próbáltak pénzt szerezni a fenyegető török veszély idején, közvetlenül a mohácsi csata előtt. Mivel az államkincstárban nem volt pénz, az országgyűlés határozatot hozott: a király „a templomi ajándékoknak (donaria) és az arany- és ezüsttárgyaknak (resque aureae et argenteae), melyeket jámbor halandók az isteni szolgálatra régtől fogva ajándékoztak, bizonyos részét a katonák zsoldjára és különböző hadiszükségletekre fordítson”.⁶⁹ Ez az első ismert krónikabeli adat, hogy állami célra az országgyűlés, mint világi szerv, az egyházi javak áruba bocsátását szavazza meg.

Pedig a világi főurak is nagy mennyiségben rendelkeztek világi rendeltetésű ötvösművekkel. Ezek közül a leggyakrabban edényféléket említene a krónikák, sajnos a legtöbbször minden közelebbi meghatározás nélkül. Anonymus írja a honfoglalás utáni időkből, hogy eleink olyan jómódban éltek, hogy „ételt, italt a vezérnek és nemeseknek aranyedényekben (vasa aurea), a szolgáknak és póroknak ezüstedényekben (vasa argentea) hordnak vala”.⁷⁰ A tatárjárás idején az általános pusztítás és gyűjtögetés nem kímélte ezeket a dísz tárgyakat sem. Rogerius ugyan azt fájlalta, hogy „nem volt, aki összegyűjtse

⁶³ Uo. 119.

⁶⁴ Uo. 250.; Bonfini, i. m. 80.

⁶⁵ Heltai, i. m. 235.

⁶⁶ Kálti, i. m. 209.

⁶⁷ Uo. 128.

⁶⁸ Uo. 207.

⁶⁹ Istvánffy, i. m. 97.

⁷⁰ Anonymus, i. m. 50.

46. ábra

az ezüst- és aranyedényeket (*argentea quoque vasa et aurea*)⁷¹, később viszont Nagyvárad feldúlásáról Heltai azt írja, hogy a székesegyház kincseit, „az ezüst- és aranyedényeket mind egybetörték és elvivék”.⁷²

IV. Béla, aki a tatárok elől Frigyes osztrák herceghez menekült, nem tudott másként szabadulni, mint hogy a nála levő készpénz mellett arany- és ezüstedényekben (*vasa aurea et argentea*) rója le a váltságdíjat, „s jöllehet az arany- és ezüstedények nagyobb értékűek voltak, a herceg mégis csak kétezer márkába vette be őket a drágakövekkel együtt”.⁷³

Több szerencséje volt Nagy Lajos királyunknak, aki a magával vitt „két-ezernél is több arany- és ezüstedényt”⁷⁴ királysága fényeként mutogatta, második nápolyi hadjáratában. Nem volt ilyen sikere a Bazarád elleni csatában: a fegyverszünet ellenére a valahok megtámadták a visszatérő királyi sereget, sokat elfogtak közülük, és a többi között „drága edényeket” (*vasa pretiosa*) zsákmányoltak tőlük.⁷⁵ Mátyás király gazdagsága, különösen a díszedények nagy kedvelése, közsímet. Bonfini mégis Beatrix hatásának tulajdonította, mivel nősülése előtt „otthonában nem voltak gyöngyös serlegek (*gemmata pocula*), sem aranyedények . . . Házi készlet semmi, vagy ha volt, az is csín nélküli, közönséges”.⁷⁶

⁷¹ *Rogierius*, i. m. 39.

⁷² Uo. 41.; *Heltai*, i. m. 128.

⁷³ *Heltai*, i. m. 129.

⁷⁴ *Névtelen minorita*, i. m. 97.

⁷⁵ *Kálti*, i. m. 214.

⁷⁶ *Bonfini*, i. m. 298.

Thuróczy már a későbbi Mátyás hatalmas gazdagságát illusztrálja: „a király tárháza arany- és ezüstedényektől, serlegektől (aurea et argentea vasa et pocula) ragyog”.⁷⁷

II. Ulászló, hogy hatalmát megerősítse, az ellene lázadó Lőrinc herceget újlaki várában megostromolta, amelyet elfoglalva, „arany- és ezüstműveket” talált, melyek egy részét „elajándékozza . . . az uraknak és vitézeknek”.⁷⁸

Edényekről sok említést tesz Istvánffy, krónikájának a mohácsi csata utáni időkről szóló részében. Pest ostrománál 1541-ben a török Kászon vajda elfog néhány magyar lovast, akik a németek ezüstedényeit (argenteae) és pénzeit (pecunia) akarták elrabolni, s akiknek még a halálfélelemnél is fontosabb volt a zsákmány”.⁷⁹ A végvári harcok során Szeged 1551-i elfoglalásakor a többi között „arany- és ezüstedényt” (aureae argenteaque supellectilis) találtak.⁸⁰ Szondi Drégely várában, mikor már minden elveszett, máglyába hordott értékei között ezüstedényeket (vasa argentea) is megsemmisít.⁸¹ Eger hős védőinek követsége 1552-ben, mikor a győzelmet jelentették Ferdinándnak, egy-egy aranyedényt (aurea pocula) kaptak.⁸² A kétfelé harcoló János Zsigmond, mikor pénzügyileg megszorult, „vésett ezüstedényeit (celata argento), melyek mindennapi használatára voltak, beolvasztatva, pénzt veretett”.⁸³ Zrínyi katonái a szigetvári vár nagy ostroma előtt többször rajtaütöttek a törökökön, és „számos vésett ezüstedényt” (caelati argenti)⁸⁴ is zsákmányoltak Siklós környéki csatájukon.

1605-ben az egyesített császári—erdélyi seregek a török elleni hadjáratban megszorultak, és Mátyás főherceg ezüstedényekkel (argento) siet anyagilag a segítségükre.⁸⁵

Végül általában arany- és ezüstedényekről írnak Homonnai Bálinttal kapcsolatban, aki Bocskai halála után a volt fejedelem kincseit — köztük „sok arany- és ezüstedényt” (aurea argenteaque supellex)⁸⁶ — elrabolja.

Ezek voltak az ötvösedényeket általában említő forrásadatok. Néhány helyen azonban találtunk olyan feljegyzést, mely konkrétan meghatározza, milyen formájú edényről van szó. Így Kálti Márk Nagy Lajos Bazarad elleni hadjáratában 50 ezüstkancsóval (vasa argentea) ajándékozza meg a cseh királyt.⁸⁷ Mátyás a cseh hadjáratában „drágaköves serlegekkel (gemmata pocula) sokakat vont az ellenség közül a maga pártjára”.⁸⁸ Ajándékokkal akarta Ferdinánd Szolimán szultántól a békét megváltani, így követivel aranyserleget (pocula aurea) is küld neki.⁸⁹ A másik oldalról János Zsigmond is ajándékait küldi Szolimánnak, mikor a szultán táborába hívja: „tizenkét igen nagy, színaranyból

⁷⁷ *Thuróczy*, i. m. 185.

⁷⁸ *Heltai*, i. m. 441.

⁷⁹ *Istvánffy*, i. m. 173.

⁸⁰ Uo. 229.

⁸¹ Uo. 252.

⁸² Uo. 283.

⁸³ Uo. 306.

⁸⁴ Uo. 326.

⁸⁵ Uo. 449.

⁸⁶ Uo. 489.

⁸⁷ *Kálti*, i. m. 216.

⁸⁸ *Bonfini*, i. m. 190.

⁸⁹ *Istvánffy*, i. m. 178.

47. ábra

készült és vésett poharat (ex solido celatoque auro pocula)).⁹⁰ Végül név szerint említ egy ötvöstárgyat Istvánffy: Győr ostroma után 1598-ban Pálffy Miklóst „az osztrákok ezer arany pénz súlyú serleggel (poculum aureum) ajándékozták meg”.⁹¹ Ez az adat számunkra az egyetlen, de igen jelentős hiteles utalás olyan ötvösműre, amelyet ma is jól ismerünk, sőt a Nemzeti Múzeum tulajdonában van.⁹² Jelentősége tehát kiemelkedik a többi adat közül, bár a szüksézhú mondat semmiféle leírást nem ad róla, a serleg történetének ismerete biztossá teszi, hogy ugyanarról a művészi és valóban színarany, ékesen díszített ötvösremekről van szó. Kár, hogy készítőjéről és egyéb adatokról semmi említést nem kapunk.

A világi jellegű díszedények sorát egy külön kérdéscsoporttal, a pohárszék állítás szokásával kell zárunk. Adataink először Mátyás korában számolnak be egy-egy nyilvánosan felállított pohárszékéről, meglehetősen részletességgel. Ezeket

⁹⁰ Uo. 324.

⁹¹ Uo. 425.

⁹² Ltsz. 1940. 19.

általában a királyok, vagy az ő nevükben utazó követeik állították, hogy ezzel is a király hatalmát és gazdagságát demonstrálják. Mátyás, miután megkötötte a lengyel Kázmér királlyal a békét, Boroszlóban „menedékes, soklépcsőjű pohárszéket (acclivem multisque gradibus consurgente abacum) állított, mindenféle edénnyel (vasa), drágaköves serleggel (gemmatum poculum) díszesen”.⁹³ Mikor Beatrixért ment a királyi követség — tíz főúr, pompás diadalmenetben vonultak végig Itálián: „egy sem volt köztük, aki az egyes nevezetes városokban többfokú pohárszéket (abacus gradus) ne állított volna fel, rakva gyöngyös serlegekkel (gemmata pocula), arany- és ezüstedényekkel (vasa aurei et argentei)”.⁹⁴ Vitéz János a követség tagja Urbino hercegének külön eldicsekedett két díszes ötvös-remekkel, melyek valószínűleg pohárszékének is fő ékességei voltak; egy rendkívüli művészettel készített sőtartót (salinum) mutatott: „hegyen állt és oldalából aranyfa nőtt ki a sőtartó fölé, almaként gyönggyel és értékes drágakövekkel kirakva, árnyék helyett ragyogó fényt sugárzott. A hegy oldalában remeken kidolgozott barlangoskák voltak, melyek drágakövel teli tárházakat mutattak” — és egy aranykancsót (prochydon), mely gyöngyházzal volt borítva, és gyöngyös sárkány alakú teste volt. Mivel magas talpon állt, Bonfini három láb magasnak vélte. Mátyás legnagyobb fényűzéseként az Olmützben állított pohárszéket (abacus) említik a krónikások: „polcain egymás mellett sorakoztak a drágakövel kirakott arany- és ezüstedények (aurea, gemmata argenteaque vasa). A pohárszéken állt két orrszarvú (rhinoceros) ... alul öblös vizes- és borosedények, művészién kidolgozott kétfülű hólyagos ezüstkancsók (hydriae capacissime, enophora, diotae e postulato argento affebre factae). Felül pedig vert aranytányérok (chrysendeta), kelyhek (calices), serlegek (scyphi), kupák (cupae), csészék (phiale), rakva drágakövekkel és nagy gyöngyökkel ékesítve (lapillis ac unionibus onuste)”.⁹⁵ Bonfini fokozni akarja a hatást: hogy „királyi pohárszékről mégsem használtak semmit a lakománál”, tehát ezenkívül még bőségesen volt edény a király táborában. Ugyanezt a pohárszéket a tárgyalások végén a király Ulászló cseh királynak ajándékozta.

Ausztriai győzelmei után Mátyás osztrák földön is sokat építkezett, a palotákba pohárszékekről is gondoskodott.⁹⁶

A világi ötvöstárgyak sorában a nagyobb díszedények mellett ugyanolyan súllyal bírnak az apróbb használati darabok, az é k s z e r e k. Sokféle fajtájukból majdnem mindegyik szerepel egy-egy krónikában.

Először a gyűrűkről kell beszélnünk, a legtöbb említést ezekre találtuk. Leggyakrabban a Hunyadi legendával kapcsolatban említik, Bonfini csak a Zsigmond által történt gyűrűadományozást említi,⁹⁷ Heltai azonban hosszasan és bőven leírja, hogyan kapta Morzsina Erzsébet a születendő gyermek elismeréseként Zsigmondtól, második találkozásukkor a gyűrűt. Érdekesen ismerteti, amint a gyűrű birtokában többször meglátogatta a királyt, említi a hollót, amely ellopta a játzó kis gyerektől a gyűrűt, végül a felnőtt Hunyadi ennek a történetnek alapján kapta aranygyűrűs, hollós címerét.⁹⁸

⁹³ Bonfini, i. m. 197.; Heltai, i. m. 324.

⁹⁴ Bonfini, i. m. 208—209.

⁹⁵ Uo. 251.; Heltai, i. m. 341.

⁹⁶ Heltai, i. m. 368.

⁹⁷ Bonfini, i. m. 91.

⁹⁸ Heltai, i. m. 180—181, 225.

48. ábra

A gyűrűk speciális fajtája a pecsétgyűrű. V. László halála után Pogyebrád György cseh király súlyosan visszaél a pecsétgyűrű (sigillum) hitelesítő értékével, a halott király ujjáról lehúzza a gyűrűt és hamis levéllel a Bécsben fogva tartott Mátyást Prágába hozatja.⁹⁹

Szolimán „drágakövekkel kirakott gyűrűket küldött az özvegy Izabellának”,¹⁰⁰ 1566-ban a felnőtt János Zsigmond jutalmul szintén „egy szépséges és rubinkövekkel kirakott gyűrűt (annulus carbunculorum), melyet 20 000 aranyra becsültek”¹⁰¹ kap, szintén Szolimán ajándékeként.

A törökök a gyűrűk szerzéséhez a halottakat és a foglyokat sem kímélik, Szigetvár környékén az élő női foglyoktól még a gyűrűjüket is elrabolják,¹⁰² Székesfehérvárnál pedig néhány aranygyűrűért a levágott Varkocs Tamás várkapitánynak „fejével együtt jobb kezét is levágták”.¹⁰³

⁹⁹ *Thüröczy*, i. m. 176.; *Heltai*, i. m. 251.

¹⁰⁰ *Istvánffy*, i. m. 174.

¹⁰¹ Uo. 321.

¹⁰² Uo. 426.

¹⁰³ Uo. 195.

Gyakori és kedvelt ékszer a nyaklánc is, mely nem mindig csak az ékszer szerepét tölti be, hanem bizonyos rangokkal járó, megtiszteltetést kifejező ajándék is volt. Nagy Lajos e célból adja az esztergomi frátereknek „404 színarany forintból készült aranyláncát, hogy . . . a fráterek fogadják szívesen őt, ha majd ott eltemetik”.¹⁰⁶

Istvánffy Miklós Székely (Dózsa) Györgyről írja, hogy hadi tettei elismerésül — egyéb ajándékok mellett — aranyláncot (torques) is kapott.¹⁰⁴ Aranyláncot kapott Hunyadi János gyermekkorában Zsigmond királytól: „aranyláncokkal övedzi vala be és nagy erszény aranyforintokat függeszte nyakába és úgy bocsátja vala vissza”.¹⁰⁵

Mátyás aranyláncot ajándékoz győzelme alkalmából katonáinak.¹⁰⁷ Galliába küldött követei közül sokan aranyláncot (torques) viselnek.¹⁰⁸ A török harcok idején Thury Györgyöt tatai győzelméért és hősies helytállásáért Ferdinánd király aransarkantyús lovaggá ütötte, és „súlyos aranylánccal (aureus torques) díszítette fel”.¹⁰⁹

Bocskai megöletése után alvezérét, Lippay Balázst is megölték, feleségét pedig azonnal megfosztották aranyláncaitól (catena aurea), „mert nem oly nyakra illettek”.¹¹⁰

Nagy értéket képviselt a középkorban egy-egy művészi kidolgozású öv. Kálti Márk kétszer is említi: a Bazarad elleni hadjárat végén a valach fosztogatók az öveket (balthea) is leszedik a harcosokról.¹¹¹ Nem sokkal később Nagy Lajos két övet (baltheus) ajándékoz a cseh királynak.¹¹²

Mátyás kedvelt embere volt Ujlaki Lőrinc, akiről Bonfini külön feljegyzésre méltónak tartja, hogy „atyja övét (baltheus) viselte, melyen annyi volt a gyöngy (gemma), és a drágakő (lapis), hogy 60 000 aranyra becsülték”.¹¹³ A Mátyás által Galliába küldött követség a királynénak — drága ruhák mellett — öveket (baltea) is átadott.¹¹⁴

Szintén a galliai követségről említi Bonfini, hogy a „szőkehajúak fején drágaköves koszorú (serta gemmata) volt”.¹¹⁵ Gyöngyös koszorúról Mátyással kapcsolatban is ír, aki nősülése előtt csak ezt hordott ékszerként a fején.¹¹⁶

Még egy fajta fejdísz említ Istvánffy: Eger ostromakor a várbeliek egy kicsapás után hatalmas zsákmánnyal tértek vissza és sisakforgókat is hoztak magukkal (cristae auro et gemmis unionibusque miro artificio inclusae).¹¹⁷

Hunyadi János nyakdíszként hordott aranykeresztjéről is olvashatunk, melyet a rigómezei vesztés csatából menekülő hadvezértől az üldöző törökök

¹⁰⁴ Uo. 88.

¹⁰⁵ *Heltai*, i. m. 182.

¹⁰⁶ *Névtelen minorita*, i. m. 100.

¹⁰⁷ *Bonfini*, i. m. 123.; *Heltai*, i. m. 286.

¹⁰⁸ *Bonfini*, i. m. 310—311.

¹⁰⁹ *Istvánffy*, i. m. 358.

¹¹⁰ Uo. 454.

¹¹¹ *Kálti*, i. m. 214.

¹¹² Uo. 216.

¹¹³ *Bonfini*, i. m. 197.

¹¹⁴ Uo. 311.

¹¹⁵ Uo. 310—311.

¹¹⁶ Uo. 298.

¹¹⁷ *Istvánffy*, i. m. 269.

egyike „el akarta ragadni, ezen nyomban összecivakodtak és egymásnak estek”.¹¹⁸ A menekülő Hunyadi így nyakéke segítségével szabadult ki üldözői kezéből.

Karkötőről gyér említést találtunk; a Szigetvárból kirohant és megölt Zrínyi Miklós holttestét a rátámadt törökök kifosztották, „nagyértékű karkötőit (armilla aurea), melyek mindkét kezét díszítették, nem tudták kinyitni”.¹¹⁹

Végezetül egy-két vegyes, az ötvösök munkájához tartozó adat kívánczik ide. Így Heltai említi Mátyás könyveit, melyeket selyembe és bársonyba kötöttek, „ezüst és aranyos kapcsokkal és boglárokkal”.¹²⁰ Szintén Mátyás gazdagságát akarja illusztrálni ezüst ágyak (lecti argentei) és székek (cathedrae) emlegetésével.¹²¹

A nemesfémből készült ötvöstárgyakra vonatkozó adatok felsorolását — sajnos — további feljegyzések hiányában be kell fejeznünk. Még röviden azokat a bronzemlékekre vonatkozó adatokat ismertetnénk, amelyek rendeltetésük és a szükséges technikai munkák miatt szintén az ötvösök feladatai közé tartoztak.

Heltai említi a nagyváradi „Szent László szép rézképét is, mely egy nagy rézlovon ül és egyéb réz kerályi képeket is”.¹²² Mátyás első német hadjáratánál Klosterneuburgot ismertette Bonfini, ahol a székesegyház főoltárát bronz domborművek díszítik, „mögötte Salamon gyergyatartója (candelaber)”.¹²³ (Valószínűleg a magyar Salamon király egykori ajándékáról lehet szó.)

Legbősegebb leírást Mátyás újjáépített budai palotájáról Bonfini munkája adja, melynek — főleg a külső díszítéséhez — rengeteg bronzművet használtak. A palotához vezető márványlépcsőt oldalról ércandelláberekkel (candellabre ex aere) díszítette, a kapuszárnyak szintén „ércből vannak, kívül-belül egyaránt csodálatos alkotás Hercules 12 munkáját ábrázolja”. A kapu mellett „két felől egy-egy meztelen ércszobor (statua ex aere) áll, pajzsosan, bárdot, illetve kardot emelnek”.¹²⁴ Heltai említi még a várpiacon három fegyveres szobrot, melyek Mátyást, apját Hunyadi Jánost és megölt bátyját, Hunyadi Lászlót ábrázolják.¹²⁵ Ugyancsak ő ír a piac közepén egy kútról, melyen sisakos öntött Pallas-szobor áll.¹²⁶ A kertről pedig azt írja, hogy a kerítés oszlopain „egy-egy szép réz gyertyatartó áll”.¹²⁷

A krónikák adatai után röviden ki kell térnünk arra a néhány nem leírt, hanem le raj z o l t adatra, melyek a Képes Krónika, illetőleg a Thúróczy krónika első díszkiadásának rajzaiból kiemelkednek a dolgozat témájához.

A Képes Krónika — mint ismeretes — az iniciálékban a XIV. sz.-i viselet hiteles, elég pontos rajzát adja; így mindazok az ötvösdiszkek is, amelyek a rajzokon megtalálhatók, csak a krónika korára ugyan, de hiteles adatokat adnak.

¹¹⁸ Thúróczy, i. m. 141.; Heltai, i. m. 215.

¹¹⁹ Istvánffy, i. m. 354.

¹²⁰ Heltai, i. m. 369.

¹²¹ Bonfini, i. m. 300.; Heltai, i. m. 370.

¹²² Heltai, i. m. 12.

¹²³ Bonfini, i. m. 232.

¹²⁴ Uo. 300.; Heltai, i. m. 370.

¹²⁵ Heltai, i. m. 370.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Uo. 371.

De legalább erre a rövid időre vonatkozóan elég sok ábrázolás maradt fenn, melyek sokszor sematikusan ugyan, de sokféle ötvöstárgyat mutatnak be. Így szinte mindegyik alakon megtaláljuk a ruhákat összefogó kerek mellboglárokat, a derékon kissé lecsüngő övet, mely rendszerint díszes kapcsokkal záródik. A harcosokon művészi süvegvégek, lószerszám, a királyok fején mindig korona, kezükben országalma és a sceptrum is gyakran előfordul (43–44. ábra).¹²⁸ Ezeken kívül egyszer találkoztunk díszes pásztorbottal (45. ábra),¹²⁹ két hiteles ábra maradt fenn művészi keresztekéről,¹³⁰ arany asztali edények¹³¹ és ötvös-ajándékok¹³² pedig csak egy-egy kis képen kerültek bemutatásra. Emellett egy szép kis rajz maradt fenn templomi harangról (46. ábra).¹³³

Korabeli metszetekkel jelent meg 1488-ban Thúróczy János Krónikája. Az itt közölt ábrák közül számunkra a személyeket megelevenítő metszetek érdekesek, bár ezek — kevés eltéréssel — egy-egy királyunkat mutatják teljesen azonos lilomszerű leveles koronával, királyi jelvényekkel (47. ábra).¹³⁴ Csupán Zsigmond kapott nagy császári koronát a német-római császárrá történt megválasztása alkalmából¹³⁵ (48. ábra), melyet külön rajz mutat be. Az adatok hitelességéhez itt annyit tehetünk hozzá, hogy Mátyás korának jellegzetes uralkodó típusát kapjuk, akármelyik királyunkat jelzi a teljes királyi díszbe öltöztetett személy felirata.

Röviden átnéztük a krónikák hatalmas adattengeréből kiemelt, ötvöstárgyakra vonatkozó feljegyzéseket. Sokat találtunk, melyek hiteleseknek látszanak, konkrét, egy-egy ismert tárgyra utaló feljegyzést viszont, sajnos, annál kevesebbet. Nem beszélve arról, hogy olyan tárgyat, mely a Nemzeti Múzeum gyűjteményéhez tartozik, a Pálffy serlegen kívül egyszer sem említettek. Pedig szerettük volna a krónikák adatait konkrét anyaghoz kötni, — a bizonytalan adatok hiányában azonban ez nem sikerült, így csak a hasonló tárgyak említéseit tudtuk összegyűjteni. Tekintettel arra, hogy eddig ezt a munkát sem végezték el, ez a kis gyűjtemény némileg talán elősegíti az ötvöstárgyakról való ismereteinket, amelyeket így a kortársak leírásaiból, tehát nem a mai ember szemével ismerhettünk meg. Ennyiből talán nem volt hiábavaló ennek a sok adatnak az egybevetése, és sokszor nem is összetartozó felsorolása.¹³⁶

H. KOLBA JUDIT

¹²⁸ Képes Krónika. (eredeti)

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Uo. 50, 106.

¹³¹ Uo. 141.

¹³² Uo. 78.

¹³³ Uo. 134.

¹³⁴ Thúróczy, i. m. 71.

¹³⁵ Uo. 54.

¹³⁶ Ezúton mondunk köszönetet a dolgozat megírásában nyújtott segítségükért dr. László Gyulának és dr. Mihalik Sándornak.

GOLDSCHMIEDEANGABEN IN UNGARISCHEN CHRONIKEN

Unsere Studie hat sich die Zusammenfassung der in den ungarischen Chroniken des Mittelalters auffindbaren, auf die Goldschmiedekunst bezugnehmenden Angaben zum Ziele gesetzt. Im Verlaufe unserer Forschungen haben wir die Chroniken von Anonymus, Rogerius, Markus Kálti, János Kükülei, von dem Namenlosen Minoriten, János Thuróczy, Bonfini, Kaspar Heltai und Nikolaus Istvánffy¹⁻⁹ durchgesehen, im Verein mit den kürzeren Kodexfragmenten.

Die Angaben gliederten wir den Typen nach. Zuerst taten wir des Edelmetall-Bergbaues und der Goldschmiede Erwähnung. Anschliessend folgt die Gruppe der mit dem königlichen Hofe in enger Beziehung stehenden, auf Geld- und Siegelprägung bezüglichen Aufzeichnungen. Gesondert behandelten wir die Gruppe der Königskrone und der Kroninsignien, da wir auf diese die meisten Hinweise fanden; wir konnten an Hand der Angaben die ganze Geschichte der Krone, ihre Irrfahrten sozusagen mitverfolgen.

Im Mittelalter gelangte ein Großteil der Meisterwerke der Goldschmiedekunst im Wege von größeren und kleineren Schenkungen in den Besitz der Kirche, auch diese suchten und fanden wir im Spiegel der Aufzeichnungen.

Zahlreiche Goldschmiedarbeiten von sowohl geistlicher als auch weltlicher Bestimmung befanden sich im Besitze des Hochadels und des königlichen Hofes, Prunkgefäße, vom Matthias-Zeitalter an auf den Kredenzen zur Schau gestellte Zierstücke, sowie kleinere Schmuckgegenstände, wie Halsketten, Ringe, Kreuze, Armbänder u. a., auf all dies fanden wir Hinweise im Text der Chroniken.

Schließlich befassten wir uns mit der Gruppe der ebenfalls künstlerische Goldschmiedarbeit beanspruchenden, jedoch nicht aus Edelmetall hergestellten Zierstücke, mit den größeren und kleineren Bronzegegenständen; die Meisten von ihnen fanden wir in der Beschreibung von König Matthias Ofener Palast.

Initialen und Stiche gehören ebenfalls zu den Chroniken; sie waren berufen, den Glanz ihres Äußeren zu heben. In der Bilderchronik und in der ersten Ausgabe der Thuróczy-Chronik (1488) stiessen wir auf solch erwähnenswerte Abbildungen, welche durch zur Tracht gehörige Goldschmiedarbeiten, etliche Zierstücke, bzw. durch Darstellungen der Kroninsignien unsere Kenntnisse über die zur Zeit des Chronisten bekannten und im Gebrauch befindlichen Sorten von Goldschmiedarbeiten bereicherten.

KÉSOŐKÖZÉPKORI FELIRATOS DÍSZŰ CSERÉPEDÉNYEK

A középkori emléanyagban aránylag gyakran előfordulnak olyan tárgyak, amelyeken betűket vagy feliratot is találunk. Elsősorban az ötvösség és a kőfaragás emlékeiről ismerünk feliratokat, a kerámiai anyagból kevés ilyenről van tudomásunk. Kályhacsempéken többször találkozunk vele,¹ de cserépedényről alig néhányról tudunk. Még a múlt század végén az Archaeologiai Értesítőben ismertettek egy Beregszászon (Beregovo, Szovjetunió) előkerült feliratos edényfül töredéket,² legutóbb pedig Holl I. foglalkozott a budai várpalota ásatása során talált feliratos tál-töredékekkel.³ Számunkra különösképpen az utóbbi töredékek jelentősek, mivel azóta kiderült, hogy nemcsak a budai várpalota anyagában fordul elő, hanem másutt is, de egyúttal felhívta a figyelmet arra, hogy ezt a csekély számú emléket összegyűjtsük és XV. századi fazekasságunkra vonatkozó ismereteinket újabb adatokkal gazdagítsuk.

1956-ban az esztergomi Szenttamáshegyen, a Lépcső utcában végzett hitelesítő ásatás során, a megtalált török edényégető kemence maradványa közelében későközépkori leletanyaggal kevert törökkori törmelékből egy feliratos cseréptál töredéke került elő⁴ (49. ábra 1; 50. ábra 1).

A cseréptál, amelyhez perem-faltöredékünk tartozott, korongon, apró kavicszemekkel soványított agyagból készült. Sárgásfehér színű, belül világosbarna mázas. Kihajló, vízszintre alakított széles, lekerekített szélű pereme van, mely derékszögben megtörve kissé összeszűkülő egyenes falban folytatódik. Széles vízszintes peremén gótikus minuszkulákkal *v. maria* szöveget olvashatjuk. A szöveg sávosan húzódó, bemélyedő háttérét egymással párhuzamos sűrű rovátkolás díszíti.⁵

A töredék igen jó kidolgozása, máazása, a betűk és a háttér éles rajza különleges fazekas készítményre utal. A rajta levő szöveg rendszerének megállapításához a budai várpalota ásatásakor előkerült, kis részében kiegészített tál perem-faltöredéke ad segítséget (49. ábra 2; 50. ábra 2).

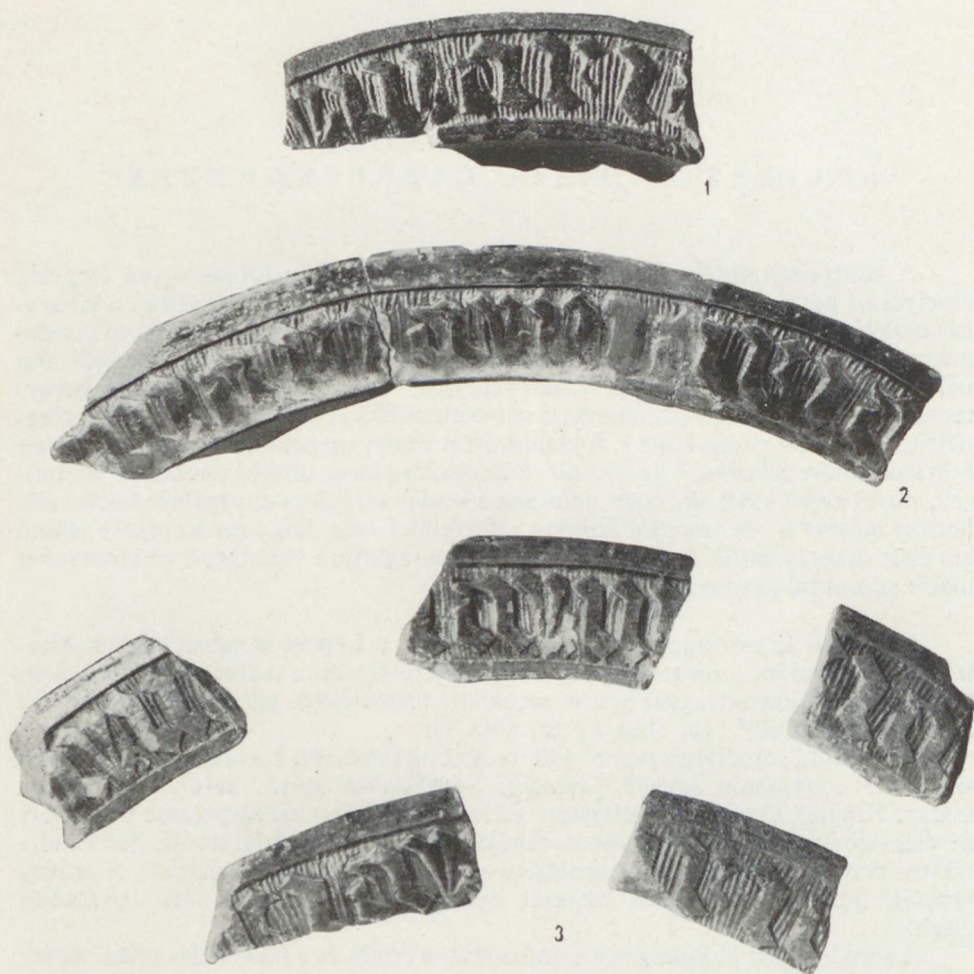
¹ Feliratos kályhacsempéket főképpen középkori várakból, palotákból (Buda, Szécsény, Füle, Bács), kolostorokból (Nagyvázsony) ismerünk. Voít P., Kerámiai emlékek. Nógrád megye műemlékei. Magyarország Műemléki Topográfiája III. (Bp. 1954) 94., 18. kép.; Kalmár J., A füleki (Filakovo) vár XV—XVII. századi emlékei. Rég. Füzet. II. 4. (Bp. 1959) 23, 30., XL, LXI. t.; Holl I.—Voít P., BpR 17 (1956) 112., 31. kép.; Holl I., BpR 18 (1958) 255., 76. kép.; Nagy, S., RAD 10 (1961) 95., IX. t. 4.; Éri I., Magyar Műemlékvédelem 1959—1960 (Bp. 1964) 88—89, 92., 65. kép.

² L. T.—h., Arch. Ért. 17 (1897) 286., rajza a 282. oldalon.

³ Holl I., BpR 20 (1963) 355., 53. kép.

⁴ A török fazekaskemence maradvány feltárására: *íjf. Fehér G.—Parádi N.*, Esztergom Évlapjai 1 (1960) 35—43., XXVII—XXIX. t.; *Ua.*, Belleten XXIV 96 (1960) 547—561., II—V. t.

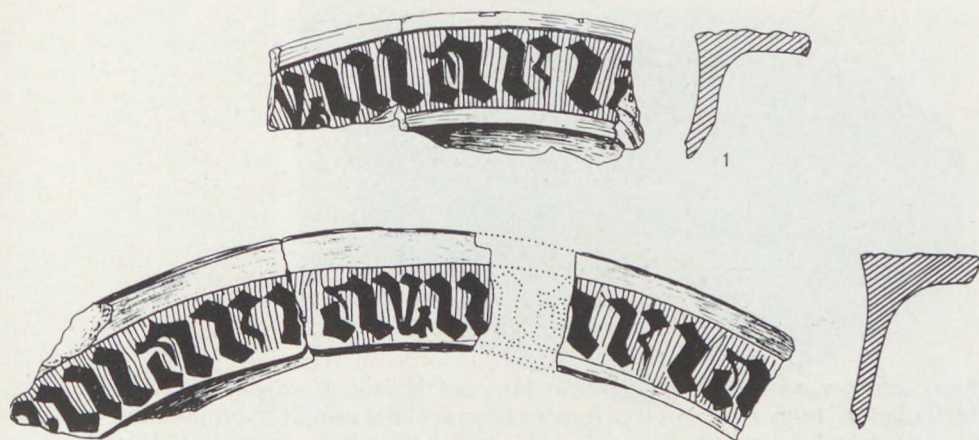
⁵ A töredék két darabból összeragasztott. Jó megtartású. Magassága 2,9 cm, hosszúsága 8,5 cm, falvastagsága 0,5 cm. (Leltározatlan. Esztergom. Balassa Bálint Múzeum.)

49. ábra

Ez a tál is, melyhez a perem-faltöredék tartozott, korongon, kevés homokkal soványított agyagból készült. Színe az esztergomi szenttamáshegyinél kevéssel világosabb sárgásfehér. Belülről zöldmázas, falán több, egymással párhuzamos, ferde irányú sötétebb zöldmázas keskeny sáv van. Kihajló, lekerekített szélű, vízszintes széles peremén gótikus minuszkulákkal *mari av. maria* szöveget olvashatjuk.⁶ Bemélyedő hátterét itt is sűrű rovátkolás díszíti. A táltöredék két egymáshoz

⁶ Az a betű hiánya a szövegben nem meglepő, hiszen a középkori írásban gyakori, hogy a szót rövidítik, betűket elhagynak, vagy pedig felcserélik. Így pl. a körmen di lelet aranyozott ezüstkan-csóján. Vattai E., Arch. Ért. 83 (1956) 69., 1. kép., X. t. 14.

50. ábra

illeszkedő és egy különálló darabját, 2 cm nagyságú — a hiányzó eredetivel egyező — rész beépítésével egy darabbá egészítették ki.⁷

Ezen a töredéken kívül ugyanilyen sárgamázaz töredék is került elő a budai várpalota ásatásán⁸ (49. ábra 3), de ennek leírását az előbbivel való teljes egyezése miatt elhagyjuk.

A tál peremtöredékéről annyit máris megállapíthatunk, hogy az ép tálnak a szélén körben *av. maria* szöveg ismétlődött.⁹ Részleteiben is összehasonlítva a budai és esztergomi töredéket, kiderült, hogy nemcsak formájában, külső kialakításában, hanem szövegében, a betűk megformálásában és méretében is teljesen azonos egymással. A betűk háttérét képező rovátkolás összehasonlításakor a legkisebb részleteiben is teljes egyezést találtunk. A bemélyedő rovátkolt sáv szélessége mindkét töredéknél 1,75 cm. Abból a megfigyelésünkéből, hogy a szövegben a rovátkolás kisebb eltérései ugyanannál a betűnél ugyanazon a helyen ismétlődnek, a felirat készítésének módjára tudunk következtetni.¹⁰ Mivel sem a szöveg-

⁷ A töredék jó megtartású. Magassága 3 cm, hosszúsága 17,4 cm, falvastagsága 0,45 cm. Leltári száma 1951/540. (Budapesti Történeti Múzeum — Vármúzeum.)

⁸ Holl I., BpR 20 (1963) 355.

⁹ A cseréptál peremén olvasható, Máriát köszöntő vagy hozzá fohászkodó szöveg a középkori emlékeken eléggé gyakori. Így pl. a körmendi lelet, valószínűleg még a XIV. században Magyarországon készült aranyozott ezüst kancsóján az AVE MARIA kezdő sorát olvashatjuk. Vattai E., i. m. 69., 1. kép., X. t. 14.; A nagyobb mennyiségben készített és fennmaradt övcsatokon, csatlemezeken, gyűrűkön és könyvcsaton is Máriára vonatkozó szöveget vagy betűt találunk. Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibl. Hum. Hist. III. (Bp. 1938) 37, 42, 49, 53, 125, 145, 209—212, 256—258, 269. kép.; Šafarik, O.—Šulman, M., RAD 3 (1954) 14., III. t. 1. De megtaláljuk kályhacsempén is, így a nagyvázsonyi pálos kolostor ásatásából származó, valószínűleg az Angyali Üdvözletes kályhához tartozott csempén. Eri I., i. m. 88—89, 92., 65. kép.; A budai és az esztergomi feliratos díszű tálak készítésére az indítékot a nürnbergi fémtálcák Mária ikonográfiaja adhatta. Holl I., BpR 20 (1963) 361.

¹⁰ Így pl. egészen szembetűnő, hogy az *i* betű fölötti ferde rovátkolás mindkét töredéken az *i* betűknél ismétlődik meg.

51. ábra

ben, sem a rovátkolásban megszakadás nem látszik, a szöveg ismétlődése úgy történhetett, hogy a cseréptál peremére henger alakú mintát nyomtak rá. A középtengely körül forgó 1,7 cm szélességű hengert fából készítették. Felületébe *av. mari* szöveg negatívját vésték bele, míg végül a henger felületét rovátkákkal díszítették. A tál korongolása után, széles peremén a pecsétlőt belenyomva körben végighengerelték, s így módon a bemélyedő rovátkolt háttérből a szöveg kiemelkedett. A pecsétlőhenger a kivésett betűk mélységéig nem nyomódott bele a tál peremébe, mert a betűk felületén a korongolástól származó simításnyomok látszanak.

Az elmondottakból világosan következik, hogy a budai és az esztergomi táltörödéket ugyanazzal a mintával (pecsétlőhengerrel) és ugyanabban a műhelyben készítették. Az Esztergom szenttamáshegyi tál készítési helyét — a budai várpalota ásatásánál előkerült töredékek ismeretében — kétségtelenül budai fazekasműhelyben határozhatjuk meg. A budai fazekasság a XV. század második felében érkezett el arra a fokra, hogy a főúri és polgári szükségletek kielégítésére is megfelelő díszedényeket tudott előállítani.¹¹ Készítményeik, így a feliratos díszítésű tálak is, eljutottak a Budától távolabb eső helyekre. Esztergom, miután a tatárjárás után teljes egészében az esztergomi érsek birtokába jutott, korábbi országos jelentőségét elvesztette ugyan, de mint érseki székhely, kapcsolata Budával, az ország új fővárosával kialakult. Ennek bizonyítékát láthatjuk abban, hogy a királyi megrendelésre készült kályhák egyik-másik példánya — nyilvánvalóan az esztergomi érsekeknek a királlyal való közvetlen kapcsolatai révén — már a XIV. század második felétől kezdve eljutottak Esztergomba.¹² Feliratos töredékünk a XV. század második felében ezt a kapcsolatot húzza alá azokkal a mázas bepecsételt díszű pohártörödékekkel együtt, amelyek az 1934–1938. évi esztergomi várásatás leletanyagából származnak.¹³

A budai fazekasok díszedényei nem maradtak hatás nélkül a XV. század végi — XVI. század eleji vidéki fazekasságra. Bár feliratos cserépedényt a leletanyagból nagyon keveset ismerünk, s így kissé bizonytalanságban vagyunk, mégis úgy véljük, hogy a Budán készült feliratos díszítésű tálak is ösztönzőleg hatottak más, vidéken dolgozó fazekasműhelyek munkájára és megpróbálkoztak a feliratos tálak készítésével.

¹¹ Holl I., BpR 20 (1963) 355.

¹² Ua., BpR 18 (1958) 219, 226., 22. kép.

¹³ Ua., BpR 20 (1963) 363.

52. ábra

Bizonyos vonatkozásban — a betűformában levő különbség ellenére — vidéken készült egyik változatának vehetjük a Helemba szigeti középkori templomrom elbontásakor talált feliratos cseréptál perem-faltöredékét¹⁴ (51. ábra). A töredék ma már nincs meg, leltározva nem volt, de Höllrigl József hagyatékában egy fénykép maradt róla, a hátlapján néhány rávonatkozó adattal. Ebből kiderül, hogy Helemba szigeten, a románkori templom alapfalának közelében került elő.¹⁵ Korongon készült, anyaga feketésszürke, kihajló vízszintes széles peremén görgőhengerrel készített kidomborodó felirat látszik. A gótikus majuszkulákból álló szöveg majdnem olvashatatlan, csak egy A és egy fordított R betű olvasható el. Máazást nem említenek rajta, így arra gondolhatunk és a megmaradt fénykép is arra utal, hogy felülete mázatlan volt. A töredék méreteit nem ismerjük, de a tál-nak, amelyhez tartozott, az előbbi két feliratos tálhoz közelálló mérete lehetett. Előkerülési helye azt sejteti, hogy a cseréptál a templom felszereléséhez tartozott.

Gyengébb kidolgozása, elmosódott, többségében olvashatatlan betűi, mázatlan felülete arra utal, hogy a díszes kerámia készítésében nem eléggé gyakorlott fazekas készítette.¹⁶

Egy másik terület, délnyugat Dunántúl díszedényeinek vizsgálatánál, a nagykanizsai várásztás kerámiai leletanyagában eddig több helyi sajátosságot mutatunk ki.¹⁷ Ugyaninnen ismerünk egy cseréptálat, amelynek peremén feliratot nem

¹⁴ A templom maradványainak elbontásáról Horváth A. Jánosnak a MNM-Történeti Osztályára küldött leveléből értesülünk. MNM-Történeti Osztály aktaszám 99/1937. A falak kitermelését Méri I. 1959. évi ásatása teljes egészében megerősítette. A templom körül feltárt sírok a XIII—XVII. századból származnak. Arch. Ért. 87 (1960) 243., Rég. Füz. 13 (1960) 105—106.

¹⁵ A falmaradványok szétbontásakor előkerült és összegyűjtött leleteket Horváth A. János a MNM-nak küldte el. Így egy románkori kereszt lemez töredékei (leltári száma 55. 91. B. 1—2.) és néhány freskó töredék (leltári száma 58. 64. C.) a MNM középkori anyagában ma is megvan. Az összegyűjtött tárgyakra vonatkozóan: MNM-Történeti Osztály aktaszám 99/1937. és MNM Adattár, aktaszám 2. H. I.

¹⁶ A szigetnek Esztergommal való kapcsolatára utal az, hogy a XIII. században az esztergomi érseknek itt háza (nyaralója) és gyümölcsöse volt. Zolnay L., Művészettörténeti Tanulmányok (Bp. 1961) 212—213.

¹⁷ Parádi N., FA 8 (1956) 164—166., XXXII. t. 3—6., XXXIII. t. 1—3.; Ua. FA 13 (1961) 183—186., XXIX—XXX. t.

találunk, de az a véleményünk, hogy különbségei ellenére a pecsétdíszes tálakat készítő budai fazekasság hatása mégis felismerhető rajta.

A cseréptál korongon, homokkal soványított agyagból készült (52. ábra; 55. ábra 1). Sárgásfehér színű, belülről sárgásbarna mázas. Széles fenékrésze fölött egyenes falú teste kiszélesedik. Felső részében kisebb összeszűkülés után teste derékszögben megtörve vízszintesre alakított széles peremmel záródik le. Vízszintes pereme és kissé összeszűkülő teste találkozásánál a peremen széles, sekély, lekerekített peremének szélén pedig keskeny, mély hornyolat fut körben. Peremét sűrűn egymás mellett ferde vonalakkól széles sávban, belsejét kétsoros, egészen kis négyzetekből álló, V alakú, mellette ferde, utána egyenes, majd ismét ferde vonalban elhelyezkedő rovátkolt csillagszerű bepecsételés díszíti. Pereme alatt a falában két átfúrt lyuk van.¹⁸

Az előbbieken ismertetett budai és esztergomi töredéket összehasonlítva a nagykanizsai tállal, azt látjuk, hogy peremének azonos ívelése van. Ebből nemcsak méretbeli, hanem részben formai hasonlóságra is következtethetünk. A különbség a budaihoz és az esztergomihoz képest kiegészített nagykanizsai tálungnál a perem szélének mély hornyolásában, kisebb fenékrészeiben, magasabb és erősebben kiszélesedő falában lehetett. Bepecsételt díszítéseinek a nagykanizsai várástás többi bepecsételt mintájú díszedényével, főleg a több példányban előkerült cseréppohár töredékeivel összevetése részbeni egyezésükről győzt meg bennünket (53. ábra). A perem ferde vonalakkól álló díszítése különböző sűrűséggel megvan a vékony falú talpas cseréppoharakon (53. ábra 1—3, 5—6; 55. ábra 2—5), a négyzetes mintát két pohár töredéken találjuk meg¹⁹ (53. ábra 2—4; 55. ábra 4), míg a rovátkolt csillagszerű bepecsételés az egyik tál mázatlan faltöredékének sűrűbben alkalmazott bepecsételt mintájához hasonlít (53. ábra 7—8; 55. ábra 6). A minták részbeni egyezése arra enged következtetni, hogy cseréptálunk a bepecsételt díszű edényekkel és a kályhacsempék egy csoportjával²⁰ dél-nyugat Dunántúlon egy műhelyben készült.²¹ A különbség főleg abban mutatkozik, hogy amíg a többi díszedény és kályhacsempe töredék mázatlan, vagy esetleg vörös festést találunk rajta,²² addig tálung belsejét máz borítja. Ez a körülmény viszont arra utal, hogy ebben a műhelyben a máz használatát ismerték és megpróbálkoztak alkalmazásával.

Tovább vizsgálva a nagykanizsai díszedények bepecsételt mintáit, egészen közelálló megfelelőit a budai várpalota ásatásából előkerült díszedényekről ismerjük (54. ábra 1—3), ami a budai fazekasság ösztönző szerepét meggyőzően mutatja.

A tál peremén látható ferde vonalakkól álló díszítés különösebb figyelmet érdemel. Mint ahogyan már utaltunk rá, a cseréppoharak falához használt pecsétlőt alkalmazták a tál peremének mintázásához. Megjelenésében ez a minta a bu-

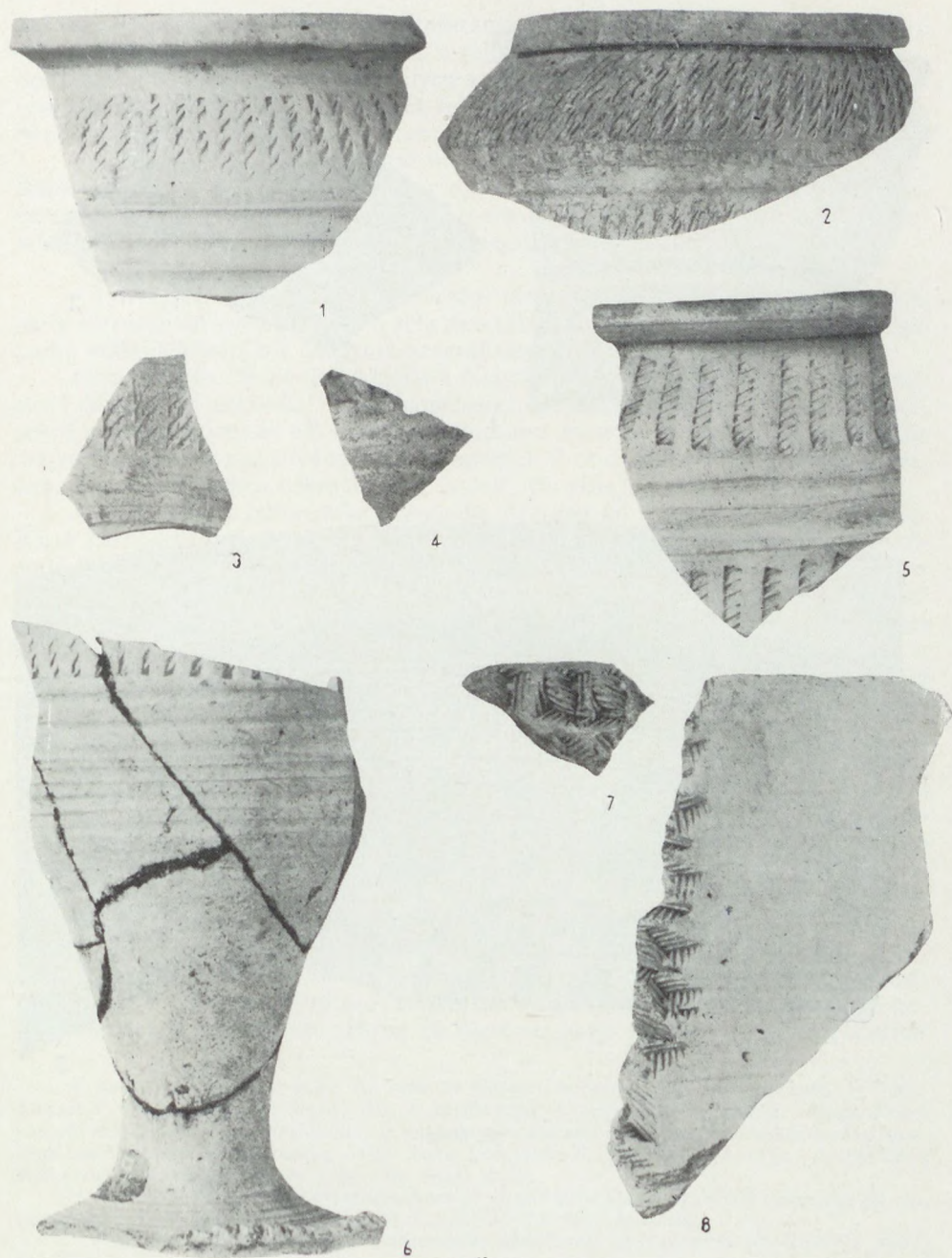
¹⁸ A cseréptál 11 töredékből összeragasztott. Háromnegyed részében kiegészített. Jó megtartású. Magassága 10,6 cm, szájmátrő 31,3 cm, fenékátmérő 15,8 cm. Leltári száma 58. II. 56. (Nagykanizsa, Thury György Múzeum.)

¹⁹ Eltérés ennél a minta nagyobb mérete mellett abban van, hogy átlós vonallal négy cikkelyre osztották (53. ábra 2, 4).

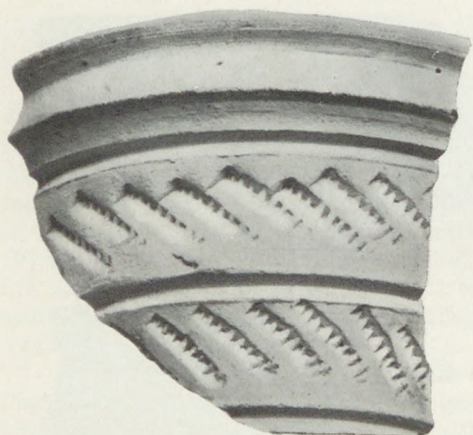
²⁰ Parádi N., FA 8 (1956) 164—166., XXXII. t. 3—6, XXXIII. t. 1—3.; Ua., FA 13 (1961) 183—186., XXIX—XXX. t.

²¹ Ua., FA 13 (1961) 185.

²² Ua., FA 8 (1956) 165., XXXIII. t. 1.

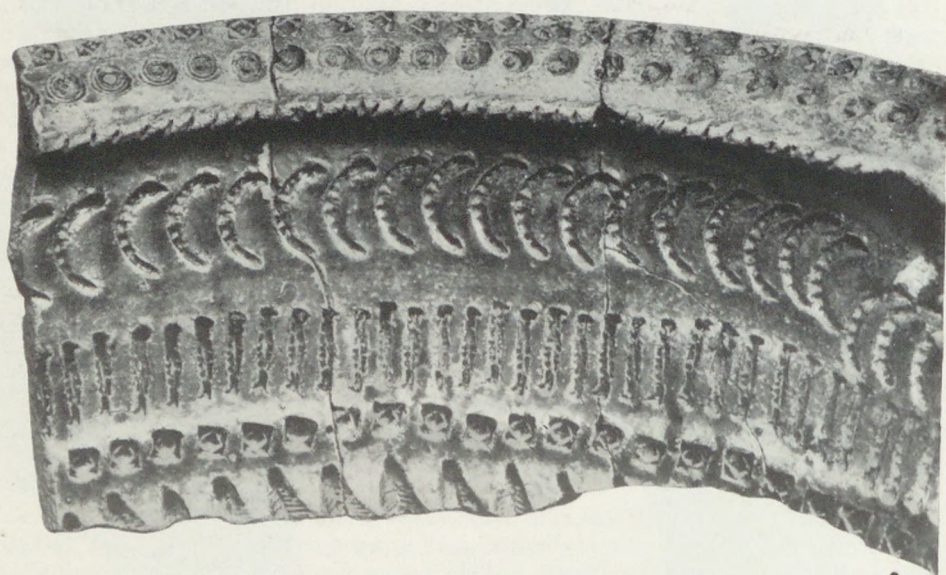
53. ábra

1

2

3

54. ábra

dai várpalotából és az esztergomi Szenttamáshegyről származó feliratos tálperem rovátkolt háttéréhez hasonlít. Mivel a feliratos díszű pecsétlőhenger elkészítése bonyolultabb munkát igényelt és ilyen pecsétlőjük nem volt, a poharak díszítésére alkalmazott pecsétlőt használták fel a perem díszítéséhez és így megjelenésében, hatásában a feliratos háttéréhez hasonlót próbáltak előállítani.

Az áttanulmányozott anyaggal bizonyítani igyekeztük a XV. századi budai fazekasság feliratos díszítésű táljainak eljutását a vidéki központokba (Esztergom) és ezeknek vidéki fazekasközpontokban a rendelkezésükre álló eszközökkel, kevesebb mintával, a helyi sajátosságoknak megfelelő utánzását.

A következőkben egy másik feliratos cserépedény töredékkel foglalkozunk, mely formájában egészen eltér a feliratos tálakétól, a készítési hely tekintetében pedig számai a középkori Magyarországtól távolabbi területre vezetnek el.

1960. nyarán Mozsolics Amália a Nagykovács Kiskállóval összekötő országtól délre, a „Telekoldal” nevű határreszen — ahol már 1939-ben, az út építésekor is leletek kerültek elő — őskori települést ástott ki. A feltárás során későközépkori település maradványai is előkerültek.²³ A kiásott későközépkori leletanyagban egy feliratos edénytöredék is volt (56. ábra).

A cserépedény faltöredéke korongolt, egészen jól iszapolt agyagból készült. Kissé barnásszürke színű, felülete kívülről fényezett. Jól égetett. Enyhén domborodó felületén vízszintes sorban gótikus majuszkulákkal az *LLA-h* betűket olvashatjuk. A szöveg fölött és alatta vízszintes sorban bepecsételt fogsor minta díszíti. A fogsoros díszítés fölött keskeny, az alsó alatt pedig egy szélesebb és két keskenyebb borda látszik.²⁴

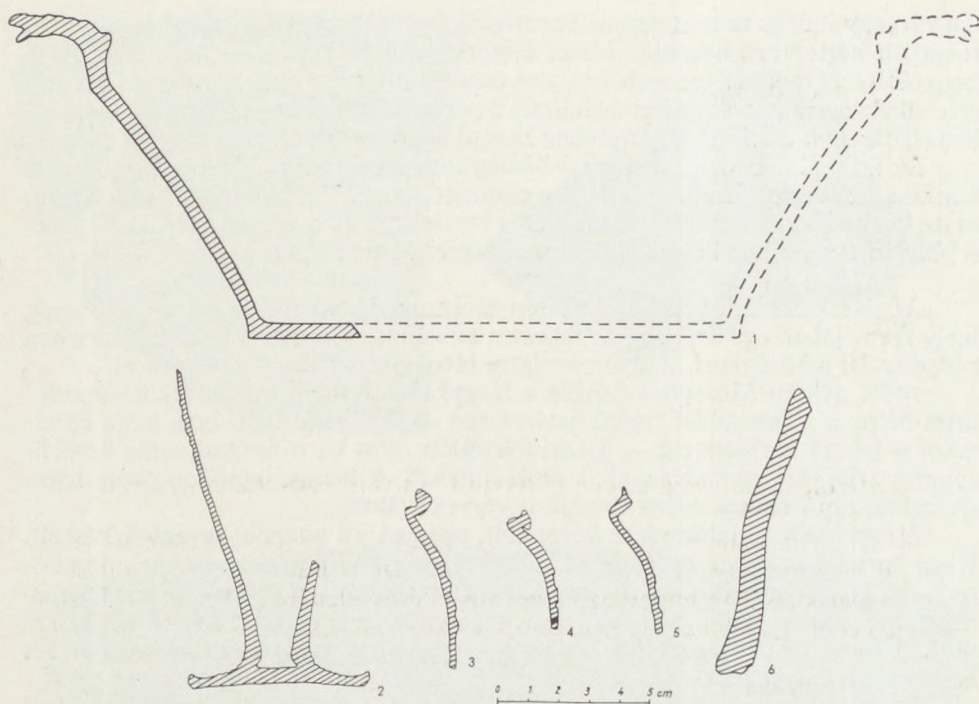
Eddigi tudásunk szerint a magyarországi emléanyagban a nagykovácsi kívül ilyen feliratos szürke cserépedény töredéket nem ismerünk. Ily módon párhuzamait a külföldi középkori kerámiai emléanyagban kezdtük keresni, és hozzá hasonló darabokat a csehországi régészeti anyagban találtunk. Itt már a XIV. század első felétől kezdve készítettek bepecsételt feliratos edényeket.²⁵ A cseh kutatás a peremvidék középkori kerámiájának elemzése során a dél-csehországi huszita lelőhelyekről származó XV. századi kerámiát a forma, anyag és díszítés jellegzetes ismertetőjelei alapján különválasztotta és ezt az anyagot huszita kerámiaként tartja számon.²⁶ Formai tekintetben szélesebb vagy szűkebb szájú fazekak (közöttük egy-, ritkán kétfülű fazék is van), füles kancsók, poharak és fedők sorozhatók ide. Az edények fenekén általában fenékbélyeget találunk. Anyaguk egyik részében sárgásbarna színű, másik részében grafitos felületű, szürkétől feketéig terjedő árnyalatú. Nagyon változatos díszítésük van. A fazekak és kancsók vállát pecsétlőhengerrel benyomott szöveg és fogsoros vagy pontokból álló bepecsételt

²³ Arch. Ért. 88 (1961) 284.; Az 1960. év régészeti kutatásai. Rég. Füz. 14 (1960) 15—16.; Mozsolics A., Arch. Ért. 90 (1963) 252. A későközépkori település maradványait valószínűleg a középkori Nagykovácsal azonosíthatjuk. A település fennállására a XIV. század elejétől kezdve ismerünk adatokat. Szabolcs vármegye. MVV Szerk. Borovszky S. (Bp. é. n.) 151—152.; A nagykovácsi Kállay-család levéltára I. 1224—1350. (Bp. 1943) 30, 57.

²⁴ A töredék két darabból összeragasztott. Jó megtartású. Magassága 6 cm, szélessége 4,1 cm, vastagsága 0,5 cm. Leltári száma 62. 1. 67. C. (MNM-Történeti Múzeum.)

²⁵ Reichertová, K., Sborník Československé společnosti archeologické při ČSAV 1 (1961) 94., XI. t. 5.

²⁶ Drobá, Z., Die mittelalterliche Keramik in Böhmen. Mittelalterliche Keramik in Tschechoslowakei. (Prag 1963) 12.

55. ábra

minta díszíti, de akad olyan is, amelyiken a bepecsételt szöveg mellett a korábbi középkor egyik jellegzetes edénydíszítését, a bekarcolt fésűs vízszintes vagy hullámvonal köteget láthatjuk. A poharaknak gyakran egész testét bepecsételt minta díszíti. A fedők pereme körben bástya pártázatát utánozza, de akad közöttük olyan bizarr megoldású is, amelyiknek a szélére négyszögletes tornyot mintáztak.²⁷ A gazdagon mintázott leletanyag többségéről (fazekak, kancsók) megállapítható, hogy mindennapi használatra készített edények voltak. Az eddigi cseh kutatás ezeknek az edényeknek a készítési idejét a XV. század elejére határozta meg.

Ennek az anyagnak az áttekintése során feliratos töredékünk legközelebbi párhuzamát a Prágai Nemzeti Múzeum Történeti-Régészeti Osztályának 2759 leltári számú edényében találtuk meg²⁸ (57. ábra). A cserépfazék a dél-csehszági Sezimovo Ústíban került elő. Magas, nagyméretű, erősebben kihasasodó testű, szűk nyakú, szürke színű cserépfazék. Vállán három sorban körben futó nagyobb betűkből álló benyomott szöveg van. Mindegyik sor alatt minuszkulás feliratot utánzó kisebb bepecsételt minta látszik, melyet felülről és alulról hor-

²⁷ Reichertová, Kv., PA 47 (1956) 178—184., 9—11. kép.; Drobná, Z., i. m. 12.

²⁸ A cserépedény képét közölte: Drobná, Z., i. m. 12. kép. Itt köszönöm meg Zoroslava Drobnának, a prágai Nemzeti Múzeum Történeti-Régészeti osztálya vezetőjének a fazék kiválasztásában és a róla készített fénykép küldésével, Květa Reichertovánek, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete munkatársának az eddig közzé nem tett anyag fényképeinek elküldésével nyújtott segítségét.

56. ábra

nyolat határol, alatta pedig az edény hasán bekarcolt fésűs vízszintes és hullámvonal köteg fut körben.

Az edény formájára, kicsiny edénytöredékünk²⁹ből keveset tudunk következtetni, de valószínűleg a Sezimovo Ústíből származó feliratos edényhez állt közel. A betűk kialakításában mutakozó bizonyos eltérés ellenére (a Sezimovo Ústíből származó edényen levő betűk nagyobbak és kevésbé díszesebbek), összehasonlításuk arról győzhet meg bennünket, hogy a nagykálói feliratos díszű edényünk a dél-csehországiakkal egy helyen készült. De ezt a csehországi kapcsolatot látszik erősíteni a beregszászi feliratos fültöredék is. Lehetséges, hogy csupán véletlen, de eddigi tudásunk szerint fülén felirattal díszített edényt (cserepkancsót) csak a Sezimovo Ústíből származó emlékanyagból ismerünk.²⁹

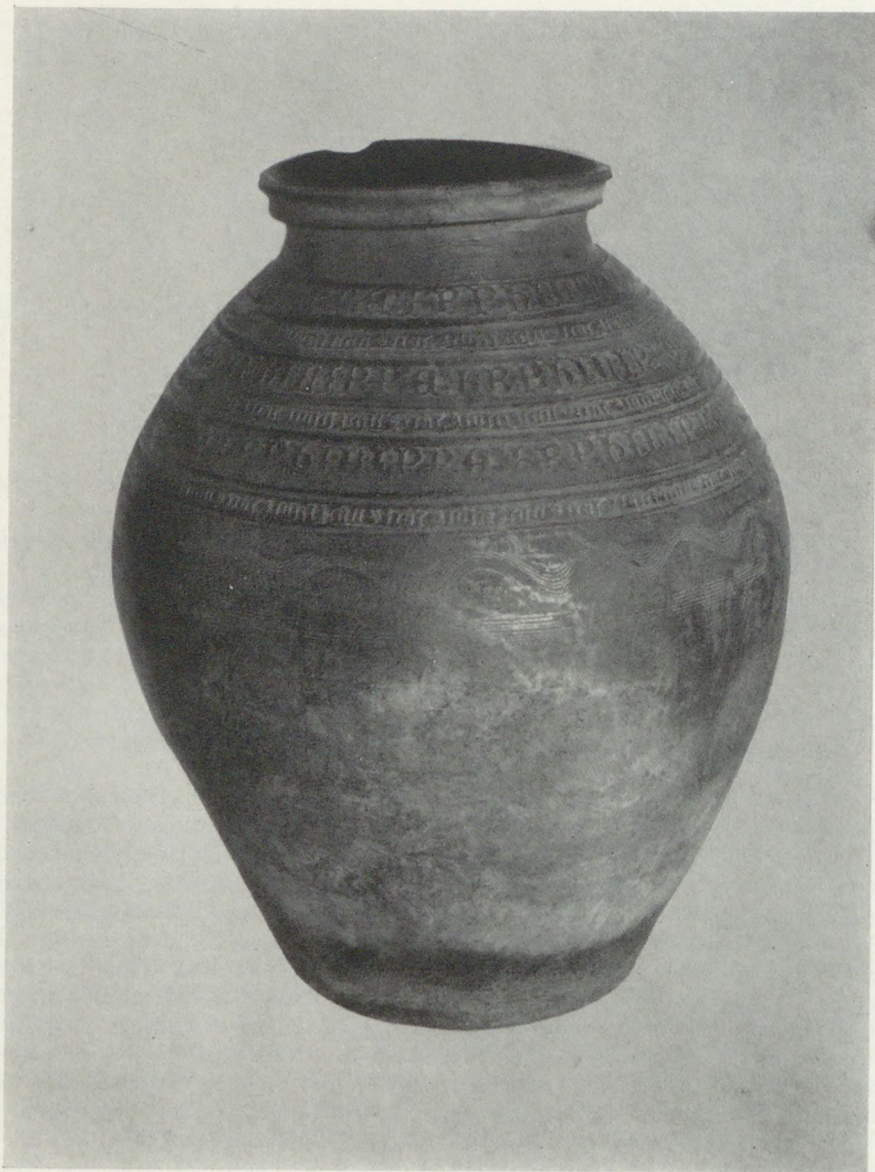
Feliratos díszű csereptöredékünkkel kapcsolatosan felmerül az a kérdés, hogy milyen módon juthatott Magyarországra? A legelfogadhatóbb magyarázatot erre a cseh huszitizmus magyarországi elterjedésében és közvetlen kapcsolatában találjuk meg. Az ország északi területeit, a Felvidéket a husziták hosszabb időre hatalmukba kerítették. A huszita mozgalommal hozzánk került csehek közül sokan telepedtek le az országban és későbbi időben összeolvadtak a helyi lakossággal.³⁰ A cseh és a morva területekkel már a korábbi időben kialakult kereskedelem a XV. században is megmaradt, sőt cseh és morva kereskedők telepedtek le, elsősorban a felvidéki városokban.³¹ Ennek a kapcsolatnak egyik tárgyi bizonyítékát látjuk a XV. századból az észak-morvarországi Loštice-ban készült kőcserep poharakban, amelyeket Morvaországon kívül a legnagyobb számban a magyarországi leletanyagban találjuk meg.³² Így a morvaországihoz hasonlóan a távolabbi csehországi készítmények is aránylag könnyen eljuthattak hozzánk.

²⁹ Drobán, Z., i. m. 30., 20. kép.

³⁰ Kovács E., Magyar-cseh történelmi kapcsolatok. (Bp. 1952) 97.

³¹ Kovács E., i. m. 97., főleg a 90. jegyzet.

³² Drobán, Z., Česky Lid 44 (1957) 98—107.; Burian, V.—Král, J.—Nekuda, V., Zur Charakteristik der mittelalterlichen Keramik in Mähren. Mittelalterliche Keramik in der Tschechoslowakei. (Prag 1963) 18.; A hazai leletanyag azt tanúsítja, hogy nemcsak a királyi udvarban, várakban, városokban, hanem a középkori mezővárosok és a falvak rangosabbjai is használták. Holl I., BpR 16 (1955) 159.; A külföldről behozott díszedények közül a legszélesebb körben a lošticei poharak terjedtek el.

57. ábra

A dél-csehországi huszita kerámiának eddigi egyedüli előfordulása arról is meggyőzhetett bennünket, hogy jelentősége korántsem volt olyan nálunk, mint az ausztriai vagy morvaországi kerámiának. Céлом az volt, hogy a külföldi középkori kerámia magyarországi előfordulásáról megismert, egészen változatos képet újabb adattal egészítsem ki.

A középkori feliratos díszítésű cserépedényekről elmondottakat a következőkben foglalhatjuk össze:

Az eddig előkerült néhány töredék alapján úgy látszik, hogy a késői középkorban, a XV. század közepe tájától kezdve a feliratos cserépedények a magyarországi emléanyagban is megjelennek. Ezeknek egy része külföldről, közelebbről Dél-Csehországból behozott cserépfazék. A XV. század második felében már hazai készítményekkel is találkozunk. Nálunk a díszedények készítésében jártas budai fazekasság kezd el a feliratos díszítésű cseréptálak készítését. A formájukat — ahogyan már erre Holl I. rámutatott³³ — a főúri és polgári háztartások rendszerint ónozott rézből készült kézmosó edényei, felirat tekintetében a németországi, elsősorban Nürnbergből származó feliratos sárgaréztálak adták. Bizonyára a budai tálaknak az ismeretében próbálkoztak meg készítésükkel a vidéki fazekasok, de helyenként — feliratos pecsétlő híján — csak a tálformát vették át és a díszedények pecsétlőmintáit használták fel.

A feliratos díszítésű cserépedények egészen szórványos előfordulásából arra következtethetünk, hogy azokat nálunk kisebb mennyiségben használták.

PARÁDI NÁNDOR

³³ Holl I., BpR 20 (1963) 361.; *Ua.*, Műveltség és hagyomány 5 (1963) 71, 77.

SPÄTMITTELALTERLICHE TONGEFÄSSE MIT INSCHRIFT

Im mittelalterlichen Keramik-Denkmalmaterial Ungarns kommen nur wenige mit Inschrift verzierte Tongefäße vor. Der Verfasser teilte sie in seiner Studie in zwei Gruppen ein: 1. in Ungarn, 2. im Ausland verfertigte Gefäße.

In der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts vor Allem die in Ungarn von Budaer (Ofener) Töpfern hergestellten, mit Inschrift versehenen Tonschüsseln (Abb. 49/2—3; Abb. 50/2). Ihre Prunkgefäße entsprachen sowohl königlichen als auch hochadeligen und bürgerlichen Ansprüchen.

Der Vergleich der Bruchstücke der mit „AVE MARIA“ Randschrift versehenen Tonschüssel beweist, daß die Schüsseln der Ofener Töpfermeister nicht nur in die Ofener Burg (Abb. 49/2—3; Abb. 50/2), sondern auch in entferntere Gegenden, so nach Esztergom (Gran) gelangten (Abb. 49/1; Abb. 50/1).

Angesichts dieser Erzeugnisse versuchte man sich auch in Töpferzentren der Provinz mit ihrer Herstellung. Trotz dem Unterschied in der Buchstabenform stellt das auf der Insel Helemba (Kom. Komorn) ans Tageslicht gekommene Schüsselrand-Bruchstück (Abb. 51) eine in der Provinz erzeugte Abart der Ofener Exemplare vor.

Die bei den Burgausgrabungen in Nagykanizsa (Kom. Zala) gefundene Tonschüssel wurde in einem Töpferzentrum des südwestlichen Transdanubiens erzeugt. Nachdem man in dieser provinziellen Werkstatt über keine Siegelwalze verfügte, zierte man den Rand der Tonschüssel mittels des zum Verziern der Prunkgefäßwände verwendeten Walze (Abb. 53/1—3, 5—6; Abb. 52). So ergab sich ein dem Hintergrund der beschrifteten Schüsselränder ähnelnder Zierat (Abb. 52).

Das Bruchstück des Tongefäßes mit Inschrift von Nagykálló (Kom. Szabolcs—Szatmár) (Abb. 56), fand seine Analogie im südböhmischen Fundmaterial, in dem aus Sezimovo Ústí stammenden, mit Inschrift versehenen Tongefäß (Abb. 57). Die tschechische Forschung sondert diesen Fund als hussitische Keramik ab und verweist ihn in den Beginn des XV. Jahrhunderts.

Man erklärt das ungarische Vorkommen als natürliche Folge der Verbreitung des Hussitismus und des im XV. Jahrhunderts mit Böhmen und Mähren betriebenen ungarischen Handels. Diese Ansicht wird auch durch das verhältnismäßig häufige Vorkommen der in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts im mährischen Loštice hergestellten Steingutbecher auf ungarischem Gebiete unterstützt.

Das bis nun bekannte Fundmaterial stellt zu Beweis, daß die Tongefäße mit Inschriftzierat im mittelalterlichen Ungarn lediglich seltene Gebrauchsstücke vorstellten.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM HÓDOLTSÁG KORI EZÜSTCSÉSZEI

A Magyar Nemzeti Múzeumban szép számmal őrzött — ismert lelőhelyről származó — hódoltság kori ezüstcsészek kormeghatározását, stílselemzését, rendeltetésének vizsgálatát korábbi közleményben végeztem el.¹ A gyűjteményben jelentős a száma azoknak — az előbbiekkal azonos korú — ezüstcsészeknek is, amelyek ajándékozás és vétel útján kerültek a múzeumba s változatos, érdekes díszítésükkel szintén előkelő helyet foglalnak el a későközépkori ötvösemlékek között. Ismertetésük tehát a török ötvösség, török díszítőművészetek hódolt magyar, valamint balkáni területekre gyakorolt hatásának további kutatása szempontjából fontos.

Mint ismeretes, a török jellegű virágdíszes, arabeszkes csészek mellett a gyűjteményben nem csupán szentek képével, vagy domborított állatalakkal díszített ósláv feliratú emlékek találhatók: e díszítmények kombinációi is gyakoriak. Emellett a török jellegű emlékcsoporton belül sem különíthetők el egymástól élesen a növényi és mértani díszes csészek.²

A Magyar Nemzeti Múzeum hódoltság kori ezüstcsészéit a szófiai Bolgár Régészeti Múzeum — velük számos egyezést mutató — hasonló emlékeivel párhuzamosan tanulmányoztuk.³

A csészek osztályozása és értékelése

A török ornamentikához — mint tudjuk — a legközelebb az edényeken előforduló arabeszkdíszek állnak, tehát mindenekelőtt az ilyen díszítésű emlékcsoportot tárgyaljuk.

A gyűjteményben levő csészek oldalán csak ritkábban haladnak folyamatosan az arabeszkdíszek. Ezek általában ún. „rumi” díszítő jellegűek.⁴

Ebbe a csoportba három olyan — egymással közös vonást mutató díszítményű — edény tartozik, amelynek lapos köldökét is növénydíszek fedik. Közülük az egyik csésze (58. ábra 2)⁵ díszítménye (59. ábra 2) nem sokban tér el egy másiknak (58. ábra 1)⁶ a díszítményétől (59. ábra 1). Mindkettőn a köldök központi elhelyezését nyolcszirmú virága köré indás-leveles virágdíszek csoportosulnak. Az edény oldalának díszítése a köldök díszítése folytatásának tekinthető, amit az első

¹ *Ifj. Fehér G.*, FA 15 (1963) 87—105; X—XIX. t. Továbbiakban: FA 15 (1963).

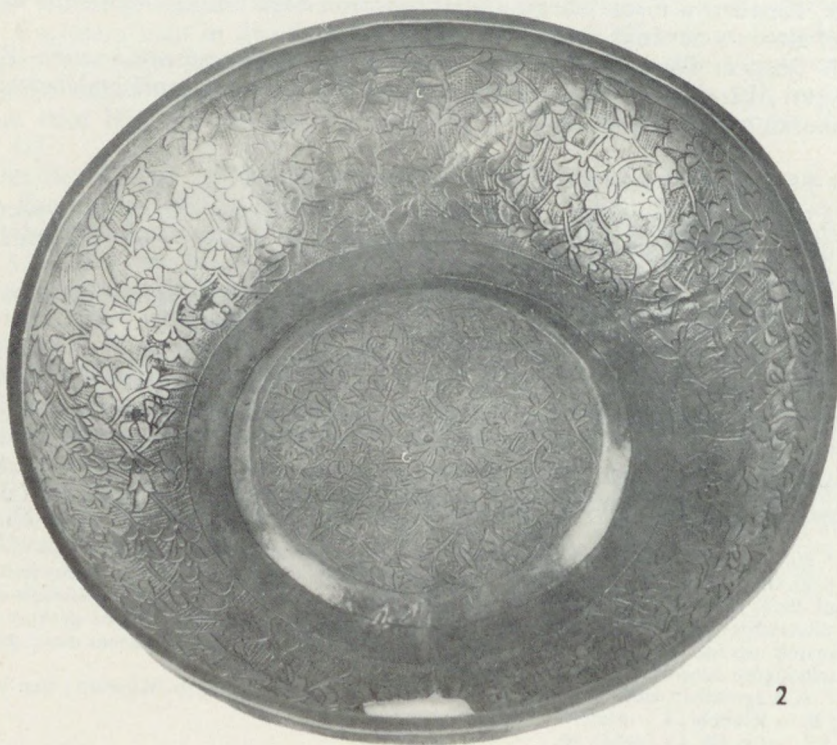
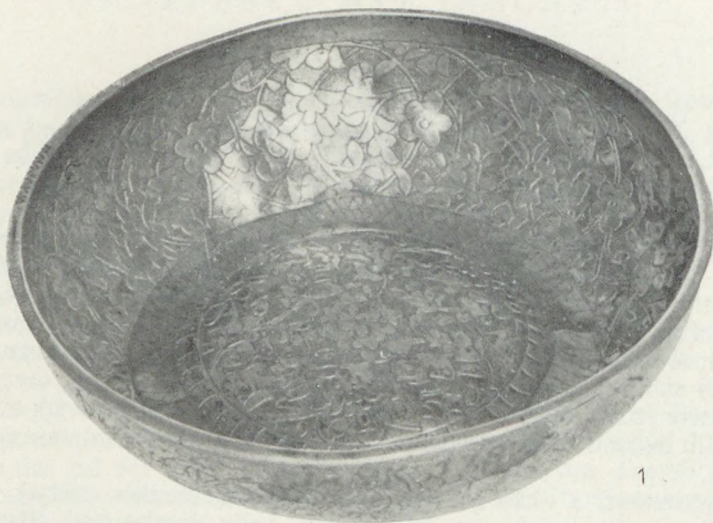
² Pl. mértani díszes edényoldalhoz nemegyszer arabeszkes köldök járul; növénydíszes oldal mértani díszes köldökkel sem ritka. Előfordul olyan csésze is, amelyen arabeszkes oldalhoz domborított állatalakos köldök csatlakozik. Mind mértani, mind növénydíszes oldalhoz gyakran járul a domborított mértani vagy növénydíszes öntött köldök is, amelyet a csésze fenekéhez díszes gerezdelt vagy sokszögűre csiszolt fejű, erősen kiemelt szeg rögzít.

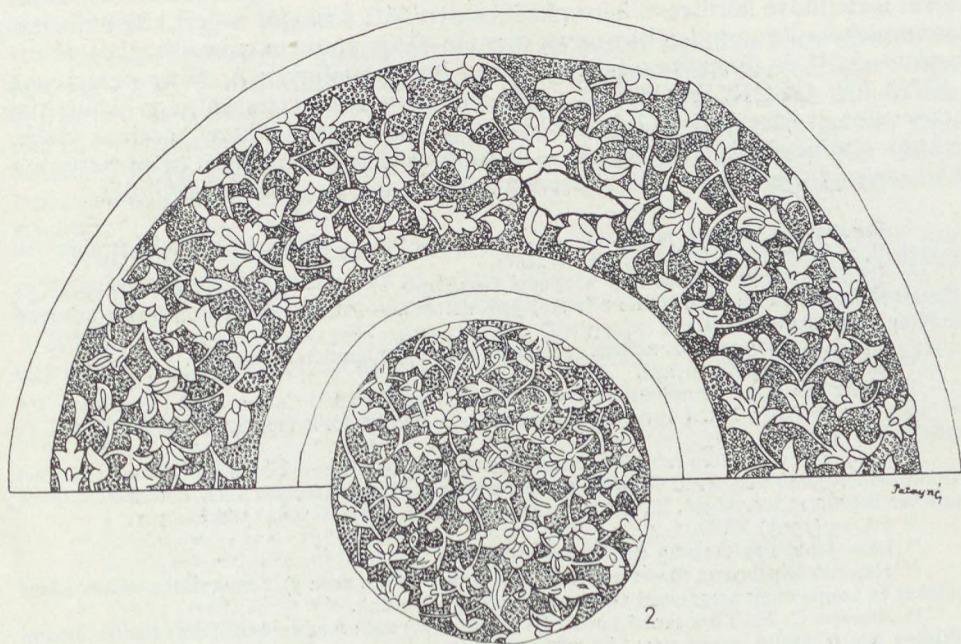
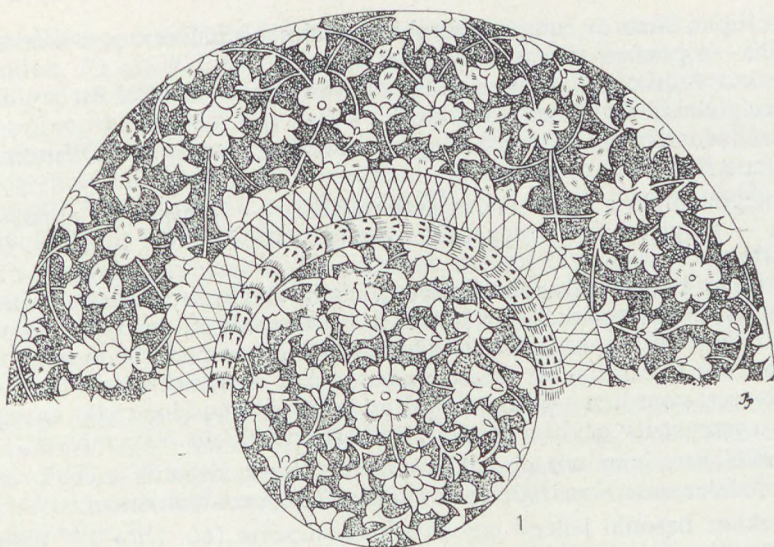
³ A dolgozatban előforduló rövidítések: BRM = Bolgár Régészeti Múzeum; ltsz = leltári szám; lh = lelőhely; á = átmérő.

⁴ L. erre FA 15 (1963) 96.

⁵ Ltsz. 56/1891. 7. Á: 13,5 cm.

⁶ Ltsz. Jank. 178. Á: 11,9 cm.

59. ábra

edényen csupán sima öv, míg a másodikon szélesebb hálódíszes és keskenyebb ív-, rovátka- és pontsor díszes szalag szakít meg.

A Jank. 178. ltsz. csésze pereme alatt durván bekarcolt felirat fut (75. ábra 1), amely kétségtelenül javítására vonatkozik.⁷

Ugyanígy díszítő rendszerű, nagyon hasonló arabeszekkel ékesített ezüstcsészét Jugoszláviából is ismerünk.⁸

De megtalálható a folyamatos arabeszkdísz — habár kissé elnagyoltabb formában — szögletes fejű szeggel felerősített öntött köldökű bulgáriai csészek oldalán is.⁹

Ugyancsak bolgár anyagból ismerünk olyan elnagyolt, centrális hatszirmú virágból kinövő, arabeszkos, lapos köldökű ezüstcsészét is, amelynek oldalát legyezőszerű dísz borítja, az oldal és köldök közötti övet pedig — a fentebb (58. ábra 1; 59. ábra 1) bemutatott csészéhez hasonlóan — rovátkadíszes ívsor és közötté elhelyezett pontdíszek töltik ki.¹⁰ Mind bolgár,¹¹ mind jugoszláv anyagban¹² gyakoriak a pravoszláv egyházi rendeltetésű arabeszkdíszes ötvösművek.

Centrális hatszirmú virágból kinövő virágdíszek láthatók a XVI. századi egri török fedeles ezüstkupa fedelének és oldalának medaillonjaiban is.¹³

Fentiekhez hasonló jellegű egy másik ezüstcsésze (60. ábra 2)¹⁴ oldalának díszítése (61. ábra) is. A köldök ettől eltérő díszítésű (61. ábra). A központi hatszirmú virág itt ui. nincs a többi díszítménnyel indával összekötve, a díszítést pedig arabeszek helyett egymást átmetsző felpalmetták képezik.¹⁵ E csésze köldökét ismétlődve körülvevő háromkaréjos dísz (61. ábra) jól ismert különféle iszlám emlékekről és minden bizonnyal oszmán-török épületek pártadíszéhez vezethető vissza,¹⁶ de fémművességi emlékeken is megtaláljuk.¹⁷ A csésze peremének „SUM FR. GEOR. WTISENY. 1537.” felirata természetesen nem bizonyítja, hogy valóban Martinuzzi György lett volna. Az évszám is kissé korainak tűnik, mivel — mint alább látni fogjuk — hasonló emlékeket biztosan keltezhetünk a XVI. század utolsó harmadára, esetleg a XVI—XVII. század fordulójára.

⁷ Fordítása: „A csészét javította...” (A név olvashatatlan.) A javítást a török „tamirar”-tal fejezték ki, ami cirillbetűs feliratnál igen érdekes.

⁸ Itt folyamatos arabeszkdísz központi hatszirmú virágból ágazik ki. Vö. Čerškov, E., Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 1 (1956) 376. 11. kép. — A XVI. századra keltezett ötvösmű templomi használatban volt.

⁹ BRM ltsz. 975. és ltsz. nélküli csésze. Mindkettő ismeretlen lelőhelyről.

¹⁰ BRM ltsz. nélküli anyaga.

¹¹ BRM ltsz. 172: Templomi kereszt a Mihajlovgrad kerületi Csiprovicból [részletét l. FA 15 (1963) 35. ábrán]; BRM ltsz. 34: Talpaspohár a Belogradcsik kerületi Csuprenből [FA 15 (1963) XVII. t. 2].

¹² 1514. évi evangélium ezüst könyvfedélborításán a domborított bibliai jelenet vésett hátterét központi elhelyezésű hatszirmú virágból kinövő indás virágdíszek képezik. Petar Smederevac ötvös 1540-ben készült műve. Munk, Z., Minijatura u Jugoslaviji. (Zagreb 1964) 386. No 101.

¹³ FA 15 (1963) XVII. t. 1.

¹⁴ Ltsz. Jank. 179. Á: 12,3 cm.

¹⁵ Hasonló felpalmetta füzért az alább (64. ábra 1 és 66. ábra 5) bemutatásra kerülő csésze köldökét és szájeremét szegélyező szalagon is megfigyelhetünk.

¹⁶ Arseven, C. E., Türk sanatı tarihi. (Istanbul é. n.) 226: Az istanbuli Süleymaniye dzsámi mihrábjá fölötti díszítő oromzaton; Uo. 310—311: a Bayezid dzsámi kapui fölötti pártázaton találunk hasonló díszítést.

¹⁷ Pósta B., A moszlim művészet hatásának példái Erdélyben. (Bpest 1917) c. munkája 10. képen keleti övcsatot mutat be, amelynek közepén stilizált dzsámi épületet körülvevő keretelésen hasonló háromkaréjos dísz ismétlődik.

Ennél a csoportnál két — fentiektől némileg eltérő — emléket kell még megemlítenünk. Az egyik ezüstcsésze (60. ábra 1)¹⁸ oldalát és köldökét folyamatos, elnagyolt vésett inda és virágdísz fedi, köldökén pedig kezdetleges kivitelű öntött madárszobrocska látható. Egy másik csésze (70. ábra 1)¹⁹ Supka G. meghatározása szerint²⁰ XVI. századi perzsa munka, amelynek domborított indás, arabeszk oldalához domborított gázlómadárral ékített zsinórkeretelésű öntött köldök csatlakozik. A gázlómadár motívuma a XVII. századi oszmán-török ötvösségi emlékek között is fellelhető.²¹

A folyamatos arabeszkdíszes edények mellett olyanokat is ismerünk, amelyeknek díszítését az oldalán szabályos távolságokra elhelyezett függőleges levéldísz tagolja. Egy ilyen ezüstcsésze (62. ábra 1)²² köldökén az arabeszk központi négyszirmú virágból nőnek ki. Oldalán is a függőleges levéldíszek között hasonló négyszirmú virágot találunk.

Egyes edények bordákkal keskeny függőleges mezőkre felosztott oldalát díszíti arabeszk. Egy csésze (62. ábra 2)²³ oldalán sima és arabeszk függőleges mezők váltakoznak egymással. Pereme alatt kettős ívsor fut. A köldök közepére szögletesre csiszolt fejű szeggel felerősített növénydíszes, aranyozott lemezt arabeszk övezik.²⁴

A 62. ábra 2-n bemutatott csészéhez igen hasonló díszítő rendszert találunk egy bulgáriai edényen is,²⁵ ahol ugyancsak a perem alatti félkörívvel együtt fordul elő a függőleges bordás osztású, elnagyolt virágdíszes oldal és szögletesre csiszolt fejű szeggel rögzített öntött köldök.²⁶

Szófiai függőleges bordatagolású edények között azonban fenti típustól eltérő két csésze is előfordul. Az egyik²⁷ a félgömbszerűen domborított köldöken vésett hatszirmú rozetta foglal helyet, a másikon²⁸ a kissé ferdén haladó bordák durva hatszirmú virágdíszes és hálódíszes mezőket zárnak be, az éles szélű köldököt indás-leveles mezőben domborított bagoly alakja díszíti. Két utóbbi csészéről tehát hiányzik a perem körüli félkörív és a szeggel felerősített öntött köldök.

Nagyobb emlékcsoportot képeznek azok az ezüstcsészék, amelyeken számráható mezők helyezkednek el s ezek díszítésére használják fel az arabeszket, rendszerint oly módon, hogy a díszített mezők sima mezőkkel váltakoznak. A köldök gyakran arabeszk, mint pl. egy finomabb díszítésű (63. ábra 2)²⁹ és egy durvább kidolgozású edény (63. ábra 1)³⁰ esetében.³¹ Előfordul azonban szeg-

¹⁸ Ltsz. 128/1879. I. Á: 9,8 cm.

¹⁹ Ltsz. 56/1891. 9. Á: 12 cm.

²⁰ Supka G., Arch. Ért. 34 (1914) 95., 21. ábra.

²¹ Supka G., i. m. 95., 22. ábra. Vö. FA 15 (1963) 38. ábra.

²² Ltsz. 52/1908. I. Á: 12,7 cm.

²³ Ltsz. 4/1889. I. Á: 14,8 cm.

²⁴ A vele rokon díszítésű 17/1887. 3. ltsz. csészére l. FA 15 (1963) 30. ábra, XI. t. 1.

²⁵ BRM ltsz. 2912. Lh: Garci, Vidin kerület.

²⁶ FA 15 (1963) XIX. t. 1.

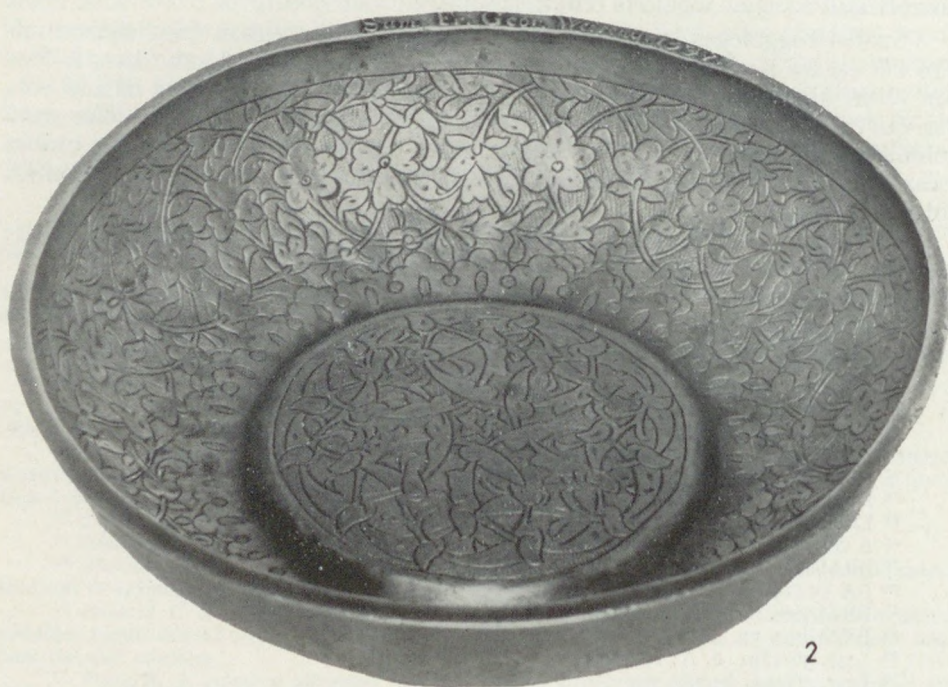
²⁷ BRM ltsz. nélkül. Ismeretlen lelőhelyről.

²⁸ BRM ltsz. 31. Lh: Csupren, Belogradcsik kerület.

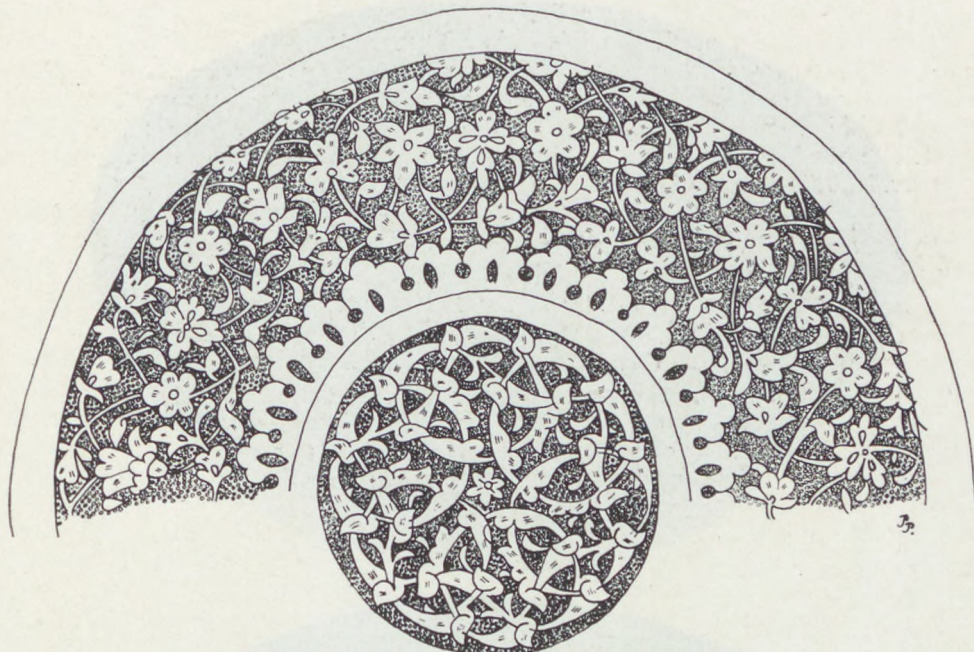
²⁹ Ltsz. 56/1891. 6. Á: 12,5 cm.

³⁰ Ltsz. 2/1916. Á: 11,5 cm.

³¹ Hasonló díszítményű emlékekre l. FA 15 (1963) 29. ábra, X. t. 2 ; 32. ábra, XII. t. 2 ; XV.

60. ábra

61. ábra

gel rögzített aranyozott arabeszkcseszkével is (65. ábra 1),³² amelynek közepét félgömbszerűen kiemelték. Ebben a csoportban olyan edényt is találunk (64. ábra 1),³³ amelynek köldökét és szájperemét keskeny sávban palmetta-füzér övezi. A félgömbszerű köldökön nyolcszirmú rozetta foglal helyet.³⁴ Egy másik csésze (64. ábra 2)³⁵ arabeszkcseszkére fekvő szarvasszobrocskát szegecseltek.³⁶

Szamarhátíves mezőosztású csészékről ismert fekvő állatszobrocskát azonban nem csupán arabeszkcseszkén helyeztek el. Szófia anyagában ui. ismerünk olyan csészéket, amelyeknek fekvő szobrocskája vésett hatszirmú rozettás köldökön foglal helyet.³⁷

Ugyanebbe az emlékcsoportba tartozik egy olyan szófiai csésze is, amelynek köldökét a fentiekől eltérően Szt. Miklós vésett mellképe díszíti.³⁸

A hatszögletű bordázatú, méhsejtszerű elemekből összetett övvel díszített edénytípust a most bemutatásra kerülő anyagban mindössze egy példány képvisel.

³² Ltsz. 55. 448. C.

³³ Ltsz. 55. 445. C.

³⁴ L. a 15. jegyzetet is.

³⁵ Ltsz. 36/1887. 1.

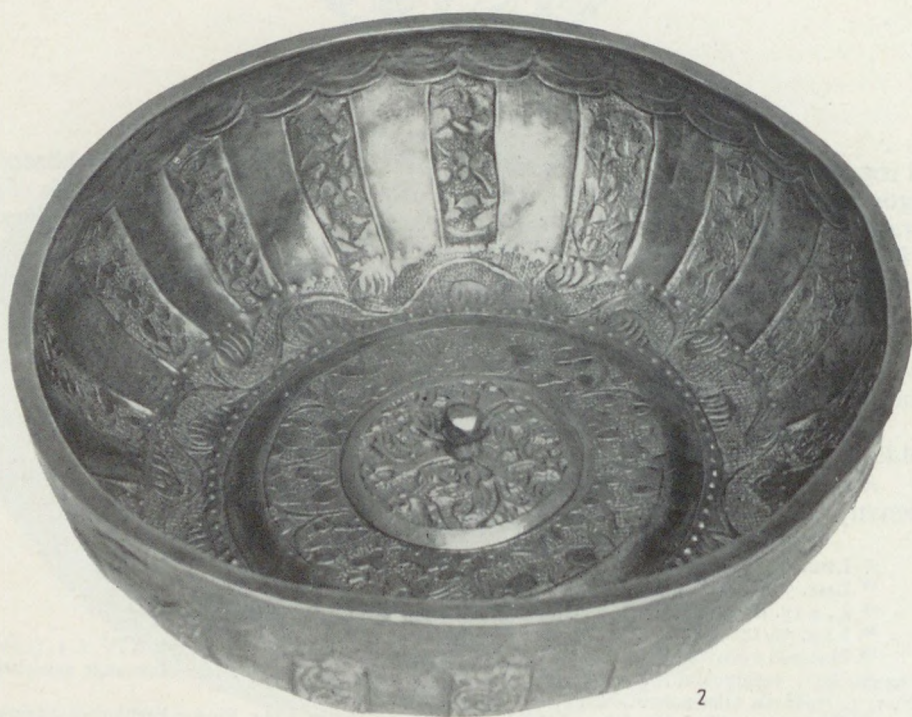
³⁶ Hasonló edényekre l. FA 15 (1963) XIII. t. 2. (szarvasszobrocskával), XIV. t. 1. (csésze közepén levő szeglyekkel, amely jelzi, hogy a köldökre eredetileg állatszobrocskát szereltek), XV. t. 1. (hiányos állatszobrocskával).

³⁷ BRM ltsz. nélkül. Vö. FA 15 (1963) XIX. t. 4. BRM ltsz. 1764. Pirdop kerületből származó csésze. Uo. 96., 23. j.

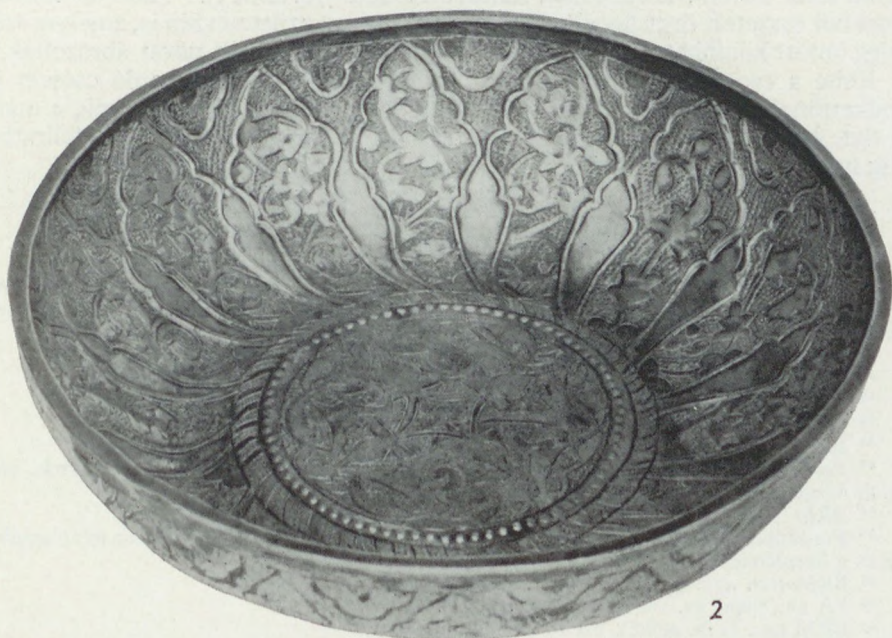
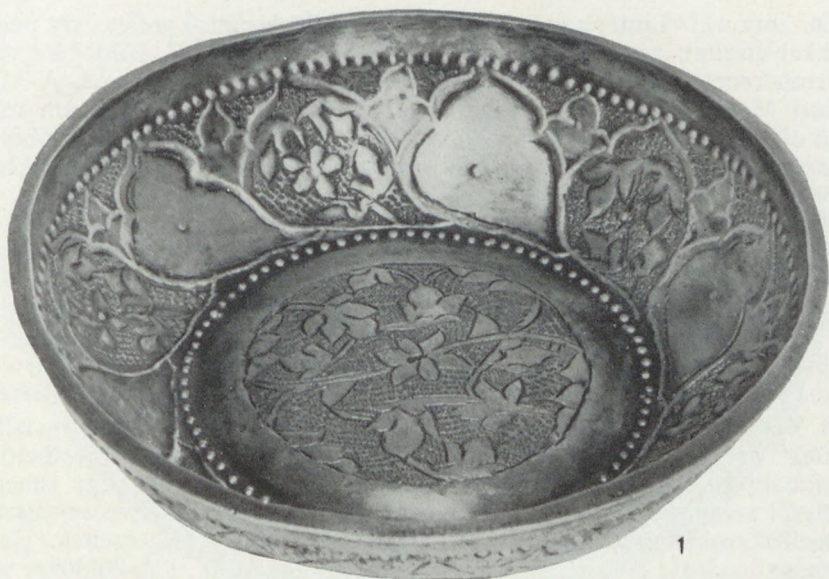
³⁸ BRM ltsz. 968. Ismeretlen lh. FA 15 (1963) XIX. 5.

1

2

63. ábra

seli (69. ábra 2).³⁹ Ennél a csészénél is az oldalsó rész felső széles övét pontcsoportokkal díszített két, egymást átmetsző félkörív sor borítja, köldökére viszont hatszirmú rozettát véstek, amelynek csúcsát félkörívek kötik össze. A Magyar Nemzeti Múzeum ismert lelőhelyű csészéi között előbbivel csaknem teljesen egyező díszítményűt találunk,⁴⁰ azzal a különbséggel azonban, hogy utóbbinak a köldökére életfa két oldalán elhelyezkedő pávákat véstek, egy arabeszk köldökű csészének pedig többsoros sejtöv fedi az oldalát.⁴¹

Bulgáriai anyagban a hatszögű sejtekkel alkotott öv az egyik leggyakoribb díszítőelem, amely nemegyszer igen gondos kivitelű, finom aranyozással is ellátott emlékeken, stilizált, jellegzetes ívelt formában is ismeretes. Egyes edényeken ezt a sejtísz rendszert három-, négy-, ötszirmú arabeszkdíszszel is kombinálták.⁴² A szófiai Bolgár Régészeti Múzeum e csoportba tartozó emlékei között van egy központi virágdíszből kiinduló arabeszekkel díszített köldökű csésze, oldalán két sima sejtsorral, pereme körül egymással összekapcsolt tulipánsor vésetével.⁴³

A Belogradcsik kerületi Rebrovoból két hasonló emlék is származik. Az egyiknek⁴⁴ az oldalán szabályos méhsejtszerű mezőkben arabeszk figyelhető meg, a másikon⁴⁵ a méhsejtszerű díszítőelemeket ívekkel stilizálták. Egy ismeretlen lelőhelyről származó csészének⁴⁶ arabeszkkel kombinált szabályos sejtíszes oldala mellett, rozettás köldökére fekvő szarvasszobrocskát szegeztek. Hasonló díszítményű edényt ívelt oldalú méhsejtekkkel is ismerünk.⁴⁷ A köldökre szerelt szobrocška feje hiányzik. Pereme körül ósláv felirat fut (76. ábra 4).⁴⁸

Igen hasonló egy másik ezüstcsésze is,⁴⁹ amelynek arabeszkdíszes köldöke közepén kis nyolcszirmú rozettában szeglyük jelzi, hogy eredetileg állatszobrocška lehetett rajta. Pereme körül ósláv felirat olvasható (76. ábra 3).⁵⁰ Hasonló díszítőelemekből összetett övet figyelhetünk meg egy olyan ezüstcsészén is, amelyre eredetileg öntött köldököt szereltek,⁵¹ fenekén életfa két oldalán pávát ábrázoltak.⁵²

Ebbe a csoportba sorolunk még két egymáshoz igen hasonló csészét is. Mindkettőnek csillagos köldöke van. Az egyik arabeszkdíszszel,⁵³ míg a másikon Szt. Miklós vésett mellképével találkozunk, a perem körüli ósláv felirattól pedig megtudjuk, hogy szófiai mester 1578. évi készítménye (78. ábra).⁵⁴

³⁹ Ltsz. 56/1891. 8. Á: 13,5 cm.

⁴⁰ FA 15 (1963) 31. ábra, XI. t. 2.

⁴¹ Uo. 28. ábra, X. t. 1.

⁴² Arabeszk stilizált sejtíszek a tárgyalt ötvösemlékeknél két évszázaddal korábbi épületeken sem ritkák. Így pl. a granadai Alhambra „oroszlán udvarának” pavilonján. *Toprak, B.*, Sanat tarihi. (Istanbul 1963) 44.; *Vö. Kühnel, E.*, Maurische Kunst. (Berlin 1924) 39. t.

⁴³ FA 15 (1963) XIX. t. 3, XIX. t. 2. Ltsz. nélkül, ismeretlen lelőhelyről.

⁴⁴ BRM ltsz. 836. FA 15 (1963) XIX. t. 8.

⁴⁵ BRM ltsz. 838.

⁴⁶ BRM ltsz. 1307. FA 15 (1963) XIX. t. 6.

⁴⁷ BRM ltsz. 425. Ismeretlen lelőhelyről.

⁴⁸ Fordítása: Ezt a csészét Szelim cár szultán idejében 7077 (= 1569) évben verték, hogy Isten és minden szent dicsőségére igyanak belőle. Dicsőség Istenünknek!

⁴⁹ BRM ltsz. 800. Ismeretlen lelőhelyről. FA 15 (1963) XIV. t. 2.

⁵⁰ Fordítása: Szelim cár idejében (készült), hogy igyanak belőle Szent Tódor templomában Isten és a Szeplőtelen dicsőségére. Ámen.

⁵¹ BRM ltsz. 475. Ismeretlen lelőhelyről.

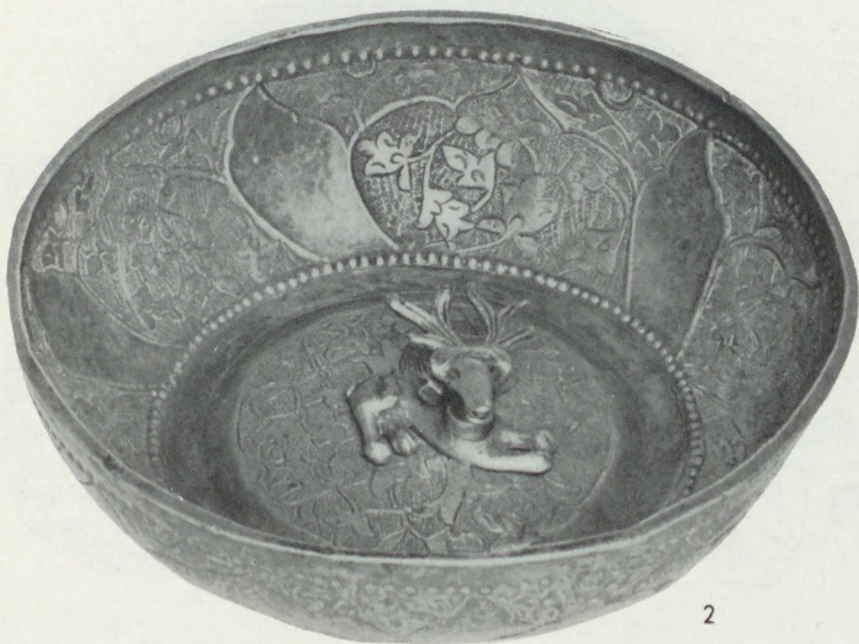
⁵² FA 15 (1963) 37. ábra.

⁵³ BRM ltsz. és lh. nélkül. FA 15 (1963) XIX. t. 7.

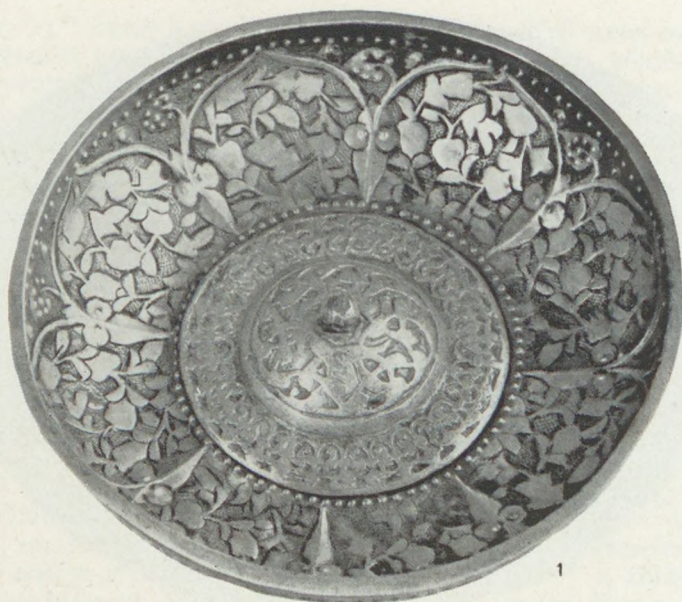
⁵⁴ BRM ltsz. és lh. nélkül. *Filov, B.*, Izv. na Balg. Arh. Dvo 3 (1912—1913) 256; *Protič, A.*, Balgarija 1000 godini. (Szófia 1930) 403., 307. ábra.

1

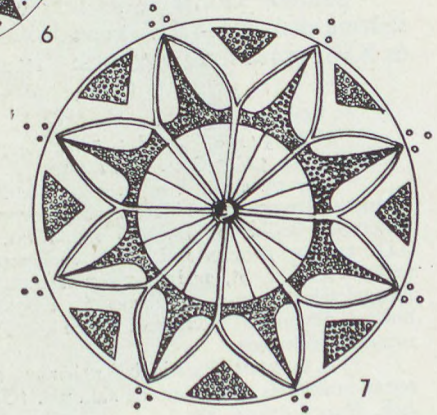
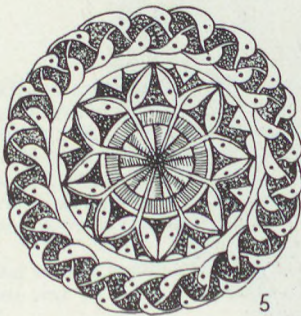
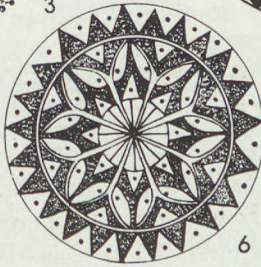
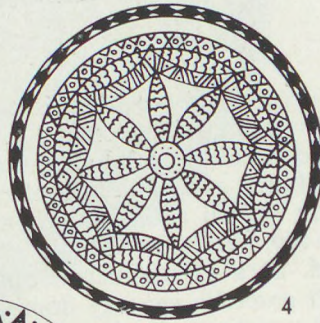
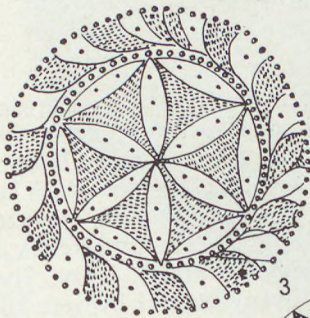
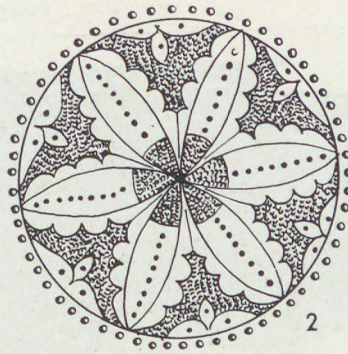
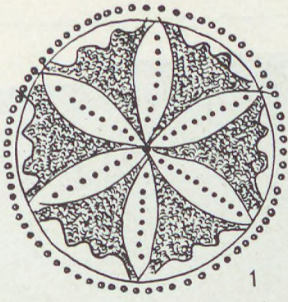
2

1

2

66. ábra

67. ábra

Egy ezüstcsésze oldalát egészen egyszerű díszítmény fedi: gyöngysorokkal határolt sávokban hullámvonallal keretelt sima és rücskölt mezők (69. ábra 1).⁵⁵ Jellegzetesebb köldökének hatszirmú rozettadísz (66. ábra 1). Hasonló rozettadísz (66. ábra 2) a makói lelet csészéjének⁵⁶ köldökéről ismerünk. A kettő közötti különbséget utóbbi rozetta szirmainak karéjos, falevélszerű kiképzése jelenti. A fentebb (69. ábra 2) bemutatott 56/1891.8. ltsz. csésze köldökének hasonló rozettája (66. ábra 3) szirmainak csúcsait ívekkel kötötték össze. Ilyen ívekkel összekötött rozettája van egy domborított növényfüzérrel övezett köldökű csészének⁵⁷ is, amelynek érdekessége még az is, hogy nagyméretű zsinórkeretelésű köldökét nagyobb és kisebb kettős ívek csillagszerűen veszik körül. Az edény oldalát keskenyebb függőleges sima sávok és szélesebb, domborított kiterjesztett szárnyú madár alakjával kitöltött mezők képezik. Hasonló rozettát figyelhetünk meg a 13/1913. ltsz. domborított állatalakos csésze (68. ábra 1) köldökén, amelyet forgatható fejű kos szobrocskájával is kombináltak.

Számos szófiai emléken⁵⁸ is megtalálható ez a rozettatípus, amely keleti származású, XI–XII. századi balkáni agyagművészeti emlékeken (66. ábra 4)⁵⁹ és XVI. századi ún. sgraffito-díszes török talpas tálakon is gyakori.⁶⁰

⁵⁵ Ltsz. 55. 447. C.

⁵⁶ FA 15 (1963) XIII. t. 1.

⁵⁷ Ltsz. 52/1908. 2. Á: 11,4 cm.

⁵⁸ Így pl. a BRM egyik ltsz. nélküli, ismeretlen lelőhelyű csészéjének függőleges bordákkal osztott arabeszkos oldalú, egy Pirdop környékéről származó 1764. ltsz. csavart számárhátíves oldalú, ismeretlen lelőhelyről hasonló oldaldíszű, fekvő szarvasszobrocskával is ellátott [FA 15 (1963) XIX. t. 4], az ismeretlen lelőhelyű, méhsejtes oldalú, fekvő szarvasszobrocskával is díszített [FA 15 (1963) XIX. t. 6], az ismeretlen lelőhelyről származó, 425. ltsz. méhsejtdíszes, ósláv feliratos, szeggel felerősített állatszobrocskás, a Belogradcsik kerületi Rebrovoból származó 835. ltsz., domborított állatalakos oldaldíszű csésze köldökén, mely utóbbira szögletes fejű szeggel fekvő kosszobrocskát erősítettek.

⁵⁹ A bulgáriai Patleinából származó agyagtál díszítése. Grabar, A., Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique. (Oxford 1928) 38., Vö. Goszpodinov, Jur. Sz., Izv. Balg. Arh. Dvo 4 (1914) 88.

⁶⁰ Szép példányokat ismerünk legutóbbi évek feltárásaiból. Így pl. a kaposvári vár területén 1961-ben előkerült kitűnő kidolgozású talpastálnak külsején és belsejében szép rozettadíszű látunk (ltsz. 61. 134.1). Hasonló emlék került elő a visegrádi Alsóvár 26. gödrében 1962-ben (ltsz. A. V. 62/6—7. 26. g).

1

2

Egy másik rozettatípus nyolc szirmát nyílt kelyhű tulipánokkal kombinálták. Az ilyen csoportba tartozó, fentebb tárgyalt 55. 445. C. ltsz. csésze (64. ábra 1) köldökét félpalmetta-füzér övezi (66. ábra 5). Hasonló dísz veszi körül az edény szájnnyílását (66. ábra 5) is.⁶¹ Nyílt kelyhű tulipánokkal kombinált rozetta (66. ábra 6) található egy keresztúri⁶² és egy Kolozsvár környéki ezüstcsésze⁶³ köldökén (66. ábra 7).

A fenti edények bemutatása után, tőlük stílusilag eltérő, azonban a hódoltság kori balkáni ötvösségben velük legalább azonos szerepet játszó emlékekre térünk át. Ezek között a csészek között is azonban igen gyakran találkozunk olyan példányokkal, amelyekben részben a fentebb bemutatott emlékek díszítőelemei is kimutathatók.

A Magyar Nemzeti Múzeumnak ezek az ezüstcsészéi finom díszítményük mellett azért is jelentősek, mert ebben az emlékcsoportban találjuk meg — a rendeltetésükre is utaló — ósláv feliratú példányokat. Ez a körülmény megtéveszthetne bennünket s felületlen szemlélettel hajlanánk arra, hogy az egyházi rendeltetésű csészéket kizárólag ebben az emlékcsoportban keressük, ha nem ismernénk a Bolgár Régészeti Múzeum teljesen elütő díszítő jellegű, hasonló rendeltetésű, fentebb⁶⁴ bemutatott csészéit.

Az egyik ezüstcsészén (65. ábra 2 ; 67. ábra)⁶⁵ finom levélrajzzal díszített alapon számárhátív-fülkés osztásban madarak, szíren és stilizált griffszerű madár domborított alakja figyelhető meg. Szájpereme (77. ábra 1), valamint arabeszkos köldöke körül ósláv feliratszalg fut (77. ábra 2).⁶⁶

Egy másik edény (68. ábra 2)⁶⁷ csillagszerűen kiképzett köldökén domborított sárkányt, oldalán számárhátíves fülkeosztásban — az előbbi műtárgyhoz hasonlóan — finom levélrajzzal díszített alapon 12 különböző domborított állatalakot látunk. A szájperem alatti részen, külsején kezdetleges kivitelű rövid felirat húzódik (75. ábra 2).⁶⁸

Nyolc domborított madárral díszített számárhátíves fülkeosztású csészét, ívvel összekötött csúcsú, satírozott rozettás köldökére szegelt fekvő kosszobrocskával is ismerünk (68. ábra 1).⁶⁹

Az ezen emlékcsoportba tartozó két következő edényt szentek mellképe díszíti. Az egyiknek (73. ábra 1)⁷⁰ a köldökén Szt. János evangélistát említő rövid ósláv feliratszallaggal (76. ábra 2) keretelve, ülő glóriás szent látható, oldalának

⁶¹ Nagyon hasonló ehhez egy istanbuli falicsempe borítás alsó és felső szélén húzódó keret. Bemutatja és XVI—XVII. századra keltezi: *Toprak, B.*, i. m. 167.

⁶² FA 15 (1963) XII. t. 1.

⁶³ Uo. XVI. t. 1.

⁶⁴ L. a 43—50. jegyzeteket.

⁶⁵ Ltsz. 36/1929. Á: 16,5 cm.

⁶⁶ A szájperem körüli felirat (77. ábra 1) fordítása: Ezt a csészét Ilijanci ötvös 7082 (= 1574) évben, Szelim cár idejében verte. Irgalmaz nekem legfelségebb Isten! — A köldök körüli feliratot (77. ábra 2) „A magyar történeti ötvösmű kiállítás lajstroma” (Bpest é. n.) II. terem 148: „Isten, az ige, testben megjelent az emberi nemnek. Amen.” fordításban közli.

⁶⁷ Ltsz. 16/1920. Á: 13,5 cm.

⁶⁸ Fordítása: Ezt a csészét Knežević Jovan pap részére vásárolták. (A felirat elején levő számjegy valószínűleg nem évszám.) A felirat nyilvánvalóan a csésze egyházi használatára utal.

⁶⁹ Ltsz. 13/1913. Á: 13,7 cm. Köldökének díszítése a 66. ábra 3-on bemutatottal szinte teljesen azonos.

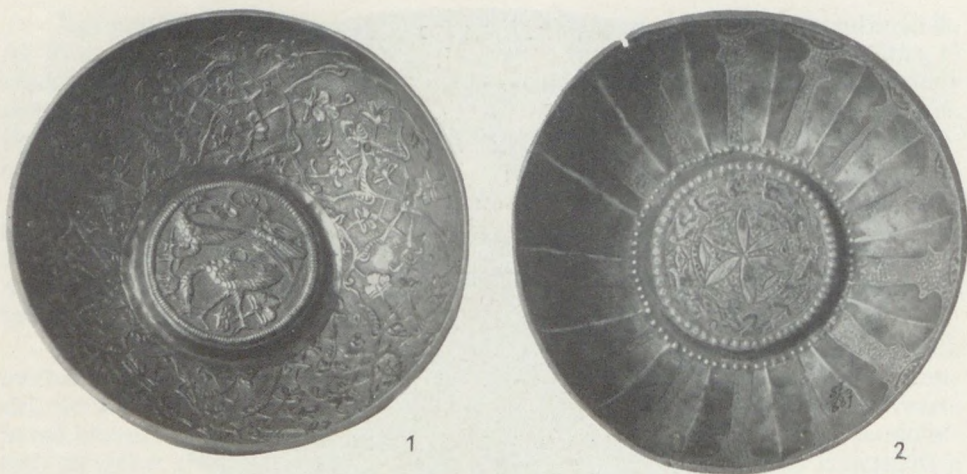
⁷⁰ Ltsz. 57/1911. I. Á: 14,8 cm.

1

2

70. ábra

széles övében köridomba foglaltan, hat domborított ülő glóriás szent mellképe foglal helyet, finoman domborított virág-, levél- és indadísz között. Széle körül ósláv feliratszalag húzódik (76. ábra 1).⁷¹ Egy másik csésze (73. ábra 2)⁷² erősen domborított díszítésével mutat az előbbitől eltérést. Oldalán tojásdad mezőben hat szent levéldísszel keretelt mellképe, köldökén lovas, pajzsos, lándzsás sárkányölő Szt. György turbánszerű fejfedővel látható.

A legutóbb bemutatott öt csészeből álló csoport edényeihez hasonló számos csészét találunk a szófiai Bolgár Régészeti Múzeumban. Ebben a népes emlékcsoportban azonban mindössze egy feliratos edény van. Ennek a csészének⁷³ az oldalát számárhátíves fülkében hat gázlómadár domborított képe díszíti (74. ábra). Eredetileg öntött köldöke lehetett. Pereme körül ósláv felirat látható (75. ábra 3).⁷⁴

A többi szófiai csésze igen változatos díszítményű oldalán a domborított állatalakok vagy számárhátíves keretelésben,⁷⁵ vagy köridombban⁷⁶ foglalnak helyet, köldökük díszítése vagy egyszerű cizellált arabeszk,⁷⁷ vagy finom növényi rajzos,

⁷¹ Fordítása: Ezt a 7100 (= 1592) évben vert csészét azért vették meg, hogy Isten, a Szeplőtelen és valamennyi szent dicsőségére igyanak belőle. Amen.

⁷² Ltsz. Jank. 182. Á: 12,8 cm.

⁷³ BRM ltsz. nélkül, ismeretlen lelőhelyről.

⁷⁴ Fordítása: Szelim cár idejében (készült), hogy Szent Tódor templomában Isten és a Szeplőtelen dicsőségére igyanak belőle. Amen. 707... A feliraton az utolsó számjegy hibás írása miatt a csészét csak ötéves időhatáron belül, 7074–7079 (= 1566–1571) évek közé keltezhetjük. — Megjegyezzük, hogy a „Szeplőtelen” fogalmát jelölő „Prečist” a fentebb közölt, 800. ltsz. csésze feliratához hasonlóan, itt is helytelen írással szerepel.

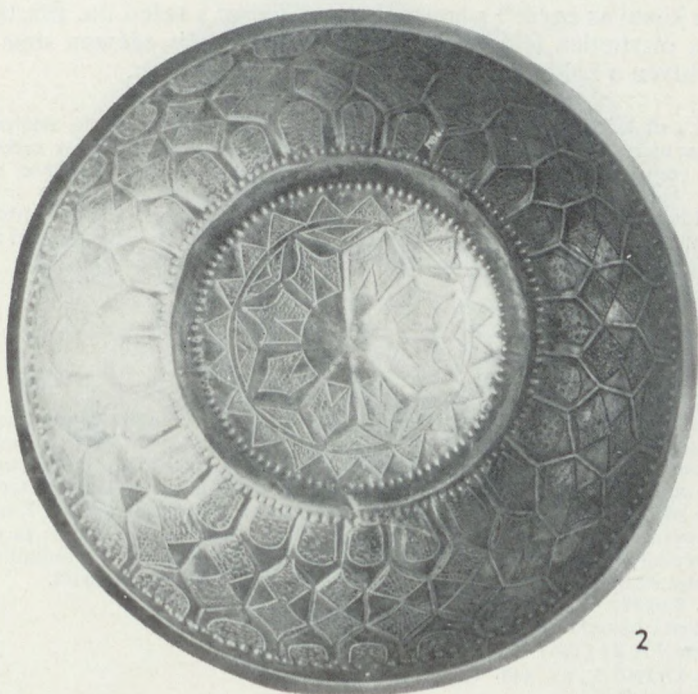
⁷⁵ BRM ltsz. 33. Lh: Csipren (Belogradcsik ker.); ltsz. 835. Lh: Rebrovo (Belogradcsik ker.); ltsz. 750, 873, 971, 973. Ismeretlen lh; 3 db ltsz. nélküli csésze, ismeretlen lh.

⁷⁶ BRM ltsz. 685, 980. Ismeretlen lh; 3 db ltsz. nélküli csésze, ismeretlen lh.

⁷⁷ BRM ltsz. 750.

1

2

71. ábra

illetőleg arabeszkos alapon domborított állatalakok,⁷⁸ vagy hasonló technikával és háttérrel domborított szent képe.⁷⁹

Ebben a csoportban megtaláljuk a szeggel rögzített zsinórkeretelésű növénydiszes öntött domború köldököt,⁸⁰ valamint hasonló lapos köldökön elhelyezett négy öntött galambszobrocskát is.⁸¹ Másik edényen kosszobrocska hatszirmú rozettás lapos köldökön fekszik.⁸² Van olyan csésze is, amelynek domborított, gerezdelt köldökön szeglyuk jelzi, hogy eredetileg állatszobrocskát szegecseltek rá.⁸³

Szófiai múzeumi gyűjteményben két egymáshoz hasonló ezüstcsésze érdemel még figyelmet. Mindkettőnek az oldalán számarhátíves fülkékben a 12 apostol domborított alakja látható. Az egyiknek⁸⁴ kissé kiemelt köldökét Krisztus álló alakjával díszítették, a másiknak⁸⁵ domború köldökére hosszú szeggel öntött galambszobrocskát erősítettek.⁸⁶

A fent tárgyalt edénytípusoktól eltér egy ezüstcsésze (70. ábra 2),⁸⁷ amelyen a keskeny sima számarhátíves mezőket csupán függőleges borda tagolja. Az ívek közötti alap egyszerű pontdiszes. Gyöngysor és vésett tulipánszerű füzérdíszes keretelésű köldökön ívekkel összekötött hatszirmú rozetta van.⁸⁸

A Magyar Nemzeti Múzeum néhány díszítetlen csészéjéről csupán azért emlékezünk meg, mert formailag igen közel áll a keleti ún. šifa tasí-hoz.⁸⁹

Ebbe a csoportba ezüst- és bronzkészítmények tartoznak. Előbbiek közül háromnál⁹⁰ a köldök is teljesen sima, enyhén domborodó; egynél pedig a lapos sima köldököt hasonló kisebb félidomok csillagszerűen veszik körül.⁹¹ — A két bronzcsésze közül az egyik⁹² a leginkább emlékeztet a keleti ún. šifa tasí-ra, erősen kiemelt, díszítetlen félgömbös köldökével, oldala is egészen sima. A másiknak⁹³ ugyanilyen a köldöke, de belsejében oldala gerezdelt.

⁷⁸ BRM 4 db ltsz. nélküli, ismeretlen lh. csésze; BRM 973 ltsz. csésze, amelynek köldökén vágatós szarvast marcangoló párducokat látunk; a várnai Régészeti Múzeum ltsz. nélküli ismeretlen lh. csészéjén számarhátíves fülkeosztásban domborított madarakat, a köldökön ugró szarvast ábrázoltak.

⁷⁹ BRM ltsz. nélküli, ismeretlen lh. csésze. Érdekessége, hogy mind a számarhátíves fülkékben elhelyezett állatok alatti, mind a köldökön látható szárnyas szent vállai melletti teret *arabeszk*-ekkel töltötték ki. (A szárnyakon Szt. Miklós ósláv feliratos neve olvasható.)

⁸⁰ BRM ltsz. 971. Ismeretlen lh.

⁸¹ BRM ltsz. 33. Lh: Csupren (Belogradcsik ker.)

⁸² BRM ltsz. 835. Lh: Rebrovo (Belogradcsik ker.)

⁸³ BRM ltsz. 873. Ismeretlen lh.

⁸⁴ BRM ltsz. 2520. Ismeretlen lh.

⁸⁵ BRM ltsz. 570. Ismeretlen lh.

⁸⁶ A fentebb ismertetett csillagszerűen kiképzett köldökű, valamint kerek mezőbe elhelyezett domborított állat- és növénydiszes csészékhez a *Kunst der Spätantike im Mittelmeerraum. Berlin Kaiser Friedrich Museum* (22. August bis 30. September 1939) kiállítási katalógus 33. tábláján találunk szép párhuzamot. A csésze csillagszerűen kiképzett köldökén két domborított sárkány látható. Oldalán két pontsor között 12 kerek mezőre osztott övet figyelhetünk meg. E mezőkben lépő madár vagy szarvas domborított alakja stilizált tobozszerű virággal váltakozik. Á: 14,3 cm. A katalógus koraközépkori emlékként ismerteti, bár stílus és technika tekintetében semmiben sem tér el a magyarországi és bulgáriai gyűjteményekből ismert XVI. századi emlékektől.

⁸⁷ Ltsz. 87/1887. Á: 12 cm.

⁸⁸ A rozetta hasonló a 66. ábra 3-on bemutatotthoz.

⁸⁹ L. erre FA 15 (1963) 100.

⁹⁰ Ltsz. 17/1903.5; 55. 443. C; 36/1887.2.

⁹¹ Ltsz. 55. 444. C.

⁹² Ltsz. 108/1912. 91.

⁹³ Ltsz. 108/1912.92.

A šifa tasik használatának szokásával rokon hagyományra hívja fel Zeki Oral a figyelmet.⁹⁴ A konyai „Yeşil kübbeli camii”-ban őrzött XIV. század első harmadából származó, gyönyörű tausirozással díszített, magas talpon álló „Nisan tası” nevű fedeles tálban áprilisi esővizet tartottak.⁹⁵ Az áprilisi esővizet ui. a mevleviek is termékenyítő hatásának tartották, kolostorukban nagy tárlókban gyűjtötték és fölötte imát olvasva megáldották. A konyai Nisan tası vizét — a šifa tasıkéhoz hasonlóan — oltalmazó erővel ruházta fel a hagyomány, amely szerint nemcsak embereket óv meg gondjaiktól-bajaiktól, betegségtől és szemveréstől, de az általa való meghintés után a szántóföld is termékenyebbé válik.

Beszélnünk kell még négy ezüstcsészéről, amelynek fényképnegatívját a Magyar Nemzeti Múzeum középkori gyűjteményében találtam (71. ábra 1—2; 72. ábra 1—2). Az emlék a feljegyzésben — közelebbi lelőköriülmény megjelölése nélkül — mint szentbenedeki (Erdély) leletegyüttes szerepel, amelyet 1935-ben vételre kínáltak a múzeumnak. Az állítólagos leletegyüttes érdekessége, hogy két mértani és két növénydíszes edény képezi. A mértani díszesek közül az egyiknek (71. ábra 1) az oldalát háromszögek, pont és rovátka, köldökét virágsziromszerűen stilizált hatágú rozetta fedi, a másiknak (71. ábra 2) az oldalát viszont méhsejtszerű öv, köldökét nyolcágú csillag díszíti. A két arabeszk edény közül az egyiknek (72. ábra 1) az oldalán hajlott szamarhátíves, arabeszkekkel kitöltött mezők ismétlődnek. A mezők között bordás levéldísz figyelhető meg; köldökén központi virág körül indadíszes arabeszkek csoportosulnak.⁹⁶ A negyedik csésze (72. ábra 2) érdekessége, hogy arabeszkdíszes oldalán és négyszirmú rozettaszerű köldökén a földíszítményt tulipánok képezik. Köldökét szögletesre csiszolt fejű szeg díszíti.

A Magyar Nemzeti Múzeum hódoltság kori ezüstcsészéinek értékelésénél nagy segítséget nyújtottak a szófiai Bolgár Régészeti Múzeum hasonló emlékei.

A két anyag összehasonlításánál láttuk, hogy egyes emlékcsoportokon belül bizonyos díszítőelemek többnyire együtt jelentkeznek. Pl. perem körüli félkörív sorral lezárt függőleges keskeny mezőkre osztott oldalú csészék arabeszk köldökére szögletesre csiszolt fejű szeggel felerősített növénydíszes aranyozott öntött lemez kerül,⁹⁷ vagy pl. szamarhátíves fülkeosztású, domborított állatalakokkal díszített csésze ívekkel összekötött csúcsú hatszirmú rozettás köldökére szerelt fekvő kosszobrocskája⁹⁸ stb. Azt is láttuk azonban, hogy a legtöbb esetben különféle díszítőelemek gazdag kombinációja figyelhető meg a csészéken.

A XV. századi oszmán birodalom fővárosában, Konstantinápolyban, a törökök mellett főként örmény és perzsa ötvösök működtek. Az iparnak már ez a körülmény is kedvezett: díszítmények és formák nagy gazdagságát idézte elő. Ezen felül — az állandó érintkezés következtében — már a hódoltság első évszázadában gyümölcsöző kölcsönhatás indult meg a görög, bolgár és délszláv iparral is.

⁹⁴ Oral, M. Z., Hazret-i Mevlâna dergâhindaki şaheserlerden Nisan tası. (Ankara 1954) 1.

⁹⁵ Innen nyerte elnevezését: „áprilisi tál”.

⁹⁶ Díszítése hasonlít a FA 15 (1963) XIII. t. 2. és XV. t. 1—2-n bemutatott csészééhez. A XIII. t. 2-n közölt csésze köldökére fekvő szarvas, a XV. t. 2-n ismertetett edény köldökére (hiányzó feje miatt) ismeretlen állat szobrocskáját szerelték.

⁹⁷ 11. ábra. Ltsz. 4/1889.1. — FA 15 (1963) XIX. t. 1., BRM ltsz. 2912.

⁹⁸ 27. ábra. Ltsz. 13/1913. — BRM ltsz. 835.

73. ábra

74. ábra

Később Erdélynek Törökországgal való közvetlen kapcsolatairól is tudunk: Rákóczi György fejedelemnek Konstantinápolyból hozatott udvari ötvöse volt gyulafehérvári székhelyén.⁹⁹

A hódoltság alatt a Balkánon kialakult ötvösség Budára is eljutott.¹⁰⁰ Régi iratokban név szerint fel vannak sorolva azok az ötvösök, akik még Úszkúbben, Pozsegán, Belgrádban születtek, itt is tanultak a magyarországi török hódoltság végén, majd felszabadulásuk után Budán mint mesterek dolgoztak.¹⁰¹

A hódolt területeken a török ötvösségnek — a huzamos együttélés eredményeként — balkánival való összeötvöződése ismeretében, a bemutatott emlékek között tiszta török készítményt hiába keresnénk.¹⁰²

A csészék vizsgálata közben azt is megfigyelhettük, hogy a különböző emlékcsoportok sem korukat, sem pedig rendeltetésüket¹⁰³ illetően nem különülnek el élesen egymástól; készítőjüket sem kereshetnénk sikerrel különböző nemzeti-ségű mesterek között.

A csészék rendeltetésének vizsgálatánál, valamint kormeghatározásánál a

⁹⁹ Ballagi A., Arch. Ért. 3 (1884) 246—247. Az „ötvöskönyv” a főnyerbe öntés módjáról szóló leírásában közli, hogy „az török ötvöstül láttam Gyula-Fejérvárott létemben”.

¹⁰⁰ Horváth Henrik szerint a hódoltságkor egész időtartama alatt virágzó ötvösművészettel számolhatunk itt. Horváth H., TBM 5 (1936) 108.

¹⁰¹ Mihalik S., Régi Pest-budai ezüstművesség. „Budapest” 2 (1946) 452—453.

¹⁰² Fentiekben ismertetett számos díszítmény mellett, egyes csészék elnagyolt, erősen domborított virágmintás öntött köldökét és annak díszes, kiemelt, rendszerint éllel kiképzett rögzítő szegét igen jellegzetes török hatásnak kell tekintenünk. Hasonló oktaéder idomokat régi török mérégsúlyok között is gyakran megfigyelhetünk.

¹⁰³ Az ezüstcsészék különféle használatára l. FA 15 (1963) 100—101.

наш. Т. М. Р. П. О. И. Н. Т. . 011.

$H\alpha = 1820$ Силоуаша) (8480680 Аа пота чованда 115156844

ⲉⲟⲩⲩⲣⲁⲓⲕⲙⲁⲁⲥⲉ ⲡⲏⲉ ⲟⲩⲥⲃⲥⲙⲁⲣⲱⲁⲛⲣⲉⲥⲗⲁⲃⲉ

БѢЖЕТЕ ПРѢДЪ НИМЪ МІЛОУЮЩІИ

75. ábra

НИКОЛА СЧАТАШКАЕТО: РОЮКУПНАПНЕ

СНОВУ СЛЪЖЕН ПРЕИСТЕИ СМ. СП. СМ. МН. Б. О.

БРАТРА СЛАВЯ ДА СЕ ПИШУ ВЕТАРУ

3

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

feliratos emlékekből kell kiindulnunk: a Magyar Nemzeti Múzeum anyagában ui. a három feliratos csésze kétséget kizáróan egyházi használatban volt. Az egyik felirat (77. ábra 1) 1574-ben kelt: így kétségtelenül az 1566—1574 között uralkodó II. Szelim szultánt említi. Egy másikon (76. ábra 1) 1592 évszámot olvasunk, tehát III. Murad (1574—1595) idejében készült. A harmadikon (75. ábra 2) nincs ugyan évszám, azonban az egyszerű felirat szövegéből a csésze templomi használata világos. Stílusa alapján pedig a XVI. századra keltezhető.

A szófiai Bolgár Régészeti Múzeum feliratos anyagában három igen finom kivitelű, stilizált méhsejt díszű és egy domborított madáralakokkal díszített csészt ismerünk. Előbbiek közül kettőt (76. ábra 4: 1569 évszámmal; 76. ábra 3: évszám nélkül), valamint az utóbbit (75. ábra 3: bizonytalan utolsó számjegyű évszámmal, azonban 1566—1571 között) II. Szelim uralkodása idejére kelteztük. Egy méhsejtes díszű csészt viszont 1578-ra (tehát már III. Murad uralkodása idejére) határozták meg és szófiai mester munkájaként említik (78. ábra).

Fentiekből egyrészt az tűnik ki, hogy különböző emlékcsoportokba tartozó csészeknek is lehetett egyházi rendeltetése,¹⁰⁴ másrészt a dolgozatban tárgyalt összes emléket nagy valószínűséggel helyezhetjük el a XVI. században.

Nem véletlen, hogy mind a Magyar Nemzeti Múzeum, mind a Bolgár Régészeti Múzeum valamennyi II. Szelim uralkodása idején készült csészejének feliratán olvashatjuk a szultán nevét, ugyanakkor, amikor a Magyar Nemzeti Múzeum és a Bolgár Régészeti Múzeum III. Murad kori csészejének a feliratából hiányzik az uralkodó neve.

A XVI. században, mint tudjuk, szokásban volt, hogy a szultánok fiatal korukban valamilyen mesterséget tanuljanak. I. Szelim (1512—1520) és Szulejmán (1520—1566) pl. az ötvös (ún. quyumġu) mesterséget választotta, céhét nagy megrendelésekkel támogatta.¹⁰⁵ Ezt a fél évszázados hagyományt ápolta Szulejmán fia, II. Szelim (1566—1574).¹⁰⁶

Az ötvösség a hódoltsági területeken II. Szelim uralkodása idején juthatott tetőpontjára és részesült a leghathatósabb támogatásban. Az ötvösműveken tehát alkotóik ekkor a Szelim név megjelölésével kétségtelenül a szultán iránti hálájuknak, tiszteletüknek igyekeztek kifejezést adni. Miután III. Murad ezt az iparágat már nem segítette olyan hathatósan, mint elődje, az ötvösök sem tekinthették patronusuknak; nevét sem vették műveikre.

A csészek azért származnak szinte kivétel nélkül a XVI. századból s a XVI—XVII. század fordulójáról, mert az oszmán birodalom XVII. századi hanyatlása, a megromlott gazdasági viszonyok, megrendelések hiánya az ötvösök működését a hódolt területeken korábban nagymértékben visszavetette, mint a birodalom fővárosában.

ifj. FEHÉR GÉZA

¹⁰⁴ Természetes azonban, hogy a felirat nélküli csészek között számos világi célra használt emlék is fennmaradt.

¹⁰⁵ Hammer, J., Constantinopolis und der Bosphoros. II. (Pest 1822) 466.

¹⁰⁶ E quyumgu céh gazdaságát és tekintélyét a XVII. században Evlija Cselebi török világutazó is magasztalja. L. Germanus Gy., Keleti Szemle 9 (1908) 105—107.

LES COUPES D'ARGENT DES TEMPS DE LA DOMINATION OTTOMANE CONSERVÉES AU MUSÉE NATIONAL HONGROIS

Dans une étude antérieure, nous avons fait déjà l'analyse stylistique des coupes d'argent d'un site connu, provenant des temps de la domination ottomane, d'une riche collection du Musée National Hongrois et nous avons établi la date de fabrication de ces pièces et l'usage auquel elles avaient servi. Nombreuses sont aussi les coupes d'argent dans cette collection, datant de la même époque, acquises soit par donation soit par achat qui, par le vrai intérêt et la variété de leurs ornements tiennent aussi une place éminente parmi les monuments de l'orfèvrerie du moyen âge finissant. L'étude de ces objets revêt donc de l'importance, car elle est indispensable aux études ultérieures de l'influence que l'orfèvrerie turque et l'art décoratif turc avaient exercée sur l'art hongrois et l'art balkanique.

Comme il est bien connu, outre les coupes à ornements florales et à arabesques au goût turc, la collection se compose non seulement de monuments ornés d'images de saints ou de figures animales relevées en bosse à inscription en vieux slave, mais les combinaisons de ces ornements sont également assez fréquentes. Et, même dans le groupe des monuments au goût turc, les coupes à ornements florale et géométrique ne se distinguent pas facilement les unes des autres.

Dans le groupe de monuments ornés à arabesques les plus voisins à l'ornementation turque, parallèlement aux pièces à ornementation ininterrompue (fig. 58/1—2, 59/1—2, 75/1, 60/2, 61, 60/1, 70/1), il y en a d'autres, dont les ornements à l'intérieur de la paroi sont séparés et répartis régulièrement par une feuille d'ornement à disposition verticale (fig. 62/1). A d'autres pièces, des arabesques ornent la paroi, répartis par des nervures dans des champs verticaux étroits (fig. 62/2). Un groupe plus nombreux se compose de coupes d'argent, dont les parois sont ornées d'arabesques à l'intérieur placés dans des champs en arc en accolade (fig. 63/2, 63/1, 65/1, 64/1, 64/2). Le fond de ces coupes est orné soit par des arabesques (fig. 63/2, 63/1, 65/1), soit par des rosaces (fig. 64/1). Le fond des coupes est orné parfois d'une statuette de cerf couché (fig. 64/2).

Il y a une coupe dans la collection archéologique du Musée National Bulgare à Sofia, dont la paroi intérieure est ornée d'arabesques, tandis que le fond porte le buste gravé de St. Nicolas, ce qui met en évidence que la coupe à ornementation au goût turc servit jadis aux fins liturgiques de l'église orthodoxe. Des pièces sont connues d'une collection d'un musée yougoslave qui étaient incontestablement en usage ecclésiastique, bien que leurs ornements soient complètement identiques à celles que portent des pièces ayant servi à des usages profanes.

Le type de pièces ornées d'une ceinture en éléments de nids d'abeille à nervures hexagonales n'est représenté dans la collection présentée par cette étude que par une seule pièce (fig. 69/2).

L'intérieur de la paroi d'une coupe d'argent est couvert d'une ornementation très simple, composée de compartiments limités par des perles formant

avec des lignes ondulées des champs alternatifs unis et ornés (fig. 69/1). Dans cette étude, nous offrons en parallèle à la rosace à six pétales du fond de cette pièce (fig. 66/1) l'ornementation semblable à la coupe d'argent de la trouvaille de Makó (fig. 66/2). Les pointes de la rosace au fond des coupes représentées dans les figures 69/2, 68/1 ont été reliées par un arc (fig. 66/3). Des rosaces semblables apparurent déjà aux XIe et XIIe siècles aux monuments de poterie d'origine orientale (fig. 66/4 ; une terrine mise au jour à Patleina, en Bulgarie), alors que cette ornementation est bien connue des coupes turques à sgrafittes de la Hongrie du XVIe siècle. Les huit pétales d'un autre type de rosace ont été combinées par des tulipes à calice ouvert (fig. 66/5—7).

La collection du Musée National Hongrois conserve cinq pièces de coupes d'argent dont le style diffère du style des pièces étudiées ci-dessus.

L'une des coupes (fig. 65/2, 67) porte une inscription en vieux slave (fig. 77/1—2). Une autre pièce, ornée également de figures animales relevées en bosse (fig. 68/2) porte audessous du bord de l'orifice une courte inscription aux caractères rudimentaires en vieux slave (fig. 75/2). Une statuette de bouc allongé a été appliquée au fond de la troisième pièce (fig. 68/1). Les deux pièces suivantes appartenant au même groupe de monuments sont ornées de bustes de saints. L'une d'elles (fig. 73/1) porte une inscription en vieux slave (fig. 76/1—2), l'autre est richement ornée en bosse.

Une coupe semblable à inscription, ornée de six échassiers relevés en bosse (fig. 74, 75/3) est connue de la collection archéologique du Musée National Bulgare.

L'une des coupes (fig. 70/2) conservées au Musée National Hongrois ne diffère que par son ornementation simple des types de coupes étudiés ci-dessus.

Et, pour terminer, mention doit être faite encore de l'ensemble de trouvailles de Szentbenedek (Transylvanie) (fig. 71/1—2, 72/1—2) offert en 1935, à titre onéreux, au Musée et se composait de deux coupes à ornementation géométrique (fig. 71/1—2) et de deux autres à ornementation à plantes (fig. 72/1—2).

Dans l'étude et l'appréciation scientifique des coupes d'argent de l'époque de la domination ottomane conservées du Musée National Hongrois, les monuments semblables conservés dans la collection archéologique du Musée National Bulgare de Sofia nous ont fourni un appui considérable.

A Constantinople, capitale de l'empire ottoman au XVe siècle, outre les orfèvres turcs, des orfèvres arméniens et persans exécutèrent également leur métier. Le développement de l'artisanat était favorisé par cette circonstance, car une grande richesse des ornements et des formes en était née. En plus, grâce aux contacts permanents des orfèvres des diverses provinces, une inter-pénétration fructueuse des styles eut lieu dans le premier siècle déjà entre les artisans turcs, grecs, bulgares et yougoslaves.

Nous avons des données sur les rapports directs de la Transylvanie et de l'empire ottoman d'une époque ultérieure ; le prince Georges Rákóczi avait un orfèvre dans sa cour de Gyulafehérvár qu'il fit venir de Constantinople.

Les nouvelles formes de l'orfèvrerie développées aux Balkans sous la domination ottomane parvinrent aussi à Buda. Des documents anciens mentionnent par nom des orfèvres qui étaient nés à Uskub, Požega et Belgrade, y firent leur

apprentissage à la fin de la domination ottomane de la Hongrie, puis, après leur franchise, travaillèrent comme maîtres à Buda.

L'orfèvrerie turque et l'orfèvrerie des pays balkaniques étaient au cours de la longue coexistence amalgamées dans les territoires sous la domination du Croissant, il serait donc vain de chercher parmi les monuments présentés des pièces au style purement turc.

L'étude des coupes a permis de relever que les différents groupes de monuments ne se distinguent nettement ni suivant l'époque de fabrication des pièces ni suivant l'usage auquel les pièces étaient destinées, les recherches pour établir la nationalité de leur maître resterait probablement sans résultat.

Lorsque nous étudions l'usage auquel ces coupes ont servi et nous essayons d'établir la date de fabrication de ces pièces, le plus utile semble être l'étude des monuments à inscription: dans la matière archéologique du Musée National Hongrois nous avons trois coupes à inscription qui étaient incontestablement en usage ecclésiastique. L'une des inscriptions (fig. 77/1) date de 1574, elle fait mention du sultan Sélim II qui régnait entre 1566—1574. Une autre inscription (fig. 76/1) porte la date de 1592, la pièce était donc fabriquée sous le règne du sultan Mourad III (1574—1595). La troisième pièce (fig. 75/2) ne porte pas de date, cependant le texte de l'inscription simple révèle l'usage ecclésiastique de la coupe. D'après le style, la date de la fabrication de la pièce peut être située au XVIe siècle.

Nous connaissons de la collection archéologique du Musée National Bulgare à Sofia trois coupes ornées de nid d'abeille stylisé, d'une très belle finition, et une autre pièce ornée de figures animales. La date de fabrication de deux des trois premières (fig. 76/4 avec date 1569; fig. 76/3 sans date) de même que de la dernière (fig. 75/3 avec la date dont le dernier chiffre est indéchiffrable, donc entre les dates 1566—1571) peut être située au règne du sultan Sélim II. La date de fabrication d'une coupe à ornementation à nid d'abeille (fig. 78) a été située par contre à 1578, donc elle a été mise aux temps du règne du sultan Mourad III et la pièce a été mentionnée comme un ouvrage d'un maître de Sofia.

Des considérations précédentes il devient évident d'une part que les coupes appartenant à différents groupes de monuments auraient pu servir aussi aux cérémonies du culte, d'autre part il y a de grandes probabilités que la date de fabrication de tous les monuments peut être située au XVIe siècle.

Ce n'est pas l'oeuvre du hasard que chaque coupe fabriquée sous le règne du sultan Sélim II de la collection du Musée National Hongrois et de la collection archéologique du Musée National Bulgare porte dans l'inscription le nom du sultan et que le nom du souverain ne se retrouve plus aux coupes datant de l'époque de Mourad III.

Comme il est bien connu, il y avait un usage au XVIe siècle qui voulait que les jeunes sultans apprissent un métier. Le sultan Sélim I (1512—1520) et son fils, Soliman (1520—1566) choisirent l'orfèvrerie (quyumğuluk), favorisèrent l'essor de la corporation des orfèvres par des commandes importantes. Cette tradition qui se maintint pendant 50 ans, fut cultivée par Sélim II (1566—1574) fils de Soliman.

L'orfèvrerie devait parvenir au sommet de sa prospérité sous le règne de Sélim II dans les territoires sous la domination du Croissant, ce fut à cette

époque qu'elle reçut l'encouragement le plus efficace. Les orfèvres eurent donc sans doute l'intention de marquer leur gratitude et hommage au sultan en gravant l'inscription du nom Sélim à leurs pièces. Comme le sultan Mourad III cessa de favoriser cette corporation d'une manière tellement efficace que ses prédécesseurs, il ne fut plus considéré par les orfèvres comme leur patron, son nom ne fut plus gravé aux ouvrages d'orfèvrerie.

Les coupes datent, à peu d'exception près, du XVIe siècle et du tournant des XVIe—XVIIe siècles, car l'activité des orfèvres subit ensuite un déclin considérable dans les territoires sous la domination ottomane, dont les causes sont à chercher dans la décadence de l'empire ottoman au XVIIe siècle, dans les conditions de vie défavorables et le manque de commandes qui en résultaient. La fin de l'époque de prospérité s'annonça plus tôt dans ces territoires que dans la capitale de l'empire.

A POZSONYI GARASOK

1623—1624

Közép-Európa gazdasági életében súlyos megrázkódtatást idézett elő a XVII. sz. elején az a nagyarányú pénzrontási folyamat, mely Németország és Ausztria területén viharzott át és amelyet „Kipper und Wipper” korszak néven ismer a pénztörténeti, illetve gazdaságtörténeti irodalom.

Nem kívánunk ezúttal e pénzrontással részletesen foglalkozni, elég gazdag irodalommal rendelkezik,¹ csak röviden kíséreljük meg felvázolni az inflációs folyamat lezajlását, melynek aránylag enyhébb lefolyású, de szerves részét képezték az egykorú magyarországi pénzrontási tünetek is. Ennek a pénzrontásnak a gyökere voltaképpen az 1559-i birodalmi pénzverési rendeletben kereshető, amelyik rendet teremtett ugyan a pénzverés terén, de az ezüst árát igen alacsonyra szabta. Ennek következtében a váltópénzek ligája túl magas lett és a veretésük nem járt haszonnal. A fellépő aprópénzhiány oda vezetett, hogy 1584-től kezdve mind gyakrabban kezdték a tallérokat rézzel keverve aprópénzzé felverni, aminek eredménye természetesen a tallérok értékének emelkedése lett. Az 1618-ban megindult harmincéves háború következményeként minden korlát megszűnt és gátlás nélkül terjedt el a silány pénzek veretése, ami az infláció minden káros kísérő jelenségét maga után vonta. Németországban 1622-ben kezdték el a Kipper-pénz beváltását. Ausztriában valamivel később indult el a pénzrontás, viszont tovább is tartott, minthogy csak az 1623. júl. 3-i császári rendelet tiltotta el a „könnyű pénzek” további veretését. Az osztrák fennhatóság alatt álló területeken a pénzügyi természetű bajok főforrása az volt, hogy a császár a tartományi verdéket magánbérloknek engedte át, akik természetesen kíméletlenül minél nagyobb hasznot igyekeztek húzni a legrövidebb idő alatt a pénzverésből.

Az osztrák tartományokkal szoros kapcsolatban álló magyar gazdasági élet sem kerülhette el az infláció káros hatását, noha megállapítható, hogy Magyarországon a pénzrontás lényegesen kisebb arányú volt. Nálunk a pénzláb csökkentése csak az aprópénzek ligájára terjedt ki és itt sem vált annyira elfajulttá, mint a német területeken. Magyarországon voltaképpen 1619 elején indult el a pénzhígítás, amikor a febr. 24-i királyi rendelet a korábbi 6 latosról 5 latosra csökkentette a körmöci denárok finomságát, de a márkánként verethető 446 db denár megtartásával. További romlás Bethlen Gábor idején következett, amikor 1622. okt. 24-én Körmöcön már 2 1/2 latosra csökkent a finomság és a márkából 500 denár került kiverésre. Ezek a denárok és a velük egyező finomságú garasok jelentették a magyar inflációs pénzeket 1622. X. 24.—1624 vége közötti időben, amikor is a soproni országgyűlés rendezte a pénzügyi viszonyokat és elrendelte, hogy a régi liga szerint 5 latos legyen az aprópénzek finomsága márkánként 500 denár veretésével.

¹ Newald, J., Die lange Münze in Oesterreich. NZ 12 (1881) 88 ff kimerítően ismerteti a pénzrontás ausztriai folyamatát.

E röviden körvonalazott inflációs időszak jellegzetes alkalmi megnyilvánulása volt a pozsonyi pénzverde felállítása és működtetése 1623—1624 években. Az itt kiverésre került pénzek (garasok és denárok) tipikus inflációs jellegű veretek voltak és a verde rövid fennállásának nyugtalan története hűségesen visszatükrözi a pénzrontási korszak minden árnyoldalát.²

A pozsonyi verde felállítása összefüggött a Kipper-pénzek veretésének megszűnésével és további működése pedig azzal a császári pátenssel, amelyik 1623. december 14-én elrendelte Ausztriában a Kipper-pénzek beváltását és erre háromhónapos határidőt tűzött ki. A beváltás azonban igen lassan haladt előre a jó pénz hiánya miatt és ezért igyekeztek egyrészt a meglévő verdék termelését fokozni, másrészt új verdék feállításával a beváltáshoz szükséges pénzmennyiséget növelni. Hogy azután a pozsonyi verde működése mégis inflációs jellegű pénzverésben végződött, az már az új verde üzembehelyezésének körülményeiből logikusan következett.

Már 1623. március 9-én császári leirat érkezett a magyar kamarához, amely említi a sok bajt, amit a garaspénz okoz, továbbá egy új pénzverde felállításának tervéről értesít, melyben a magyar denár jó ligában kerül majd kiverésre. Felszólítja a kamarát, hogy javasoljon helyet az új verde felállítására.³ Úgy látszik, hogy a kamara — bár közvetlen adatunk nincs erre nézve — Pozsony városát javasolhatta, mert május 9-én a kamarához intézett átirat már sürgeti az új pénzverde mielőbbi itteni felállítását⁴ és 1623. május 12-én II. Ferdinánd engedélyt adott a verde felállítására Mathias Fellner v. Feldegg bécsi pénzverőmester és Mathes Hueber wardein vezetése alatt. Az engedély csak azt a kikötést tette, hogy a zsidók csupán mint fémbeváltók (Auswexler oder Einlöser) szerepelhetnek, de nem mint kiadók (Verleger), mert az ilyesmi az alkotmányt sértené.⁵ Egy június 21-i császári leirat mindjárt a nyersanyagról is igyekszik gondoskodni az új pénzverde számára, utasítva a kamarát, hogy az ott levő 12 000 Frt értékű sziléziai garast, melynek forgalma az országban tiltva van, verettesse fel a pozsonyi verdében denárokká.⁶

Voltaképpen azonban csak augusztus 2-án jelent meg a pozsonyi pénzverést részletesen szabályozó császári rendelet, ami egyben az új pénzverés megindulásának a kihirdetését is jelentette. Ez kimondja, hogy a pénzt itt magasabb és jobb ligával kell verni, továbbá kétféle pénz készüljön, úgymint garas és denár. Pontosan le is írja az érmek külalakját, mondva, hogy a garas egyik oldalán a magyar címer foglaljon helyet, köriratban az uralkodó nevével és címével, a másik oldalon pedig a madonna képe szerepeljen Patrona Hungariae körirattal és az évszám fel tüntetésével. Az előlapi címer mellett két oldalt P-P betűk legyenek elhelyezve.

² A pozsonyi pénzverde megnyitására és működtetésére vonatkozó hivatalos adatokat osztrák levéltári források alapján feldolgozta Newald, J., Beiträge zur Geschichte des österreichischen Münzwesens während der Zeit von 1622—1650. (Wien 1882) c. tanulmányában. A mi feldolgozásunk ezeket az ismert részleteket egészíti ki, eddig ismeretlen magyar levéltári adatokkal. Ezeket néhai Horváth Tibor Antal bocsátotta rendelkezésünkre. Ily módon a pozsonyi pénzek forgalma minden oldalról megvilágítást nyer.

³ ... statumum officinam novam rei monetariae aptam, in qua parva moneta Hung. utpote denarii in bona liga cudantur ... OL. Benignae Resolutiones.

⁴ Uo.

⁵ Newald, J., i. m. és Mitteil. d. Clubs d. Münzen- und Medaillen-Freunde in Wien. I (1890) 50.

⁶ OL. Benignae Resolutiones.

A denárok hasonló éremképekkel és feliratokkal készüljenek. A garas értéke 5 denár és a denárokból 100 darab tesz ki egy magyar forintot ősi szokás szerint.⁷

E rendelet elég részletesen beszél tehát a pozsonyi pénzekről, de két lényeges felvilágosítással mégis adós marad. Egyik az, hogy noha kiköti a pénzek jobb ligáját, de nem szabja meg ezt a nehezebb pénzlábat, amit máshonnan sem ismerünk pontosan. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy a forgalomban levő 2 1/2 latos finom körmöci aprópénzek ligájánál jobb kellett hogy legyen. Egy későbbi közvetett adat nyújt azért némi tájékoztatást erre vonatkozóan. Ugyanis 1624 novemberében a pozsonyi garasok beváltása alkalmából említi egy irat, hogy noha ezek finomsága valamivel jobb, mint a körmöci vereteké, mégis ezekből a denárokból egy márkára 50—70 darabbal megy több, mint a körmöci denárokból, minthogy az utóbbiak nehezebbek. Tehát márkánként 50—70 denár a különbség a pozsonyi veretek rovására.⁸ Másik hiány, hogy nem jelöli meg a rendelet a P-P betűk értelmét. Nyilvánvaló, hogy az egyik P Pozsony város nevének a jele, a másik P feloldása azonban nem egyértelműleg kétségtelen.

A megindult pénzverés időközben annyira előhaladt, hogy augusztus 16-án már a vereteket forgalomba lehetett bocsátani.⁹ Ezzel kapcsolatban a pozsonyi kamara e hó 19-én felkérte a szepesi kamarát, hogy az alája tartozó megyéket értesítse a Pozsonyban vert garasok és denárok forgalmáról.¹⁰ Ezt követően augusztus 25-én nádori leirat is kötelezte a megyéket az új pénz elfogadására, melyekkel a leirat szerint a császár a nagy pénzbeli zavart igyekezett orvosolni és amely veretek jobbakk mint a szomszéd országokban újonnan vert pénzek.¹¹ Úgy látszik, hogy tényleg bele is kerültek ezek az érmek a közforgalomba, mert az egyik korabeli elszámolás a többi forgalmi pénz között említi a pozsonyi vereteket is.¹²

Az egykorú források ezután egyideig hallgatnak a pozsonyi verdéről és a pozsonyi veretű pénzekről, melyek csak 1624 elején kezdenek megint szerepelni a különböző iratokban, de most már nem éppen kedvező formában. Minthogy időközben lényeges változás következett a verde vezetésében, nyilván ezzel függ össze az írott források panaszkodó hangja.

Ugyanis a verdének kincstári kezelésben történt üzemeltetése csak 1623 decemberig tartott, mert november 28-án megállapodás jött létre Balthasar Zwirner pénzverőmesterrel a bécsi, pozsonyi, morva és sziléziai verdék bérbevételére nézve, a megkötött szerződés szerint I évi időtartamra, havi 40 ezer birodalmi talér bérösszeg fizetése ellenében.¹³

Ez a Balthasar Zwirner a pénzrontási korszak jellegzetes figurája volt. 1620-ban tűnt fel először, amikor a morva felkelők szolgálatában az olmtützi pénzverdét vezette. Ezután császári szolgálatban különböző, főként sziléziai verdéket irányított, miközben Bethlen Gábor verdéit is igazgatta Oppeln—Ratibor hercegségekben. Noha különféle panaszok merültek fel működése ellen, a császár 1623-

⁷ OL. Esterházy hg. Rep. 73. f. C. n. II. et NB. — OL. Acta Publica 35.23.

⁸ Péch A., Alsó Magyarország bányamívelésének története. II. (Bp. 1887) 620. LXV. okmány.

⁹ OL. Acta Publica 31. 53.

¹⁰ OL. Szepesi Kamara Litt. f. 14. n. 135. ... super acceptatione pecuniae Hung. minutae et quinque denariorum hic Posony cusae ...

¹¹ OL. Thurzó lev. B. 1686. Protoc. p. 250.

¹² Frankl V.—Ráth K., Dallos Miklós politikai és diplomatai iratai 1618—1626. (Esztergom 1867) 113.

¹³ Newald, J., i. m.

ban mégis — mint láttuk — vele kötött szerződést a pénzverésre nézve. Károly főherceg, II. Ferdinánd testvére volt a pártfogója az udvarnál, de végül kénytelen volt ő is Zwirner elejteni, úgyhogy 1624-ben letartóztatásba is került. Szabadlára jutva tovább folytatta káros tevékenységét, előbb Sziléziában, majd végül is IV. Christian szolgálatában Dániában szerepelt utoljára. A jegye B-Z formában gyakran feltűnik a korabeli silány pénzekben, és neve összeforrott az inflációs jellegű rossz pénzek veretésével.¹⁴

A pozsonyi pénzveréssel kapcsolatban is hamarosan jelentkeztek azok a tünetek, melyek Zwirner működését általában kísérni szokták. Nemcsak a pozsonyi, hanem a többi Zwirner által bérelt verde vereteivel is kezdett baj lenni, és erre az osztrák Rende 1624 elején javaslatot tettek, hogy a pénzverés körül észlelhető zavarok miatt a császár juttassa inkább nekik a pénzverdék bérletét azonos feltételek mellett. Március 5-én a három felső rend konkrét javaslatot is nyújtott be a bécsi, pozsonyi és morva verdék bérletére nézve. Ebben a javaslatban rámutattak arra, hogy Zwirner nincs abban a helyzetben, hogy a rossz pénzt be tudná váltani, amiből következik, hogy a pagament kimegy az országból és végül sem jó, sem rossz pénz nem lesz itt található.

E beadvánnyal egyidejűleg Fellner is elítélőleg nyilatkozott Zwirner működéséről február 11-én, és hasonló kritikát gyakorolt felette a könyvelő is. Szerintük Zwirner a szerződést nem tartja be, a pagament szállítókat nem fizeti, a Kipper-pénzeket nem az előírt módon váltja be, csak Pozsonyban veret pénzt, mert ott nagyobb a haszon, minthogy a szerződés által előírt ligát nem tartja be és a megengedettnél könnyebb pénzeket veret.

Hozzájárul a panaszokhoz az is, hogy Zwirner már korábban, február 19-én a bérösszeg esedékes első részletének elengedését kérte, hivatkozva a pénzváltás körül felmerült nehézségekre. Mindez nagy megütközést keltett és az udvari kamara is március 15-én elítélőleg nyilatkozott róla.

Zwirner azonban ezúttal felül maradt, mert noha a titkos tanács március 23-án hozzájárult ahhoz, hogy a Rendeknek adják át a bérletet, mégis a császár május 12-én úgy határozott, hogy a Zwirnerrel kötött szerződés maradjon érvényben. Így tehát a Rende törekvése a pénzverési viszonyok javítása érdekében ezúttal megghiúsult.

Zwirner helyzetében megerősödve, képtelen javaslatokkal állott elő. Elsősorban azt proponálta, hogy Pozsonyban körmöci típusú pénzeket verethessen K-B jeggyel. Majd szeretett volna Oppelnben olyan magyar pénzeket veretni, mint amilyenek Körmöncön készülnek. Tehát a pénzrontási viszonyok között is valamennyire megállapodott körmöci veretek elfogadott forgalmát szeretne volna felhasználni arra, hogy a körmöci pénzek külső képének utánzásával silány pénzeit forgalomban tudja tartani. Mindezen javaslatait a kamara ugyan elvetette, de ezek az elgondolások igen jellemzőek az ő egész etikai felfogására.

Nagy feltűnést okozott Zwirner újabb kérelme, a verési illeték (Schlagschatz) elengedése érdekében. A kérés tárgyalására összehívott bizottság július 24-én beadványban fejtette ki, hogy többek között a pozsonyi verdében is bekövetkezett kedvezőtlen állapotoknak Zwirner az oka. Panaszkodtak, hogy Zwirner Oppelnben mégis veretett magyar pénzt, holott június 4-én szigorúan meg lett tiltva

¹⁴ Friedensburg, F., Sitzungsberichte d. Num. Ges. Berlin 1897. ZfN 1898 mellékletében.

ez neki. Most már úgy látszik, Károly főherceg is megvonta a történetek után a pártfogását Zwirnerától, a császár pedig végül is világosan látva a helyzetet, július 29-én elrendelte Zwirner letartóztatását és egyben az összes bérletnek tőle való elvételét. Ezzel a letartóztatással ért véget Zwirner dicstelen szereplése a pozsonyi pénzverdében.¹⁵

Zwirner működése Pozsonyban mintegy 8 hónapig tartott, de ez is elég volt a pozsonyi veretek teljes lejáratásához, amire nézve a hazai forrásokból is kellő bizonyíték áll rendelkezésre. Így már 1624. február 24-én panaszkodtak Komárom lakói a vár főkapitányához intézett kérvényükben, hogy a pozsonyi ötpénzes garast és aprópénzt Pápa felé nem fogadják el, hanem főként aranypénzt és tallért kívánnak. Úgy hírlík, hogy a szomszédos tartományokban sem fogadják el. Intézkedést kérnek arra nézve, hogy vagy mindenütt kötelező legyen ezek forgalma, vagy legyenek ők is felmentve az elfogadás kötelezettségétől.¹⁶

Ez a kérvény hangot ad annak az általános panaszkodásnak, ami azért keletkezett, mert mindenki vonakodott elfogadni az egyre kisebb és silányabb pozsonyi vereteket. Megvilágítja a helyzetet Thurzó nádornak április 6-án a körmöci kamara prefektusához intézett levele is. Ebben a nádor szövé teszi, hogy a bányavárosokban, de más helyeken is baj van a pozsonyi pénzek forgalmával. Ezért elrendeli, hogy a pozsonyi veretek forgalma ellen senki semmilyen akadályt ne gördítsen.¹⁷ A pozsonyi pénzek forgalma körül felmerült nehézségek jellemzésére még erősebb bizonyíték II. Ferdinánd április 10-én kiadott rendelete. Ez mindenki számára kötelezővé teszi, hogy a pozsonyi pénzeket, melyeket eddig jobb ligában vertek és ezután is verni fognak, elfogadják.¹⁸ Mindenesetre súlyos baj kellett hogy legyen azzal a pénzzel, amelyet veretésének elkezdése után már pár hónappal császári és nádori rendeletekkel lehetett csak forgalomban tartani. A helyzet azonban egyáltalán nem javult, és e hó 23-án a császár a kamarához intézett leiratában már felveti a kérdést, hogy mitévők legyenek a pozsonyi pénzekkel. Megtűrjék-e továbbra is ezeket az üjlíájú pénzeket, vagy veressék őket jobb ligában, illetve esetleg szüntessék meg egyáltalán a veretésüket. Erre nézve valamilyen konkrét javaslatot kér.¹⁹ Nem kevésbé jellemző a nádornak június 6-án a körmöci kamara prefektusához Pöstyénből keltezett levele, melyben kéri, hogy a bécsi békekötésre utazó bizottság tagjai részére a pozsonyi vereteket váltsa át körmöci veretű pénzekre, mert itt nincs más pénz, csak pozsonyi veret, ezt viszont Bécsben nem fogadják el.²⁰

Az összes közölt egykorú forrásokból az derül ki, hogy Zwirner igen silány pénzeket veretett Pozsonyban, melyeket csak szigorú rendeletekkel lehetett úgyahogy érvényben tartani. Noha ő a bécsi és pozsonyi verdéket együttesen bérlete, pozsonyi vereteit mégsem fogadták el Bécsben. Nyilvánvaló, hogy itt a megendettnél silányabb minőségben veretett, így ezek inflációs pénzekké váltak.

¹⁵ Newald, J., i. m.

¹⁶ Magyar Gazdaságtört. Szemle 7 (1900) 32.

¹⁷ Péch A., i. m. 616. LX. okmány.

¹⁸ ... Similiter etiam Grossos illos denariorum seu nummorum 5, prout et minutam moneam vulgo denarium appellatam et in L. Regne nostra civitate Poseniensi in meliori liga hactenus cusam et etiam in posterum cudendam, expendendam et acceptandam ... decernimus ... OL. Acta Publica fasc. I. n. 5.

¹⁹ OL. Benignae Resolutiones.

²⁰ Péch A., i. m. 616–617. LXI. okmány.

Tehát a pozsonyi pénzverés Zwirner 8 hónapos működése idején nem hogy segített volna a pénzrontási korszak nehézségeinek a megszüntetésében, hanem ellenkezőleg, hozzájárult az inflációs pénzek forgalmának megnyújtásához.

Zwirner eltávolítása új rendezést tett szükségessé, és ennek a következménye lett új szerződés kötése Fellnerrel 1624. augusztus 16-án a bécsi és pozsonyi pénzverdek bérletére nézve. A szerződés 2. pontja megengedte a verdék albérletbe adását is. Így Fellner a pozsonyi verdét Johann Joachim Edlingnek engedte át. A szerződés szerint a verést augusztus 19-én kellett elkezdni, s minthogy a Zwirner korában vert pozsonyi denárokat senki sem akarta elfogadni, meg lett engedve 5 denár értékű garasok (fünffferln) veretése. Edling kötelezve lett minden szerdán a pénzzé vert minden ezüst márka után $1\frac{1}{2}$ birodalmi tallér császári pénznyereséget (Münzüberschuss) beadni. A pozsonyi pénzverés körül felmerült nehézségek miatt azonban hamarosan szeptember 7-én már császári határozat jelent meg, amelyik elrendelte a pozsonyi verdének Körmöcre való átvitelét, de egyelőre még megengedte a pozsonyi pénzverést a jelenleg érvényes pénzláb szerint. Ugyanezen dátummal Fellnerhez is felszólítás ment, hogy Edlingnek négy hétre mondja fel a pénzverés bérletét. Ezek szerint tehát Edling pozsonyi vállalkozása körülbelül kéthónapi időre terjedt.²¹

A pozsonyi pénzek iránt megrendült bizalmat azonban már semmiféle rendelettel nem lehetett helyreállítani. Peez említi, hogy a győri császári generális a rekvirált ökrökért próbált ilyen pénzzel fizetni, de sem a lakosság, sem a harmincadosok nem akarták ezeket elfogadni.²²

A pozsonyi pénzek forgalma tehát az általános bizalmatlanság következtében megakadt, és felmerült a súlyos probléma, hogy mi legyen a kiverésre került pénztömeg további sorsa. Ez a probléma 1624 közepe óta sok gondot okozott a körmöci kamarának, mert mindenki arra törekedett, hogy a silány pozsonyi vereteket jó körmöci pénzekre váltassa át. Természetesen lehetőleg 1:1 arányban, mely követelésre jogalapot nyújtott az említett királyi és nádori rendelkezés, mely a pozsonyi pénzek elfogadását mindenki számára kötelezővé tette. Egyesek a nádor, sőt az uralkodó támogatását is igénybe vették e cél érdekében, a körmöci kamara érthető ellenkezésének legyőzésére.

Így például június 29-én a nádor saját részére kéri a körmöci alkamaragróftól 20 000 forint értékű garas és poltura pénz beváltását, melyet a király engedélyezett részére érdemei alapján. Nyilvánvaló, hogy a garasok ez esetben pozsonyi vereteket jelentenek. Szeptember 27-én a nádor a királyi biztosokhoz fordult, hogy engedélyezzék a szomszédja, Dóczy István részére 300 forintnyi pozsonyi garas beváltását. Majd október 19-én Pálffy Pálnak engedte meg a király 10 000 tallér értékű pozsonyi garas kicserélését körmöci pénzre. Ugyancsak e hó 24-én Althann Mihály grófnak 4020 forint értékű pozsonyi pénzt cseréltek be császári rendeletre. Így ment ez tovább is állandóan, és még 1625. június 11-ről is van adat arra, hogy a király Forgách Miklós részére 6000 forint pozsonyi garas beváltását engedélyezte.²³

Már 1624. július 24-én a körmöci alkamaragróf panasszal fordult a királyi biztosokhoz, hogy mindenki Körmöcre hordja felváltás végett a rossz pozsonyi

²¹ Newald, J., i. m.

²² Peez, K., Zur Geschichte unseres Geldverkehrs mit Ungarn. Monatsblatt d. Num. Ges. 11 (1918) 56–60.

²³ Péch A., i. m.

79. ábra

garasokat. A beváltási invázió szabályozása érdekében a kamarai tisztviselők november 19-én részletes felterjesztést tettek Wendenstein János főkamaragrófhoz, melyben kifejtették, hogy már eddig is 40 000 forintnál több pozsonyi garas beváltása történt meg Kőrmöcön. Egyszerű 1:1 arányú kicserélés mellett azonban a kincstár több okból is nagy kárt szenved. Ugyanis a pozsonyi pénzekből 50—70 denárral több megy a márkára, mint a körmöci pénzekből. A pozsonyi pénzek beolvasztásánál csaknem kétszer olyan nagy a fogyaték, mint a bányaezüst öntésénél. Az esztergomi érseknek minden márka után egy piset jár, a pénzverő munkásoknak pedig minden márka után 3 piset fizetés. Végül, a pénzveréshez szükséges anyagok is sokba kerülnek és ezekután pénzverési nyereség alig marad. Viszont, ha a pozsonyi pénznek a beváltása — hivatkozva a császár újabb rendeletére — márkánként 4 forintért történne, akkor a kincstár kára nélkül lehetne a beváltást lebonyolítani.²⁴

Úgy látszik, ez a javaslat a hivatkozott császári rendelet alapján érvénybe is lépett, és ilyen érték szerint folyt tovább a beváltás. Ezzel véglegesen meg is szűnt a pozsonyi pénzek forgalma, és a pozsonyi verdéről az utolsó írott emlék a verde ingóságairól 1624. szeptember 17-én készített leltár,²⁵ mely nyilván a Kőrmöcre történt átszállítás előtt került felvételre.

A rövid életű pozsonyi pénzverés történetének vázolása után hátra van még annak a megállapítása, hogy voltaképpen milyen pénzek kerültek kiverésre Pozsonyban. A pozsonyi veretek ismertető jele a verdejegy. A hivatkozott rendelet szerint a P—P betűk jelezték az itteni vereteket a verde megnyitásától kezdve. Ennélfogva az ilyen jelű pénzket mind pozsonyi eredetűeknek kell tekinteni, noha a régibb irodalomban felmerült az a feltevés, hogy ezek lehetnek a Zwirner által Sziléziában veretett magyar pénzek. Ezt a jelzést az 1623—1624. évi veretű garasokon és denárokon lehet észlelni (79. ábra 1—2, 4—5), és úgy látszik Zwirner működése idején ilyen jelzéssel készültek az összes pozsonyi veretek.

²⁴ Uo. 620—621. LXV. okmány.

²⁵ OL. Lymbus II. fasc. 22. p 277—278.

Zwirner eltávolítása után Edling rövid két hónapra terjedő tevékenysége idején a pozsonyi veretek jele kettős lilium lett, és ilyen jellel ez idő szerint 1624. évi garasok ismeretesek (79. ábra 3). Minthogy Edling rövid ideig működött Pozsonyban, a liliumos jegyű pénzek ritkák, a nyilván nem nagy méretű veretés következtében.

Mindezt összegezve kiderül, hogy Pozsonyban P—P jeggyel ismeretesek garasok és denárok 1623. és 1624. évekből, míg kettős lilium jeggyel csak garasok 1624. évszámmal.²⁶

A pozsonyi pénzekben azonban nemcsak a verdejegy különbözteti meg a Zwirner alatt és után készült vereteket, hanem az éremkép is. A P—P jegyű pénzekben ugyanis az előlapi éremkép kétrészt magyaráz, szív pajzsban az osztrák pajzs, a hátlapi éremkép pedig madonna. Ezzel szemben a kettős lilium jegyű vereteken az egyébként ugyanolyan formájú címer koronázva van, a madonna pedig mandorlában van elhelyezve. Valószínűleg már külső formában is igyekeztek megkülönböztetni az 1624 augusztus óta készült pénzeket a Zwirner idejében kiverésre került silány érmektől.

Végül, a pénzek felirata mind egyforma, és pedig az előlapi körirat rövidített formában az uralkodó címét: *Ferdinandus secundus dei gratia Romanorum imperator semper augustus Germaniae Hungariae Bohemiae rex*, tartalmazza, a hátlapon pedig: *Patrona Hungariae* körirat szerepel.

A fennmaradt pozsonyi veretű pénzeket együttesen vizsgálva valóban igen silány vereteket lehet találni közöttük, úgyhogy a kortársaknak velük szemben megnyilvánuló idegenkedése teljes mértékben indokoltnak tekinthető.

HUSZÁR LAJOS

²⁶ *Miller zu Aichholz—Loehr—Holzmair: Österreichische Münzprägung 1519—1918. összefoglaló műben a bécsi gyűjteményből említve van egy olyan garas is, 1624. évszámmal, melyen mind a P—P, mind a kettős lilium előfordul (118. old.). A bécsi gyűjteményből kapott gipszmások alapján azonban megállapítható, hogy ilyen veret nem létezik, de egyáltalán valószínűtlen lenne az ilyen különös kettős jelzés alkalmazása.*

DIE PREßBURGER GROSCHEN

1623—1624

Im ersten Viertel des XVII. Jahrhunderts hat jene Münzverschlechterung großen Umfangs, die im geldgeschichtlichen Schrifttum als Kipper- und Wipperzeit bekannt ist, schwere Erschütterungen im Wirtschaftsleben Mitteleuropas verursacht. Eine der gelegentlichen charakteristischen Manifestationen dieses Zeitalters war die Aufstellung und Betätigung der Münzstätte in Preßburg in 1623—24. Die über die Münzstätte zu Preßburg bisher bekannten Daten hat J. Newald unter Zugrundenahme von österreichischem archivalischen Quellenmaterial veröffentlicht. Die vorliegende Bearbeitung bezweckt, einzelne Daten Newalds mit aus bisher nicht bekanntem, ungarischen archivalischen Material stammenden Einzelheiten und den im Schrifttum verstreuten Daten zu ergänzen.

Die Errichtung und Tätigkeit der Münzstätte zu Preßburg hing mit der Einstellung der Prägung von leichten Münzen und der verordneten Einwechslung der Kippermünzen zusammen. Die Aufstellung der Münzstätte unter der Leitung Mathias Fellners wurde am 12. Mai 1623 von Kaiser Ferdinand II genehmigt und bereits am 2. August desselben Jahres erschien die kaiserliche Verordnung mit der ausführlichen Regelung der Preßburger Münzprägung. Daraus geht hervor, daß in der Münzstätte Groschen und Denare mit P—P Münzzeichen zu schlagen waren. Der genaue Münzfuß wurde zwar nicht angegeben, indessen wissen wir aus mittelbarer Quelle, daß von den Preßburger Denaren um 50 bis 70 Stück mehr auf die Mark gingen, als von den Kremnitzern. Die Feinheit der Preßburger war zwar höher, andererseits aber waren sie etwas leichter als die Kremnitzer Denare. Mitte August waren die Preßburger Gepräge bereits im Umlauf.

In den zeitgenössischen Quellen werden sie seit Anfang 1624 des öfteren erwähnt, allerdings nicht zu ihren Gunsten. Eine der Gründe hiefür mochte die in der Leitung der Münzstätte eingetretene Änderung gewesen sein. Am 28. November wurde nämlich mit dem Münzmeister Balthasar Zwirner ein Pachtvertrag betreffs der Münzstätten von Wien, Preßburg, Mähren und Schlesien geschlossen. Zwirner ist eine berühmte Gestalt der Epoche der Münzverschlechterung und nicht lange sollte es dauern, bis auch in Preßburg schwere Klagen gegen seine Tätigkeit laut wurden, die dazu führten, daß er am 29. Juli 1624 auf kaiserlichen Befehl verhaftet, und der Pacht verlustig erklärt wurde. Sein acht Monate dauerndes Wirtschaften genügte, um die Preßburger Gepräge völlig in Mißkredit zu bringen. Darüber geben die heimischen Quellen ausführlich Bescheid. Sie berichten über ständige Klagen in Verbindung mit den Preßburger Münzen, die niemand annehmen wollte und da halfen weder palatinische noch selbst königliche Verordnungen, die die Bevölkerung zur Annahme der Münzen zu bewegen suchten. Vielsagend ist auch jene Tatsache, daß sie nicht einmal in Wien, dessen Münzstätte ebenfalls eine Pacht Zwirners darstellte, akzeptiert wurden. Wahrscheinlich ließ Zwirner in Preßburg Münzen von noch geringerer Güte, als zulässig, prägen, welche auf diese Weise zu Inflationsmünzen wurden.

Die Entfernung Zwirners von der Münzanstalt machte eine Reorganisation notwendig. Am 16. August 1624 wurde daher ein neuer Vertrag mit Fellner

betreffs der Preßburger Münzstätte geschlossen. Da der Vertrag die Unterpachtung der Münzstätte zuließ, überließ Fellner die Preßburger Münzstätte dem Johann Joachim Edling, der am 19. August mit der Münzprägung zu beginnen hatte. Auch die Prägung von Groschen im Wert von 5 Denaren (Fünffler) wurde bewilligt. Die mit der Preßburger Münzstätte verbundenen vielen Schwierigkeiten bewogen schließlich den Kaiser, am 7. September ihre Transportierung nach Kremnitz anzuordnen, während er die Fortsetzung der Münzprägung nach dem geltenden Münzfuß für eine Zeitlang noch ermöglichte. Auch Edling wurde die Pacht auf vier Wochen gekündigt. Sein Unternehmen sollte also alles in allem knapp zwei Monate dauern.

Große Sorge bereitete seit Mitte 1624 der Kremnitzer Kammer das weitere Schicksal der geprägten Geldmasse, denn selbstverständlich trachtete jedermann, die schlechten Preßburger Gepräge ohne Verlust auf gute Kremnitzer umzutauschen. Im Interesse der Regelung dieser Einwechselungs-Invasion arbeiteten die Beamten der Kammer am 19. November einen Vorschlag aus, demnach die Einwechselung auf der Basis von 4 Gulden pro Mark ohne größeren Schaden der Schatzkammer abgewickelt werden konnte. Sie beriefen sich dabei auf eine gewisse kaiserliche Verordnung. Der Vorschlag dürfte angenommen worden sein, denn in diesem Wert wurden die Preßburger Münzen eingewechselt.

Das Münzzeichen der Preßburger Münzen unter Zwirner war P—P, unter der Leitung Edlings eine Doppellilie. Mit P—P Münzbuchstaben sind Groschen und Denare aus den Jahren 1623—1624 bekannt, während Münzzeichen mit Doppellilie nur auf Groschen mit der Jahreszahl 1624 vorkommen. Die Gepräge aus und nach der Zeit Zwirners unterscheiden sich auch durch ihre Münzbilder. Auf den mit dem Doppellilien-Prägezeichen versehenen Münzen ist das Wappen der Vorderseite gekrönt und die Madonna der Kehrseite von einer Mandorla umgeben. Auf den früheren Geprägen mit P—P Buchstaben fehlt sowohl die Krone am Wappen als auch die Mandorla um die Madonna. Unter den erhalten gebliebenen Preßburger Münzen finden sich in der Tat recht minderwertige Gepräge und das ihnen gegenüber bezeugte Mißtrauen ist völlig berechtigt.

ZRÍNYI MIKLÓS, A KÖLTŐ, HALÁLÁNAK EGYKORÚ ÁBRÁZOLÁSAI

1664. november 18-án vadászszerencsétlenség vetett véget Zrínyi, a költő életének. Szemtanúja az eseménynek csak egy volt, Póka nevű udvari vadásza. Kíséretének tagjai is csak a segélykiáltásokra Zrínyi után siető „ifjú sabaudus Majláni” (Migliani) elbeszéléséből próbálták rekonstruálni a történeteket.¹ A gyászbeszétről szóló bel- és külföldi tudósítások, akár családtagoktól, akár ismerősöktől származnak, újabb mozzanatokkal gazdagodtak. Ma már nehéz szétválasztani, hogy ezekből mi alapul Póka későbbi elmondásán és mennyi az összefüggések kikerekítésére irányuló törekvés eredménye.² Az 1664-es év hátralevő heteiben és az 1665-ös év elején megjelennek a tragikus esemény grafikus ábrázolásai is. A fennmaradt emlékek kivétel nélkül német nyelvterületről származnak és az ottani közvélemény értesüléseinek forrásaira, ill. reakciójára vetnek világot.

Augsburgban Martin Zimmermann metszetkiadó kevés alakot mozgató, áttekinthető kompozíción mutatta be vásárlóinak Zrínyi halálát.³ A helyszínt ugyan nem felel meg egészen a leírásoknak. Erdőség helyett néhány fától szegélyezett sík területet látunk a háttérben Csáktornya várával, vadászhalóval körülvárva. Wesselényi Ferenc nádor Rottal grófhöz írott levelében írja, hogy a vadkan kiszaggatta a hálót nagy erejével s ezért ment utána Zrínyi.⁴ Az állattól letépt fialak széttárt karokkal, hátán fekszik az előtér bal oldalán. A rajzoló itt a tudósítások többségét követi Bethlen Miklós emlékezéseivel szemben, aki szerint az állat hátulról rohant a költőre.⁵ Törött kardja mellette hever a földön. Ezzel egy olyan mozzanat németországi felbukkanásáról értesülünk, amely az írásos források közül csak Cserei Mihály „História”-jában szerepel. Ő emlékezik meg arról, hogy Zrínyi kardja a vadkan agyaráján kettétörött, amikor védekezésül hozzávágta.⁶ A kép jobb szélén két vitéz viszi Zrínyi testét. Ez a jelenet Molin, velencei követ, városába küldött jelentésében szerepel.⁷ Ugyancsak Molin leírásának ismeretéről tanúskodik a költő bal lábszárán látható sérülés is. Apponyi Sándor a külföldi megjelenésű, magyar vonatkozású könyvek tudós gyűjtője és kutatója úgy említi metszetünket, mint egy 1664-ben megjelent német nyelvű

¹ Bethlen Miklós Önéletírása. I. (Bp. 1955) 207.

² Széchy K., Gróf Zrínyi Miklós V. (Bp. 1902) 167—187.; Weber A., Zrínyi halála. Hadtört. Közl. II (1910) 80—114.

³ Rézmetszet, 13,9×23,2 cm. MTKcs 4697. — *Irodalom*: 1618—1918. Zrínyi Kiállítás. (Bp. 1919) 47. 704. sz.; Cennerné Wilhelmb G., Magyarország történetének képeskönyve. I. (Bp. 1962) 157. Reprodukálva utóbb i. h.

⁴ Széchy K., i. m. 169.

⁵ Weber A., i. m. 103.

⁶ Uo. 102.

⁷ Uo. 96.

siratóvers mellékletét.⁸ A lap az ő gyűjteményébe így került be, bár maga sem tartja szükségszerűleg az alkalmi nyomtatványhoz tartozónak.

A Zimmermann kiadásában megjelent grafika kompozícióját vette alapul szóról szóra, csak kicsinyített formában egy másik, ugyancsak metszetekkel foglalkozó cég, a nürnbergi Johann Hoffmann 1664-es hadieseményeket tárgyaló könyvecskéjében (80. ábra).⁹

Ugyancsak az augsburgi képből indult ki, de új elemekkel gazdagítva a „Schauplatz Serinischer auch anderer Teutschen Tapferen Helden-Thaten” c. haditudósításokat tartalmazó röplap illusztrációja.¹⁰ Zimmermann metszetével megegyező a felirat szövegén kívül nagy vonalakban a háttér kialakítása, míg az elő- és középtérben a korábbi ábrázolásoknál hívebben igyekszik érzékeltetni a bokros-csalitos helyszínt. Zrínyi alakja is az augsburgi képhez hasonló pózban, de tükörképes beállításban fekszik a földön, széttárt karjától nem messze látható leesett süvege és kardja. A vaddisznó a leírásokhoz híven valóban a nyakát marcangolja, melyből bőven patakszik a vér. A jobb oldali középtérben egy élettelen alak kelti fel figyelmünket. Bár a röplap-illusztrációk műfajában még ekkor is gyakran előfordul az egymásután történt események egy képtérben való ábrázolása, ez a figura semmiesetért sem lehet a halott Zrínyi. Itt a vadkan dühének korábbi sebesült, vagy megölt áldozatát akarták szemléltetni. Az állat előbbi vérengzéséről Gremontville francia követ tudósításában és András karmelita barát müncheni gyászbeszédében olvashatunk.¹¹ A „Schauplatz” illusztrációjának grafikus valószínűleg az események jobb motiválása okából elhagyta a Zrínyi küzdelmét távolról közönyösen szemlélő lovász alakját, helyette baloldalt fut be egy rémült apród. Ez csak Migliani, a Póka segélykiáltásaira odaérkező szárd ifjú lehet. A helyszíntre siető vadásztársak a háttér jobb oldalán láthatók, de nem vezeti őket kopjás gyalogos, mint az előző képeken. Metszetünk keletkezését sajnos nem tudjuk konkrét városhoz fűzni az illusztrált mű hiányos impresszuma miatt. Azonban jelen esetben sem biztos, hogy az említett nyomtatvány díszítésére készült, mert másik ismert példányának grafikai között nem szerepel.¹² Természetesen fennáll az a lehetőség is, hogy önálló lapként és illusztrációként egyaránt terjesztették, amire a kor gyakorlatában elég példa található.¹³

Ezzel a kevesebb figurát mozgó kompozíciós sémával tart rokonságot az a rézkarc, melynek hátlapjára Zrínyi halálának német nyelvű tudósítását és gyász-költeményét jegyezte fel egy kortárs.¹⁴ A metsző az előbb említett lap figurái

⁸ Apponyi A., *Hungarica*. II. (München 1903) 127. „Klag-Gedichte über den . . . Tödtlichen Hintritt desz . . . Herrn Grafen Nicolas von Serin . . . S. I. 1664.”

⁹ Rézkarc, 7,2 × 12,7 cm. A „Historischer Lorbeer-Krantz Der Christlichen Rittersleute . . .” (Nürnberg 1664) 418. old. illusztrációja. OSzK. App. H. 909. — Bécs, Nationalbibliothek, Porträtsammlung-Bildarchiv. 1253 (17) sz. *Irodalom*: Apponyi A., i. m. II. 126.

¹⁰ Rézkarc, 13,3 × 20 cm. Megjelent az i. m. C/4-D. lapja között OSzK, Röplapgyűjtemény, 672. sz. — *Irodalom*: Hubay I., Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban. 1480—1718. (Bp. 1948) 145. 672. sz. — *Reprodukció*: Széchy K., i. m. 189.

¹¹ Weber A., i. m. 95, 98.

¹² OSzK. Apponyi *Hungarica* 2079. sz.

¹³ Cennerné Wilhelmb G., FA 13 (1961) 232. 25—25/a. sz.; 234. 37—37/a. sz.

¹⁴ Rézkarc, 16 × 23,4 cm. OSzK. Apponyi-metszet 76. sz. — *Irodalom*: Zrínyi kiállítás. 47. 710. sz.

418.

80. ábra

közül is elhagyott néhányat, így a megölt vadászt, a hős segítségére odaérkező lovasokat. Nem szerepel a háttérben Csáktornya sematikusan felvázolt látképe sem. Az ijedten beszaladó apród helyett itt a kép jobb szélének bokraiból meglehetősen közönyösen szemléli a jelenetet egy lovász. Ez az egyetlen olyan alkotás, mely, ha távolról is, mintha Póka később oly sokat vitatott magatartására célozna ezzel a figurával.

Legbővebben ötödik metszetünk beszéli el a történeteket (81. ábra).¹⁵ A kép alatt 10 soros német szövegben foglalja össze a látható események egymásutánját. Az elbeszélés egy későbbi nürnbergi kiadvánnyal tart rokonságot.¹⁶ A színhely ismét kopár, dombos táj, háttérben a Zrínyi-kastély. Elöl közepen a földre tepert hős, kinek kutyái hiába támadják meg a hátán tapodó vaddisznót. Zrínyi alakjának beállítása így a Bethlen Miklós-féle elbeszéléssel megegyező. Jobb és bal oldalán apródjának megsegítésére irányuló két sikertelen kísérletét, a vad puskával és karddal való célbavételét egyszerre ábrázolta a művész. Ez az új jelenetsor részben Bethlen elbeszélésén alapszik, akinél Migliani lő rá a vadra, nem találja, s az elfut. A képen Zrínyinek nem a torkán van a halálos seb, hanem az oldalán és a hasán. Ismét szerepel itt az eseményeket távoli, magányos fa alól szemlélő lovász figurája, de nem történik említés a vad által korábban megsebesítettekről.

Tárgyalandó utolsó képes emlékünknem rögtön az esemény utáni időkben látott napvilágot, de keletkezése közvetve még ehhez a korszakhoz kapcsolódik,

¹⁵ Rézmetszet, 21,6 × 29,3 cm. MTKcs. 4698. — *Irodalom*: Zrínyi kiállítás. 47. 703. sz.

¹⁶ *Francisci, Erasmus, Der hohe Traur-Saal ...* (Nürnberg 1676) 1171–1172.

sokfelől merítették, s a szenzációknak különösen örvendező népszerű kiadók valamelyike nem mulasztotta volna el az alkalmat, hogy úgy mutassa be az eseményeket, ahogy később kiszínezték, ha ennek már akkor lett volna nyoma.¹⁸

Az eddig előkerült németországi képes emlékek mellett igen fontos lenne a külföldön lappangó esetleges francia, olasz vagy németalföldi hasonló tárgyú grafikák vizsgálata. Az említett országokban Zrínyinek nagy hírneve volt,¹⁹ s az itt keletkezett darabok újabb adalékokat szolgáltatnának a Zrínyi-monda fejlődéséhez. Jelen cikkünk a hazai közgyűjteményekben levő gyér számú anyag számbavétele mellett az említett ábrázolások felderítésére is fel kívánja hívni a kutatók figyelmét.

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA

¹⁸ Weber A., i. m. 109—114.

¹⁹ Vö. Cennerné Wilhelmb G., FA 13 (1961) 225—237.; Ua., FA 16 (1964) 187—209.

DER TOD VON MIKLÓS ZRÍNYI,
DEM DICHTERN UND FELDHERRN
IN ZEITGENÖSSISCHEN DARSTELLUNGEN

Der Dichter und Feldherr Miklós Zrínyi wurde auf der Jagd plötzlich durch einen Unfall vom Tode ereilt. Wir haben von sechs Darstellungen des traurigen Ereignisses auf deutschem Sprachgebiete Kenntnis. Auf allen Kupferstichen liegt der an mehreren Stellen verwundete Held auf der Erde und wird von einem Eber zerstampft. Die meisten Bilder zeigen, dass ein Mitglied seines, in der Ferne verharrenden Gefolge die anderen herbeiruft oder sogar ihm vergebens Hilfe zu leisten versucht. Die verschiedenen Elemente der Darstellungen finden wir in den nach Deutschland, Venedig und Paris gesandten Briefen und Berichten über das traurige Ergebnis wieder. Der Verdacht, dass der grosse Feldherr von seinem Jäger erschossen wurde fehlt gänzlich aus den zeitgenössischen Quellen. Nur auf einer Radierung ist der gleichgültig zuschauende Pferdeknecht zu sehen, dessen zweideutige Rolle aber im spärlichen Texte nicht erwähnt wird. So müssen wir nur auf technisches Unerfahren in der Komposition von Seiten des Grafikers zu schliessen.

Zrínyi war auch in Italien, Frankreich und in den Niederlanden berühmt und bewundert. Leider ist bisher keine Darstellung seines Todes aus den erwähnten Ländern bekannt, obwohl Bildnisse und Schlachtenszenen von ihm zu Lebzeiten in grösserer Zahl erschienen sind. Es wäre wünschenswert in den grossen ausländischen Sammlungen durch systematischer Forschung auch weitere Varianten des Themas zu entdecken und veröffentlichen.

GEORG PHILIPP RUGENDAS BUDAPESTI ARCKÉPE

A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának festménygyűjteményében érdekes és kvalitásos művészarckép található.¹ A mellkép festőt ábrázol (82. ábra), akinek parókával övezett, ráncoktól barázdált arcából feszülten figyelő barna szempár tekint a szemlélőre. A tekintet élessége a valóság megfigyeléséhez szokott művészre vall, az arc kissé fáradt vonásai pedig egy munkában eltöltött életre visszatekintő, idős embert állítanak elénk. A lilabéléses, mélykék köpeny sötét foltját a nyakravaló és az ingnek a köpeny ujjából kivillanó fehérje élénkíti. Az első pillantásra feltűnik a képen, hogy az ábrázolt festő ecsetjét a bal kezében tartja. Az eredeti vászon hátsó oldalán a következő szöveget viseli: „Georg Philipp / Rugendas, / Battaillen Mahler / u. Director der Mahler Academie / in Augspurg. / geboren zu Augspurg A. 1666. / d. 27. novemb. / gestorben zu Aug. 1741. d. 9. May. / G. 1666 / Joh. Jac. Haid / Pinxit 1743.” A XVIII. századi írással készült felirat tehát mind az ábrázolt, mind a kép festőjének személyét illetően felvilágosítással szolgál. Idősebb Georg Philipp Rugendas augsburgi csataképfestő arcképét, halála után, a szintén augsburgi Johann Jakob Haid (1704—1767) festette meg.

A következőkben a képpel kapcsolatban felmerülő két kérdésre kell a választ adást megkísérelnünk: hogy viszonylik képünk a XVIII. századi csataképfestő eddig ismert arcképeihez, és milyen körülményeknek köszönhető, hogy az augsburgi mester portréja jelenlegi őrzési helyére, a magyar vonatkozású történeti képanyag gyűjtésére hivatott Magyar Történelmi Képcsarnokba került?

Rugendas a háborúkban bővelkedő XVII. század népszerű műfájának, a csataképfestészetnek kissé megkésített művelője. Több elődjével ellentétben őt nem a katonalelet romantikus oldala vonzotta s nem volt fejedelmi mecénása sem, akinek seregét elkísérve a csatatereken szerezhett volna személyes élményeket. Rugendast a harcias műfaj első sorban azok miatt a lehetőségek miatt ragadta meg, amelyeket a festőnek mesterségbeli szempontból kínált. Emberek és állatok változatos mozgása a rajzolt készletet brillírozásra, a tömegek felett gomolygó por és füstfelhő pedig a festői tónusok gazdag skálájának alkalmazását követelte meg. A mester élete mentes minden romantikától, a polgári társadalomba beilleszkedő művész pályájának típusa. Bécsi és szokásos itáliai tanulmányút után szülővárosában élt. Olaszországi éveinek emlékeként gyakran jelennek meg csataképeinek háttereként jellegzetes olasz tájak. Háborús élményt Augsburgnak a bajor—francia seregek általi megostromlása (1703) jelentett Rugendas számára, de ennek az eseménynek csak passzív résztvevője volt. A városi festőakadémián betöltött tisztsége is a saját mesterségében kiváló polgárnak járó elismerés. A nagy család fenntartásával kapcsolatos anyagi gondok hamarosan a jövedelmezőbb rézmetszés felé irányították figyelmét, és sokszorosított kompozíciói alapozták meg hírnevét.

¹ Olajfestmény, vászon. 64×48 cm. Ltsz. 905. A képet 1964-ben Bujdosó Anna restaurálta.

Rugendas első arcképét 1701-ben egykori mesterének fia, az ifjabb Isaac Fisches (1671—1705) festette meg.² A mozgalmas beállítású és lendületesen megfestett képen elegáns öltözetű fiatalembert látunk, akinek mesterségére a bal kézben tartott ecset utal. 1730-ban keletkezett következő portréja, amelyet „fiúi tisztelettel” már saját fia, Christian Rugendas (1708—1781) metszett mezzotinto technikában a szintén rokon Johann Lorenz Haid (1702—1750) rajzát felhasználva.³ A metszeten ovális kökeretbe foglalt arcképen a festő ereje teljében jelenik meg előttünk. Talán az eredeti kompozíció korábban készült, mint a metszet, s ez magyarázza a megjelenés évében már 64 éves ember viszonylag fiatalos vonásait. A háttérben festőállványon rohamozó lovasokat ábrázoló festmény részletét láthatjuk, egyébként a felírtos talapzaton elhelyezett paletta és ecsetek is utalnak arra, hogy az ábrázolt festő.

A harmadik — eddig ismert — hiteles arckép már a halálozás dátumát is feltünteti, tehát már Rugendas halála után kellett készülnie.⁴ A mezzotinto lap, amely már a hírneves, öreg mesternek állít emléket, Johann Jakob Haidnak, a kor kiemelkedő művészeit bemutató sorozatában látott napvilágot. Haid, aki festő és rézmetsző volt egy személyben, festette a szignatúra szerint az arcképet és ő volt a lap metszője is. Az egész kompozíció viszont egy harmadik neves augsburgi művésztől, a főleg falképeiről ismert Johann Georg Bergmüllertől (1688—1762) származik (83. ábra). Itt is szerepel a háttérben egy Rugendas modorában visszaadott csatakép — mint attributum —, de most már az arckép és csatakép viszonya fordított, mint az előző képen. Most a csatakép mint valóságos jelenet került a kompozícióba, az arckép viszont kép a képben. A csatajelenetben balról az előtérből kuruc lovascsapat indul, hogy a háttérben egytornyú templommal jelzett település előtt folyó heves összecsapásba avatkozzék. Érdekes, hogy a mester művészetének illusztrálására éppen egy magyaros viseletű katonákat ábrázoló jelenetet tartottak alkalmasnak. Sajnos, a csatajelenetet eddig nem sikerült a mester egyik konkrét művével sem azonosítanunk, még leginkább nagyméretű mezzotintóinak néhányával mutat rokonságot.⁵

A művész ovális arcképére, mintegy pajzsra egy, a csata lefolyását figyelő páncélos zászlótartó támaszkodik. Az arckép formája és elhelyezése a képben nem lehet véletlen. Önkéntelenül a mesternek az Itáliában élő németalföldi művészek Schilderbentjében (Malerbande) kapott melléknevére kell vele kapcsolatban gondolnunk, ami témáival összhangban „pajzs” volt. Balra az arckép mellett puttót látunk, bal kezében ecsettel, a jobban palettával. A bal kézben tartott ecsetet itt még lehetne a rézmetszés technikai sajátosságaiból következő tükörképes állással magyaráznunk, de mint már láttuk, ez az augsburgi és a budapesti festményen is jelentkezik. Így ezt sem lehet véletlen körülménynek tartanunk. Rugendas életrajzából tudjuk, hogy a mester jobb kezének betegsége következtében a ballal is megtanult dolgozni, s ahogyan a kortárs életrajzíró ezt a körülményt fontosnak tartotta megemlíteni, mint a bajokon győzedelmeskedő erkölcsi nagyság bizonyí-

² Städtische Kunstsammlungen, Augsburg.

³ Képe: *Stillfried, H.*, *Leben und Kunstleistungen des Malers und Kupferstechers Georg Philipp Rugendas und seiner Nachkommen.* (Berlin 1879) címkép.

⁴ *Thieme, U.—Becker, F.*, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künste.* XXIX. (Leipzig 1935) 178.

⁵ *Stillfried, H.*, i. m. 331, 335—336, 338. sz.

82. ábra

tékát, úgy a kortárs, sőt rokon művészeknél is érthető hangsúlyozása.⁶ A jobb sarokban sisak és vaskesztyű, a balban ágyúcső és páncélszerűen kialakított feliratos tábla látható a következő felirattal:

„GEORGIVS / PHILIPPVS RVGENDAS / AVGVSTANVS, / EDITVS
IN LVCEM D. XXVII. NOV. ANNO MDCLXVI. / CVM PRAELIORVM
PINGENDORVM ARTIFICIO / VNIVS OMNIVM EMINERET / ACA-
DEMIAE PICTORVM IN PATRIA REGENDAE / PRAEFECTVS EST/
EVOCATVS IN COELESTEM ACAD. / D. IX. MAII A.° MDCCXLI.”⁷

Ha mármost a budapesti olajfestményt a mester eddig ismert hiteles képmásaival összevetjük, akkor megállapíthatjuk, hogy a legutolsóval, az emléklapon szereplő arcképpel mutatja a legtöbb rokonságot. Csak a formátum és a ruházat különbözik a két képen, ezenkívül a budapesti kép a művész bal kezének ábrázolásával bővebb. Az ovális formátumot a pajzsformára való utalással már igyekeztünk megmagyarázni. A balkezesség körülményét a mezzotintón diszkrétebben sikerült kifejezni a balkezes puttóval, a mester keze itt már elmaradhatott. A ruházat részleteiben mutatkozó eltérések alapján gondolhatunk esetleg arra is, hogy a kompozícióból két változat készült, de azt nem tételezhetjük fel, hogy a budapesti festmény a mezzotinto alapján készült volna, mivel akkor az ecsetet tartó bal kézzel az eredetit a másolónak kellett volna kiegészítenie. Képünk régi feliratának annál is inkább hitelt kell adnunk, mivel Johann Elias Ridingernek (1698—1767), Rugendas tanítványának, a kor kedvelt állatfestőjének és rézmet-szőjének szintén maradt fenn egy olajfestésű arcképe Haidtól 1744-ből, tehát a Rugendas-kép keletkezésénél egy évvel későbből.⁸ A budapesti magántulajdonból származó és jelenleg Augsburgban őrzött festményről Bergmüller rajza után szintén jelent meg mezzotinto Haid művészarckép-sorozatában.⁹ Az augsburgi és budapesti festmények méretbeli megegyezése és az a körülmény, hogy rajtuk az ábrázoltak szembenéznek, valamint a közös budapesti származás arra vallanak, hogy a festmények eredetileg párdarabokul készültek. Meg kell még említenünk, hogy a Rugendas-arckép felirata a Haid—Bergmüller-féle mezzotintóval megegyező módon 1741-ben adja meg a művész halálévét. Újabban ugyan Füssli 1742-es évét fogadja el az irodalom, de feltűnő, hogy Füsslinél a halál napja is tévesen szerepel.

A kép régi feliratának egy részletével eddig még nem foglalkoztunk, s ez a külön sorban, más írással írott „G. 1666” adat. Vagy a születési év ismétlésének kell értelmeznünk (G = gebohren), vagy a kép egy korábbi őrzési helyére utal a leltári szám megjelölésével. Biztos, hogy a megjegyzés képünket egy nagyobb együttesből kívánta kiemelni. Leltári számnak az 1666 meglehetősen magas, inkább az első feltevés látszik valószínűbbnek. Mivel művésZRől van szó, családi galéria nem igen jöhet tekintetbe, inkább egy művészarckép-gyűjteményre vagy esetleg egy augsburgi kiválóságokat tartalmazó sorozatra kell gondolnunk.

⁶ Füssli, J. C., *Leben Georg Philipp Rugendas und Johannes Kupezki*. (Zürich 1758) 12.

⁷ Az arckép azonos ruházatban, fordított állásban Johann Gottfried Saiter (Seutter) rézmetszetében megjelent Füssli i. m. illusztrációjaként.

⁸ Olajfestmény, vászon. 66×48 cm. Städtische Kunstsammlungen, Augsburg. Inv.-Nr. 8610. A képre Dr. Hannelore Müller hívta fel figyelmemet, amiért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

⁹ Thieme, U.—Becker, F., i. m. XXVIII. (Leipzig 1934) 308.

83. ábra

A kép provenienciájára vonatkozólag e feltevésnél tovább nem mehetünk. 1901-ben magánkézből vásárlás útján került mai őrzési helyére. Megszerzését a magyar vonatkozású gyűjtemény számára azzal magyarázhatjuk, hogy Rugendas metszetein gyakran találkozunk kuruc katonákkal. De a XX. század elejének magyar történeti és művészettörténeti irodalmában a kritika fejletlensége miatt a Képcsarnokban őrzött több festmény az ábrázolás tárgya miatt mint Rugendas sajátkezü műve szerepelt. A Rugendasszal kapcsolatba hozott festmények egy része egy Magyarországra származott olasz mérnök, Enea Lanfranconi gyűjteményéből származik, aki budapesti vonatkozású metszetgyűjteményével a magyar főváros történetét bemutató múzeum alapját vetette meg, értékes régi magyar festményeivel pedig a Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményét gyarapította jelentős darabokkal. A megalapozatlan attribúció elterjesztésében másrészt nagy része volt Thaly Kálmánnak is, akinek a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó történeti kutatásaiban a hazafias lelkesedés nem mindig párosult megfelelő tudományos kritikával.

A Képcsarnok Rugendas névvel kapcsolatba hozott festményei azonban helyi mesterek alkotásai, s Rugendas művészetének csak halvány visszfényét találhatjuk meg bennük. Egyetlen darab, egy kisméretű, fára festett olajfestmény mutat rokonságot mesterünk művészetével. Alaposabb vizsgálat után azonban erről is kiderül, hogy ez is egy Rugendas rézmetszet egyszerűsített, gyengébb másolata.¹⁰ Ezzel szemben gyűjteményünkben az ifjabb Georg Philipp Rugendasnak (1701–1774) két nagyméretű rajza található, szintén Lanfranconi gyűjteményéből, amelyeket eddig nem tartott számon a szakirodalom. Az egyik tábori jeleneget, a másik egy falu kifosztását ábrázolja. Az első szignált is: „G. P. Rugendas Junior invenit et delineavit A. 1743”.¹¹ Ezek azonban az idősebb Rugendas stílusától eltérő sajátosságokat mutatnak.

A budapesti Rugendas arckép tehát a XVIII. századi csataképfestő ikonográfiájának kétségtelen gyarapodását jelenti. További feladat annak a kérdésnek vizsgálata, hogy miképpen jelentkezik a mester művészetében a kor legfontosabb magyar történeti eseménye, Rákóczi Ferenc szabadságharca, s általában, a korszerű tudományos kritika fényénél mennyire tekinthetők forrásértékűeknek kurucábrázolásai. Másrészt érdemes lenne összeállítani, hogy mi az, amivel a magyar közgyűjtemények anyaga a mester oeuvre-jéről alkotott ismereteink kiegészítéséhez hozzájárulhat.

RÓZSA GYÖRGY

¹⁰ A festmény leltári száma 170, az előkép (Vorlage) Stillfriednél 55. sz. alatt szerepel.

¹¹ Mindkettő tollrajz. Méretük: 86,5×124,5 cm, illetőleg 93×234 cm. Leltári számuk 845 és 844.

DAS BILDNIS DES GEORG PHILIPP RUGENDAS IN BUDAPEST

In der Gemäldesammlung der Ungarischen Historischen Bildergalerie des Ungarischen Nationalmuseums wird das Bildnis des Augsburger Schlachtenmalers und Kupferstechers Georg Philipp Rugendas aufbewahrt (Abb. 82). Das Porträt ist das Werk des Johann Jakob Haid aus dem Jahre 1743 und wurde mit einigen Veränderungen von demselben Künstler als Vorlage zu einem Schabblatt benützt, das die Komposition von Johann Georg Bergmüller vervielfältigt (Abb. 83). Ein anderer Mitglied der Künstlerfamilie Rugendas, der Sohn des Vorigen, Georg Philipp der Jüngere (1701—1774) ist in derselben Sammlung mit zwei großen Zeichnungen vertreten. Eine Lagerszene ist aus dem Jahre 1743 signiert und datiert, die andere stellt die Plünderung eines Dorfes dar (Anm. 11).

AZ ARCKÉPFESTŐ DORFFMAISTER ISTVÁN

A XVIII. század második felében Magyarországon legtöbbet foglalkoztatott — így a hazai művészeti gyakorlatra mindenképpen jellemző munkásságú — festőnek, Dorffmaister Istvánnak működését eddig elsősorban a nagyszabású alkotások oldaláról vizsgálták, s a kisebb igényűnek tartott portré műfajával nem foglalkoztak. Mivel 1916-ban jelent meg az egyetlen összefoglalás, amely Dorffmaister István portréival is érdemben kívánt foglalkozni,¹ s mivel 1964-ben három, eddig ismeretlen Dorffmaister arckép bukkant fel magántulajdonban, s közülük kettőt a Magyar Történelmi Képcsarnok szerzett meg, célszerűnek kívánkozik, hogy felülvizsgáljuk a régi összefoglalás s az attribúciók eredményeit, s az arcképfestő Dorffmaister István munkásságának ismertetésébe bevonjuk az újonnan előkerült képeket is.

Dorffmaister István elsősorban freskófestő volt, így írt egyik megrendelőjének: „Ich bin ein Frescand der stück zu stück in das nasse Mailter Arbeyth” s magát ajánlva — hivatkozásként legfontosabbnak tartott alkotásaira — a szigetvári plébániatemplom, a szentgotthárdi ciszterciatemplom s a kiskomáromi plébániatemplom mennyezetfestményeit említi.² Dorffmaister kortársainak, a Magyarországon vagy magyarországi megrendelők számára dolgozó élvonalbeli művészeknek, elsősorban a bécsi akadémia neveltjeinek, munkásságában legtöbbször különválnak a portré- és a díszítőjellegű fal- és táblaképfestészet. A legjobb akadémiai mesterek közül Maulbertsch, Bergl, Hauzinger vagy Dorffmaisterhez hasonlóan ugyancsak Magyarországon letelepedett Kracker, éppúgy nem dolgozott a portré műfajban, mint a második vonalba tartozó művészek közül az ugyancsak a Dunántúlon tevékenykedő Cimbal, vagy a felvidéki bányavárosokban Dorffmaisteréhez hasonló szerepet betöltő Schmidt Antal, vagy a budai Vogl Gergely, holott egy-egy önarcképük vagy freskón elhelyezett portréfigurájuk azt mutatja, hogy e műfajnak is mesterei voltak. Az arcképfestészet jelentősebb képviselőiről — fordítottnan — ugyanez mondható el.

A hazai művészeti gyakorlattal tehát látszólag ellentétes, hogy a bécsi akadémiát végzett, s elsősorban a fal- és oltárképfestészet műfajában tevékenykedő Dorffmaister Istvánnak — jelenleg — tizennégy jelzett, s több — ma már nem ellenőrizhető, de — valószínűleg neki tulajdonítható arcképéről tudunk, amely — ismerve művészi termékenységet, s számolva a portré könnyen pusztulhatóságával — az elkészült arcképeknek is minden bizonnyal csak töredékét alkotja. De az ellentét csak látszólagos, s a magyarázatot részben megadja a Dorffmaistert foglalkoztató megrendelők társadalmi összetétele. Amíg ugyanis a fent felsorolt akadémiai művészek legtöbbjét Magyarországon egy-egy előkelő püspök, gazdagabb szerzetesrend vagy éppen a bécsi udvar meghatározott műfaji körben

¹ Mihályi E., Dorffmeister és a barokk képrás Sopronban. (Sopron 1916) 55—56.

² Kapossy J., A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei. (Bp. 1922) 117.

foglalkoztatta, addig valószínűleg a hazai premontreiek csehországi kapcsolatai révén Magyarországra került Dorffmaister, aki Sopronban telepedett meg s itteni polgárlányt vett feleségül, épp úgy dolgozott a soproni polgárok, Sopron városa vagy a kisebb igényű szerzetesrendek számára, mint a dunántúli főurak kastélyai-ban, kegyúri templomaiban vagy éppen a szombathelyi püspök rezidenciájában. S e változatos összetételű megrendelő réteg meglehetősen szerteágazó igényeit igyekezett kielégíteni akkor, amikor a vallásos tárgyú freskótól a történeti témájú olajfestményekig, a festményrestaurálástól a régi képek becsléséig, a portrétól a színházi díszletekig, minden műfajban vállalt megbízást, az örökösen pénzzsűkében levő festő. Ezért festett portrét is, s a portré műfaján belül is ugyanazt a sokoldalúságot, néhol egyenletlenséget figyelhetjük meg, ami egész munkásságának sajátja.

Dorffmaister legkorábbi arcképe a művész rokokó periódusában készült, 1763-ban. Egy ismeretlen házaspárt ábrázoló arcképpár férfiportréján az ábrázolt kezében tartott nyugtán szerepel Dorffmaister neve s az 1763-as évszám, míg a férfiportréhoz hasonlóan új vászonra húzott női arckép hátulján állítólag a festő 1773-ra keltezett szignatúrája — *Step. Dorffmaister pinxit 1773. . . Caes. Reg. Vienen. Acad.* — olvasható.³ A rokokó támlájú széken, márványasztal mellett ülő férfi, s az ugyancsak barna háttér elé állított nő portréja visszafogott színeivel, a sötétkék kabátos s aranyszövésű szegéllyel díszített pirosruhájú férfi részletezőn festett rokokó csipkés kézelőjével és zsabójával, a kecses kéztartású nőalak barna prémmel szegélyezett sötét kabátjával s ugyancsak piros ruhájával, oldottabban festett fejdíszével, minden bizonnyal egy tehetősebb városi polgárházaspárt ábrázol, akiknek minden modorosság nélkül való jellemzése, az arcok és a kezek szép megfestése, s máig tartó frissesége a fiatal Dorffmaistert a teljes mesterségbeli tudás oldaláról mutatja be, s e két legkorábbi műve portréoeuvre-jében mindvégig a legfestőibb alkotásnak bizonyul.

Ugyancsak polgárt ábrázol Voss Károlynak 1772-ből való, s 1945-ben elkalódott, egykor az általa alapított soproni árvaházban őrzött képmása, amelyről csak leírás maradt ránk.⁴ Mint az első két kép, ez is háromnegyedes kivágásban mutatja a zsinóros ruhát, prémes szegélyű kabátot, s oldalán kardot viselő soproni polgárt, akinek hivatalát a festő a „*Conservator sigilli maioris Liberae Regiaeque Civitatis Sopronie*” feliratú dobozkával s e doboz kézben tartott kulcsával jelezte, míg a kép háttérében — szemléletes példaként XVIII. századi hazai polgárságunk elmaradottságának, amely az önálló polgári fejlődés helyett a nemesi kiváltságok elérését, a nemesi cím megszerzését tekintette a fejlődés lehetséges útjának — a nemesi jog gyűjteményét, a *Corpus Juris Hungarici* vaskos kötetét festette a városi polgár. A leírás kiemeli, hogy a kissé hangzatos eszközökkel megformált portré eléggé külsőséges benyomást kelt, s Dorffmaister gyengébb alkotásai közé tartozik.

Két évvel később, 1774-ben keletkezett az a félalakos, magyar ruhás, jelzett férfi arckép, amelyről csak annyit tudunk, hogy az Ernst-gyűjtemény darabja-

³ Szépművészeti Múzeum. Férfiportré. Ltsz. 8280. 88,5×67 cm; Női portré. Ltsz. 8281. 88,5×67 cm. A két portré stílári vonásai teljesen megegyeznek, s így valószínűtlen, hogy a női portré, amelynek jelzését ellenőrizni nem tudjuk, tíz évvel később keletkezett volna.

⁴ *Mihályi E.*, i. m. 55. A kép jelzése: *Steph. Dorffmaister pinxit Ex Caesa. Reg. Viennen. Acad. 1772.*

84. ábra

85. ábra

ként 1932-ben a Magyar Nemzeti Múzeumban volt kiállítva, s melynek az 1939. évi Ernst-gyűjtemény árverése óta nyoma veszett.⁵

Kamper Jakabnak, a soproni városi tanács tagjának a soproni Liszt Ferenc Múzeumban őrzött képe a megmaradt képek közül sorrendben a Szépművészeti Múzeum házaspárképe után következik.⁶ A Voss Károlyhoz hasonlóan városi hivatalalt viselő Kamper Jakab képe is hasonlít az ötévvel korábban festett Voss portréhoz. A magyar köznemesi arckép típusára emlékeztető háromnegyedes kivágású portré alakja egyszínű sötét háttér és drapéria előtt áll, prémszegélyű kabátot, zsinóros széles övű ruhát visel, oldalára díszes kardot kötött, bal kezét csípőre teszi, jobb kezével pedig a hivatalát jelző tintatartó és lúdtoll mellé elhelyezett papírlapra támaszkodik. A színezés itt hűvösebb lett, a jellemzés elnagyoltabb, az

⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai. VII. (Bp. 1932). Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye, 71; és Árverési Közlöny XX. évf. I. rk. sz. 21. A kép jelzése: Stephan Dorffmeister pinxit ex Caes. Reg. Vienen. Acad. 1774. — Az 1932. évi közlés a kép méreteit 94×78 cm-ben, az 1939-es adat 98×78 cm-ben adja meg.

⁶ Sopron, Liszt Ferenc Múzeum. Ltsz. 54.766.1. 96×73 cm. Hátlapján — többek között — Stephan Dorffmeister pinxit ex — Casa. Reg. Vienen. Acad. 1777 19-ten February — felirat áll későbbi írással.

egyéni karakter hangsúlyozása veszített erejéből, s mindez főleg az arc sematikus megfestésében a legszembetűnőbb. E városi tanácsos talán nem is kívánt többet Dorffmaistertől, mint amit a kép hátoldalára írt nem sokkal később az ábrázolt leánya, hogy a kép „gut getroffen” (jól talált) legyen, s ennek a feladatnak — a felirat szerint — Dorffmaister meg is felelt. Nem érdektelen az a szintén a kép hátán levő feliratból megtudott adat sem, hogy városi polgárunk képmását egy számára ünnepélyes alkalomkor, születésnapján — 1777. febr. 19-én — festette meg.

Dorffmaister egy 1778-ban keletkezett portréjáról, amely állítólag Paur kismartoni városbíró ábrázolja, mindössze egy kevésbé megbízható adatközlés tudósít.⁷

Az arcképfestő Dorffmaister Istvánnak legmagasabb társadalmi rangú megrendelője a II. József alatt országbírónak, s a helytartótanács elnökének kinevezett Niczky Kristóf volt, aki 1779-ben, portréja elkészültének évében, mint királyi biztos képviselte az uralkodót a temesi bánság Magyarországhoz történő visszacsatolásakor. Ehhez az eseményhez kapcsolódik arcképének keletkezése is. A megyeháza Mária Terézia arcképe mellé, amely előtt a visszacsatolásról szóló dekrétumot felolvasta, s mint főispán a hivatali esküt letette, nem sokkal később Niczky Kristóf Dorffmaister festette arcképe is odakerült. Az 1779-ben készült portré 1910-ben még Temes megye dísztermében függött,⁸ azóta lappang vagy elpusztult. Kompozícióját viszont egy, a Niczky család arcképgalériájából származó, s nemrég a Történelmi Képcsarnok gyűjteményébe került XVIII. századi másolat őrizte meg számunkra.⁹ Ezt a képet még a XIX. században erősen átfestették, így csak a kép restaurálása után adhatunk arra feleletet, hogy a XVIII. századi másolat Dorffmaister sajátkezü replikája-e. A portré Niczky Kristóft egész alakban, mélyzöld függöny és az ábrázolt hivatalára utaló könyvespolc elé ültetve ábrázolja, s bal kezében papírlapot tartó, jobb kezével, fehér tintatartó mellett felállított, s összekötött aktacsomóra támaszkodó alak kissé finomkodó tartásban fordul a néző felé, zsinóros öltözetet, hosszú prémmel szegélyezett kabátot visel, s nyakában a Szent István Rend keresztjét hordja (84. ábra). Mivel a kép festői erőnyeit az átfestés elrejtí, sőt a kép összehatását is erősen lerontja, első sorban a kép kompozíciós beállítása — hogy az egészalakosan ábrázoltat ülve mutatja be — ad egyéni vonást a képnek, hiszen a magyarországi barokk arcképek között igen ritka az ilyen típusú, s hazai megrendelőről hazai festő által készített

⁷ Volk und Heimat. 1962. 20. sz. A cikk állítása, hogy az ábrázolt a kurucok által Kismarton elfoglalásakor halálra ítélt, majd kegyelmet nyert Paur városbíróval azonos — aligha felel meg a valóságnak, mivel a várost a kurucok 1704-ben foglalták el, s nem valószínű, hogy az akkori városbíró 1778-ban még életben lett volna. A kép a burgenlandi Neusiedl am See (Neusiedl am See) Nikolaus Tietz tulajdonában van. Ezt az adatot Csátka Endrénének köszönöm.

⁸ Berkeszi I., Temesvári művészek. (Temesvár 1910) 12.

⁹ Berkeszi műve csak megemlíti Dorffmaister képét és közli szignatúráját, így bizonyításra szorult, hogy a Történelmi Képcsarnok szignátlan képe valóban Dorffmaister művének másolata, hiszen Niczky Kristófról számos arckép készült. *Szentkláray Jenő*, Niczky Kristófról írott életrajza mellékleteként (Pozsony 1885) közli Niczky Kristóf mellképét „a Temes megye dísztermében elhelyezett eredeti olajfestmény után” megjegyzéssel. A kép beállítása, néhány kisebb eltéréstől eltekintve, részleteiben is azonos képünk mellékivágatával. Az egész kompozíció azonosításában pedig a Történelmi Képcsarnok reprodukció-gyűjteményében őrzött fénykép volt segítségünkre, amely a kép egy XIX. századi másolatáról készült, s mellékpvágata a temesvári képről készült részlettel, összképe pedig a Történelmi Képcsarnok festményével egyezik meg. Ltsz. MTKCs 64.1. 158×92 cm.

alkotás. Ez a képtípus — más képtípusok mellett — a monarchiában a magasrangú hivatalnokok és tudósok, tágabb értelemben a szellemi foglalkozást űzők körében volt elsősorban elterjedt, s a családi galériák arcképeinél szélesebb közönségre építve, kissé „hivatalos” karakterű volt.¹⁰ Itt az ábrázoltat munkájának attribútumaival együtt szerepeltették. Ilyen jellegű Niczky Kristóf portréja is, s a magyar kancellária vezető tisztségviselője, két tankerület főigazgatója, közjogi művek szerzője és a királyi családban e tárgy tanítója tevékenységének ezt az oldalát hangsúlyozta azon a portrén, amelynek a temesvári megyeházán a királyi biztost s az első főispánt kellett ábrázolni. A Bécsben és Pozsonyban, majd Budán tevékenykedő, magasrangú Niczky Kristóf előbb ligvándi (Nebersdorf, Ausztria) kastélyának mennyezetképét (1772), majd sajátos kompozíciós megoldása alapján legreprezentatívabb portréját a családi kastélyához legközelebb eső város festőjével, a soproni Dorffmaister Istvánnal festtette meg, s a kép kópiáját helyezte el a családi arcképgalériában is.

Az időrendben következő, 1783-ból származó két Dorffmaister arcképről csak annyit tudunk, hogy 1922. március 3-án a bécsi Dorotheum aukción kerültek árverésre, s a házaspárt ábrázoló portrét pár mindegyikén Dorffmaister akadémiai végzettségét hangsúlyozó szignatúrája volt olvasható.¹¹

Ugyancsak külföldre került az a ma már ismeretlen helyen levő, jelzett Dorffmaister-portré, amely Desfours Ferencet fiával, Vincével együtt ábrázolja¹² (85. ábra). Desfours Ferenc egy Sopronban állomásozó ezred parancsnokaként vette feleségül 1777-ben Széchenyi Borbálát, s 1783-ban, több éves csehországi katonáskodás után, mint tábornok vonult nyugalomba. Ekkor készült portréja is, amely később a család csehországi birtokára, a Gross-Rohozec-i kastélyba került, majd elkallódott. A háromnegyed alakos festmény már egyszerű polgári ruhában ábrázolja a tábornokot, s a reprezentatív Niczky portré kissé mesterkélte eleganciájával szemben, a gyermekével szerepeltetett Desfours Ferencnek visszafogottabb, bensőségebb hangvételű ábrázolását adja. A kép, a családi galéria számára a bécsi Michael Militz Széchenyi Borbálát első házasságából származó gyermekével együtt ábrázoló, keresetlen beállítású portré párdarabjaként készült, így itt a családi arcképgaléria korábban készült darabja határozta meg a Dorffmaister festette portré háromnegyedes kivágását, beállítását és befolyásolta közvetlen hatású hangulatának kialakítását.

1784-ben készült, Mihályi Ernő összefoglalásának idejében még meglevő, de nem sokkal később már elkallódott két Dorffmaister-portré, amely Neimayer Lőrinc soproni építész és feleségét ábrázolta.¹³ A Dorffmaisterhez hasonlóan ugyancsak idegenből jött és Sopronban megtelepedett építész 1778-ban lett soproni polgár, s ettől kezdve dolgozik a soproni és Sopron környéki templomok, pa-

¹⁰ A kevés számú hazai vonatkozású analógia közül a bécsi udvari könyvtár magyar származású hivatalnok tudósának, Kollár Ádámnak képét említjük meg, akinek ugyancsak 1779-ben készült portréját a Magyarországon is tevékenykedő Joseph Hauzinger festette meg. Reprodukcióját lásd: *Cennerné Wilhelm G.*, Magyarország történetének képeskönyve 896–1848. (Bp. 1962) 207.

¹¹ Csatkai E., Soproni Szemle 4 (1940) 284. Mindkét kép mérete 65×47 cm.

¹² Bártfai Szabó L., A gróf Széchenyi család története. II. (Bp. 1913) 255. — A közölt Dorffmaister kép reprodukciója szakirodalmunk figyelmét eddig elkerülte. A kép jelzése: Stephan Dorffmaister pinxit anno 1783.

¹³ Mihályi E., i. m. 55–56.; Cs(ípkés) K., Soproni Szemle 4 (1940) 284., A Neimayer Lőrincről készült kép reprodukciója: Mihályi E., i. m. 51., mindkét arckép jelzése: Steph. Dorffmaister pinxit Anno 1784.

loták és vidéki kastélyok építkezésein. Változatos homlokzatzdíszű soproni lakóháza színvonalas építésznek mutatja. A csak leírásban megmaradt, háromnegyedalakos portrén zöldesbarna ruhában, világoszöld alapon, fehér virágokkal díszített mellénybe öltözött s fekete nyakkendőt viselő építész alakja sötét háttérből emelkedik ki s öntudatos mozdulattal összecsavart tervrajzot bont ki és tár a szemlélő elé. A portré színgazdagságát a leírás emeli ki, az ábrázolt karakteres jellemzését — amelyet a leírás szintén hangsúlyoz — a feleség arcképéről fennmaradt fénykép segíti elképzelni. A világoskék, fehér virágdíszű ruhába öltözött, sárga főkötőt és fekete kötényt viselő, kezében legyezőjét tartó természetes mozdulatú nőalak nem szép, de megnyerő arckifejezésével, biztonságérzetet sugárzó közvetlenségével, egy, a férje foglalkozásánál fogva a város polgárai közt kissé kivételes helyzetet élvező polgárásszonyt mutat be, s a minden felesleges sallang nélkül való ábrázolás, a közvetlen hangú jellemzés teszi a viselettörténetileg is érdekes portrét Dorffmaister egyik legjobb arcképévé. Festői szépségei mellett a két portré elkallódását, valószínű elpusztulását elsősorban az ábrázoltak személye, foglalkozása, s társadalmi helyzete miatt különösen sajnálhatjuk.

Mihályi Ernő 1916-os összefoglalásában csak megemlíti, mint „egy állítólagos Dorffmaister” portrét, Niczky György arcképét, mely mint a Történelmi Képcsarnok új szerzeménye 1963-ban került a Nemzeti Múzeumba. A kép „Stepha. Dorffmaister pinxit Academicus Ano 1790. Soprony.” szignatúrával jelzett¹⁴ (86. ábra). A családi arcképgalériába került kép a Niczky Kristóf portréhoz hasonlóan az ábrázoltat egész alakban s ülő tartásban ábrázolja, bár sem az ábrázolt személye, sem foglalkozása nem indokolta ezt az elsősorban egy szűkebb körű társadalmi réteg körében kedvelt kompozíciós típus átvételét. Ez esetben is a családi galéria korábban készült darabja, Niczky György apjának, Niczky Kristófnak arcképe határozta meg képünk kompozíciós megoldását, mivel a fiú arcképe az apa arcképének párdarabjaként készült. Niczky Kristóf képével azonos méretű képen, azonos kompozíciós séma szerint elrendezett, tehát drapéria elé állított, s itt a korai historizmus szellemében készült, minden bizonnyal bécsi eredetű neogótikus széken ülő s hasonló stílusú asztalra könyöklő, barna prémmel szegélyezett kék kabátot s ugyanilyen színű ruhát és kivarrt csizmát viselő férfi fordul felénk. Beállítása közvetlenebb, természetesebb, mint a kissé hivatalos Niczky Kristóf portréé, s mint művésznünk legtöbb portréján, Dorffmaister itt is hangsúlyozott figyelmet fordít az arc és a kezek megfestésére, s a kép többi részeit kissé elnagyoltan, kevesebb gonddal adja. Azonban itt az az ellentét, amely egyfelől a puhán festett, a reflexeket is visszaadó, szép tartású kéz friss megfestésében, s a jellemző arcábrázolás keresetlenségében, másfelől a jobb kar illeszkedésének vagy a szék perspektívájának szembetűnő rajzi hibájában, vagy a szék vörös huzatáról az ábrázolt ruhájára vetődő vörös reflexek dilettáns megfestésében nyilvánul meg, élesebb, mint Dorffmaister korábbi képein. Nem tudjuk, hogy ezt az ekkor már idős Dorffmaister István, vagy a mindvégig mellette dolgozó, szerényebb képességű ifjabb Dorffmaister István hibájául rójuk fel.

Dorffmaister e képénél kissé részletesebben kell tárgyalnunk az ábrázolt személyt kísérő attributumok jelentését. Dorffmaister portréin e járulékos elemek legtöbbször az ábrázolt hivatalára — mint a Voss, Kamper és Niczky Kristóf portrék esetében — vagy foglalkozására — mint a tervrajzzal az építész Neimayer

¹⁴ Mihályi E., i. m. 56. Ltsz. MTKCs 63.9., 157×91,5 cm.

esetében — utaltak, a verőcei főispán Niczky György képén viszont csak egy kastélytervrajzot látunk. A tervrajz — amely az ábrázolt főispáni hivatalára semmi képp sem utalhat — egy félköríves feljáratú, oszlopos erkéllyel díszített háromtengelyes, visszaugratott középrizalitú egyemeletes kastélyt ábrázol, amelynek négytengelyes, attikaemelettel lezárt oldalrizalitját a középrizalittal egytengelyes falszakasz köti össze. A tervrajz kastélyának eklektikus stílusa, amely az érett barokk, rokokó és copf motívumok furcsa keveredésében nyilvánul meg, vagy az olyan felépítésbeli következetlenségek, mint a feljáratú lépcső szerzetlensége vagy a középrizalit és az oldalrizalitok messze eltérő emeleti szintkülönbsége arra utalnak, hogy a kastély a valóságban nem építhető fel, tehát azt az első pillanatra tetszetősnek látszó feltevést, hogy a tervrajz a körzővel szerepeltetett Niczky Györgynek műkedvelő építési tevékenységére utalna — amire különben nincs adatunk —, el kell vetnünk.

Meggyőzőbbnek látszik, ha azt tételezzük fel, hogy a képen előforduló kellek Niczky György szabadkőművesi tevékenységével állnak kapcsolatban. Niczky György öccsével, Istvánnal együtt a monyorókeréki páholy tagjaként kezdte meg szabadkőművesi ténykedését, s 1781 és 1785 között már az Éberséghez címzett eszéki páholy főmestere.¹⁵ A Magyarországon a XVIII. század második felében meghonosodott szabadkőműves páholyok, amelyek a felvilágosult tanok terjesztésében jelentős részt vállaltak, szervezeti rendjükben, külsőségeikben sokat merítettek a középkori építőpáholyok gyakorlatából, s új szimbólumaik egy része is erre utal. Mivel a magyarországi szabadkőműves páholyok pecsétjein is legtöbbször megtaláljuk az építőtevékenységre utaló eszközöket, mint a körző, vonalzó, szögmérő, kőfaragó kalapács, oszlop stb., s mivel a Niczky család arcképgalériájában György öccsének, Istvánnak olyan ábrázolása szerepelt, amelyen az arckép kísérőelemei, az oszlop függönybojttal, a kézben tartott kalapács, az asztalra helyezett nap és hold embléma — valamennyi szabadkőműves szimbólum — az ábrázolt szabadkőművesi tevékenységére utaltak,¹⁶ Niczky György arcképe esetében is feltételezhetjük, hogy a barokk portrékon gyakran szereplő oszlop, s az itt hangsúlyozottan előtérbe állított függönybojt — amelynek zsinórja a szabadkőműves szimbólumok jelrendszerének megfelelően nyolcas formájában hurkolódik — szerepe több legyen, mint a barokk arcképek térkitöltő motívuma, s mint szabadkőműves szimbólumok, a hasonló jellegű körzővel, s az általában az építőtevékenységre utaló tervrajzzal együtt — mint attributumok — a szabadkőműves Niczky Györgyöt állítják elénk. Tehát Niczky György arcképe, amelynek alapelrendezését ugyan a hivatalos Niczky Kristóf portré határozta meg, nem vált hasonlóan hivatalos portrévá, hanem a családi galéria keretein belül lehetséges volt az ábrázoltat tulajdonképpen titkos, de az arckép jellegéből következően számára mindenképpen fontosnak tartott tevékenysége oldaláról bemutatni. S ebből a szempontból a családi galéria típusa — annak ellenére, hogy a már meglevő képek gyakran konzervatív módon befolyásolták a későbbi portrékat — itt a sajátos kompozíciós megoldás átvételével együtt, a közvetlenebb hangú jellemzés lehetőségét hordozta magában. Ezzel a tanulsággal szolgál Niczky György portréja, s a korábban bemutatott, ugyancsak Dorffmaister festette Desfours Ferenc portréja is.

¹⁵ Abafi L., A szabadkőművesség története Magyarországon. (Bp. é. n.) 231.

¹⁶ A kép Auer Miklós (Budapest) magángyűjteményében van.

86. ábra

Dorffmaister utolsó, témánkhoz tartozó jelzett képe 1792-ben készült, s Janovich Antalné, született Kiss Katalint ábrázolja a ravatalon.¹⁷ A magántulajdonban levő kislakú kép eléggé rossz állapotú, s besötétedett színei eltüntetik a kép festői megoldásait. Az égő gyertyákkal körülvelt ravatalon fekete szegélyű fehér párnán fekszik a halott, fejére nagy fekete szalaggal átkötött fejkötőt tettek, keze összekulcsolva, s az egységesen fekete háttérből csak a viaszsárga arc és a kezek emelkednek ki. A XVII. századi Magyarországon virágzó ravatalekép műfajának e késői emléke mind ez ideig egyetlen a XVIII. század hazai anyagából. Stílussajátságai a nagyszámú XVII. századi elődeiével megegyezőek, csupán a gyertyák perspektivikus elhelyezésével lett képünk oldottabb és kevésbé síkszerű. Kis mérete s egyedülálló volta valószínűsítik, hogy nem családi galériába készült, mint a XVII. századi ravataleképek, hanem talán távol levő családtag vagy közeli rokon számára mint emlékkép a felravatalozott elhunyról.

Az eddig ismertetett képek — Niczky Kristóf képének XVIII. századi kópiája kivételével — Dorffmaister jelzett alkotásai.^{17a} A szakirodalomban szerepel még néhány kép, amelyek valódiságát — mivel a képek elpusztultak vagy lappanganak — nem áll módunkban megvizsgálni, így Festetics Ignác arcképe (egykor a polgárdi kastélyban)¹⁸ s Festetics Károly arcképe, amely 1906-ban Bécsben mint Dorffmaister Vince képe volt kiállítva, de a kép keletkezési idején, 1770 körül, Dorffmaister Vince, Dorffmaister István fia még nem élt,¹⁹ így valószínű Dorffmaister István alkotásaként kell számontartanunk, csak úgy, mint az ugyanitt kiállított ismeretlen építész 1790 körül keletkezett arcképét.²⁰ A XVIII. század végén s a XIX. század első felében a Zala megyei Gógánfán élt Gyömöre Györgynek és feleségének, Csapody Borbálának arcképeit az idősebb Dorffmaister István éppúgy festhette, mint fia, ifjabb Dorffmaister István.²¹

Számos olyan — minden esetben szignálatlan — arcképet tulajdonítottak Dorffmaister István alkotásának, amelyek nem az ő művei, így Vaghini Antal kéményseprő arcképét, melyet Mihályi Ernő Dorffmaister legjobb portréjának tartott,²² s Hochecker pintér arcképét.²³ Mindkét portré ugyanattól az ismeretlen portréfestőtől származik, s stílusuk kevésbé részletező, nem annyira kimunkált, mint Dorffmaister portréi, s a képek barnás tónusú színvilága is eltér Dorffmaister alkotásaitól. Az ugyancsak soproni polgárokat, Kistler János kékfestőt és feleségét ábrázoló, Dorffmaister portréitól teljesen elütő stílussajátosságú portrék²⁴

¹⁷ Jelzése: Stepha Dorffmaister pinxit Accad. 1792. Soprony. 66,7×38,5 cm.

^{17a} A nyomdai munka közben figyeltünk fel egy Stephanus Dorffmeister pinxit jelzésű, ismeretlen férfi mellképéről tudósító adatra: *Mihálik J.*, A Gömör Kishont vármegyei Krasznahorka vár összes tárgyait és felszereléseinek leltára 1912. aug. 24. (Kassa 1913) 26.

¹⁸ Garas K., Magyarországi festészet a XVIII. században. (Bp. 1955) 275., 134. j.

¹⁹ Csatkai E., Művtört. Ért. 9 (1960) 43.

²⁰ Garas K., i. h.; Spitzen und Porträtausstellung. (Wien 1906) 85–105. Festetics Károly arcképe Goschwin Graf Seldern tulajdonában. Az ugyancsak az ő tulajdonában levő, szintén Dorffmaister Vince alkotásaként szerepeltetett Festetics József arckép nem lehet Dorffmaister István műve sem, mert Festetics József halálakor, 1757-ben, Dorffmaister István még nem volt Magyarországon.

²¹ Darnay K., Kaszinózó táblabírák. II. (Bp. é. n.) 48.

²² Mihályi E., i. m. 56. A kép soproni magántulajdonban van.

²³ Kiállítva a soproni Liszt Ferenc Múzeumban.

²⁴ A feltételeken felvett attribúció: Csatkai E., Egy kékfestő család viszonytagságos élete a XVII–XVIII. században. Sopron vármegye, 1939. márc. 25. Reprodukciója Dorffmaister neve alatt kiállítva a soproni Liszt Ferenc Múzeum ipartörténeti kiállításán.

messze alatta maradnak a velük közel egykorú, a Szépművészeti Múzeumban őrzött két Dorffmaister arckép színvonalának. E négy soproni polgárcsképet valószínű helybeli festő festette, s az ugyancsak tévesen Dorffmaisternek tulajdonított Primes városplébános egészalakos, reprezentatív arcképét²⁵ és egy bécsi udvari papot ábrázoló mellképet²⁶ pedig valószínű egy-egy osztrák mester alkotásának kell tartanunk.

Dorffmaister István munkájában festő fiai is részt vettek, s József, az apa mellett eltöltött tanulóévek után, elvégezte a bécsi akadémiát, és Észak-Itáliában, apjánál magasabb színvonalon, elsősorban mint portréspecialista tevékenykedett. Az a néhány Friedrich John által sokszorosított metszet, amely „Dorfmeister” képei után készült, az ő alkotásai közé tartozik.²⁷ A mindvégig apja mellett dolgozó, s az idős Dorffmaister István halála után önállóan működő ifjabb Dorffmeister István pedig apjánál alacsonyabb színvonalon, apja művészetének hagyományait folytatta.²⁸

A freskófestő Dorffmaister István munkássága az egész Dunántúlra kiterjedt, portréfestő tevékenysége viszont — az eddig ismert portrékból következően — elsősorban Sopron városára és a tágabb értelemben vett Sopron környékére, Nyugat-Dunántúlra terjedt ki. Voss Károlyt, Kamper Jakabot, Neimayer Lőrincet és feleségét ábrázoló képein soproni polgárokat festett meg, s Sopronban készült az itt elhunyt Jankovich Antalné ravatalképe is, míg a Niczky Kristóf és György, Festetics Károly és Desfours Ferenc arcképe Sopron környéki előkelőket mutat be, de Dorffmaister és Szily püspök levelezéséből tudjuk, hogy távolabbról is felkeresték, így 1792-ben egy Jemeray nevű, valószínű nemes emberről esik szó, aki a Szombathely környéki Bogátról készült 1792 februárjában Sopronba menni, hogy Dorffmaisterrel készíttesse el portréját.²⁹

Dorffmaister István portréfestő tevékenységének jelentősége abban rejlik, hogy Sopronban a városi polgárság számára a városi festő, a környékbeli előkelők számára a korábban csak Bécsben fellelhető akadémiai festő szerepét egyszerre, s széles rétegek megelégedésére tudta betölteni, s azzal, hogy munkásságával tág vonzáskörrel rendelkező hazai művészeti centrumot alakított ki, a magyarországi művészet fejlődését szolgálta.

GALAVICS GÉZA

²⁵ Jelenleg Sopron, Szentlélek templom, plébánia. *Mohl A.*, Győr egyházmegyei jeles papok. (Győr 1933) 126.

²⁶ Kiállítva a soproni Liszt Ferenc Múzeumban; *Mihályi E.*, i. m. 56.

²⁷ *Wurzbach, C.*, Biographisches Lexicon. X. (Wien 1863) 240—241. hozzá még Francesco Benucci operaénekes arcképe. *Csatkai E.*, Művtört. Ért. 9 (1960) i. h. és 42.

²⁸ Uo.

²⁹ Dorffmaister István és Szily János püspök levelezése. Szombathelyi püspöki levéltár VI/4. — Dorffmaister István levele 1792. jan. 27.

DER PORTRÄTMALER STEPHAN DORFFMAISTER

Der akademische Maler Stephan Dorffmaister, welcher in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts einer der meistbeschäftigten Maler Ungarns war, befahte sich vornehmlich mit Freskenmalerei. Gegenwärtig sind uns noch 14 bezeichnete, und mehrere seiner Porträts von heute nicht mehr überprüfbarer Attribution bekannt. Auf den Gemälden des Unbekannten Ehepaars (1763, Museum der Schönen Künste, Budapest), des Karl Voss (1772, verlorengegangen), des Jakob Kamper (1777, Sopron, Ferenc Liszt-Museum) und des Baumeisters Lorenz Neimayer und seiner Frau (1784, verlorengegangen) stellte er Soproner (Ödenburger) Bürger dar; auf den Porträts von Christoph Niczky, Vorsitzenden des Statthaltereirates (1779, das Original verlorengegangen, eine Kopie aus dem XVIII. Jahrhundert in der Ung. Hist. Bildergalerie), Franz Desfours (1783, verlorengegangen), Karl Festetics (1770, verlorengegangen) des mit Freimaurerabzeichen dargestellten Georg Niczky (1790, Ung. Hist. Bildergalerie) und der auf der Bahre abgebildeten Frau Anton Jankovich (1792, im Privatbesitz) stellt er uns vornehme Adelige vor. Mehrere seiner Porträts sind verlorengegangen, außer den vorerwähnten noch das Bildnis eines Unbekannten Ehepaares von 1783 (Wien, Dorotheum-Auktion vom 3. März 1922), das Porträt von Ignaz Festetics (ehemals Schloss Polgárdi) und das mit dem Porträt von Karl Festetics zusammen ausgestellte Bildnis des Unbekannten Baumeisters (Wien, Spitzen- und Porträtausstellung 1906).

Unter Dorffmaisters Auftraggebern finden wir sowohl die Vertreter des städtischen Bürgertums, als auch die Vornehmen der Umgegend; es ist bekannt, daß die Interessenten Dorffmaister auch von entlegenen Orten des westlichen Transdanubiens aus aufsuchten, um von ihm gemalt zu werden. Seine Arbeitsweise war recht unterschiedlich, neben den gefällig charakterisierten Bürgerporträts (Neimayer, Unbekanntes Ehepaar, 1763), dem repräsentativen Bildnis Christoph Niczkys, neben für die Ahnengalerie bestimmten Porträts von naturnäherer Auffassung (Desfours, Georg Niczky, gingen auch Porträts von offizieller Gebräuchlichkeit aus seiner Werkstatt hervor (Voss, Kamper).

An Stephan Dorffmaisters Arbeit nahmen auch seine Söhne teil; Joseph wirkte später als ausgesprochener Porträtist in Norditalien, die Friedrich John „Dorfmeister“ nachempfundenen Stiche gehören zu seinen Arbeiten; Stephan junior war nach seines Vaters Tode selbständig tätig.

Die Bedeutung des Wirkens des Porträtmalers Stephan Dorffmaister liegt darin, daß er sowohl in Sopron für die Zwecke der Stadtbürger als städtischer Maler, als auch für die Vornehmen der Umgebung die Rolle des früher lediglich in Wien zu findenden akademischen Malers, also zugleich für breitere Massen zur Zufriedenheit auszufüllen wusste und durch seine Tätigkeit ein heimatliches Kunstzentrum schuf, das auf weite Kreise anziehend wirkte. Auf diese Weise diente Stephan Dorffmaister der künstlerischen Entwicklung in Ungarn.

LAKATOSIPARI ÉRDEKESSÉGEK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

A Magyar Nemzeti Múzeum lakatosipari gyűjteménye a *Folia Archaeologica*-ban már közlésre került. Egyes darabok azonban hangsúlyozást nem kaphattak a dolgozatok szűk terjedelme és a kutató célkitűzése miatt. A magyar lakatosipar fejlődését a X—XIX. század között a zármechanizmusok oldaláról vizsgáltuk, de tudatosan kerültük a XIX. századot, amikor is a gyáripar előretörése miatt és részben a széles körű külkereskedelem következtében a súlypont a levéltári anyagra helyeződik át. A rendelkezésünkre álló tárgyi emléanyag elegendő arra, hogy megállapíthassuk az alapvető változást a formában és szerkezeti rendszerben, de kevés ahhoz, hogy az általános fejlődésre messzemenő következtetéseket vonjunk le. Tisztán tükröződik, hogy amíg a XVIII. században „... a bronz abszolút autokráciája legyűrte a nem kékvérből származó versenytársát”, addig a napóleoni háborúkat követően egy „új és művészi vaskorszak” keletkezett, amely kiemelkedő emléanyag létrehozásában valóban bővelkedett. Sajnos, egybegyűjtése és közkinccsá tétele nem haladt előre oly mértékben, hogy a közel ötezer magyar lakatosmester működési területét és szakmai ismereteiknek nemzetközi vonatkozásait meghatározni lehetne.

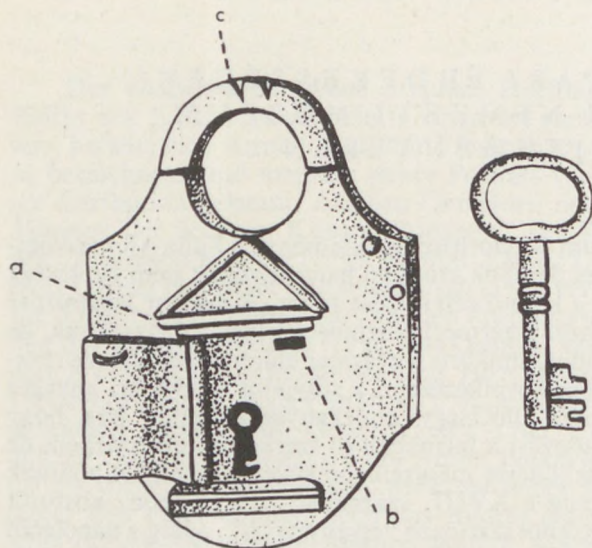
A feltétlen figyelmet érdemlő szerkezeti rendszerek ismertetése előtt utalnunk kell jelen dolgozatunkban is — miként azt korábbi tanulmányainkban megtettük —, hogy a XVIII. század végén kialakult és bevált lakatosipari mechanizmusok a XIX. század első évtizedeiben uralkodók maradtak.¹ Ezt a megállapítást különösen érvényesnek tartjuk az ország keleti területein — szűkebb értelemben a Tiszántúlon —, de ide csatlakozik a Felvidék egy része is, annak ellenére, hogy az iparosgárda ezen a területen lényegesen fejlettebb, mint az említett Tiszántúli területeken. Kutatásaink pillanatnyilag még nem teljesek, s így a dél-dunántúli kerületek — Dunaföldvár—Balatonszentgyörgy vonalától délre — helyzetét teljesen felmérni nem tudtuk. A rendelkezésünkre álló anyag és a levéltári kutatások eredményének egybevetése azonban arra enged következtetni, hogy a megjelölt terület a XIX. század első évtizedeiben fejlettségét tekintve közelebb áll a Felvidékhez, mint a Balatonszentgyörgy—Dunaföldvár vonalától északra eső területekhez.

Az általunk hangsúlyozott körzetekben általában, a keleti területeken különösen megmaradtak a XVIII. századi elgondolások. Az első évtizedekben a változást elsősorban nem a szerkezetben, hanem a boríték formájában és az új díszítő motívumok jelentkezésében látjuk.²

A kulcstípusok és zármechanizmusok fejlődése a XVI—XVIII. században című dolgozatunkban — ahol is a barokk és rokokó korszak remekbe készült

¹ *Temesváry F.*, FA 15 (1963) 107—148. A szakkifejezésekre vonatkozóan lásd a korábbi évfolyamokat.

² Lényegében ezzel a gondolattal találkozunk *Edvi Illés A.*, A barokk korszakának vasművészete. (Bp. 1897) tanulmányában is.

87. ábra

alkotásait nagy vonalakban ismertettük — már hangsúlyoztuk, hogy a lakatosiparban is jellemző az az alapvető megállapítás, hogy a stílusirányzatok nem választhatók élesen el egymástól, nemcsak a szerszámanyagot veszi át az új nemzedék, hanem a vas megdolgozásának, formálásának technológiáját is, amiből adódik, hogy a régi — barokk, rokokó és a Magyarországon is divatozó XVI. Lajos ízlés — összefonódik az új stílusiránnyal. A vonalak letisztulása, az egyszerűsítés iránti törekvés a lakatosipar területén — ellentétben az iparművészeti technikák legtöbbjével — gyorsnak mondható.

Ipartörténeti kutatásunk mai állása szerint nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a Magyarországon készült lakatosipari termékek alapanyaga többnyire hazai vashámorok és gyárak üzemegységeiből került ki. Különösen a Gömör megyei vashámorok és különböző érdekeltségű gyárak 250 000 mázsa vastermelésének jelentőségét kívánjuk hangsúlyozni, nem feltétlenül azért, mert Gömör megye a vasgyártás főfészke, hanem elsősorban a zárlemezek nagymennyiségű előállításáért. Itt is gr. Nádasdy Tamás betléri üzemére hívjuk fel a figyelmet, amelyről Fényes Elek, a XIX. század első felének neves szakírója, joggal írja: „Itt a murányi völgyben olly jó pléhét készítenek, hogy az a Stajerszágihoz hasonlít”.³ Úgy vélem, a korábbi dolgozatainkban kimerítő magyarázatát adtuk a „Pléh” kifejezésnek, s ezért ezen a helyen megelégszünk annyival, hogy egyszerűen megállapítjuk, a pléh alatt nem szabad valamilyen bádoglemezt értenünk, mert a XIX. században is ez a fogalom a zárszerkezettel volt azonos.⁴

Dolgozatunkban ismertetésre kerülő lakatok közül először az 58.75. D. szám alatt beletárolt és gyűjteménybe iktatott darabbal foglalkozunk — tekintettel arra, hogy szerkezeti rendszere és stílusjegye alapján is inkább kapcsoló-

³ Fényes E., Magyarország leírása. I. (Pest 1847).

⁴ Temesváry F., i. m. 109.

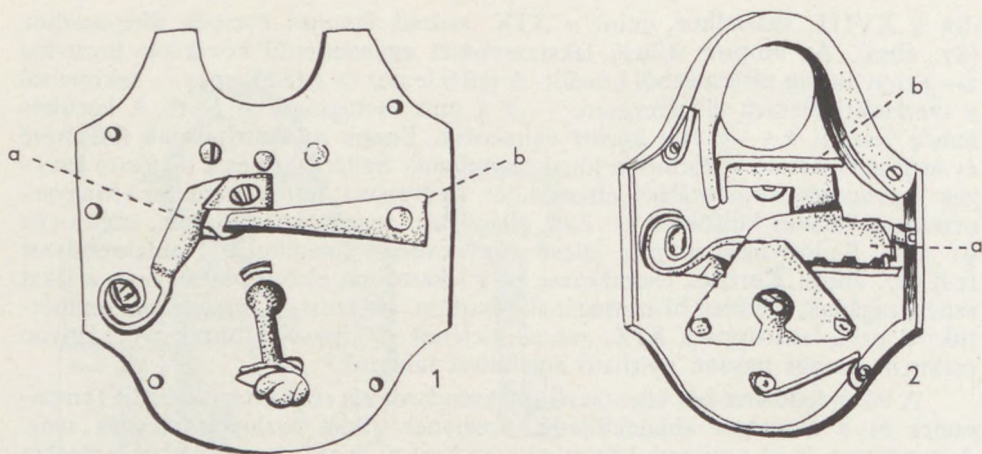
dik a XVIII. századhoz, mint a XIX. század ötvenes éveinek főtípusaihoz (87. ábra). Az empire stílusú lakatszerkezet egyenetlenül kovácsolt borítékja 2—3 mm vastag zárlemezről készült. A fenéklemez és a fedőlemez — tekintettel a szerkezeti elemek elhelyezésére — a 3 mm vastagságot is eléri. A körületlemez viszont 2,5—3 mm között váltakozik. Ennek a lakattípusnak felépítése és megszerkesztése kifejezetten jónak mondható. Szilárdsága és a biztosító lemezek szerencsés kombinálása elterjedését kedvezővé tették nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is. Zárt állapotban magassága 128 mm, szélessége 91 mm. Kulcslyukát empire ízlésű (úgynevezett „aedikulás”) ablakrendszer fedi (87. ábra). Korízlás jelentkezése ez a lakattesten elsősorban és nem a lakat szilárdságának, illetőleg biztonságának fokozása. Ugyanis — miként már említettük — ez a lakattípus a XIX. század elejének fő típusa, s minden példányon csaknem azonos módon nyitható ablakdíszat találunk.⁵

A lakat-fedőlemezen jelentkező ablakrendszer két részre tagolódik. A tympanonra és a tényleges ablakfelületre, amelynek síkját oszlopok bontják meg. A tympanon és az oszlopok között 44 mm hosszú, s alig 3 mm vastag lemezkét figyelhetünk meg, amely látszólag a tympanon alsó lezárásához tartozik, valójában teljesen különálló szerkezeti elem (87. ábra *a*). Elmozdítása teszi lehetővé a kulcslyuk feltárását, ugyanis közvetlen kapcsolatban van a lakat-fedőlemez belső oldalára szerelt „biztonsági” szerkezettel. Ez a szerkezet igen primitív, gyenge és általában durván kidolgozott néhány rugóból áll (88. ábra 1). A szerkezet a rögzítő rugón alapszik, amely egyik végén igen durván hajtott és felszegecselt, míg a másik vége, amely háromszögre vágott és élre köszörült — a kulcslyuknyílás fölött megfigyelhető alig 5 mm hosszú áttörés fölé nyúlik (88. ábra 1/a). Szorosan kapcsolódik hozzá egy ugyancsak felszegecselt lemezzugó, amelynek azonban a reteszelésnél vagy a kioldásnál szerepe nincs (88. ábra 1/b).

Zárás esetén a kulcslyukfedő ablakot egyszerűen a zárttestbe nyomták. „A csappinósra” kiképzett és retesz szerepét betöltő rugó a lakat ablaknyílásán (87. ábra *b*) található reteszfészekbe hatolva reteszelt. Az említett rugó vége azonban szorosan felfekszik egy kisméretű „bujtatóra”, ami tulajdonképpen egy közvetítő kar. Ugyanakkor a közvetítő kar egybekapcsolt a tympanon alatt húzódó, mint említettük 44 mm hosszú, s alig 3 mm széles vaslemezzel, amely a szerkezet működtetésére szolgált. Amikor tehát a kulcslyukat szabaddá akarták tenni, az említett kisméretű lemezcskét jobbra mozdították, s az áttétek kireteszeltek. A kireteszelés után a fedőlemez az említett kidobó rugó hatására fel pattant.

Szükségesnek tartottuk a működésnek ezt a formáját kissé részletesebben leírni, ugyanis Magyarországon a lakatok különböző típusain túlmenően záruk esetében is igen gyakran megtaláljuk. A megállapítást nem befolyásolja az a minimális eltérés sem, amelynél a nyitó lemez nem a tympanon alatt található, hanem a lakat-fenéklemez külső felületén alkot merevítést. A most tárgyalt szerkezetnél is megtaláljuk a merevítő „bordát”, azonban ennek kisméretű elmozdítása nem a kulcslyukfedő ablakot nyitja, hanem egy második számú reteszt, amelynek feloldása teszi lehetővé a kengyel felnyílását. Itt kell megjegyeznünk, hogy a

⁵ Megjegyezzük, hogy ebből a típusból a Magyar Nemzeti Múzeum lakatosipari gyűjteményében hét darabot találunk. Feldolgozásuk azonos szerkezeti felépítésük miatt indokolatlannak látszik.

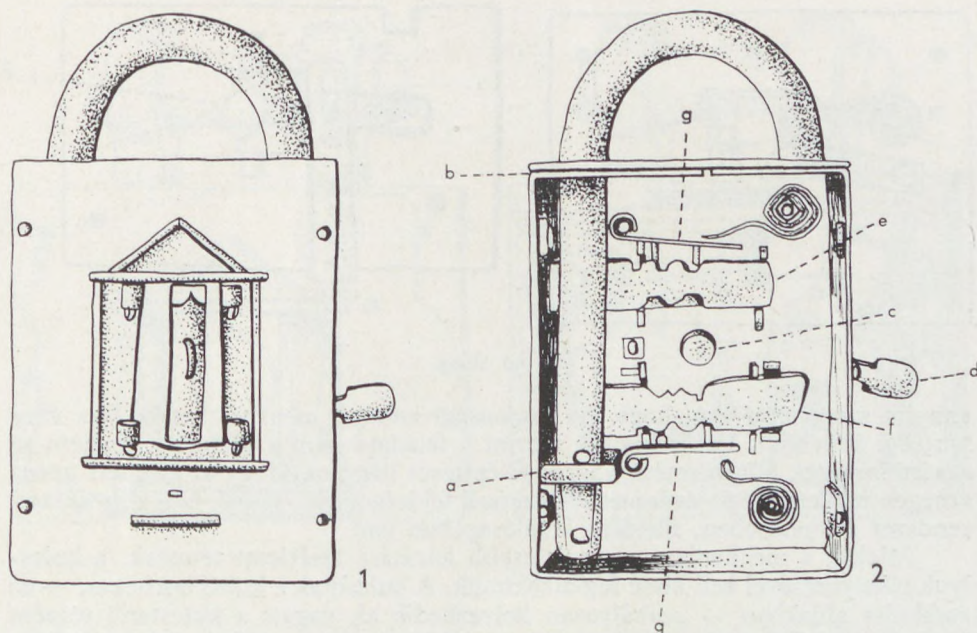
88. ábra

XIX. századi vasládák zárszerkezeti működtetésére — gondolunk itt elsősorban a hivatali vaskazettákra (a kor páncélszekrényeire) —, rejtve elhelyezett lemezecske vagy gomb, sokszor a láda legvégén vagy éppen az alján található. Működését bonyolult áttétek biztosítják.

Lakatunk kengyele 10×17 mm átmérőjű szögletvasból kovácsolt (87. ábra c), 30 mm hosszú nyelvcsapja négyszögletesen hízott. Szerkezeti rendszere ugyanúgy, mint formája a XVIII. század második felének termékeire emlékeztet. Működését két rugó, illetőleg két „bezcentős” egynyelvcsapos nyelvzár biztosítja. A beépített rugók a modern zárszerkezetek „zuhaltungos” megoldásaira emlékeztetnek. A rugók egy rugótartó szegecsre épültek. Végük laposra kalapált 2—2 bevágással, amelyben a nyelvzár biztosítókárja kap helyet, csaknem ugyanolyan megoldással, mint a legmodernebb ajtózárok esetében (88. ábra 2/a).

A lakat fő része a derékszögben meghajtott nyelvzár, amelyen kifejezetten érezni a gondos kezek munkáját. A nyelvzár 2 bujtóban mozog. Az első derékszögben hajtott, s magassága a lakat vastagságának megfelelő, s ezáltal a körületlemezek felső, kengyelhez eső részét zárja le a XIX. századra jellemző pontatlansággal (88. ábra 2/b). Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a lakat lényegében tömegmunka. Ebből a típusból több száz darab található hazánk területén, de előfordulásuk világviszonylatban is megfigyelhető. Így Andreas Dillinger (1849—1919) rosszul rendezett és hibásan datált gyűjteményéből sem hiányzik.⁶ A legszebb példányokat azonban a Louvre gyűjteményében találjuk. Nyugati, főleg francia dolgozatokban a típust franciának tartják, elsősorban nagyszámú előfordulása miatt. A franciaországi leletek különösen igazolják, hogy a XVIII. századi formák továbbéléséről van szó. Lényegében ezt a gondolatot képviseli Louis Metman munkájának — Le Musée des Arts Décoratifs Palais du Louvre Pavillon de Marsan — Le Métal című részének 22. oldalán, amikoris

⁶ Wien, Technisches Museum. Hasonló típusokat dolgoz fel: Milošev, M., Zbirka brava i ključeva u Vršačkom muzeju. RVM 5 (1956) 265.

89. ábra

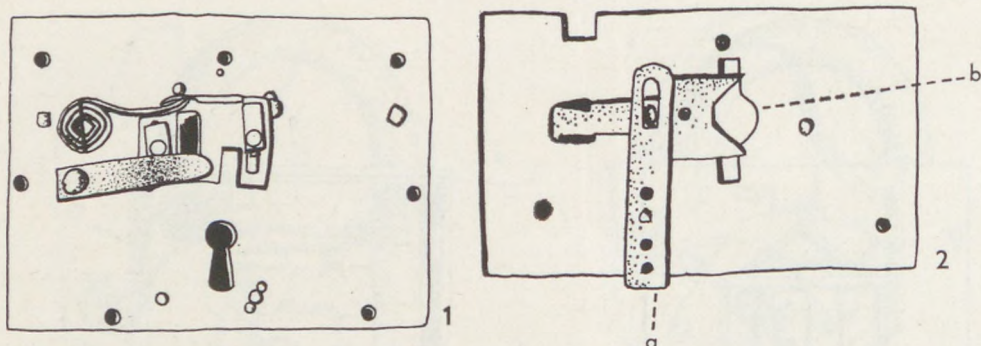
az LVI. táblán bemutatott — valóban rendkívül szép darabokkal kapcsolatban nyilatkozik.⁷

A bemutatott második lakatunk a XIX. század harmincas éveiben készülhetett.⁸ Formáján és díszítésén rendkívülit nem találunk. Borítékja 132 mm magas, 115 mm széles és 42 mm vastag. Megmunkálása erőteljes, de miként az egyes számú darabunknál is láhattuk, egyenetlenül kovácsolt lemezből kidolgozott. Fedőlapja hiányos, az ún. aedikulás ablakrendszer csak jelezve van a felületen — különösebb értelem nélkül és igen primitív formában (89. ábra 1). Terjedelmében aránytalan, s így esztétikailag sem elfogadható munka. A lakat kengyelszára egy nagyméretű — határozottan erősen kidolgozott — bujtóban mozog, míg a második bujtót a körületlemez kengyelhez eső része képezi (89. ábra 2/a—b). Elhelyezést a lakat bal oldalán kapott. A lakat közepén találjuk a 10 mm vastag és 40 mm hosszú lakatköldököt. Szükségesnek tartottuk az elmondottak hangsúlyozását, mert a lakatköldök és kengyel helyzetének ismerete teszi lehetővé az olvasó előtt a mechanizmus világos megértését.

A lakat rugórendszere és biztonsági szerkezete kettőzött (90. ábra 2). A mozgó alkatrészeket 75×125 mm átmérőjű lemezke fedi. A lemezzel egy-magasságban a lakat jobb oldalán alig 20 mm hosszú kar nyúlik ki, amelynek elmozdításával egy reteszelő lemez ráfekszik a köldökre és a kulcs behatolását a zárttestbe lehetetlenné teszi. A szerkezet működését biztosító kar azonban

⁷ Metman, L., Le Musée des Arts Décoratifs, Palais du Louvre, Pavillon de Marsan. Le Métal. (Paris é. n.) 22., LVI. t. 556, 561.

⁸ Ltsz. 1933/19.

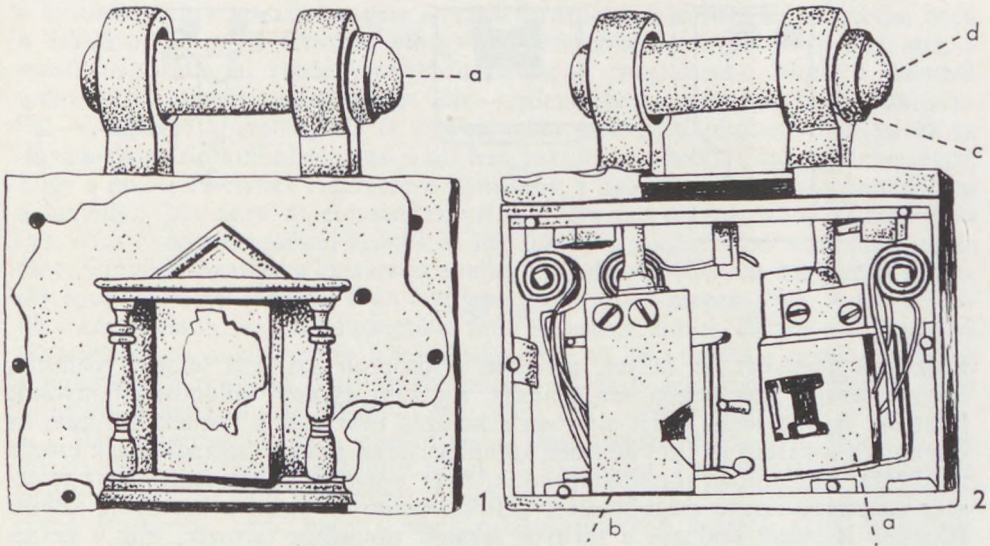

90. ábra

annyira szem előtt van, hogy így biztonsági szerepet nem tölthet be (90. ábra 2/a; 89. ábra 2/d). Véleményünk szerint a feladata nem a biztosítás, hanem az avatatlan kezek félrevezetése a lakat felépítését illetően. Hogy az említett gyengeségek mellett mégis érdemesnek tartjuk feldolgozását, annak oka a szerkezeti rendszer felépítésében, illetőleg kiválóságában van.

Mielőtt a mechanizmus részletesebb leírására kísérletet tennénk, a kulcslyuk elhelyezésével kell kissé foglalkoznunk. A kulcslyuk a külső borítékon — az aedikulás ablakban — szabályosan helyezkedik el, vagyis a kulcstaréj részére biztosított nyílás a lakat hossz tengelyével párhuzamosan halad. Amikor a kulcsot a lakat testbe kívánjuk süllyeszteni, azt tapasztaljuk, hogy néhány milliméteres előremozgás után megakad. Ennek oka abban a biztonsági lemezben van, amelyről néhány sorral fentebb említést tettünk. Tehát a kulcs nem tud a kulcsfészekbe kerülni addig, amíg a kulcs taraját 90 fokkal nem mozdítjuk el, éspedig a kengyelszár irányába. Ugyanis a biztonsági lemez kulcslyuk nyílása nem párhuzamos, hanem merőleges a fő tengelyre (90. ábra 2/b). Kiképzése annyiban tér el a külső kulcslyuk nyílástól, hogy ez már kétirányban kivágott, mintha kéttarajos kulcs részére készült volna.

A lakatnak ez a kidolgozása — mint látni fogjuk — nem véletlen. Ugyanis a biztonsági rendszere kettőzött (89. ábra 2/é—f). Ez a kettőzés a jelen esetben azt jelenti, hogy a köldöktől a kengyel irányába és lefelé egy-egy nyelvcsapot találunk. A két „bezzentős” — tehát két fordulatot — nyelvcsap rövid nyelvcsáraiba egy négyszög keresztmetszetű csapon mozgó rugó biztosító villát süllyeszt (89. ábra 2/g). Amikor a megfelelő kulccsal behatoltunk az alsó zártestbe — tehát magába a kulcsfészekbe —, a kulccsal 180 fokos fordulatot végzünk. Ezáltal a nyelvcsap 5 mm-t hátramozdul. A kulcsot azonban a belső kulcslyuk nyílást figyelembe véve 180 foktól 360 fokig, a külső kulcslyuk nyílás szerint viszont 270 foktól 90 fokig, vagyis a teljes fordulatig nem mozgathatjuk tovább, tekintettel arra, hogy 225 foknál (külső kulcslyuk nyílás szerint 315 foknál) a kulcs taraja beleakad a köldöktől lefelé elhelyezkedő második számú nyelvcsárba. A kulcsot csak úgy tudták ismét a kiindulópontba vinni, ha a külső kulcslyuk nyíláshoz viszonyítva 270 foknál az alsó zártestből kiemelték a biztonsági lemez és a lakatfedőlemez közé, és 180 fokot elfordítva ismét az alsó zártestbe süllyesztették. Félfordulat után a két bezzentős nyelvcsap a vele egybeépített nyelvcsappal ismét 5 mm-t hátramozdul és a felső reteszelés megszűnik.

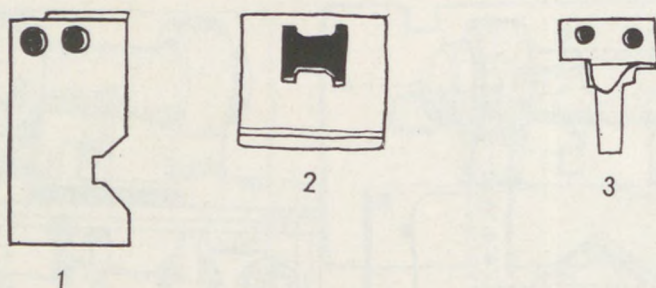
91. ábra

Feladat még a kettes számú reteszelés megszüntetése. Ennek érdekében a kulcs-tarajt ismételten leviszik az alsó zártestbe, de elfordítása a kengyellel ellentétes irányba történt. Gondosan ügyelni kellett arra, hogy a taraj ezúttal is csak fél-fordulatot (180 fokot) haladjon előre. Ugyanis, ha a zártestben tovább vitték a kulcsaréjt a 180 foktól a 360 fokig, ezúttal a taraj nem akadt meg 225 foknál — tekintettel arra, hogy a felső reteszrendszer nyitva van —, hanem tovább haladva a már kinyitott szerkezeti elemet egy fordulattal előremozdította, majd a második fordulat után, amikor az alsó retesz már teljesen kireteszelt állapotba került, a felső ismét zárt állapotba jutott. Az elmondottak alapján bizonyítottunk látjuk azt az állításunkat, hogy az alsó reteszrendszer felnyitása csak a felső reteszrendszer felnyitásához hasonlóan történhetett. Zárása lényegében hasonló módon ment végbe, azzal a különbséggel, hogy a kiinduló pont nem 90 fok, hanem a külső kulcslyuk nyílást figyelembe véve — az óra járásával megegyező irányba haladva — 270 fok, vagy egyszerűen minusz 90 fok.

A harmadik számú lakatunk, amelyet bemutatunk, lényegében a fentebb említett és leírt szerkezeti rendszert követi (91. ábra 1—2). Készítési idejét 1830—1840 közötti időre tesszük annak ellenére, hogy előlapján az ún. aedikulás ablak jelentkezik igen kisméretű tympanonnal, de a megszokott ablakrendszerrel. Titkos retesszel működik.⁹ A lemezt működtető lemezrendszer a lakatfedő-lemez belső felén található. Állandó rugómegfeszítés alatt áll és kidobó rugóval szerelt (90. ábra 1). A kengyeltartó fülek közötti lemez benyomásával működik áttétek segítségével. Nyomásnál a reteszelés megszűnik és a kulcslyukfedő ablak felpattan.

Sajnos, a lakat kulcsa már nem került be a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. A szerkezeti rendszerből kiindulva viszonylag könnyen meg tudjuk rajzolni

⁹ Ltsz. 58.76. D.

92. ábra

kulcsának formáját. E helyen azonban elsősorban azt kell hangsúlyoznunk, hogy a taréj a szár végén van teljesen, rögzített és nem különösen bonyolult hízású. A biztosítást tehát eltérően a korábbi évszázadok termékeitől nem az őrlemez sokasága és beépítésének különlegessége, hanem használatának módja nyújtotta. Elöljáróban megállapíthatjuk, hogy a korábbiakban ismertetett rendszer magasabb szintű megoldásával kell számolnunk. Igaz, a harmadik számú lakatunk lényegét tekintve a tornyos lakatok típusához tartozik, míg a kettes számú példány a normál lakatok rendszereit követi.

Lakatszerkezetünk kengyele 86 mm hosszú és 19 mm átmérőjű. Mindkét vége peremes gombbal lezárt oly módon (91. ábra 1/a), hogy a peremek és a tényleges lakatkengyel között körbefutóan mélyített, s így a reteszelő fejek befogadására alkalmas. Megközelítőleg 7 mm átmérőjű reteszfej reteszrel, amely egy „bezzentős” nyelvszárral egybekötve a bujtók alatt könnyen végzi mozgását. Dolgozatunkban hangsúlyoztuk már, hogy a szerkezeti rendszer kettőzött. A nyitást és a csukást a jobb, illetőleg a bal oldalon 4 és 5 ún. „zuhaltung” lemez nehezíti és a tárgyalt korszakban a biztosítást maximálissá teszi.

A lakatszerkezet felnyitásokor különös gonddal kell eljárunk, mert ha nem a szabályok szerint mozgatjuk a kulcsot, akkor az egyik retesz nyitásakor a másik reteszt zárjuk.

A szerkezeti rendszer lényegének megértéséhez feltétlenül szükségesnek látszik kihangsúlyozni, hogy a kulcs taraja 8 mm-rel alacsonyabb, mint a zár-fenéklemesz és fedőlemez közötti távolság. A lakat két biztonsági szerkezete között is különbségek mutatkoznak. A jobb oldali biztonsági rendszerben a nyelv-szár a zár-fenéklemezen helyezkedik el, míg a bal oldalin a zuhaltung-lemezek tetején, vagyis legfelül (91. ábra 2/a—b). A jobb oldali szerkezet négy lemezzel, a bal oldali 5 lemezzel működik. A két lemezrendszer között mintegy 5 mm szintkülönbség van, s ez elég ahhoz, hogy a lakatot — amely igen elmésen megkonstruált — működtetni lehessen. Kinyitása és bezárása egyszerűbb, mint a második lakat esetében, mert a test nem két részre osztott. Ugyanakkor a lakat — figyelembe véve a lemezek kidolgozását és sűrűségét — lényegesen biztonságosabb.

Nyitáskor a lakatot bal kézbe szorítjuk és jobbal a kulcsot a zártestbe nyomjuk. Amikor a taraj teljesen a zár-fenéklemeszhez simul, balról jobbra fordítjuk a kulcsot. Amikor a kulcstaraj eléri a 180 fokot, a köldöktől jobbra eső lemezrendszer felnyílik. A kulcsot a félfordulat után nem emeljük ki a zárból, hanem

a kiindulóponttra visszük, vagyis a teljes fordulatot lezárjuk. Egy fordulat után a lakatban az egyik reteszfej elhagyta a reteszfészkeket (91. ábra 2/c), míg a másik változatlanul eredeti, reteszelt helyzetét megtartotta. Ennél a lakatnál a taréj teljes elfordítása lehetséges volt — ellentétben a második számú lakatunkkal —, ugyanis a nyelvcsárak és csapok a két szerkezeti részben ellentétesek és ugyanakkor szintkülönbség van a két lemezrendszer között. Csak így lehetséges, hogy a kulcs, amelynek elhelyezése szabályos, a bal oldali zuhaltung-rendszeren a lamellák (92. ábra 2) elmozdításával a nyelvcsap és (92. ábra 3) nyelvcsár (92. ábra 1) érintése nélkül átsiklik és 180 fok után a jobb oldali szerkezeti rendszert felnyitja. Amikor a kulcstaraj a teljes fordulatot befejezte, megkezdí második fordulatát. Fél fordulat után a kulcsot 4—5 mm-t megemeljük. A taraj elválik a zárfenéktől, és a zuhaltungokat fedő lemezhez simul. Ebben a helyzetben vezetjük vissza a kulcstarajt a kiindulóponttra. A 180 foktól a 0 fokig haladva a kulcstaraj a második (bal) szerkezeti rendszert is felnyitja, s ezáltal a lakat kengyele a kengyeltartó fülekből (91. ábra 2/d) jobbra kihúzható.

Bár dolgozatunk célja elsősorban a bemutatott lakatosipari érdekességek közzététele volt, mégis szükségét látjuk — különösen a korábbiakban megjelent tanulmányainkra való tekintettel — a nevesebb pest-budai lakatosmesterekről rövid áttekintést adni, hogy a magyar lakatosiparban kutatók némi segítséget kapjanak.¹⁰ Fontosságát különösen kiemeli az e kutatási területen mutatózó — bár 1945 óta javuló tendenciát mutató — elmaradás, valamint az új kutató-módszerek múzeumi területen történő alkalmazásának lehetősége, amelynek nyomán a magyarországi lakatosipar fejlettsége és sajátos fejlődése még jobban meghatározható lesz.

★

¹⁰ A mondottakat vö. *Illyefalvi*, Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai 1686—1848. tanulmányával. A magyar lakatosiparra vonatkozóan hasznos anyagot meríthetünk még a Budapest I. sz. Állami Levéltárban a Tanácsi Iratokból, telekkönyvi jegyzőkönyvekből és bírósági aktákból is.

LAKATOSIPAROSOK

P e s t

Név	Foglalkozás	Származási hely	Vallás	Családi állapot	Polgárjog megszerzése
Albrecht József	lakatos m.	Modra	Ág. ev.	házas	1845. II. 24.
Alger Josephus	lakatos m.	Halmas in Imperio	Róm. k.	házas	1796. VI. 11.
Bauman Henrik	lakatos m.	Mersenthal in Franckhen	—	—	1699. VII. 16.
Bornhauser Antal	lakatos m.	Rodaun Ausztriában	Róm. k.	házas	1843. VIII. 4.
Birkmann Franz	lakatos m.	Werl aus Westfalen	Róm. k.	—	1807. VI. 27.
Bründi Venceslaus	lakatos m.	Repin in Bohemia	Róm. k.	házas	1829. VIII. 12.
Czettner Eduard	lakatos m.	Pest	Róm. k.	nőtlen	1846. III. 9.
Dlauchi Franciscus	lakatos m.	Bienatek in Bohemia	Róm. k.	házas	1825. VII. 11.
Dlauhy Károly	lakatos m.	Pest	Róm. k.	házas	1843. VII. 3.
Ebner Konrád	lakatos m.	Temesvár	Róm. k.	házas	1842. II. 28.
Eckel Vencel	lakatos m.	Pest	Róm. k.	nőtlen	1836. I. 16.
Eder Johann	lakatos m.	Mauthen (Karinthia?)	Róm. k.	—	1773. I. 11.
Ekel Antonius	lakatos m.	Friebritz (Friebitz) in Austria	Róm. k.	házas	1813. IX. 3.
Esze János	lakatos m.	Demets (Demecser) Szabolcs m.	Róm. k.	házas	1845. XI. 7.
Flügl Georg	lakatos m.	—	—	házas	1733. I. 9.
Götting Johann Caspar	lakatos m.	Hessen	Róm. k.	házas	1740. XI. 14.
Grafberger Ferenc	lakatos m.	Pest	Róm. k.	házas	1847. VII. 19
Hajkó János	lakatos m.	Szfvár	Róm. k.	házas	1847. I. 25.
Hangl Josephus	lakatos	Wien	Róm. k.	—	1780. VI. 28.
Helfmann Fridrik	lakatos m.	Pest	Ág. ev.	nőtlen	1835. VIII. 8.
Helfmann Sebastianus	lakatos m.	Laugen bei Hessendarmstadt	Ág. ev.	házas	1813. I. 18.
Herczog Martin	lakatos m.	Augusta Vindelicorum in Bavaria (Augsburg)	Róm. k.	házas	1830. VII. 19.
Hermanstorffer Frantz	lakatos	Oberpfaltz	—	—	1694. IX. 30.

Név	Foglalkozás	Származási hely	Vallás	Családi állapot	Polgárjog megszerzése
Heslinger Georgius	lakatos	Freystadt	Róm. k.	—	1779. V. 1.
Hesz Franciscus	lakatos	Óvárium (Magyaróvár?)	Róm. k.	házas	1821. VII. 2.
Hesz Mátyás	lakatos	Pest	Róm. k.	nőtlen	1840. II. 3.
Hügel Josephus	lakatos	Pest	Róm. k.	házas	1797. II. 18.
Jaloveczky Thomas	lakatos	Sz. Miklós	Róm. k.	—	1787. VII. 21.
Jandjovrek Venceslaus	lakatos	Jitsin in Bohemia	Róm. k.	nőtlen	1805. V. 27.
Jandorek János	lakatos m.	Pest	Róm. k.	nőtlen	1843. VI. 14.
Jettmár Joannes	lakatos m.	S. Niclas in Bohemia	Róm. k.	házas	1829. VIII. 12.
Jungfrau Andre	lakatos m.	Werschitz Versec	Róm. k.	—	1791. II. 19.
Just Pál	lakatos m.	Turent (Durand) Szepes m.	Ág. ev.	házas	1845. II. 24.
Kaltenstein Pál	lakatos m.	Groslobnitz Szepes m. (Kakaslomnic)	Ág. ev.	házas	1845. II. 24.
Kapeller Johann	lakatos m.	Markt Hauksdorf in Österreich	Ág. ev.	házas	1796. I. 25.
Kern István	lakatos m.	Pesth	Ág. ev.	házas	1845. II. 24.
Müller Henricus	lakatos m.	Pesth	Róm. k.	—	1781. V. 30.
Müller Sebastian	lakatos m.	Stuhlweissenburg (Szfvár)	Róm. k.	—	1752. I. 12.
Müllner Johann Thomas	lakatos m.	Ofen	Róm. k.	—	1774. V. 30.
Neugebauer Johann Georg	lakatos m.	Ratabor (Ratibor aus Schlesien)	—	—	1737. IV. 1.
Neugebauer Johann	lakatos m.	Ratibor in Schle- sien	—	—	1755. III. 4.
Nusser Jacobus	lakatos m.	Mukácsinum	Róm. k.	özvegy	1828. XII. 29.
Obermayer Christianus	lakatos m.	Pest	Róm. k.	házas	1812. XII. 21.
Oravszeck János	lakatos m.	Pest	Róm. k.	özvegy	1842. VII. 11.
Ottinger Josephus	lakatos m.	Matersdorf (Nagymarton Sopron m.)	Róm. k.	házas	1805. VI. 12.
Payer Samu	lakatos m.	Felka (Szepes m.)	Ág. ev.	házas	1843. V. 8.
Pettersmann Christoph	lakatos m.	—	—	—	1730. I. 30.
Pifkó András	lakatos m.	Hradek (Liptó m.)	Róm. k.	házas	1845. XII. 29.
Pötl Johann Michael	lakatos m.	Grafendorf in Steyermark	Róm. k.	—	1763. X. 22.
Reger Antal	lakatos m.	Zsomberg Baranya m. (Somberek)	Róm. k.	házas	1842. V. 23.

Név	Foglalkozás	Származási hely	Vallás	Családi állapot	Polgárjog megszerzése
Renner Carolus	lakatos m.	Alba Regia (Szfvár)	Róm. k.	nőtlen	1826. II. 22.
Részler István	lakatos m.	Nyírbátor	Róm. k.	—	1831. VII. 25.
Richter Christianus	lakatos m.	Pesthino	Róm. k.	nőtlen	1817. II. 15.
Rieffel Josephus	lakatos m.	Pesth	Róm. k.	—	1784. II. 4.
Rothbauer Ferentz	lakatos m.	Winterberg Csehország	Róm. k.	házas	1835. VII. 10.
Röck Georg	lakatos m.	Mähren	—	—	1692. X. 31.
Sárossy Josephus	lakatos m.	Nagyvárad	Róm. k.	házas	1813. IV. 3.
Scheibel Leopoldus	lakatos m.	Pest	Róm. k.	házas	1809. I. 7.
Schellenberger Andreas	lakatos m.	Pesthinum	Róm. k.	nőtlen	1828. XII. 30.
Schuldtheisz Dániel	lakatos m.	Pressburg (Pozsony)	Róm. k.	—	1764. II. 4.
Schvanya Paul	lakatos m.	Donavecs in Pester com. (Dunavecse)	Ág. ev.	házas	1796. I. 25.
Schwarz Joannes	lakatos m.	Augsburg	Róm. k.	—	1774. VIII. 13.
Schwarz Wolfgangus	lakatos m.	Pest	Róm. k.	házas	1809. I. 30.
Sellner Franciscus	lakatos m.	Pesthino	Róm. k.	házas	1817. II. 25.
Selner Franz	lakatos m.	Wieneberg in Bohemia	Róm. k.	—	1787. I. 31.
Siberth Georg	lakatos m.	Rastadt (Baden)	Róm. k.	—	1776. III. 23.
Utzmann Sebastianus	lakatos- legény	Kirchhauzz in Württemberg	Róm. k.	házas	1823. VII. 26.
Vrana Mathiasz	lakatos —	Nyisnavez (Nyizsna)	Róm. k.	házas	1797. II. 20.
Vurcz Carolus	lakatos —	Carlsruhe	Ág. ev.	—	1786. IX. 13.
Wagner Franz	lakatos —	Bayern	—	—	1743. XI. 12.
Wüest Johann Heinrich	lakatos —	—	—	—	1718. VIII. 19

B u d a

Név	Foglalkozás	Származási hely	Vallás	Családi állapot	Polgárjog megszerzése
Balas Andreas	lakatos —	Elisabethtoppoli (Erzsébetváros Kisküküllő m.)	Róm. k. házas		1796. VII. 11.
Caspar Jacob	lakatos —	—	—	—	1713. I. 27.
Caspar Joseph	lakatos —	—	—	—	1745. VI. 4.
Csirsch Johann Jacob	lakatos —	Damiskó	Róm. k. házas		1816. IX. 11.
Ederstorffer Gregori	lakatos —	—	—	—	1743. II. 15.
Feyreisz Joseph	lakatos m.	Gallicien	Róm. k. házas		1822. V. 28.
Forsatz Anton	lakatos —	—	—	—	1784. VII. 23.
Franck Gottfrid	lakatos —	—	—	—	1741. I. 5.
Freimuth Hans Ulrich	lakatos —	—	—	—	—
Genigen Balthasar	lakatos m.	—	—	—	1725. V. 24.
Grach Melchior	lakatos —	—	—	—	1786. III. 8.
Gress Paul	lakatos —	—	—	—	1750. I. 30.
Grünwald Mathiasz	lakatos —	Dantisko	Róm. k. házas		1808. V. 13.
Hamckhe Philip	lakatos —	—	—	—	1728. VI. 25.
Hess Adam	lakatos m.	—	—	—	1761. X. 18.
Hesz Joannes	lakatos —	hujas helybeli	Róm. k. házas		1796. VII. 11.
Huber Antal	lakatos —	Buda	Róm. k. házas		1839. VI. 5.
Hueber Deodatus	lakatos m.	Ofen	Róm. k. házas		1825. I. 21.
Hueber Johannes	lakatos —	Stein esc Bavaria	Róm. k. házas		1793. IV. 5.
Hueber Johann	lakatos —	—	—	—	1750. III. 20.
Hueber Joseph	lakatos m.	Ofen	Róm. k. nőtlen		1823. I. 27.
Hueber Thomas	lakatos	—	—	—	1691. VIII. 2. és 1697. XII. 31. között
Iller Joannes	lakatos —	Rickenbach et Svevia (Schwabem)	Róm. k. házas		1796. II. 19.
Irnichen Balthausar	lakatos m.	—	—	—	1725. V. 24.
Jennig Johannes	lakatos —	—	—	—	1766. I. 7.
Juatska Josef	lakatos —	Buda	Róm. k. házas		1839. III. 8.
Juratska Joannes	lakatos —	Bur (Pozsony m.)	Róm. k. házas		1814. II. 16.
Koller Joannes	lakatos —	Buda	Róm. k. házas		1830. V. 26.
Krach Ignátz	lakatos m.	Buda	Róm. k. házas		1831. II. 9.
Kroch Michael	lakatos —	Buda	Róm. k. házas		1824. IV. 9.
Lampa Peter	lakatos —	—	—	—	1691. VIII. 2. és 1697. XII. 31. között
Landvay Peter	lakatos —	—	—	—	1691. VIII. 2. és 1697. XII. 31. között
Lang Michl	lakatos —	—	—	—	1768. II. 5.

Név	Foglalkozás	Származási hely	Vallás	Családi állapot	Polgárjog megszerzése
Miklosch Johann	lakatos —	—	—	—	1691. VIII. 2. és 1697. XII. 31. között
Murbach Johann Peter	lakatos —	—	—	—	1737. IX. 16.
Müller Hanss Michael	lakatos —	—	—	—	1726. I. 21.
Oeffner Ambrosius	lakatos —	Buda	Róm. k. házas	—	1791. V. 13.
Olits Paul	lakatos —	Sasin e Croatia	Róm. k.	—	1809. IX. 1.
Öffner Johann	lakatos —	—	—	—	1715. II. 18.
Öfner Johann	lakatos —	—	—	—	1775. VIII. 4.
Öfner Peter	lakatos —	—	—	—	1746. IX. 5.
Petzold Daniel Deodatus	lakatos —	Sachsen	Ág. ev. házas	—	1824. VIII. 16.
Pucki Ignati	lakatos —	—	—	—	1747. III. 27.
Rausmann Joseph	lakatos —	—	—	—	1786. I. 16.
Renpe Andreas	lakatos —	—	—	—	—
Rupille Simon	lakatos —	Augusta Vindelicorum (Augsburg)	Róm. k. házas	—	1792. IX. 17.
Schkobel Sebastian	lakatos —	—	—	—	1766. I. 7.
Schnellheger Mathias	lakatos m.	Hunger	Róm. k. házas	—	1824. II. 25.
Schmitt Joannes	lakatos —	Luberau ex Saxonia	Róm. k. házas	—	1804. I. 30.
Schneider Joseph	lakatos m.	—	—	—	1758. XI. 24.
Schöffman Johann Georg	lakatos —	—	—	—	1713. I. 27.
Schöffmann Johann Georg	lakatos —	—	—	—	1713.
Schrott Joseph	lakatos —	Nagy-Torbágy (Törökbálint)	Róm. k.	—	1814. III. 21.
Seelos Józseph	lakatos m.	—	—	—	1777. I. 7.
Seeloss Joseph	lakatos m.	—	—	—	1743. VII. 8.
Seiband Johann Michl	lakatos —	—	—	—	1785. VII. 18.
Spielmann Peter	lakatos —	—	Róm. k.	—	1829. I. 9.
Steiner Antoni	lakatos m.	—	—	—	1725. X. 5.
Teich Blasius	lakatos —	—	—	—	1732. II. 1.
Ungler Józseph	lakatos —	—	—	—	1763. I. 10.
Vatter Hanss	lakatos —	—	—	—	1709. VIII. 12.
Vlahovics Mathias	lakatos m.	Szubecka	Róm. k. házas	—	1813. IX. 6.
Ziegler Johann	lakatos —	—	—	—	—

CURIOSITIES IN THE COLLECTION OF LOCKSMITH'S WORKS IN THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM

The author who described the collection of locksmith's works in the Hungarian National Museum in the previous issues of *Folia Archaeologica* now examines three mechanisms. By the selected remarkable pieces he tries to prove the fundamental changes occurring during the 19th century in both the form and mechanism of the products of locksmithing. He states that the raw material of the locksmith's works made in Hungary was largely supplied by the workshops of forges and manufactories.

The style and mechanism of the first of the three treated padlock show that the lock is more similar to the main types of the 18th century than to those of the 19th. The author fully describes the parts of mechanism cover and safety device and he states that the detailed description of the treated specimen is necessary because variations of this type are very common in Hungary. In fact the padlock is a mass product. Several hundreds of this type can be found in our country, but their occurrence is also observable in other parts of the world. Thus it is included in the incorrectly dated collection of Andreas Dillinger (1849—1919) too. Nevertheless the finest specimens may be found in the Louvre. Western, especially French, studies believe this type to be peculiar to France chiefly because of its widespreadness in that country. The locks known in France prove that we are concerned with the survival of the forms of the 18th century. Louis Metman's work (page 22 of the section entitled *Le Métal*) essentially expounds the same view when speaking about the extremely fine specimens in Plate LVI.

The second specimen was probably made in the 1830s. Its treatment is mainly justified by its well-constructed mechanism. It is also the construction which necessitates the inclusion of the third lock. In the author's view it was probably made between 1830 and 1840. In both locks the bolt is secured by a double mechanism and it is an extremely difficult task not to fasten the bolt with one mechanism while trying to release with the other.

At the end of the work the author gives a list of locksmiths of Pest-Buda including their place of origin; this is to aid the researchers on Hungarian locksmithing. The importance of this is stressed by the author's work and is especially clear if we consider the lag in this field of research (although a great improvement has been seen since 1945) and if we consider the possibilities of new research methods in the field of museology. The application of these new methods will facilitate the advance and peculiar development of locksmithing in Hungary.

A HERENDI GYÁR ALAPÍTÓJA

A herendi porcelángyár 125 éves fennállásának jubileumi ünnepei és a magyar kerámiai kutatások fellendülése újra időszerűvé, fontos feladattá tették az elhallgatott, elfeledtetett Stingl Vince szerepének és jelentőségének a történelmi igazsághoz méltó felderítését, tragikumokkal telt életének legalább az utókor részéről történő igazolását és elismerő megbecsülését.

Főúri, főpapi, városi, megyei és uradalmi levéltárak feljegyzéseiben, számadásaiban keresték nyomát, a magyar gyári kerámia régi emlékei között kutattak készítményei után,¹ a Stingl-probléma megfejtésétől mégis messze állunk. További szorgos kutatások szükségesek még a ködbe burkolt igazság felderítéséhez.

I

Stingl Vince édesapjának, Stingl Lipót soproni rézművesnek 52 éves korában történt elhalálózása sorsváltoztató csapás volt a családjára. A Stermenszky Katalinnal kötött házasságából született egykori 11 gyermekéből maradt 6 közül ugyanis egyik sem volt alkalmas a családban már hagyománnyá vált rézműves mesterség továbbvitelére. Az erre kijelölt legidősebb fiú pedig, édesapja előtt egy évvel hamarabb, 1806-ban hunyt el.

Bár az özvegy és a gyermekek — az elhalt férj, illetőleg apa után — a rájuk szállt „Fogadószer” (Wirthaus Gasse) utca 515. számú házat tovább bírták, mégis a nélkülözések, a pénzkuporgatások, a krajcáros gondok ideje, a „hét szűk esztendő” következett be.

A család továbbra is az 1807 őszen tartott hagyatéki becslések és tárgyalások során a 13 434 forintra értékelt házban maradt együtt. A ház fele a közös szerzemény jogán az özvegyet illette, „másik részét atyai örökség címén a hat gyermek együttesen élvezte”.

A családi otthon 1808-ban a lángok martaléka lett. Az özvegy jelentős költséggel újjáépítette, annak ellenére, hogy mint zöldség- és gyümölcsárusító (Fruchthandlerin) próbálta életét és családját fenntartani. Szükségében 6%-os kamattal kötelezett apró kölcsönök felvételére is rászorult. Ezek egyike az a

¹ Tatai korszakát Rév helyi Elemér mutatta be értékes adalékokkal „A tатаi majolika története” című (Budapest 1941) művében (32—38). Az 1828-tól 1841-ig Herenden, 1847-ben a városi gyárban vitt szerepét Mihalik Sándor „A városi régi kerámia”-ról szóló dolgozatában vázolta a Folia Archaeologica 1955. évi VII. kötetében. Tasnádiné Marik Klára „A XIX. századi magyar kerámia néhány problémája” tárgyaláskor Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvében (III—IV., 1960. 188—193. l.) érdemben tér ki működésére. Molnár László a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei I. kötetében „A Herendi Porcelángyár a Reformkorban” című dolgozatával tett kísérletet Stingl herendi működése konkrétabb tisztázására, ugyanakkor Mihalik Sándor pedig a Veszprém Megyei Múzeumok 1963. és 1964. évi I. és II. kötetében „Stingl Vince herendi kerámiaműhelye” és „Stingl Vince herendi keramikusi családja” címen két tanulmányában bocsátotta közre legújabb felkutatott anyagát.

100 forint, amelyet 1808. szeptember 23-án Pfeifferné Katalin asszonytól, nagy megszorultságában („zu meiner Nothdurft”) kölcsönözni („zu lehen genommen habe”) kényszerült.²

Az ekkor 19 éves legidősebb Teréz leányától a harmadik életévében járó kis apróságáig féltucat gyermekről kellett gondoskodnia. Az állandósult gondon, a folytonos szűkségen már csak olyképpen bírt enyhíteni, hogy a maga és az örökösök nevében egymásután kezdte eladogatni a házrészeket.

Vevői a lakások bérlőiből kerültek ki. Ezek egyike Dittmayer Jakab polgári kesztyűsmester. Erzsébet feleségével 1810. január 24-én közös vételi szerződést kötnek arra a részre, amely egy szobából, konyhából, kamrából, az előtte húzódó folyosóból és fáskamrából („Holtzgewölb”-ből) áll.³

Két hónapra rá, március 30-án az özvegy újabb eladási szerződést köt a házban lakó Stockhinger János csatkészítővel, valamint annak hites feleségével, Katalinnal is.

A Hauer tulajdonában levő Arany Angyal vendéglő és a Starck úr Fehér Ló szállodája között fekvő Stingl háznak a bejárattól a földszinten jobbra levő része kerül ezúttal eladásra. A Stummer asszony által bérelt utcai üzlethelyiségből és az ehhez csatlakozó szobából, kis konyhából, kamrából, pincéből, valamint a Starck-féle falig terjedő, egy sorban levő három fáskamrából áll az eladott rész, amelyhez az emeleten 2 utcai szoba, konyha, 2 hátsó szoba és kamra tartozik, azonkívül a fölötte levő padlás. A bejárat, a kút és a „S. V. Secret” — vagyis a reterát — közös maradt.

Mindezekért 17 000 forint és külön 20 forintos vételárban állapodtak meg. A vevő foglalóként azonnal letesz 1000, az év Szent Mihály napjáig 3000 forintot. A 13 000 forintos maradvány 6%-os kamattal a vevő kezében marad azzal a feltétellel, hogy Stinglné vagy örökösei, a negyedévi felmondásokat vizsgálják felül.⁴

Az eladások most már nem csupán a maga és gyermekei megélhetésének céljából történnek, hanem legfőképp azért, mert az özvegy saját célja érdekében minél hamarabb gondoskodni kívánt családjáról, hogy függetleníthesse magát tőlük. A befolyt pénzeket az özvegy leendő örökösei passzív adósságai kiegyenlítésére fordította, részben az apai vagyon biztosítására a városi árvapénztárnál kamatozóan letette.

Mindezek rendezése sürgőssé vált, mert a látóhatáron egy fiatal rézműves-legény tűnt fel. Láttára Stinglné szíve megforrósodott és messzemenő terveket dolgozott ki.

Ez a Mayer (Mayr) János legény a „Fandanz”-ban dolgozó Mayer János József szekrénykészítő (scrinarii Magister) és Schoder Agatha fia, 1786 körül a Tirolban levő Vandansban született. A rézművességet 4 évig „Linc”-ben Mayr Ferenc mesternél tanulta, majd szabadulása után Bécsben, Sopronban, Budán és Veszprémben járt. Három évig Brenner József veszprémi mester segéde volt.⁵

² Soproni Állami Levéltár. Soproni városi tanácsi rész. Acta polit. et oeconom. Fasc. XIX. nr. 5923.

³ Uo. 6524/b. sz.

⁴ Uo. 6691/b.

⁵ Uo. Fasc. XXVI. N° 658. — Mint ilyen — Adorján Mihály plébános 1811. július 6-án kelt bizonylata szerint —, dolgozott a márkói templomtorony rézsícsakján.

A már véglegesen letelepedni kívánó rézműveslegény Sopronba is elkerül. A 11 gyermeket szült, hat árváját tartó, 47. életévében levő özvegy Stinglné és a nálánál 23 évvel fiatalabb — mindössze még csak 24 éves — legény között a kapcsolat házassággá nő ki. 1810. november 25-én adják egybekelésükre — erre a nem mindennapi, szokatlan párra — a Szentlélek és Szent Györgyről nevezett plébánián az illetékesek az áldásaikat.⁶

Összeházasodásuk nem az elárvult Stingl soproni rézműves műhely fel-élesztése és újraindítása érdekében történt, hanem azért, mert életük, körülményeik teljes, még területi megváltozását is kívánták. 1811. június 16-án a soproni városi tanács előtt már ott is fekszik az iránti kérelmük, hogy miután Sopronból Pápára kívánnak áttelepülni, magatartásukról bizonyítványt kaphassanak. A tanács igazolja is, hogy az asszony az elhunyt Stingl Lipót soproni polgári rézművessel 26 éven át élt házasságban, Mayer János nevű mostani férje nem régen lakik itt, s csupán az volt a panasz ellene, hogy egyik lakójával verekedett, ami miatt meg is büntették.⁷

A Mayer Jánosnévá változott özvegy Stingl Lipótné és férje, Johan Mayer, 1811. június 20-án még eladják a soproni ház egy részét Kahr Mátyásnak és Anna Mária nevű feleségének, azzal a kötelezettséggel, hogy az eddigi borkimérő helyiségből (Schenkzimmer) a konyha felé új ajtót csináltatnak. Ilyképp az udvaron levő „Einsetz”, miként egykoron volt, ismét helyreáll. Kikötik, hogy a Kammerdeke egészében ismét létesüljön, ezenkívül a konyhából a szomszédhoz nyíló ajtó falaztassék be.

Az eladott házrész az utcára néző nagy szobából, konyhából, egy „Einsetz”-ből, valamint a telek negyedrészből áll. A kapu használata, a udvar, a kút és az árnyékszék (Abtritt) közös használatban marad.

A javításokkal és igazításokkal helyreállított házrészért Mayernénak a vásárló házaspár 9000 forint vételárat fizet. Ebből 2000-et azonnal, a többire vonatkozólag pedig Mihály napig haladékat kapnak. A vásárlás jogerőre emelkedésekor a vevők kötelesek a házrészt birtokba venni és lakásul használni. Az eladó arra is kötelezettséget vállal, hogy a két ablakra díjtalanul zsalugátert és téli táblákat ad. Végül igazolják, hogy „Katharina Meierin” mint eladó, 1000 forintot előlegként már kézhez vett.⁸ E házrész eladással gyorsítják a Soprontól való elszakadásukat, ottani ingatlanuk felszámolását, távozásukat. Pápára való végleges áttelepülésüket a veszprémi állami levéltárban levő megyei (1835. február 16-i közgyűlési) feljegyzésekben említett, Sopronban kelt 221. számú irat igazolja, amely Stinglnéről azt írja, hogy „első férjével városunkban lakozott, utóbb második házasságában Pápára átköltözött”.

Az „új házások” terveit, elképzeléseit, minden reménységét a kiszámíthatatlan és kifürkészhetetlen sors azonban keresztülhúzta: 1812. február 25-én Mayer János rézműves — Stermenszky Katalin második férje — 26 éves korában meghalt.⁹

A másodszor is megözvegyült Stermenszky Katalin és gyermekei anyagi helyzetének tisztázása és rögzítése végett Stingl Lipót 1807. évi hagyatéka ügyében 1813. január 22-én újabb vagyoni jogi tárgyalást tartottak.

⁶ A soproni plébánia esketési anyakönyve szerint.

⁷ Uo. Soproni Városi Tanács rész. Protocoll. Senatorii. Anno 1811. I. 1251. Nr. 1681.

⁸ Uo. Acta politica et oeconomica. Fasc. XIX. No. 7312/b.

⁹ A soproni Szent Lélek és Szent Mihályról nevezett plébánia halálozási anyakönyve.

Abból indultak ki, hogy a Stingl gyermekek atyai öröksége az 1807-ben történt megállapítás szerint együttesen 4249 forint és 9 $\frac{1}{2}$ krajcár volt, amely 2093 forint 3/5 krajcárra redukálódott. Az egykori apai házat — melynek felét az özvegy örökölte, a másik részét pedig az árvák élvezték — édesanyjuk részletekben nyereséggel eladta. A gyermekek ebből egyenlő elosztásban részesültek. Az 1808-ban leégett ház újjáépítését anyjuk a sajátjából eszközölte. Minthogy a ház feladása nyereségből is fejenként még 100 (összesen 600) forintot a vagyonhoz hozzáadott, ennek alapján tehát a gyermekek együttes atyai vagyona 2693 forint 10 $\frac{3}{5}$ krajcárra nőtt.

Ekhez kell számítani még az akkori követelésekből azt a 140 forint 13 krajcár értéket is, ami közönséges módon behajtható. Ezt azonban az özvegy és a gyermekek között meg kell felezni. A vagyonhoz jár az az 1000 forintos követelés is, amelyet Wimmer rézműves özvegygé vált Katalin felesége halála esetén — az özvegynél található ajándékozó levél értelmében — a Stingl gyerekek fog-nak kapni.

Végül úgy döntenek, hogy az apai hagyatékkal kapcsolatos adós kötelezvények az árvákat gondozó kasszánál letétbe helyezendők. Kamatai az anyát mint természetes haszonélvezőt fogják ellátni, hogy amíg a gyermekek a kenyerüket nem tudják megkeresni, keresztényi nevelésben és hasonló gondozásban részesüljenek.

Fél év múlva, 1813. június 21-én Stinglné — akit most már özvegy Mayer-nének neveznek — és Riesinger János nyergesmester írásba foglalják az egykori soproni Stingl-házban Stinglnének még meglevő, az első férje után őt illető rész eladásáról szóló megállapodásukat.

Ez a házrész két utcai üzlethelyiségből, hozzátartozó szobából kis konyhából és a lakás fölötti padlásból áll, a szokásos feljáróval. Hozzátartozik a város tulajdonában levő ház faláig nyúló nyolcvan négyzetöl nagyságú kert, az 1 öl széles szükséges bejárati úttal, a közös kapuval, udvarral és árnyékszékekkel. Mindezek eladási ára 5300 bécsi értékű forint.

Miután Riesinger soproni nyergesmester készpénzben 20 forintonként már letett 100 forintot, még 900 forintot kell adnia. A maradvány 4300 forintjával — a Szent Mihály napjától fizetendő 6%-os kamat ellenében — elkötelezve marad. A bérösszegek Mihály napig az eladó özvegyet illetik, s egyedül fizeti még az 1812/1813-as katonai évre szóló adókat. Ezzel szemben Riesinger 1813 Szent Mihálytól 1816 Mihály napig évi bérként 200 forintot fizet, „miáltal az az előrelátás érődik el, hogy abban az esetben, amint ilyen házrész a közös birtokosok egyike vagy a szomszédok, magukhoz vonják iure comportionalitatis aut vicinitatis ez a bérleti szerződés általuk is figyelembe veendő és betartandó”. E végzés „Így történt Sopronban”, 1813. aug. 27-én: „Katharina Meierin geweste Stinglné”, „Johann Riesinger”.¹⁰

A soproni Stingl család teljes tevékenysége ezzel most már Pápára tevődik át. Az özvegy mindent pénzzé tesz, hogy Pápa városában gondoskodhassék a maga és gyermekei fenntartásáról.

A kétszer is özvegygé vált Katalin asszony továbbra is zöldség-, gyümölcs- és káposztaárusítással foglalkozott. A 24. életévét már elért Aloysia leánya Bécsbe

¹⁰ Sopron Áll. Lvt. (Soproni Városi Tanács). Acta polit. et oeconom. fasc. XIX. Nr. 7764/b.

került. 1817. október 25-től 1818. március 8-ig az édesanya az ő kérésére élelmezésére napi egy forintot folyósított.

E 135 forintot kitevő értéken felül lábbeli és szükséges ruhanemük beszerzésére még további 62 forinttal segítette. Emiatt Adam Weber iskolamester és Johanna Buda polgári lakatosmester felkért tanuk előtt 1818. március 8-án Bécsben kötelezvényt állít ki, amellyel tartozását Mayer asszonynak a soproni tanácsnál fekvő, mintegy 200 bécsi értékű forintot kitevő apai örökségéből kifizetni ígéri, illetőleg felhatalmazást ad, hogy ezt az elismert adósságát a tanácsnál jelenléte nélkül is saját személyében felveheti.

Érthetetlen, hogy Stingl Aloysia csupán Mayer Katalin „Krautlerin”-nek mondja hitelezőjét és meg sem említi, hogy ez az édesanyja.

Amíg Stinglnének Aloysia leánya nyomát így Bécsbe lehet követni, azalatt a harmincadik évét elérte „kártya Tsinyálló” Leopold fia — zavaros és rendezetlen körülmények között — eltűnt. Adósságai, minden „megfizetendőknél megfizetésére és össze egyeztetése végett” a Helytartó Tanács 1820. november 21-én felhívást bocsát ki, hogy egy éven belül, legkésőbb 1821. december utolsó napjáig, ügye rendezése és ajándékrésze felvétele érdekében jelentkezék.¹¹

Horváth Pál „Tanátsbéli Úrnak” folyamodására Pápa város tanácsa még 1821. október 20-án is rendelkezik, hogy a „Stingl Leopoldnál levő activa Adósságának megnyerése végett Sz/abad/ Kir/ályi/ Sopron Városa Tanátsához” írjanak.¹² Ez sem járt azonban sikerrel. Stingl Lipót „elmenekült”, nem adott többé életjelt magáról. Testvérei megragadták az alkalmat, hogy Wimmer Katalin hagyatkozása rendezésére vagyontárgyalást tartsanak és döntést hozzanak. 1822. nyarán a gyámhatóság úgy határozott, hogy az 1814. június 5-én kötött egyezmény alapján a gyermekek részére a Kling mester által az árvaszéknél letett 800 bécsi értékű forintból csupán Vince, Katalin és Aloysia részesüljenek, mivel Maria és Nepomuk már az ajándékozás után születtek.¹³

2

Az 1806-ban elhunyt Mátyás és az 1820 táján eltűnt Lipót után a harmadik fiú, Vince lett a Stingl család legidősebb férfi tagja.

Fiatalságáról, tanult mesterségéről, esetleges vándorútjairól vagy működéséről semmit sem tudunk. Csupán 1818. június közepén bukkanunk rá először, amikor is a június 15-i Pápa város tanácsülés előtt fekszik „Stingl Vintzének, mint a B/ecsü/1/e/tes Német Forma Ruhás Polgárság egyik muzsikussának alázatos folyamodványa arról, hogy magát ezen Pápa városába mindig józanon és jámborul viselte légyen”, „hiteles Bizonyosság tévő Levél” adassék ki. Pápa város tanácsa ennek kiadatásához hozzá is járult.¹⁴ Amikor a Wimmer Katalin-féle hagyatkozás 800 forintos ajándékából 1822-ben ő is megkapja a részét, évek óta Tatán él. Noha már 4 év óta az ottani kőedénygyártást vezeti, az akkor még csak 26 éves Stingl Vince mégis olyan sanyarú sorban van, hogy 1823. június

¹¹ Veszpr. Áll. Lvt.: Veszprém vármegye 1821. január 9-i közgyűlési jegyzőkönyve 89. lap, 120. szám.

¹² Pápa város 1821. október hó 20-i tanácsülési jegyzőkönyve. 114. lap, 402. szám.

¹³ Soproni Áll. Lvt. (Sopron városi rész). Acta iuridica. Fasc. IX. Nr. 319. és Protocullum Judicarium 1822. I. 750.

¹⁴ Pápa város 1818. évi június 15-i tanácsülési jegyzőkönyvében a 73. lap, 225. szám alatt.

11-én a 19 éves Nepomuk János nevű öccse atyai örökségét is kénytelen kölcsönvenni.

Az 1824 derekán létesített új tatai kerámiagyárnak szintén ő a munkavezetője. Sőt valamivel több, mert saját pénzét fektette az üzembe és ilyképp Fischer Mózes Áronnal együtt közös vállalkozó.

Pár hónap múlva helyzete már tarthatatlanná vált. Fischer vádaskodásai alapján az Esterházy grófi uradalom a fiskálisát arra utasította, hogy „Stingl Vincét erőszakoskodásoktól tiltsa el, áristommal teendő büntetésnek fenyegetése alatt”. A vállalkozásba fektetett vagyonkáját elvesztve, reménytelen perének véghatározata előtt, szegényen, nyomorultul távozott Tatáról.

Az uradalom a rendelkezését 1824. november 6-án adta ki. Stingl ezzel teljesen talaját vesztette, a tatai kőedénygyártásba beleölt öt évi munkássága megsemmisült. Pápa lehetett volna talán a menedéke, de baját, bánatát, helyzetét még az is súlyosbította, hogy édesanyja, Stermenszky Katalin, Stingl Vincének éppen ebben a válságos, megsegítésre váró szakaszában, 1825. október 5-én, 62 éves korában Pápán meghalt.

Az 1826. május 2-án megtartott tárgyaláskor tűnt ki, hogy hátrahagyott vagyona 564 forint 16 3/10 krajcár. Stingl Vince nehéz helyzetének némi javítása érdekében rákényszerül arra is, hogy az akkori császári királyi „Herceg Hessen Homburgi 19-es gyalogregiment”-ben közlegényként szolgáló Nepomuk János nevű öccsének az anyai örökségből reá eső és mindössze 79 forint 7/10 krajcár váltópénzt kitevő összeget is kölcsönként felvegye. Öccsének ilyképp most már nemcsak az apai, hanem még az anyai örökségével is adósává vált.

Ez az összeg is, mint követelés, Stingl János soproni származása alapján, az ottani városi „gyámhivataluk által gondviselősege alá vétetett”. „Beszedetése végett” a 19-es hesseni ezred még 1826-ban hivatalos iratot intézett Sopron városa tanácsához. Téves címzés alapján a megkeresés azonban csupán 10 év múlva jutott el rendeltetési helyére.

Ha célját akkor nem is tudta elérni, most mégis két fontos bizonyítékot nyújt számunkra. Először is igazolja, hogy Stingl Vince 1826. májusában felvett anyai öröksége, csekélysege miatt, semmit sem javított helyzetén. Ez pedig olyan sanyarú volt ez idő tájtban, hogy még a messze földön katonáskodó öccse örökségének kölcsönbe vétele után is mohón kellett kapnia. De fontosabb ennél, hogy az ezred parancsnokságának a levele Stingl Vincét már „Geschiermacher in Herend Wesprimer Comitate”-nak nevezi.¹⁵

Hihető, hogy Tatáról Stingl Vince először a Pápán lakó anyjához költözött. Érthetetlen azonban, hogyan, miért nem sikerült az ottani Winter-féle virágzó nagy kőedénygyár munkásságába bekapcsolódnia. Mi lehet az oka, hogy Winter nem „kapott” utána. Lehet, hogy a Tatáról őt kiszorító Fischer Mózes Áron tovább áskálódott ellene még Pápán is és emiatt Winter Mátyás bizalmatlanná vált Stingl személye és munkája iránt.

Nyomorúságos helyzetét látva, gondolni sem lehet, hogy Stingl a Bakonyban vagy annak körzetében nagyszabású, a pápai kőedénykészítéssel szembe szálló versenygyár létesítését vette tervbe, amikor úgy döntött, hogy kitart a kerámiakészítés mellett.

Ha kutatjuk, hogy Stingl figyelmét tulajdonképpen mi is terelhette Herendre,

¹⁵ Soproni Áll. Lvt.: Protocullum Senatorium Anni 1826. Numero 2362. augusztus 11.

akkor a kerámiatermékek kiegyezéséhez szükséges erdőrengetegek előnyös közelsége és a Herenddel akkor még közvetlen szomszédságban volt Városlőd kiapadtatlan gyártási nyersanyaga mellett számításba kell venni a Herenddel területi összefüggésben működött szentgáli fazekasokat is, mint kedvező munkaerőtartalékot. Amidőn a megye közgyűlésének megbízásából Kun László járási szolgabíró 1812. július 1-én oda kiszállt, azt tapasztalta, „hogya a' Szent Gáli Hellységben 37 Fazekas Mesterek légyenek, a' kik mesterségekből mint eddig, magokat, s Ház Népeket tisztességesen táplálták, a' jövőendőben is táplálhatják”.¹⁶

Ilyenfajta adottságok ösztönözhatték Stinglt, hogy továbbra is a gyári kerámia készítése mellett tartson ki és ennek kutassa az ottani lehetőségeit. Amikor 1825 őszén — végre — a kislódi plébánosban az elképzeléseit és terveit megértő, szándékai megvalósítását anyagi kölcsönnel is támogatni hajlandó társra talált, ettől a Stökel Domokos kislódi plébánostól 1730 forintos kölcsönt vesz fel. Stingl Vincének az 1825. november 1-én kelt erről szóló kötelező levele a herendi gyár alapító levelének tekinthető.¹⁷

Hogy Stingl terveit tényleg Herenden valósította meg s ilyképp ez a herendi gyár születése, azt Sopron városának 1826 Kis Asszony hava (augusztus) 21-én kelt 2362 számú levele is erősíti, amely Stinglt arra szólítja fel, hogy anyja után Nepomuk János öccsének a 79 forintos örökségét fizesse meg. Fontos igazolása ez annak is, hogy Stingl már előbb, hihetőleg még 1825-ben, de legkésőbb — minden bizonnyal — 1826 nyarán már Herenden van.

Adósságának megfizetése érdekében még az évben két ízben is újra intézkednek. Sopron város tanácsa már az 1826. évi október 10–11-i közgyűlési tárgysorozatok szerint¹⁸ „hivatalos tudósítást” kívánt Veszprém megye illetékeseitől „az iránt, hogy Herendi Stingl Vintze Fazekas, Testvérjének Stingl János Hessen-Homburg Ezredbeli Katonának a közöttük történt osztály alkalmatosságával 79 flor 7/10 Xr. váltóban maradt légyen adós, kéri ezen summának beszédését és által küldését meg rendeltetni”.

Ennek „A fellyebb kitett summának bé vétele és bé mutatása végett Kotsi Horváth Sámuel Fő Sz/olga/ Bíró Úr kiküldtetett”. Minthogy a rendelkezést nem hajtották végre, a megye december 4-i ülésén „újonnan meghagyatik”, vagyis újból elrendelte, hogy „Herendi Stingl Vintze Fazekastul azon 79 forint 7/10 Xr-bul álló summát, mellyel ő Testvérjének, a közöttük történt osztály alkalmatosságával adós maradt”, Kotsi Horváth Sámuel fő szolga bíró „bévegye és bémutassa”.¹⁹

Kétségtelen tehát, hogy az 1825-ben a Stökel plébánostól felvett kölcsön utáni időt, legkésőbb 1826-tól Stingl Vince már Herenden töltötte. Az akkor kelt — és eddig felbukkant — iratok még csak fazekasnak nevezik, de bizonyos, hogy gyár létesítésén töri a fejét, vagyis azon, hogy műhelyét gyárrá fejlessze. 1827 közepén már annyira megtelepült és rendezkedik, hogy a veszprémi káptalannál szerzett összeköttetéseit és ügyeskedését felhasználva, 1827. augusztus

¹⁶ Veszprémi Áll. Lvt.: Veszprém vármegyei 1812. évi szeptember 26-i közgyűlési jegyzőkönyv 638. 1. 26. sz. — Lásd még a 715. 1. 6. számot is.

¹⁷ Uo. Az 1828. évi június 2-i közgyűlési jegyzőkönyvben, a 797. lapon levő 637. szám alatt történik erre utalás.

¹⁸ Uo. a közgyűlési jegyzőkönyv 944. lapján, a 80 sz. alatt és a Soproni Áll. Lvt.: Acta Politica. Fasc. IV. Nr. 3264/b.

¹⁹ Uo. a közgyűlési jegyzőkönyv 1260. lapján, a 465. sz. alatt.

3-án Kolosváry Sándor kanonoktól 150, Szmodics Jánostól 200, két héttel rá augusztus 16-án Külley János kanonoktól pedig 100 forintot vesz fel kölcsönbe.

E kölcsönök „Chartabianca”-i közül a Szmodics Jánostól 1827. augusztus 3-án kölcsönzött 200 forintos összegről kiállított kötelezvény másolata maradt ránk. Szövegében

„Winzenz Stingl Steinguth Geschir Fabrik in Herend”

gyárát előbb a „Herenden föl állított Portzellán Fabrikám”-nak, lejjebb pedig „az általam föl állított Fabriká”-nak nevezi.²⁰ Stingl tehát nem már egy előbb létesített műhelyt vagy gyárat vett át Herenden, hanem az ő írásával és szavaival kétségtelenül bizonyíthatóan, a „semmiből” a magyar kerámiagyártásnak egy teljesen új üzemét alapította és létesítette Herenden.

Az 1828-as országos összeíráskor a Herend pusztáról szóló felsorolásban megjegyzi, hogy Vincentius Stengel „Figulus absque sodali toto Anno laborat”: ezek szerint 1828-ban tehát az a helyzet, hogy Stingl akkor ott, Herenden, egy olyan keramikus, aki egész évben egymaga dolgozik, még segédje sincs.

Ebből az elhagyatottságból és jelentéktelenségből nő ki, alakul és emelkedik ki lassan az a valami, ami azután kerek másfél évtized múlva az ismeretlenségből egyszerre a magyar művészi ipar nevezetességévé, országos viszonylatú hírességgé válik.

Stingl a veszprémi kanonokoktól felvett pénzek által életet, működést biztosító anyagi javakhoz, személye iránt bizalmat érző helyzetbe jut. Az 1828. június 2-án kelt rendelkezés alapján vagyonára rátáblázzák azt az 1730 váltó forintból álló adósságot, melynek summáját 1825. november 1-én Stökel plébánostól 6 forint kamatra fizetés kötelezésével vett fel kölcsönbe.²¹ Erre a biztosító intézkedésre valószínűleg azért is volt szükség, mert — tudomásunk szerint — első segítője és anyagiakkal is hitelezője, Stökel plébános öregsége, szélütései miatt Kislődről távozni kényszerült.

Stingl látszólag jobb, biztonságosabb megalapozottsághoz jut. Ennek ellenére még sincs fejlődést, előrelendülést, zavartalan jó munkát biztosító légkör körülötte. Az adósságok terveit, egész életét súlyos gondokkal felhőzik. A Hessen-Homburg-i hercegi ezredbeli kötelékében közvitéztként szolgáló János öccse általában mindenfajta katonai szolgálat alól „örökös kiszabadulása” után vágyakozik. Veszprém megye a szabadítás érdekében „tisztvizsgálatot” tartott s Kotsi Horváth Sámuel főszolgabíró által írásba foglalva, azt „a kívánt kiszabadulásnak eszközése végett” a Helytartó Tanácshoz fel is terjesztette.²²

E célok érdekében a megye 1829. évi február 16-i ülésén²³ Stingl Vince vagyonára „intabuláltatta”, vagyis rátábláztatta azt a 613 váltó forintból álló adósságot, „melly summával ő Stingl Nepomuk János Testvérjének atyai örökségébe múlt 1823-ki Junius 11-én költ Kötelező Levele szerint 6% kamat fizetés kötelezésével tartozik”. Stingl azonban semmit sem bírt segíteni a szabadulni vágyó öccse helyzetén és sorsán. A Helytartó Tanács ugyanis március 23-án a 7687 szám alatt kiadott leiratában értesítette a megyét, hogy „Stingl János Hessen-Homburg Gyalog Ezredbeli katonának csak olly feltétel alatt

²⁰ Veszprémi Áll. Lvt. (Veszprém megyei rész): Processus civiles a. 1834. S. X. 155. 1.

²¹ Az 1828. június 2-i közgyűlési jegyzőkönyv 797. lapja 637. szám alatt.

²² Az 1828. évi november 22-i közgyűlési jegyzőkönyv 1039. lapján 72. sz. alatt.

²³ A közgyűlési jegyzőkönyv 282. lapján, 716. sz. alatt.

lett végső elbocsáttatása, hogy maga helyett más Legényt állítson és a Mondur pénz fejében 27 forint 23 Xr-okat pengő pénzben lefizessen”.

Ehhez pedig pénzre lett volna szükség. Stingl Vince fizetni nem tudott a helyzetét nehezítette, hogy az öccsének tartozó adósságát biztosítéku „vagyonára” még rá is táblázták.

Miből állhatott, mit érhetett ez a vagyon? Hiszen éppen ez az időszak szorongatásainak egyik legsúlyosabb szakasza. 1829. április 27-én kelt levelében elismeri, hogy „a veszprémi püspökségtől elhordott különféle természetvénnyekért 1087 frt 24 x-al tartozik”. Május 11-én a megyénél ezt az adósságát intabuláltatják. De nemcsak ezt, hanem ugyanakkor a Szmodics kanonoktól felvett 200 forintot, a Kolosváry Sándor kanonoktól kapott 150 forintos kölcsönt és a Külley János kanonok által „Stingl Vintze Herendi Porcellános”-nak kölcsönzött 100 forintos adósságokat is.²⁴

Ilyen szorult helyzetben, az adósságok tengerében él és működik Stingl Herenden, amikor 1830. január 11-én az akkor harmincadik életéve körül levő Paur (Pauer) Anna nevű felesége az elsőszülött fiával, Sándorral örvendezteti meg.²⁵ Csupán 7 hónapig maradt életben. De már útban volt, 1831. február 10-én meg is született a második gyermekük, aki anyja után az Anna nevet kapta. A további évek majdnem mindegyikében ismét ott kelepel a golya (1832: Nepomuk János, 1833: Aloyzia).

A család növekedését nem kísérte gazdagodás, fellendülés. Az évek hosszú során át küzdelmesen vívott munka anyagiakban nem gyümölcsöződött. A helyzet nemcsak változatlan, hanem változhatatlanul egyre súlyosabb, reménytelenebb, mert a teher nem csökken, nem apad, sőt az adósságok növekszenek az előrehaladó évek során. A gondok sokasodnak. A megrekedés, a tengődés szomorú jele, hogy előbb 1833. augusztus 22-én Cseresnyés szolgabíró Vintsigl Ferenc és felesége csekély javát írja össze, veszi zár alá. De a megrekedés, a tengődés szomorú jele, hogy 1834. december 29-én már maga a gyártulajdonos is bíróilag „exiquáltatott” a veszprémi püspökségnek tartozó 1165 frt 44 Xr-ért és Külley János, valamint Szmodics János kanonokoknak együttesen 650 frt 46 Xr-os adósságáért. A helyzet kilátástalan. A törvény nevében megjelentek Herenden Stingl házának még a kulcsát is elveszik és magukkal viszik. Sok évi verejtékes, majdnem egy évtizedes munka után Stingl nem tudja, a hitelezők mikor pergetik meg a dobót, mikor, mely pillanatban válik családjával hajléktalanná.

Ilyen sanyarú körülmények miatt szerencsétlen testvére a katonaságnál tovább szolgálni kényszerült.

1835. február 5-án Leitner Ferenc főbíró és Ertl Nepomuk János főjegyző, „Szabad Királyi Soprony városának Tanácsa” nevében újból átír Veszprém megyének, hogy „Stingl Vincze Herenden lakozó gerencsér” a Hessen-Homburgi bé sorozott testvéröttsének az 1825-ben elhalálozott „annyok” után járó örökség fejében 79 frt 10 7/10 Xr-al tartozik.²⁶

²⁴ Veszprém megye 1829. május 11-i közgyűlési jegyzőkönyve: 370. lap, 957. sz., a 369. lap 952. sz. bejegyzése, a 370. lap 953. sz. tétele és a 360. lap 949. száma.

²⁵ A szentgáli római katolikus plébánia keresztelési anyakönyve. — Az 1828-as országos összeírás 47. tétele Paur Józsefet említi Herenden. Lehetséges, hogy Stingl felesége ennek a leánya volt.

²⁶ Soproni Áll. Lvt.: Acta Politica Fasc. IV. No 3264/b, d.

Ennek ügyében „a fent nevezett Ezred' indíttására” a soproni gyámhivatal már 1826-ban kérte ennek az elintézését, „de mindeddig, talán ezért is, mivel a” mint most vesszük észre, az adósnak lakhelye levelünkben hibásan Gerendnek nevezetett, válaszszal nem szerencsétlétünk.” Megismétlik tehát az adósságnak a kamatokkal való behajtási kérelmet, már csak azért is, „mint hogy Stingl János ezredéből elszökvén a Fő Métóságú Helytartó Tanácstól újabban érkezett rendeléshez képest, arról ha vagyon és ezen szökevénynek olly értéke, honnan a Királyi Kincstárnak kára megtéríttethetnék” jelentést tenni köteleztettek.²⁷

Veszprém megye 1835. február 23-i ülése „Stingl Vintze Megyebéli Herend Helységben lakó Gerentser”-hez az öccsének tartozását kitevő összeg beszédésére Cseresnyés István Fő Bíró Urat kiküldi”.²⁸

E megbízatásról március 8-án Cseresnyés főszolgabíró és Rozsos Antal „T. N. Vpr. Járásbeli Eskütye” közös választ készítenek, amelyben kijelentik, hogy Stingl Vincze Herendi gerentsér múlt esztendei December holnapnak 29-kén a N. Méltóságú Veszprémi Püspökség részére 1165 ft. 44 X-k erejéig, úgy szinte Fő Tisztelendő Külley János és Szmodics János Veszprémi Kanonok Urak részekre öszvessen 650 ft 46 Xr-ok erejeig az előttünk lefolyt világos adóssági perekben 3 x exiquáltatván, s' már akkor is a Herendi Háznál egyebe nem lévén, az tőle elvétellett, és a nyertes feleknek részekre elfoglaltatott. — E' szerint mi a nevezett gerentsértől a követelt 79 ft 10 7/10-x-kat, mint olylantól, kinek éppen semmi Birtoka nintsen, bé nem szehettük”.²⁹

Ennek alapján „Veszprém Vármegye Közönsége” március 9-én levélben értesíti Sopron város tanácsát, hogy „Stingl Vinczének éppen semmi némű vagyon, melyből a kívánt summa bé szedethetett volna, nem tálatik”.³⁰

3

Ime, ez Stingl helyzete a múlt század harmincas éveinek közepén, immár tíz évi herendi működéssel maga mögött. A rátáblázott adósságok tömkelegében annyira veszdőtt és elsüllyedt, hogy 12 év alatt még az 1823-ban igénybe vett öccse apai örökségét, majd az 1825-ben elhalálozott anyja öröksége fejében járó 79 frt 10 7/10 krajcár kölcsönbe vett pénzt 1835-ig nemcsak visszafizetni nem tudta, hanem még a katonaságtól sem bírta kiszabadítani. Öt további év synylődése után, akkor szökik meg, amikor bátyja herendi házát éppen lefoglalják.

Így tengődött, nyomorgott Stingl Herenden. Élete e sanyarú szakából ezideig csupán azt tudjuk, hogy mint „Inhaber von Steingut-Fabrique zu Herend”, tehát mint a herendi gyár tulajdonosának, Sopron város tanácsa 1837-ben azt a kérelmét tárgyalja, hogy a Kecsketarak völgyében (Gaisbach-Graben) imitt-amott szabadon heverő kovaköveket összegyűjthesse és szabadon elvihesse.³¹ Két év múlva (1839) már öt fuvar elszállítására kér engedélyt.³²

²⁷ Veszprém megyei közigazgatási iratok. 1835. évi február 16-i 221. szám.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. Veszprém megye közigazgatási iratai között az 1835. évi március 9-i 651. szám alatt és a Veszprém megyei közgyűlési jegyzőkönyvekben az 1835. március 9-i ülés 651. száma alatt.

³⁰ Soproni Áll. Lvt.: Acta politica. Fasc. IV. Nr. 3264/e, f.

³¹ Soproni Áll. Lvt. Sopron megyei közgyűlési jegyzőkönyvek. 1837. 939. sz.

³² Uo. 1839. 4207 sz. és *Csatkai Endre*: Fel lehet-e használni a Kecsketarak völgyében található kvarcot ipari célra? Soproni Szemle 1957. 309–310.

1839 elején a már évtizedek óta működő pápai kőedénygyár új tulajdonos kezébe kerül. Fischer Mór — minden mesterkedése ellenére — emiatt kipottyan ennek a bérletéből. Figyelme Herendre terelődik. Rövid időn belül úrrá is lesz azon a területen, ahol addig Stingl csupán tengődni, nyomorúságos körülmények között csak vergődni tudott.

Kettejük — eddig igazolható — kapcsolata 1839. október 6-ához fűződik, amely napon Stingl Vince és felesége, Pauer Anna adóslevelet állítanak ki arról, hogy Fischer Mórtól 1000 forintot vettek föl.³³ Bizonyára egy már kifundált akció, ravasz haditerv láncszeme ez a cselekedet. Az úgynevezett „Dienes fundus”-sal állhat kapcsolatban.

Az ügy alapját képező telek közelebbi leírását abban az „Örök Bévalló Levél”-ben találjuk, amelyet Miklós János mester 1833. december 17-én Veszprém-ben a káptalan előtt — amiként említi: — „a nevem után tett kezem kereszt vonásával” — erősített meg és amely a következőket tartalmazza:

„Végrül is meg írtt Sz.-Gálon T. N. Veszprém Vármegyei Helységben lakozó Miklós János adom tudtokra mindazoknak a kiknek illik: Hogy az írtt Helységhez tartozandó Herendi Pusztában helyheztetett Ns Dienes Familiának közös Kortsmájában néhai Ns Dienes Zsuzsanna édes Anyám után örökösödésképpen illető Jussomat, az ehhez tartozandó két darab szántó földemmel együtt, mellyek közül az egyik az kertfenékben a másik pedig az Ország út mellett fekszik, minden haszonvételekkel együtt örökben és meg másolhatatlanul el és által adtam ugyan Sz Gálon lakozó Ns Tóth Sándornak és Feleségének Ns Nyirő Annának, úgy mind a két ágon levő maradékainak 50 az az Ötven váltó frtokért ; mely summát fel is vettem és másfél mercze árjáért ; semminémű Just ezentúl a körül írtt Javak eránt magam vagy maradékaim részekre fent nem tartván, sőt a törvényes Birtokvédelmet is minden háborgatok ellen felvállalván.”³⁴

Minthogy Stingl éppen 1839. október 6-án vette fel a Fischer kölcsönt, különös, hogy ennek — vagy talán egy másik? — fundusnak a Stingl részére való eladásáról 1839. november 4-én történik a bevallás a veszprémi káptalan előtt. Ez nem lehet a véletlen műve, hanem éppen Fischernek az a nagy ravaszsággal kiagyalt manővere, hogy egyéni céljai érdekében átmenetileg Stingl kezére juttassa azt a Dienes fundust, amelyről a veszprémi káptalan a megjelent Ns Fülöp János és Zsófia, N. Bekő Sára és István kérésére 1839. november 4-én a következőket foglalta írásba:

„Alul írottak adjuk tudtára mindeneknek, a kiknek illik, hogy mi alul írtak T. N. Veszprém Vármegyében helyheztetett N. Szt. Gály Helységben néhai Denis Zsuzsanna job Anyánkrul reánk szállott Herendi Ns fundusunkat a mellyet már árendaképen Stingli (sic!) Vintze Úrnak elzálogultunk most pedig az alul írtt napon azon jussal, mellyel mink birtuk és használtuk azon jussal és használással ugyan az nevezett Úrnak örökössen eladtuk 530 az az ötszáz harmintz frtér, a mellyet annak nagyobb valóságára Tettes N. Káptalanba is nekie mint örökösnek bé valják és hogy a nevezett fundusnak árába már föl is vettünk 380 fkat és hogy a többi lefűzetését a nevezett Úr tartozik a bévállás alkalmával. Mellyről adjuk ezen tulajdon aláírásunkal megerősített Levelünket. Költ Ns Szt. Gálon

³³ Lásd az 1840. május 4-i intabulálási jegyzetet.

³⁴ Veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltára: 369/1833.

13-k Októberbe 1839. — A Füzetetlen 150 frt-k is ez úttal le füzetetett. 9-er (November) 4. 1839. A Fönt írtt Denis Zsuzsannának maradéki N. Fülöp János +, N. Fülöp Zsófia +. Hogy a fent írtt Egyesség valósult, jelen voltam és bizonyítom. Kováts Ferentz m. k.”³⁵

Így jutott ezzel — a később alattomosnak is minősített³⁶ eladással 1839. november 4-én Stingl az addig csak árendált telek birtokába.

1840. február 26-án, a herendi gyárban akkorára már teljesen elhatalmasodott Fischer Mór egy újabb kölcsönt, 370 forintot bocsát Stingl és neje, Pauer Anna rendelkezésére. A megye május 4-i közgyűlési jegyzőkönyvébe ezt a kölcsönt Stingl és felesége terhére be is jegyezték, azzal az 1000 forintos vc. adóssággal együtt, amellyel 1839. október 6. óta tartoznak ők Fischernek.³⁷

És most, Stinglék teljes eladósodása után, lejátszódik a nagy jelenet, olyan pontosan és azzal a látszólagos szabályszerűséggel, amiként azt Fischer nagyvonalú haditervébe elképzelte, gondolta és eltervezte:

„Intésére” ugyanis előlép Miklós János és 1840. június 2-án a veszprémi káptalan előtt ellentmond a „nemtelen” Stingl Vince nemesi-jószág vásárlásának.

Erről írásos feljegyzést is készítenek:

„Alább is írtt N. Miklós János Sz. Gáli T. N. Veszprém Vármegyei lakós, a T. Veszprémi Káptalan színe előtt személyesen megjelenvén jelen ellenmondás és Törvényes Protestatióképpen kijelentem és nyilvánítom: — Miképen értésemre esvén, hogy testvéreimnek néhai Miklós Évának Bekő Istvánnának és Miklós Susának özvegy Fülöp Jánosnénak gyermekei, névszerint Bekő Sára Tóth Istvánné és Bekő István; még is N. Fülöp Sónia özvegy Szigethy Jánosné és N. Fülöp János mingyájan Sz. Gáli lakósok, azon osztatlan ősi fundust, melly a Herendi földön az úgy nevezett Dienes Korcsma mellett helyezettetik, s melly Stingl Vinczének ez előtt több évekkel általunk illető örökös Birtokosok által bizonyos esztendei census fizetés mellett Porcellán fabrika felállítása végett kiadatván; — a múlt 1839-i ősz utólján alatomosan az hírem, tudtom és a Törvény által megkívánt előintetésem nélkül a fellebb írtt Stingl Vinczének örök áron eladták s ámbár Stingl Vince nemtelen sorsához képest nemesi jószágot szerezni és bírni a hazai Törvények értelmében jogosítva nem volna, ezen T. Veszprémi Káptalan előtt bé is vallották, — ezen alatomos és mindaz elmulasztott előintésnél, mind a vevő félnek incapacitásánál fogva már magában is süketlen és erő nélküli eladásnak s bevállásnak a Törvény engedelme mellett ünnepélyesen ellene mondok s azt ezennel cassálom és megsemisítem, kérvén magamnak ezen Törvényes ellen mondasomról hiteles bizonyosság Levelet kiadatni. Költ Veszprémben Június 2-n 1840. N. Miklós János +. Előttem Tóth Lőrincz mk. hites ügyvéd. Nagy Alásonyi Barcza István h. ügyvéd előtt.”³⁸

Ezt követően, már másnap, tehát június 3-án a „Porcellán fabrika alá bizonyos esztendei census fizetés mellett Stingl Vinczének kiadott fundusból” mind a maga egyharmad rész ősi illetőségét, mind a Miklós és Susa testvérei örököseinek kétharmad rész osztályrészeket, Stingl Vincétől a veszprémi káptalan hiteles helyi levéltárában levő irat szerint Miklós János „a Törvény engedelme mellett”

³⁵ Uo. 333/1839 (1839. november 4.).

³⁶ Lásd: Veszprémi hiteleshelyi levéltár 375/1840 sz.

³⁷ Veszprém megyei közgyűlési jegyzőkönyvek: 1840. május 4., 1227. és 1228. számok alatt.

³⁸ Veszprémi káptalan hit. helyi lvt. 375/1840.

Stingl Vincétől visszaváltotta s az egész fabrikai fundust 800 forintért eladta „T. Nagyalásnyi Barcza Pál Úrnak egyébiránt ezen T. N. Veszprém Vármegye Járási Szolga Bírójának s Törvényes örököseinek és engedményeseinek”.³⁹

Miként ismeretes, Nagy Alásnyi Barcza Pálnak 1840. június 28-án Pápán kelt „Örök Szerződési és Örökeladási egyességé”-vel az a fundusa, „mellyre a Herendi Kőedény és Porcellángyár építve vagyon”, 1000 forintért Fischer Móric tulajdonába ment át.⁴⁰

Az úgy azonban nem volt tiszta, sima dolog. Valamilyen összejátszásnak kell e mögött lappangania. Nagy Alásnyi Barcza Pál ugyanígy azzal fejezi be az Örökeladási egyesség szövegét, „hogya a Vevőfél kívánandja, ugyan ezt egy Nemes Káptalan színe előtt is hitelesítem. Költ Pápán, június 28-án 1840”.

Felvetődik tehát a gyanú és a kérdés: amíg az előző ügyletek mind a veszprémi nemes káptalan előtt folytak le, miért nem bonyolították le ezt a záró ügyletet is ugyanott?

Hogy e körül sem volt minden rendben és ravasz, furcsa mesterkedések folytak Fischer irányításával, arra Zsitvay Lászlónénak az 1941-ben készült irata is utal,⁴¹ amelyben — írásba rögzített emlékezése szerint — a herendi gyár 1839-től 1848-ig az ő nagyanja, báró Fiáth Erzsébet nevére volt telekkönyvezve, mert Fischer Mór zsidó ember volt s emiatt felkérte a bárónőt, hogy a nevére irassa át a gyárat.

Az átírás vállalásáért egy porcellán szappantartóval és egy kefetartóval ajándékozta meg, később Fiáth Erzsébet leányának egy étkészletet is adott.

4

Így semmizték ki, ilyen agyafúrt manőverrel vették el, szedték ki Stingl kezéből a herendi gyári ingatlant és játszották át azt Fischer Mór kezébe az 1840. június 2-án kezdődő és 28-ig tartó négyhetes rövid időszak alatt. Stingl ezután gyors egymásutánban kiesik az igazgatásból és általában minden érdemi munkaságból. 1840 derekán Herenden már Fischer Mór az egyedüli úr, akinek a gyártelek vásárlási szerződés még a maradékainak, sőt hagyományosainak és engedményeseinek is biztosítja a jogokat.

A másfél évtizedes herendi működés után „mindenét vesztett”, „földönfutóvá” vált Stingl valószínűleg Pápára költözött át. Erre mutat az, hogy 1841. április 30-án felesége 33 éves korában Pápán hunyt el. Az öt gyermekkel özvegygé vált Stinglt 1842. január 16-án újabb csapás éri: Emilia leánykaja is, 1½ éves korában, szintén Pápán meghalt.⁴²

Nemsokára Fischer már gyártási szabadalomért is folyamodik. Az 1841. november 2-i közgyűlésén foglalkozik Veszprém megye azzal a kérvényével, amelyben „a’ Herendi porcelan gyár tulajdonosa, a’ nevezett gyárhoz részére Királyi Szabadítéknak legfelsőbb helyen leendő kieszközléséért folyamodik”. Úgy döntenek, hogy „A kért Szabadalomnak kieszközlése végett az illető irományok fel-

³⁹ Az adás-vételi szerződésnek a herendi gyár levéltárában levő példányát *Ruzicska Ilona* adta közre „A herendi porcellán” című, Budapesten 1938-ban megjelent könyve 73–74. oldalán. — Másik példányát a veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltára őrzi a 186/1840 szám alatt.

⁴⁰ Az eladási szerződés okmányának szövegét lásd: *Ruzicska* i. m. 74–75.

⁴¹ A herendi gyár budapesti irodájában őrzött, Gulden Gyula egykori igazgató által gyűjtött gyártörténeti dokumentumok iratórzo füzetében.

⁴² A pápai pléb. halálozási anyakönyve.

terjesztése mellett, Fischer Móricz gyártulajdonos a Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak hathatósan ajánlatni fog”.⁴³

A megye feliratára, „mellyben Herendi pusztabeli Porcelan gyár tulajdonosa a kir. kiváltság megnyerése végett ajánlatott”, a Helytartó Tanács 1841. karácsony hó 7-én tartott ülésén úgy határozott, „hogy miután az 1840 : 17. törv. czik által a gyártóknak adott jogok — Fischer Móriczot különben is illetnék, annak ezennel megengedtetik, hogy cím tábláin, pecsétjeire, s áruí megjelölésénél a’ cs. kir. sást használhassa és aláírásaiban, valamint másutt is általában ezen nevezettel: Cs. Kir. kiváltságos porcelángyár élhessen”.⁴⁴

Az éppen karácsony napján érkezett Helytartó Tanácsi iratot először 1842. január 3-án, majd a februári megyei közgyűlésen hirdették ki s úgy rendelkeztek, hogy a folyamodót Molnár Dénes főbíró fogja értesíteni.

Amikor az 1842. február 7-i megyei ülésen a herendi gyár császári királyi kiváltságáról szóló rendelkezést felolvasták, magyarázatul és a félreértés elkerülése céljából azt is feljegyezték, hogy „A megyei Karok és Rendek ezen kiváltság mellett engedett cs. k. sas czímert oly értelemben vevén, hogy annak közepén Magyarország címere leend ; hogy jövődre minden illyesek — a mennyiben törvény szerint engedhetők — csupán a Magyarország czímer alatt adassanak ki, az egész országra nézve, hazafiúi buzgósággal óhajtván, s ezt már országgyűlési követeik is kijelentvén: annak az országgyűlésen leendő további sürgetése, ismét följegyeztetik”.⁴⁵

Egy év múlva hatalmas tűz pusztított a gyárban. A megye a június 6-i közgyűlésén Molnár Dénes főszolgabíró hivatalos jelentése alapján foglalkozik ezzel az üggyel. A főszolgabíró előadása szerint: „Fischer Móricznak Herendi helységben tetemes költséggel készült, s’nem csupán számos adózóknak foglalkoztatásával, s’ így élelve kiszolgáltatásával, de a nemzeti gyáriparnak szép kifejtésével is folytatott porcellán gyárának 25 öltre nyúló azon része, mellyben a dolgozók házak valának, s’ az elkészült edények tartattak ; folyó évi mártius 28-án (mint a tisztí vizsgálatból látható, valamelly rosszakarónak készakartra való gyűjtása után) elégvén, a nevezett tulajdonos mintegy 12 000 pengő forintnyi kárt vallott ; s’ noha a gyár a Trieszti tűzkarmentesítő Társaságnál körülbelül 17 000 p. forint erejéig biztosítva volt, s’ a kár megtérítésére nézve a kívántató szabályoknak a károsult által elég is tétetett, mégis a veszteség mindenkorig úgy, mint biztosítva volt, pótolva nem lévén, a gyártulajdonos napról-napra nevelkedő károkat szenvedni kénytelen, kérvén a Karokat és Rendeket tisztviselői hivatásánál fogva, hogy a kellő kártérítés eránt, szükséges lépések tétessenek”.

Ezen előterjesztés és javaslat alapján „A megyei Karok és Rendek minden, de különösen ezen kérdés alatt levő s’ nemcsak számos adózóknak, keresetmódot nyújtó, de szép eredményekkel is kecsegtető gyárt pártolásokra érdemesítvén, a Nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanács egy felírásban megkéretni rendeltetik, hogy az imígy biztosított ezen gyárnak ismétli helyreállítását, s akár egyeség akar ítélet által a tulajdonos kárainak megtérítését hathatós befolyása által eszközölni méltóztassék”.⁴⁶

⁴³ Veszprém vármegyei levéltár: 1841. évi november 2-i közgyűlési jegyzőkönyve, 3330. sz.

⁴⁴ Veszprém megye 1842. évi január 3-i közgyűlési jegyzőkönyve, 3. sz.

⁴⁵ Az 1842. évi február 7-i megyei közgyűlési jegyzőkönyvben, a 125. sz. alatt.

⁴⁶ Az 1843. június 6-i megyei közgyűlés jegyzőkönyve, 1435. sz. alatt.

Az 1844. január 2-án tartott megyei gyűlésen került ismertetésre a Helytartó Tanács ez ügyben tett lépéseit összegezve, a megyéhez még 1843. november hó 28-án intézett leirat. E tudósítás szerint „Fischer Móríczt porcellángyárosnak a Trieszti tűzkármentesítő társaságnál biztosított gyárának elégése által szenvedett 12 000 p. forintnyi kára azért nem térítetett meg, mivel kárának valódiságát az alapszabályok értelmében be nem bizonyította, ezen kérdéses ügynek bírósági elintézésére nézve tett ajánlatát pedig el nem fogadta”.⁴⁷

Nyomát találjuk annak is, hogy a tűzzel kapcsolatban Veszprém megye 1847. február 3-án tartott ülésén is szó esik még, amikor is „Fischer Móríczt Herendi porcellángyáros 1843-ban szenvedett tűz okozta házai tekintetéből magát a köz adó alól 3 évre felmenteni esedezvén: Folyamodása véleményes jelentés tétel végett a Számvevői Hivatalnak kiadatik”.⁴⁸

Fischer gyárának egy része még rom és roncs volt, amikor az Ipar Egyesület elnöke a tűzvészt követő harmadik hónapban, 1843. június 20-án írást küldött Veszprém megye vezetőségének, a „hazai ipar ébresztésére, és az ipar-üző osztálynak annyira méltó megtisztelésére hazafiúilag leendő hatás tekintetéből, Fischer Móríczt Herendi porcellán-gyárosnak a gyárából kiállított festett 's aranyozott porcellán-edényért odaítélt bronz-émlékpénzt, lehető nyilvánossággal és közünnepélylyel hatóságilag átadatni kérvén”.

Az ünnepélyes aktus lebonyolítására az 1843. augusztus 7-ére kitűzött megyei közgyűlést jelölték ki. Ekkor az „Elnök Első Alispán Úr, a közgyűlés első napján jelen volt számos közönség előtt, a' megjutalmazott Fischer Móríczt gyártulajdonosnak — a Megye részéről is, gyártmányai kiművelése eránt tanúsított jeles szorgalmáért megelégedését nyilvánítván, 's azt neki legközelebb tűzvész által tetemesen károsult, el nem csüggedésre lelkes beszéde által serkentvén, a neki szánt emlékpénzt a közgyűlés előtt általnyújtotta; ki is ezért háladatos köszönetét fejezte ki”.⁴⁹

A következő év végén, 1844. december 8-án a Magyar Ipar Egyesület elnöke újabb levelet intéz Veszprém megye vezetőségéhez, s kikézbizetés céljából megküldi azt az ezüst érdempénzt, amelyet „Fischer Mórícznak az általa 1843-ban iparműkiállításra beadott edénymutatványok minden tekintetben kitűnőséget, — az iparegyesület kiállítási bíróságai, s igazgató választmánya által az érdemlett tisztelet díjjul oda ítelt”. Az ünnepélyes átadás érdekében „Cseresnyés István főbíró úr” a megye határozata alapján „kiküldetik, hogy a nevezett Fischer Móríczt Izraelitát május 5-n tartandó közgyűlésre rendelje bé”.⁵⁰

A megye közgyűlésén Fischernek az elnöklő első alispán által „a jeles szorgalommal folytatott munkának méltánylása, 's a lehető tökéletességre leendő törekvése, lelkes buzdítás mellett” — „a közgyűlés színe előtt által adatott” az az ezüst érdempénz, amely „az általa 1843-ban iparműkiállításra beadott edénymutatványok minden tekintetbeni kitűnősége, az Iparegyesület kiállítási bíróságai, 's igazgató választmánya által, az érdemlett tiszteletdíjjul oda ítelt”.⁵¹

A sikerek serkentik, sokszorozzák törekvéseit. Gyára bővítésébe kezd s főúri

⁴⁷ Az 1844. évi január 2-i megyei közgyűlés jegyzőkönyve, 25. sz.

⁴⁸ Az 1847. február 3-i közgyűlés jegyzőkönyve, 228. sz.

⁴⁹ Veszprém megye 1843. évi augusztus 7-i közgyűlési jegyzőkönyve, 1877. sz.

⁵⁰ Az 1845. április 7-i közgyűlési jegyzőkönyv, 439. sz.

⁵¹ A május 5-i közgyűlési jegyzőkönyvben az 552. sz. — 439. sz.

közbenjárásokra további kölcsönökhöz és rendelkezésekhez jut. A bécsi iparműkiállításra kávékészletek és étkezési edények válogatott sorát küldi. A bíráló bizottság szerint szorgalmával szép eredményt ért el.⁵²

Ennek alapján Veszprém megye 1845. november 3-i közgyűlésén Fischer ismét ott áll az egybegyűlteket előtt. Ez alkalommal a „Főispán Úr Ó Nagyméltósága” által „az eddigi ipar méltánylása, ’s további szorgalomra való buzdítás mellett” „a gyűlés színe előtt” átadatott a „Július 16-án Bécsben befejezett austriai iparmű-kiállítás alkalmával Fischer Moricz Herendi porcellángyáros részére kiadott dicsérőlevél”.⁵³

Veszprém megye ugyanazon közgyűlésén zajlanak le ezek az ünnepi pillanatok, amelyen „Betábláztattak Fischer Móricz ’s hitese Salczér Mária ellen azon huszonötezer pengő forintok, mellyekkel ezek 1845-k esztendei September 30-n költ adóslevelük szerint (Herend helységben helyhezhetett porzellán gyáruknak bátoraságul való lekötése mellett) Báró S. M. Rothschildnek tartóznak”.⁵⁴

Mindezek — Fischer gyors előretörése, termékeinek kitűnősége, művészi szépsége, bel- és külföldi sikerei — elterelték a figyelmet a Fischer előtt másfél évtizeden át, 1825-től Herenden verejtékkal küszködött igazi úttörőről. A herendi gyár egykori, tényleges alapítója 1847-ben még röpke időre felbukkan és szerepet kap a szomszédságban létesült városlódi művészi kerámiagyártásban, de csakhamar innen is kikopik s végül mint korcsmáros kénytelen tengetni az életét. Elmúlása a legendákba vész. A család maga sem tud bizonyosat néhai dédapjuk élete történetéből. Csak sejtések és bizonyíthatatlan elgondolások élnek körükben.

A család mostani legidősebb tagja, a Sajószentpéteren élő Stingl Mihály nyugalmazott főmérnök a dr. Pfeiffer János veszprémi kanonokhoz 1963. október 14-én írt levelében a hagyományoknak azt a változatát ismerteti, amely szerint dédapját az 1848-as harcok idején kirabolták, borait a hordókból kifolyatták. Ez annyira megviselte a családot, hogy felesége belebetegedett s meghalt. Emiatti elkeseredésében dédapjuk elbújdosott s később agyonütötték.

Ennyi mindaz, amit dédapjukról tudnak. S még azt, hogy sorsüldözött ember volt.

MIHALIK SÁNDOR

⁵² Bericht über die dritte allgemeine Österreichische Gewerbe Ausstellung in Wien 1845. (Wien 1846) No. 1257.

⁵³ Ennek kikézbesítését a Helytartó Tanács 1845. Szent Mihály hó 9-én 33965 szám alatt kelt intézkedésével engedélyezte. A Veszprém megyei közgyűlés 1845. november 3-i jegyzőkönyvének 2089 tétele szerint.

⁵⁴ Uo. 2901. sz.

DER GRÜNDER DER FABRIK VON HEREND

Die Jubiläumsfeierlichkeiten anlässlich des 125 jährigen Bestandes der Porzellanfabrik von Herend verleiht einer der Wahrheit entsprechenden Klarlegung der Rolle und Bedeutung des vergessenen und abgetanen Vinzenz Stingl, seiner Wertschätzung durch die Nachwelt, wiederum neue Aktualität.

Über Stingls Jugend, sein gelerntes Gewerbe, seine eventuellen Wanderfahrten ist uns nichts bekannt. Es steht lediglich fest, daß er 1818 von der Stadt Pápa eine Bescheinigung erbittet, laut welcher er ein wohlgesitteter Musikus bei der dortigen deutschen Bürgerwehr war. Dazumal arbeitete er bereits als Leiter der dortigen Steinguterzeugung in Tata (Totis). 1824 figurierte er ebendort als einer der Unternehmer der neuen Keramikfabrik. Zu Jahresende war er jedoch seines erfolglosen Wirkens wegen gezwungen zu gehen. Im Herbst 1825 fand er in der Person des Pfarrers von Kislőd auch in finanzieller Hinsicht einen Unterstützer und errichtete den Angaben der Schriften und spärlichen Dokumente nach in Herend (Kom. Veszprém) eine eigene Keramikfabrik („Steinguth Geschirr Fabrik“).

Er war jedoch seiner ungünstigen finanziellen Situation sowie ständigen Geldmangels wegen gezwungen, dauernd Anleihen von Kanonikern, ja sogar vom Bistum in Veszprém aufzunehmen. So müht er sich durch 15 Jahre in Herend ab; Misere von Gerichtsvollziehungen und Versteigerungen folgen einander auf dem Fuße. Schliesslich bringt ihn im Herbst 1839 der der Pacht der Pápaer Steingutfabrik verlustig gewordene Moritz Fischer vorerst durch Geldvorschüsse in eine abhängige Stellung, bis er Stingl letzten Endes gänzlich aus dem Fabriksbesitz verdrängt. Mitte 1840 ist in Herend bereits Fischer der Herr. Der vernichtete, durch ausgeklügelte Manöver beiseite geschobene Stingl — der wirkliche Gründer der Herender Fabrik — wird heimatlos und geht wahrscheinlich vorerst nach Pápa, später 1847 nach Városlőd.

Derweil Herend durch Rothschild-Anleihen an der Hand Fischers rasche Erfolge erzielt, sieht sich der seinerzeitige eigentliche Gründer, verwitwet, aus den Kreisen der ungarischen Keramikfabrikation langsam gänzlich verdrängt, gezwungen, sein Leben als Schankwirt zu fristen.

Sein Ende verliert sich ins Legendäre; zur Zeit der 1848-er Freiheitskriege wurde er angeblich ausgeraubt, seinen Weinfässern der Boden ausgeschlagen. Erbittert über sein Mißgeschick, wanderte Stingl fort und wurde später — wie die Kunde meldet — erschlagen.

Stingls jetzt lebende Abkommen wissen noch davon, daß er ein vom Schicksal verfolgter Mensch war.

PESTI ÜZLETEK A SZÁZADFORDULÓN

Fényképészetünk múlt századi termékei között, még a század végén is, alig található ipari, vagy kereskedelmi vonatkozású ábrázolás. Ennek okait kutatni nem feladatunk most, de egyike ezeknek bizonyára az a szemlélet, amely a kereskedelmi és ipari objektumokban nem látott fényképészeti témát. Pedig gazdasági életünk e két területe gyenge fejlettsége ellenére is szolgáltatott érdeklődésre és megörökítésre méltót. A polgárság egy töredéke, nagyobb gyárosok és kereskedők részéről a század utolsó évtizedében már felmerült ugyan az igény, hogy saját tulajdonukról fényképes emléket készíttessenek. Ezek azonban nem kerültek be, sajnos, közgyűjteménybe (pl. Ganz-, Láng-, stb. gyár fényképes anyaga). Készülhettek még ilyen jellegű felvételek üzleti reklámcélokra is, amikor a polgárság felismerte annak hasznosságát, hogy a fényképek cégük szélesebb körű ismertetésének, gyártmányaik, illetve áruik propagálásának egyik alkalmas eszköze. Ennek a felismerésnek első jelei is tárgyalt korszakunkban mutatkoznak. A reklámképek nem minden esetben készültek a tulajdonos megrendelésére, az ipar és kereskedelem érdekvédelmi szervei, pl. a kamara is kezdeményezője lehetett. Tárgyalt képeink éppen erre példák. Mint fényképsorozat is érdeklődésre tarthat számot.

Tizenhat felvételtől álló sorozatunk a kereskedelmi életből vette témáját.¹ A képek egyik csoportjához nagyobb vidéki városaink üzletházainak felvételei tartoznak.² Ezek, mint a korabeli városkép hiteles dokumentumai is jelentősek számunkra. A másik csoporthoz tartozó hat felvétel a fővárosban készült. Őt pesti üzletbelsőt mutat be és egy raktárt. Tanulmányozásuk az áruféleségek, üzleti berendezések és részben kereskedelmi szokások megismerésére nyújtanak lehetőséget.

Jelen tanulmányunkban csak a fővárosi képekkel foglalkozunk és ennek kapcsán próbáljuk felvázolni öt pesti kereskedő cég szerepét és jelentőségét is Pest kereskedelmi életében.

Képeink a következő címeteket viselik: „Dietrich és fia tea- és rumkereskedése”, „Édeskuty L. fűszer- és ásványvízkereskedése”, „Huzella M. fegyver- és vadászati kellékek raktára”, „Schopper J. G. vasnagykereskedése” és „Seefehlner I. L. papír- rajz- és festőszer kereskedése”. E sorrendben vizsgáljuk őket részletesen.

★

¹ Ltsz.: 3564—3565/1958. fk., 3657—3580/1958 fk.

² A vidéki városképek a következők: Brassó (2 felv.), Győr, Körmöcbánya, Lőcse (2 felv.), Nagyszében (2 felv.), Sátoraljaújhely, Zsolna.

93. ábra

Első képünk a Dietrich-féle tea- és rumkereskedést mutatja be (93. ábra). A felvétel nézőpontjának kiválasztása nem mondható szerencsésnek, keveset mutat az enteriorból. Szűk sarokrészlet, jobb oldali előterét a pult foglalja el. A pult mögötti és a bal oldali falfelületet borító polcozat árucikkekkel tömött, s közöttük az italáru dominál. Figyelmünk elsődlegesen az árubőségre irányul. A kis részletbelső alapján kisebb méretű bolthelyiségre következtethetünk. „Modern”, villanyvilágítású, tehát a kor színvonalán álló üzlete ez a pesti kereskedelem egyik jelentős tagjának.

A céget 1865-ben alapította Dietrich Emil kereskedősegéd, a Kígyó-tér 1. sz. alatt megnyílt üzletében.³ A teaüzlet nem korlátozódott a címben foglalt és egyéb italáru, valamint teasütemény árusítására. Rendelkezett még a teakereskedéssel összefüggésben álló „chinai-ezüst-britanniai ércáru theakészlet, chinai ipartárgyak” stb. árusítási jogával is. Három évvel később egy Gottschlig nevű kereskedővel társulva fióközletet nyitott a Váci utcában.⁴ A társas cég már ekkor „jó módú,” a felettes hatóságok szerint kereskedésük jövedelmező. Jellemzésül írják,

³ Fővárosi Levéltár. Tanácsi iratok. 1865. II. 800.

⁴ Uo.

hogy az üzlethelyiségért évente 2000 forintos bért fizetnek.⁵ Az üzlet további virágzásnak indul és növekszik a cég vagyona. Ennek az útnak főbb állomásai: 1873-ban Kőbányán lakóház építése raktárral és istállóval.⁶ 1882-ben fűszer- és vegyeskereskedés⁷, négy év múlva újabb „tearaktár” nyitása az Andrássy úton.⁸ A század utolsó két évtizedében számos védjegyeztetett áruját hirdeti a cég.⁹

Mintegy három évtizedes fennállás után a Dietrich és Gottschlig tea- és rumnagykereskedők, udvari szállítók a következő kereskedelmi objektumok tulajdonosai: Főüzlet Váci u. 18. „Peking városához”, 1. sz. fióküzlet Andrássy út 33. „Moszkva városához”, 2. sz. fióküzlet Kígyó tér 1. (Teleki palota — „A theanóvényhez”) és kiviteli palacksör pincédéjük Kőbányán.¹⁰ Itt rendezték be a századforduló körül rum- és likörgyárukat.¹¹ A társas cégből Gottschlig 1894-ben kivált. A továbbiakban Dietrich E. és fia néven szereplő cég 1914-ben szűnt meg.¹²

Ez a kereskedelmi ág nem tartozhatott a legjobban jövedelmezők közé, vagy a verseny volt nagyon erős, mert a század utolsó két évtizedében az üzletek száma csökkent. Míg 1880 körül a fővárosban 10 tea- és rumüzletet, ill. raktárt tartottak nyilván, számuk 1896-ban nyolcra apadt.¹³ Ez a tény a Dietrich cég jelentőségét még növeli, hiszen ugyanez idő alatt a gyors emelkedés útján az ipari burzsoázia sorába is felküzdötte magát.

A kérdés, hogy képünk a három Dietrich-féle üzlet közül melyiket örököltette meg. A döntést megnehezíti az, hogy üzleteinek belső leírását nem ismerjük. Sikerült azonban megtalálni két üzlet, az 1. sz. és a 2. sz. fióküzlet portáljainak képeit. A cég ugyanis üzleteinek megismertetésére és népszerűsítésére más lehetőségeket is felhasznált. Így két esetben is üzleteinek ábrázolása kapott helyet változatos képet nyújtó iparvédjegyein. Az egyik, 1900-ból származó, kör alakú védjegyének belső mezőjét kitöltő kép, egy saroküzlet mindkét oldalú portálját mutatja a jól olvasható „Dietrich és fia” felirattal.¹⁴ Saroküzletről lévén szó, ez csak az Andrássy út (Népköztársaság u.) és Nagymező utca sarkán levő 1. sz. fióküzlettel lehet azonos. Ennek belső részletei sem ismeretesek, de a külső után ítélve nagy termet kell feltételeznünk, s így fényképünkkel nem tudnánk azonosítani. A másik védjegy 1894-ből való üzlet kirakatát ábrázolja, nagyon elmosódottan.¹⁵ Innen sem derül ki, melyiket. Ellenben a régi Kígyó térről fennmaradt városábrázoláson tisztán kivehető a Dietrich üzlet portálja.¹⁶ Az előbbi kirakatkép ezzel azonosítható. Kisméretű üzlet, a bejárat két oldalán elhelyezett kirakattal. A bejárat fölötti villanybura hasonló stílusú az üzletben levővel. Mindezek alapján képünket, illetve az ábrázolt üzletbelsőt ide kell elképzelnünk. Ezt elfogadhatónak teszi az is, hogy ez volt az első és ezáltal bizonyára a legismertebb Dietrich üzlet.

⁵ FL. Tan. ir. 1868. II. 633.

⁶ Uo. 1873. VI. 977.

⁷ Központi Értesítő (továbbiakban K. É.) 1882. 13. sz.

⁸ Ipar és Kereskedelmi Értesítő. 1886. 1. sz.

⁹ K. É. 1876. 59., 1882. 6. és 1894. évf. több száma.

¹⁰ *Battonyai Ő.*, Cégek kézikönyve. (Bp. 1887) — hirdetési rovat; *Vadász és Versenylap* 1895. I. 1. hirdetése; K. É. 1891. 17 és 1896. 52. sz.

¹¹ K. É. 1901. 22. sz.

¹² Cégbíróság irattára.

¹³ Budapesti cím- és lakjegyzék. (Bp. 1880—81) 419 és 1896—97. 502.

¹⁴ K. É. 1900. 92. sz.

¹⁵ K. É. 1894. 56. sz. Az előbbiekhöz hasonlóan sósborszesz védjegy.

¹⁶ A Budapesti Történeti Múzeumban.

94. ábra

Második és harmadik képünk ugyanazon üzlet, Édeskuty Lajos fűszer- és ásványvízkereskedésébe visz bennünket, annak két részletét ismerteti a nézővel (94—95. ábra). A képek jól kiegészítik egymást. A bolthelyiség két oldalrészletének bemutatásával átfogóbb képet kapunk az üzlet terjedelméről, berendezési tárgyairól, áruiról. A felvétel már a kiszolgálás módjáról is nyújt egy kis ízelítőt, bár a kép, az elsőhöz hasonlóan, személyek nélküli.

Az egyik kép (94. ábra) középpontjában eklektikus díszítésű berendezés hívja fel a figyelmet, előtérben a pult két végén egy-egy széssel. A bal alsó sarokban annak a kerek asztalnak egy része látható, amely a másik kép (95. ábra) előterének közepét tölti ki, a körülötte elhelyezett négy széssel. Az asztalon merev rendben sorakoztatott, pontosan ki nem vehető sajtótermékek. Ugyanezek a berendezési tárgyak — asztal székekkel — lehetnek az üzlet ellenkező oldalán is, amelyből azonban csak egy szék látszik. A két oldalon elhelyezett világítási megoldás is — amely még nem villanyvilágítás — ezt a látszatot kelti. Első képünk az üzlet választékosabb berendezésű középpontját mutatja be. Nem mondható el ugyanez a másik képre vonatkoztatva. Az üzletnek ebben a részében inkább fűszerüzlet és vegyeskereskedés, semmint az ásványvízkereskedés jelleg domboro-

95. ábra

dik ki. Az árukészlet, a berendezési tárgyak, illetve annak elhelyezési módja az első nézésre nyilvánvalóvá teszi, hogy ez egy ásványvíz „szaküzlet,” kicsiben való árusításra. Úgy véljük, nem éppen előkelő közönség, hanem szolid polgári vásárlók, illetve fogyasztók részére.

Tulajdonosa 1864-ben a József tér 12. sz. alatt levő fűszerüzlet átvételével lépett a pesti kereskedők sorába.¹⁷ Ezen a pályán a szüleitől kapott 3000 osztrák értékű forinttal indult el, amely három év alatt 5000 forintra emelkedett.¹⁸ Egyéb ingatlan vagyona ekkor nem volt, de 1872-ben már egy kisebb ház birtokosa a Stáció (ma Baross) utcában.¹⁹ 1876-ban, amikor cégét bejegyezteti, már udvari ásványvízszállító, amely címért 1868-ban még sikertelenül folyamodott.²⁰ A század utolsó évtizedében már ismert nevű nagykereskedő és nemcsak a fővárosban, mert reklámhirdetése a vidéki sajtóban is gyakoriak voltak.²¹ Árusított nagyban

¹⁷ FL. Tan. ir. 1864. II. 253.

¹⁸ FL. Eln. ir. 1867. 1026.

¹⁹ FL. Tan. ir. 1872. VI. 595.

²⁰ FL. Eln. ir. 1869. 945.

²¹ Pl. Borsod Miskolci Közlöny és a Borsod megyei Lapok 1900. évf. több száma.

és kicsinyben. Így pl. a Rókus kórháznak is gyógyvíz szállítója volt, de Erzsébet téri üzletében pohárszámra szolgáltatott gyógyvizet.²² Monopolizálta egyes gyógyvizek forgalomba hozatalát,²³ és ez versenytársaival szemben lényeges előnyt jelentett számára. Vagyonos emberként halt meg 1896-ban, két virágzó üzletet hagyott özvegyére, ill. utódaira, akik az alapító nevén vezették azt 1931-ben bekövetkezett megszűnéséig.²⁴

Az ásványvíz kereskedelem jelentőségét mutatja az a tény, hogy a főváros eléggé bővelkedett a korban e kereskedelmi ág képviselőivel. Számuk 19 volt ekkor.²⁵

Adataink alapján bemutatott üzletbelsőinket az Erzsébet téri (ma Engels tér) Édeskutyá üzlettel azonosíthatjuk. 1876-ból való az első értesítés, amely itt jelöli meg üzletét,²⁶ s ezt több mint két évtizeden keresztül állandóan hirdeti. Hirdetéseiben hivatkozik a „közelfekvő, kellemes sétány”-ra, ami nyilvánvalóan a tér parkjára vonatkozik. A másik, Andrassy út 30. szám alatt levő, üzletről csak 1896-tól van tudomásunk, erről azonban bővebbet nem sikerült megtudnunk.

A Huzella-féle „fegyverraktár”-t mutatja negyedik képünk (96. ábra). Valójában nem raktár, ugyanolyan üzletről van szó, mint az előbbi képeken. Árúsításra szolgáló helyiség, az állványzat előtt végigfutó pultokkal. Némi raktárjellegget kölcsönöz ugyan a helyiségnek a polcok kinos rendben felállított fegyverei, ugyanakkor a zsúfoltságot még jobban kiemelő, egymásra aggatott sportáruk elhelyezési módja.

A felvétel az üzlet sarokrészletéről készült. Eltér a kép az előbbiektől abban, hogy személyeket is szerepeltet és ezáltal élettel telibb. A pult előtti széken ülő, láthatólag központi helyet elfoglaló személy maga a kereskedő lehet, a mögötte szétszórta állók az üzleti személyzet tagjai. Erre lehet következtetni a csoport beállításáról. A személyek számát véve tekintetbe forgalmas üzletet kell feltételeznünk.

A Huzella cég valamivel későbbi alapítású az előbbieknél. Tagjai eredetileg Huzella Elek és Gyula norinbergi és díszműáru kereskedők voltak, akik 1871-ben Nagyváradon nyitottak üzletet. Ez az üzlet 1876-ban lett Huzella Mátyás nevére bejegyezve a nagyváradi törvényszéknél.²⁷ Budapesten 1881-ben nyitott fióküzletet, amelyet 3 év múlva mint főüzletet jegyeztetett be a budapesti törvényszéknél.²⁸ Üzlete a Váci u. 1. sz. alatt volt, fegyver és vadászati kellékek mellett egyéb

²² Vasárnapi Újság (továbbiakban VU) 1876. 256., 1877. 253., 1880. 192.

²³ A „Margit” gyógyvizet pl. a forrás igazgatóságánál, vagy Édeskutyánál lehetett megrendelni. K. É. 1899. 912.

²⁴ Cégbíróság irattára.

²⁵ Budapesti cím- és lakjegyzék. (Bp. 1896—97) 351.

²⁶ VU 1876. 256.

²⁷ K. É. 1876. 30.

²⁸ Cégbíróság irattára.

²⁹ „Lovas vadászati kellékek, halászati és jachtfelszerelések . . . vívóeszközök, torna-, úti- és lovaglószerkek, Lawn tennis . . .” *Battonyai Ö.*, i. m. hirdetési rovata.

96. ábra

sportcikk és felszerelés adásvételével foglalkozott.²⁹ Áruinak nagy része külföldi iparcikk volt.³⁰

A századvégi statisztika mindössze öt pesti fegyverraktárt tart nyilván, nem számítva ide a saját gyártmányaikat árusító fegyverkészítőket.³¹ Cégünk emelkedésének egyik előmozdítója az volt, hogy elvállalta külföldi cégek képviselőjét és megszerezte hazai sportegyletek támogatását.³² A „raktárát” bemutató ábrázolásunk és az adatok összevetéséből jóforgalmú belvárosi üzlet képe bontakozik ki előttünk, amely a Huzella utódok vezetése alatt 1921-ig fennállt.³³

³⁰ Külföldi fegyverbehozatalra szóló belügyminiszteri engedélye 1899-ből a következő országokat sorolja fel, ahonnan egy- és kétsővű fegyvert, revolvert, pisztolyt, kardot, törös botot és vitórt vásárolhatott: Anglia, Amerika, Németország, Franciaország, Olaszország, Belgium és Spanyolország. FL. Tan. ir. I. 661/99.

³¹ Budapesti cím- és lakjegyzék. (Bp. 1896—97) 394.

³² A Stefánia Jacht-Egylet szállítója. *Battonyai Ö.*, i. m.

³³ Cégbíróság irattára.

Ötödik képünk valóban raktárról készült. Fedett, nagyméretű gyárudvárszerű helyet szemléltet a „Schopper J. G. vasnagykereskedése” c. felvételünk (97. ábra). Balra felhalmozott ládák, a másik oldalon rúdárú, középen ládákkal rakott lovaskocsi, körülötte, s a háttérben emberi alakokkal. A leghátul levő elmosódott figurákat is számba véve összesen 10 személy. Az előbbre álló — irodai személyzet, s talán maga a tulajdonosnő — alakjai jól kivehetők. A nagykereskedés raktáráról készült távlati felvétel jól egészíti ki a képsorozatot.

Az öt cég közül ez a legrégibb alapítású. Schopper Károly vaskereskedő neve már 1789-ben Pest város választott polgárai között szerepel,³⁴ az alapítás éve 1777. 1809-től fia, Schopper J. György nevét találjuk a pesti polgárok között, mint vaskereskedőt.³⁵ Az ő nevéhez fűződik a cég hírnevének megalapozása.

Az 1856—57-es évekből pontos adataink vannak a kereskedésről. Ekkor hét alkalmazottal dolgozó belvárosi üzlet, amelynek évi bruttó bevétele 13 000 forint, tiszta jövedelme 7000 forint és 350 forint a jövedelemadója.³⁶ Schopper Jenő Ágoston ekkor a tulajdonos, aki a cég nevének és vagyonának további gyarapítója. Egy időben több malom és pénzügyintézet igazgatója és elnöke is volt. Amikor 1872-ben visszavonult a kereskedéstől, „a hazai ipar és kereskedelem előmozdítása körül szerzett kiváló érdemei” elismeréséül magyar nemességet kapott, egyúttal nevét „Tömör”-re változtatta.³⁷ A cég jelzése azonban ezután is a régi Schopper J. G. maradt. Fiai Tömör György és Károly vezették tovább — az 1876-os törvénytörvény szerinti mint közkereseti társaság tagjai —, s az utódok vezetése alatt 1923-ig fennmaradt, illetve ekkor átalakult részvénytársasággá.³⁸

Tárgyalt korszakunkban az üzlet, illetve raktár, a IV. ker. Városház tér 3. sz. alatt „külön e célra épített” »Vasudvar« c. áruházban volt.³⁹ Itt voltak a raktárak, eladási helyiségek és az iroda is. Ezenkívül voltak raktárai a Régiposta és a Galamb utcában. Árúcikkei a vas, vasárú és szerszám, majd ezek mellett a század végétől egyik fő cikke a kályha lett. A friedlandi kályhagyár fő elárúsítója volt az országban, később modern berendezésű külön kályhaüzletet és állandó mintaraktárt tartott fenn.⁴⁰ Külfölddel jó kereskedelmi kapcsolatot épített ki, a Balkánon (Bulgária, Szerbia, Bosznia, Hercegovina) éppúgy, mint a nyugati államokban (Ausztria, Németország, Franciaország, Anglia).

Schopper a múlt század második felében a vasárukereskedők között nemcsak a legrégibb cég volt, hanem a legnagyobb cégek egyike is. E kereskedelmi ágban az 50-es évek végén 20 üzlet bonyolította le a forgalmat Pesten. Számuk a század végén 50-re emelkedett.⁴¹ A már említett 1856—58-as statisztikai ada-

³⁴ Schmall L., Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. I. (Bp. 1899) 158.

³⁵ Illyefalvi L.—Pallós J., Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai.

³⁶ FL. Pesti polg. ker. testület. Jövedelmi adóbevallások könyve. 1857. 31. és Einbekanntniss zur Einkommensteuer für das Jahr 1858 des bürg. priv. Handelsstandes in Pest. 34.

³⁷ FL. Eln. ir. 1872. 388.

³⁸ Cégbíróság irattára.

³⁹ Gömör L., A magyar ipar és kereskedelem országos albuma. (Bp. 1896) 180.

⁴⁰ Pesti Hírlap Naptár 1909. 81.

⁴¹ Budapesti cím- és lakjegyzék. 1896—97. 516.

97. ábra

tok szerint az akkori hús vaskereskedő között a második helyen állt. Hogy ez a helyzet a későbbi évtizedekben miképp alakult, statisztikai adatok hiányában pontosan nem ismerjük. A növekedő gazdasági versenyben lehet, hogy többen is megelőzték, de neve és jól megalapozott, széles vevőkörrel rendelkező üzletei, és egyéb kereskedelmi kapcsolatai, még mindig előkelő helyet biztosítottak számára e század elején is. Az I. világháború és az azt követő idők gazdasági nehézségei készíthették arra 1923-ban, hogy részvénytársasággá alakítva fenntartsa a nagykereskedést. Egyben áruinak választékát bővítve, elsősorban a hazai fogyasztók igényeit szem előtt tartva, áttért a mezőgazdasági eszközök nagyobb méretű forgalmazására.

Ismertetett képünkönél nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a Városház téri „Vasudvar” örökölte meg. Az épület, s benne a raktár a Pesti Barnabás u. 4. alatt, kevés híján azonos állapotban, ma is fennáll.

Utolsó képünk ismét más jellegű üzletbe vezeti a szemlélőt. A Seefehlner I. L. papír-, rajz- és festőszer kereskedéséről készült felvétel sok tekintetben jobb az eddigieknél (98. ábra). Egyrészt az üzletbelsőt távlatban vetíti elénk, s így annak terjedelméről is megközelítőbb képet kapunk. Másrészt az üzletben folyó tényleges adásvételt örökíti meg, s ezzel mozgalmasságot is kölcsönöz a képnek, bár a személyek még mindig merev beállításuk csökkenti ezt.

A pult előtti széken ülve női vásárló figyel, ahogy áruját csomagolják. Rajta, s a csomagoló személyen kívül még hárman tartózkodnak az üzletben. Kettő közülük a pult végén ülve, írás közben ábrázolt fiatalember, a bolt alkalmazottai, a harmadik személy, utcai ruhában a pult mögött álló férfi feltehetően itt is maga a nagykereskedő. Előtte a pulton fekszik cilindere és sétapálcája. A felvétel szempontjai egyébként megegyeznek az előbbiekkal: a fényes üzlet, az árubőség, a kényelem stb. bemutatása. Ez utolsó képünk a „gazdag választék és figyelmes kiszolgálás” reklámja lehetne.

Seefehlner József Lajos kereskedősegéd ugyancsak a belvárosban nyitotta meg üzletét 1864 márciusában.⁴² 1866-tól kezdődően Pest város mérnöki hivatalának szállítója lett, s az maradt 3 évtizeden keresztül. Egyes esetekben a havi 2–300 forintot is meghaladó számlái bizonyítják, hogy ezzel a további felemelkedésnek biztos bázisát teremtette meg.⁴³ Három évvel később, amikor az udvari szállító cím elnyeréséért folyamodott, már József főherceg irodáját is vevőköréhez számíthatta.⁴⁴ Ekkor már megvoltak az udvari szállító cím feltételei is: az őt ajánló javaslat szerint „üzlete e nembeliek közül egyike a legfényesebbeknek, s igen jó keletnek örvend”, ő maga „erkölcsi és politikai tekintetben fedhetlen egyéniség” és nem utolsósorban egy pesti ház részbeni tulajdonosa is már ekkor.

A fővárosi papírkereskedelem a század vége felé erősen fellendült. Statisztikánk szerint a kereskedők száma 1856–57-ben 14, 1880-ban 59, 1896-ban már 99 volt. Jóval szerényebb jövedelmet biztosított ez a szakma, mint pl. a vaskereskedelem, mert a 14 papírkereskedő évi tiszta jövedelme az 1856-os bevallás szerint 600–2400 forint között mozgott, szemben a vasárukereskedők 800–10 000 ft. közötti jövedelmével. A Seefehlner üzlet jövedelmezőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a tulajdonos 1896-ban bekövetkezett halála után jól prosperáló üzletet hagyott özvegyére és utódaira, akik azt 1929-ig fenntartották.⁴⁵

A képet szemlélve úgy tűnik, hogy a papírüzlet nagyon vegyes árucikkeket tart raktáron. A század utolsó két évtizedében a Seefehlner cég hirdetési valójában sokféle árucikkre hívják fel a vásárlóközönség figyelmét. Melyek voltak ezek? Idézünk árjegyzékeiből: „Író- levelezési és irodai szükségletek. Rajz és vízfestészeti szerek. Építészeti, építői és műszaki kellékek. Iskolai-író-rajz- és vízfestő szerek. Olajfestékek és olajfestő szerek. Farsangi és báli cikkek. Szabadalmazott Phönix sokszorosítólapok, utasítása és árjegyzéke. Ötszáz különféle szükségleti, divat- és Fantasie levélpapír árjegyzéke”.⁴⁶ A sokszorosítás és festészet kellékei hangsúlyozottak a cikkek között. Üzletének legnagyobb reklámjai a „gyárilag”

⁴² FL. Tan. ir. 1864. X. 405.

⁴³ FL. Tan. ir. V. 285/866.

⁴⁴ FL. Eln. ir. 1869. 1185.

⁴⁵ Cégbíróság irattára.

⁴⁶ Mudrony S., Az 1885. évi budapesti országos általános kiállítás katalógusa (Bp. 1885) 27. (hirdetés).

98. ábra

előállított sokszorosító lapjai és különböző festészeti eljárásai. Valószínűleg ezt dokumentálják felvételünkön látható képek és festett tányérok. Felvételünk a Váci utca 9 szám alatti bolthelyiséget mutatja be.

Összefoglalva mit mondanak képeink a korabeli üzleti életről? Azonkívül, hogy bemutatják az üzlet méreteit, a berendezést, az áruk tárolásának, elrendezésének módját, a személyzet számából bizonyos következtetést engednek a forgalom nagyságára is. Ízelítőt adnak arra vonatkozólag, hogy a vásárlás hogyan és milyen formában bonyolódott le. Ismerve korábbi, a kereskedő helyiségét funkciójában is bemutató ábrázolásokat, megállapítható, hogy a kiszolgálás módja a század második felében keveset változott. A vásárlót kényelemmel igyekeztek körülvenni, a nők ülve válogattak az áruk között.⁴⁷ Képeink bizonyossága szerint ez változatlanul fennállt, és ha nem is volt szabály, a kereskedelmi illem előírta. Emellett a jó kereskedő a belső környezet hatását is szem előtt kellett hogy tartsa. Erre utal az alább idézett megállapítás, mely valamivel későbbi ugyan, de mindenesetre a korábbi gyakorlati tapasztalat alapján születhetett: „A mai vevőközönség jobb

⁴⁷ Alter és Kiss divatüzlete 1863-ból. Történelmi Képcsarnok grafikagyűjteménye.

szemmel nézi az oly portékát, amelyet csinos, hozzáillő környezetben nyújtanak. Ha várnia kell, a vevő szeret kényelmes karosszékbe, vagy puha kerevetre ereszkedni, amelyet bár otthonában nem szokott meg, de az üzletben megkíván, és nélkülöz, ha hiányzik. Az alatt az idő alatt, míg várnia kell, bírálva szemléli az üzlet berendezését, s keresi, hogy stílszerű, leleményes és modern-e. A rossz világítás zavarja, és otthon különben kőolaj lámpához szokott szeme az üzletben feltétlenül villamos világítást kíván. A mai felfogás annyira megy, hogy a vevő ha hosszabb időt tölt valamely üzletben, már egy kis szellemi táplálékot is megkíván, és másképp mint újsággal a kezében nem tud várni.⁴⁸ Az utolsó mondat kíváncsian már az új igényt jelzi. Úgy véljük, képeink az itt lefektetett elveknek gyakorlati megvalósítását is tükrözik. A célszerű, ízléses berendezést illetően mind erre, mind az ellenkezőjére nyújtanak példát, de így is, vagy éppen ezért jól jellemzik a kereskedők erről vallott nézetét. A világításról megjegyzendő, hogy csak két üzletünk, a Dietrich és Huzella üzletek villanyvilágításúak. Ami a kényelmeséget illeti, egy kivételével (Dietrich üzlet) mindenhol láthatók ülőbútorok. Mindehhez hozzátehetjük még, hogy képeink, főleg a figurális felvételűek, a mindennapi életnek, az idézet által jellemzett hangulatából sokat rögzítettek.

Azonos időben, azonos technikával készült képeink pontosabb időmeghatározásához ismernünk kell közelebből azoknak készítőit. A szerző nem ismeretlen, minden képen rajta van a szignatúra, sajnos datálás nélkül. A csak vezetéknévét használó fényképész aláírását három képen a jobb alsó sarokban találjuk, a másik három képen bal oldalon. Négy esetben fehér temperával, kettőben feketével.

Vágó Bertalan, a századforduló éveinek pesti műteremmel rendelkező fényképész. Műtermének megnyitására csak 1903-ban került sor, akkor is felesége, szül. Abrasits Borbála nevén, aki ugyanakkor, mint „fényképészeti üzlettulajdonos” iparát bejegyeztette.⁴⁹ A műtermet a VII. ker. Murányi u. 8. sz. alatt nyitotta meg.⁵⁰ Eddig ismert fényképei mind korábbi keletűek, a századforduló előtti évekből származnak.

Teljes nevét elsőnek egy önálló albumon találjuk, amelyet a MÁV adott ki és a „Máramaros szigeti-körösmező határszéli vasút” címet viseli. 99 képből álló vasútépítési felvételeket tartalmaz. Datálva nincs, 1892–95 között készülhetett.⁵¹ Az album, de más adat is arra utal, hogy ezekben az években nem volt önálló, hanem valamely intézmény, esetleg minisztérium szolgálatában állott.⁵² E munkája alapján korai fotóriportereink közé is sorolhatnánk, de Vágó elsősorban táj- és városképi fotós volt. Több ilyen felvételét közli a szaklap 1897-ben és egyre rábukkantunk a Vasárnapi Ujságban is.⁵³ Működési ideje az eddigi ismeretek alapján 1892–1903 közé esik. Ismertetett képeink keletkezési idejét is hozzávetőleg erre az időre kell tenni. Kissé pontosabb meghatározást a cégek történetének ismeretében tehetünk. Egyik meghatározó dátumnak tekintjük 1894-et,

⁴⁸ Schack B., (szerk.), A magyar kereskedő könyve. II. (Bp. 1907) 19.

⁴⁹ Cégbíróság irattára.

⁵⁰ FL. Tan. ir. III. 1677/903.

⁵¹ Lukács Béla kereskedelemügyi minisztersége idején (1892. VII. 16–1895. I. 15.) készült.

⁵² Zengg város tanácsának folyamodványa a m. kir. minisztériumhoz, „amelynél Vágó Bertalan fényképész évi fizetést élvez”. FL. Tan. ir. I. 19430.

⁵³ Magyar Fényképészek Lapja. 1897. I. 130–131. VU 1897. 505. (Segesvár látképe).

amikor a Dietrich és Gottschlig cégjelzés megszűnik és helyet ad a Dietrich és fia jelzésnek. Ugyanennek a cégnek egyik iparvédjegye, amely képünk üzleti áruján is leolvasható, 1893 végén lett bejegyezve. Ennél korábban tehát nem készülhettek a fényképek. A képen szereplő személyek viseletét is tekintetbe véve, főleg a női viseletet, kissé későbbre kell datálnunk. Így a képek készítése évét 1898–1902 közé helyezzük.

Képeinkről a jelen esetben fel kell tennünk azt a kérdést is, milyen célból készültek és kinek a megrendelésére. Ami a megrendelést illeti, az első pillanatban olyan természetesnek látszó feltevést, hogy a kereskedő cég maga kezdeményezte az üzleti enteriőrök készítését, el kell vetnünk. Az ugyanis teljesen valószínűtlen, hogy az ország 15 üzlettulajdonosa, egy időben fordul ugyanahhoz a fényképészhez ezzel az igénnyel. Ehhez még hozzá kell vennünk azt, hogy a szerző ekkor műterem nélküli, s országos hírnévvel egyáltalán nem rendelkező fényképész volt. Mi sem indokolná tehát ezt a megbízatást a cégek részéről. S még egyet: ebben az esetben a képek a megrendelő cég tulajdonába kerültek, s maradtak volna. De a felvételek — más képanyaggal együtt — feltehetően a Kereskedelmi és Iparkamara tulajdonából származtak a Történelmi Képcsarnokba. Kézenfekvő lenne így az a feltevés, hogy a Kamara megbízásából készültek, esetleg más kereskedelmi intézmény készítette.

Arra a kérdésre, hogy miért éppen ezeket az üzleteket találták megörökítésre méltónak, a képek vizsgálata során próbáltunk választ adni. Mint a rövid történeti vázlatból is kitűnt, a legvagyonosabb pesti nagykereskedők, évtizedeken át virágzó és a kor igényeinek megfelelő belvárosi üzleteiről van szó. Az egyik ok tehát a „modern” pesti üzletek bemutatása. A válogatásban nem kis mértékben játszhattak közre a tulajdonosok „érdemei”, vagyoni helyzetük, közéleti szereplésük. Nem véletlen, hogy az öt közül három udvari szállító cím birtokosa, egy a vaskoronarend tulajdonosa (Schopper), gazdasági helyzetüket tekintve ketten virilisták (Édeskuty, Seefehlner). Az ilyen válogatás egyben a kereskedő burzsoázia „eminens” képviselőinek is bemutatása.

Nehezebb választ adni arra a kérdésre, hogy milyen célból készülhettek a felvételek. Valamennyi azonos nagyságú, 50 × 60-as méret, kemény kartonra ragasztva. Lehet, hogy az illető kereskedelmi szerv hivatali szobáinak falait díszítette, esetleg kiállításra szánták. Bármelyik volt is keletkezésük oka, mindenképpen örömdetes egységes sorozatként való fennmaradásuk, mint öt kereskedelmi ág árusítóhelyeinek hiteles dokumentumai.⁵⁴

SZAKÁCS MARGIT

⁵⁴ 1966 februárjában a Nemzeti Múzeumban történt raktárrendezés során a felvételeket kiegészítő újabb, 18 darabból álló sorozat került elő. Ezek közül tíz budapesti felvétel, kettő ismeretlen helyen készült, hat vidéken. A fővárosi képek két csoportra oszthatók: üzletbelső (6) és a Fővámház belső részletei. Az üzletbelsőek egyike a cikkben ismertetett Schopper vaskereskedésről készült. Az ismeretlen helyű képek fogyasztási szövetkezetek raktárai. A többiek: Barcstelep, Fiume, Kisvárd, Miskolc, Nyíregyháza, Vöröstorony egy-egy kereskedelmi objektumát mutatja be. A felvételek zöme Vágó B. munkája, részben ismeretlen, illetve Funk és Erdélyi foto. Hogy más szerzők is közreműködtek a fényképek készítésénél, nem módosítja eddigi feltevéseinket s, hogy az újonnan előkerült képek keretezettek, a készítés célját is bizonyossá teszik.

A honvédelmi miniszter az óbudai fegyverraktárban szabad válogatást engedélyezett. A Nemzetgyűlés Roth tábornoktól Ozoránál zsákmányolt s neki bemutatott öt osztrák zászlót a múzeumban helyeztette el. Kossuthnak még arra is volt érkezése, hogy a válságosra forduló helyzetben, december 22-én, Lenhossék anatómus professzor kíséretében megtekintse a múzeumban a székesfehérvári királysírok tetemeit és kincseit.

Az osztrákok bevonulása után a festményeket valahogy sikerült megtartani, de a többi emléket, a fegyvereket és zászlókat, Windischgrätz visszakövetelte. Buda ostromakor Hentzi romboló dűhe 1849. május 23-án a múzeumnak is szánt egy lövedéket. Szerencsére a bomba a homlokzat előtt robbant fel s csak az ablakokban tett kárt.

A magyar kormány Debrecenből való visszaérkezése utáni rövid időközben *Irányi Dániel* kormánybiztos fennhatósága alá tartozott az intézet. 1849. július 11-én a múzeum udvaráról indultak az utolsó népfőlkelő csapatok Arad felé.

AZ ABSZOLUTIZMUS KORA (1849—1867)

Haynau csapatai július 19-én szállták meg a múzeumot. Az épületet kaszárnának vették igénybe, az udvarokat ellepték a katonai társzekerek, az élelmezési osztagok marhacsordái. Július 23-án ötperces kihallgatás után a főlépcsőnél agyonlőttek egy, a császári ármádiából a honvédséghez átváltott katonát. A következő nap egy szatmári bányászból lett honvédet ért ugyanez a sors.

A rémuralom első évei végromlással fenyegették az intézményt. Székházát katonai kórházzá vagy raktárrá akarták átalakítani és kincseit Bécsbe szállítani. E perfid merénylet tervéről a dualizmus korának történetírói hallgatnak, csak *Xantus János* merészelt az megörökíteni. (A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 17. nagygyűlésének munkálatai. Bp. 1875. 114—116.)

Eleinte az alkalmazottak fizetést sem kaptak. Kiss Bálint szabadcsapat szervezésével gyanúsítva, haditörvényszék elé került; múzeumi lakásától megfosztották. Jövedelmi forrásról a helytartótanács először 1853-ban gondoskodott, amikor a pesti kerületre 7350 forint pótdót vetett ki a múzeum céljaira. Viszont 1861-ig jövedelmi, földtehermentesítési és, a kiállítási termeket is fölmérve, lakbéradóval sújtották az intézményt. Évek során ez végösszegben 8167 forintra ment fel. Helytelen kezeléssel a múzeum megfogyatkozott alapjainak jövedelme is csökkent, mivel azokat 5%-os állampapírokba kellett fektetni, míg az adósságok után 6%-ot térítettek. E gyászos időszak alatt a múzeum érdekeit ismét csak a Kubinyi kezdeményezte társadalmi akciók szolgálták.

1851-ben itt folyt le az intézménynek szánt belépti díjakkal az első terménykiállítás. Kétévi kérelmezés után a helytartótanács engedélyezte, hogy a múzeumkert telepítésére a díszteremben hangversenyeket rendezzenek. Ezeket a „zené-lyeket” több alkalommal *Erkel Ferenc* vezényelte, 1858. április 11-én maga *Liszt Ferenc* dirigálta esztergomi miséjének bemutatóját. A kert telepítésére az igazgató magánlevelekben, a saját felelősségére, adakozási akciót is indított. *Egressy Sámuel* 1852 őszén 1000 facsemetét ajánlott fel; ezeket *Lacháza* parasztgazdái ingyen fuvarral szállították fel az ültetésre. A kertet *Petz Armin*, az Orczy-kert főkertésze tervezte, *Gerenday* egyetemi botanikus tanár felügyelete

mellett. A telepítést *Kallina Henrik*, a múzeum első kertésze irányította. 1852-ben *Wagner János* tervei szerint emelték fel a mai Pollack Mihály téri oldalon álló kertészházat; az első faültetés 1851 ősztől történt.

Végleges alakját a park csak 1879-ben kapta, a Múzeum körút rendezése alkalmából, amikor 264 négyzetöl területet le kellett adni az úttestnek, a kerítést beljebb helyezve. Ifjabb *Wagner János* jóval később, 1891-ben építette a körút menti két kis órházat. Ekkor már állt *Stróbl Alajos* műve, az Arany János szobor, amelyet két évvel előbb avattak fel.

A belső hiányok lehető eltüntetése is közadakozásból történt. Az Éremtár teljes kiállításának *Sina Simon*, a magyar ötvösség remekeinek *Gerliczyné* készített tárlókat. Nagyobb szabású eredményre vezetett ifj. *Réső Ensel Sándor*, neves pesti ügyvéd felhívása, amely eredetileg a vármegyeiek címereivel díszített székekkel kívánta a múzeumot felszerelni.

Az ötletet *Bohusné Szőgyén Antónia* elnöklétével lelkes honleányok bizottsága karolta fel, az akció további irányítása és a begyűlt összeg, 27 579 forint felhasználása Kubinyi gondolatai szerint történt, s csak Gömör vármegyének neogótikus stílű öntöttvas széke készült el. Ezek helyett megtörtént a díszterem és a rotunda viaszosvászon padozatának táblás parkettával való kicserélése, a könyvtár reneszánsz ízlésű, gondos faragású Széchényi-termének kiképzése. Az Érem- és Régiségtár 42 db szekrényt kapott és még 100 db faszékre is futotta. Az asztalosmunkákat *Szabó József* budai mester végezte.

A Régiségtár szekrényeinek külön története is van. *Károlyi György* elnöklétével egy arisztokratákból álló bizottság 1861-re általános mű- és régiségtárakat címen a családi kincstárakból kiállítást tervezett. Kubinyi előterjesztésében azt a célt tűzte a bizottság elé, hogy a kiállítás jövedelme a Régiségtár berendezését szolgálja. Mikor 1861-ben az országgyűlés képviselőháza igénybe vette a dísztermet, a kiállítás lekerült a napirendről. Arisztokratáink a kiállításához szánt tárlókat már addigra elkészítették, a költségeket pedig fizethette a múzeum a honleányok buzgalmból összejött forintjaiból.

Haynau rémuralma a Képcsarnok Alakító Egyesület működését is beszüntette. Közgyűlést 1861-ig nem tarthattak, vagyona után megadóztatták. A császári és királyi adó még 1861-ben is szerepelt a költségvetésben 68 forint 15 és fél krajcárral.

1851-ben az egyesület, illetve a képtár mégis nem várt támogatást kapott. Haynau utóda, *Geringer Károly*, teljhatalmú polgári biztos jónak látta, hogy veszélytelen engedményt téve, bizonyosságát adja a világ felháborodott közvéleménye előtt a magyar művelődés támogatásának. Szeptember 8-án *Augusz Antal* főispán jelenlétében megnyílhatott a múzeum képtára. A gyűjteményt három részre tagolva állították fel. Két terembe került az általános képtár 200 festménye és a *Pyrker*-gyűjtemény 192 darabja. A nemzeti képcsarnok terme 29 magyar festő 52 alkotását mutatta be.

1852-ben a bécsi kormányzat beutaztatta a császárral a pacifikált országot. *Ferenc József* megtekintette a Nemzeti Múzeumot is és az ünneplésben részt kellett vállalnia mind az intézménynek, mind a Képcsarnok Alapító Egyesületnek. A válaszművet elhatározta, hogy a múzeum részére Barabással megfesteti az uralkodó és *Albrecht* főherceg, császári helytartó képmását, és ebből a célból új taggyűlést kezdeményez, azzal a feltétellel, miszerint az esetleg fennmaradó összeg az egyesület vagyonát gyarapítja. A gyűjtés persze jól sikerült. Sorba

futottak be a császári és királyi kerületi főnökök és alárendeltjeik aláírási ívei, még Prottmann József, Pest hirhede rendőrfőnöke is tagjává lett az egyesületnek. Végül 11 és félezer forint gyűlt össze s az arcképek tiszteletdíjának kifizetése után 9 ezer forintja maradt az egyletnek. A helytartóság azonban 1803.1809. sz. leiratával berendelte magához a számadásokat és megtiltotta az így szerzett összeg felhasználását.

A következő évben Tandler helytartósági tanácsos elnökletével bizottságot küldtek a múzeumba. Sok jó ebből nem származott. A bizottság jelentése alapján Augusz Antal — ekkorra a helytartótanács helyettes elnöke — fenyegetőző leiratára át kellett rendezni a képtárat úgy, hogy az uralkodóház tagjainak arcképei külön terembe kerüljenek. Utasítást adtak továbbá a gyűjtemények rendszeres felállítására, de nem gondoskodtak sem a személyi gyarapításról, sem a kiadások fedezéséről. Némely intézkedés valósággal káros lett volna, ha végrehajtnák. A köemlékek elhelyezését úgy szándékoztak megoldani, hogy azokat a belső udvarokba befalaztatják. *Érdy* ellenállt az idejétmúlt, műemlékromboló megoldásnak s az valóban lekerült a napirendről. Nem mintha Bécsben meghajoltak volna a szakszerű érvek előtt, hanem mert a saját tervük végrehajtásához sem akartak pénzt adni.

Pedig ezek a köemlékek akkora tudományos értékkel bírtak, hogy *Mommsen*, a világhírű archeológus, 1857 szeptemberétől tanulmányozásukra egy évi munkáját kívánta fordítani. Vizsgálatai megkezdésekor, látva, hogy a múzeum a pincékben felhalmozott anyagot nem tudja használhatóvá tenni, azzal fenyegette meg a helytartótanácsot, hogy a porosz királytól kér pénzt a kövek emelgetéséhez szükséges munkások felvételére. Erre aztán Tandler „*so gleich, unverzüglich*” — azonnal, haladék nélkül — napszámosokat rendelt *Mommsen* segítségére. Távozta után persze maradt minden a régiben.

1859-ben Kazinczy születésének százados fordulóját a díszteremben ünnepelték. Az ünnepség messze meghaladta az irodalomtörténeti emlékezés kereteit, s az abszolutizmus elleni tiltakozás impozáns megnyilvánulásává fokozódott. 1860-ban kényszerű fordulat állott be az udvar politikájában. Ezt az intézet is megérezte. Jellemző tünet, hogy május 19-én még a nyilvánosság kizárásával, éjnek éjszakáján állíthatták fel a kert első szobordíszét, a Berzsenyi emlékművet, augusztus 5-én pedig „legfelsőbb kézirat” felmentést adott az adófizetés alól. 1861-ben — mint már említettük — a díszteremben ülésezett a képviselőház. A nemzet képviselői itt mondtak utoljára határozott *nem*-et Bécs beolvasztó politikájának.

Kubinyi a szükséges átfogalmazásokkal újból a képviselőház elé terjesztette 1848-i memorandumát, kérve, hogy az intézet ügyeinek kivizsgálására bizottságot küldjenek ki, ami meg is történt. Elkészült a bizottság jelentése és javaslat-tétele is, de azt a törvénytelenül, erőhatalommal feloszlattott országgyűlés már nem tárgyalhatta. A Bach-rendszer művelődési politikáját a provizórium alatt még sem lehetett megismételni. 1862. november 22-én a helytartótanács új bizottságot küldött a múzeum helyzetének felmérésére, ennek előadója hivatott szakértő: Römer Flóris volt. Az ő munkájából élénk táru az a szomorú állapot, amelybe az abszolutizmus az intézményt döntötte.

A múzeumi alap tiszta vagyona 28 ezer forintba csökkent. Az épület tetőzete megrongálódott olyannyira, hogy a termekbe becsorgott az esővíz, a falak vakolata hullott. A könyvtár nagy olvasóterme még mindig nem volt bebúto-

rozva. Az Érem- és Régiségtárban csak az éremgyűjtemény kapott megfelelő elhelyezést. A kőemlékek változatlanul a pincében heverték. A többi gyűjtemény rend nélkül volt felállítva, csak a szakemberek használhatták, de a „közönség — írta a jelentés —, melynek művelése a múzeumnak egyik fő feladatát képezi, azokból semmi ismeretet nem nyerhet. Az egész régészeti osztály olyan helynek tekinthető, melyben a nemzet tudományos kincsei ugyan őriztetnek, de azok a nemzet tudományos fejlődésére semmi befolyást nem gyakorolnak”.

Teljesen elégtelen és rosszul fizetett a személyzet. Mulasztással őket nem lehet vádolni. Érdy feldolgozta az éremtár 90 ezer darabra menő gyűjteményét, Mátray a könyvtár 60 ezer kötetét katalogizálta, a Természetiek Tárában csak azok a darabok nincsenek szakleltározva, amelyek meghatározásához hiányoznak a tudományos könyvek. „A bizottság várakozását valóban felülmúlta” a tudományos alkalmazottak munkássága, akik pedig csekély fizetésük mellett kénytelenek egyéb kereset után nézni. (1861-ben az igazgató évi 2100, Érdy és Mátray 1260, a két természettudós: Kovács Gyula és Friwaldszky 840 forint fizetést kapott. A 19 főnyi személyzet összes fizetése 11 718 forintot tett ki. Ugyanekkor a képviselőház elnöke évi 12 600, háznagya 3600, irodaigazgatója 1500 forint fizetési előirányzattal dolgozott.)

A bizottság javasolta a könyvtárnál egy őr, négy segédőr és négy őrnök, a természetiekénél két őr és három segédőr, preparátor és rajzoló alkalmazását. A Régiségtárnak két segédőrré van szüksége, mivel a tudomány fejlődése mellett nem kívánható, hogy az ő-, a közép- és az újkor vegyes anyagát egyetlen ember szakszerűen feldolgozza. Az egész személyzet létszámát 32 főre kellene emelni. A Régiségtár gyűjteménygyarapításra évi 6200, szakkönyvtára kifejlesztésére 500, tanulmányutakra ugyancsak 500 forintban részesüljön. Az egész múzeum minimális évi költségvetését a bizottság 60 ezer forintban állapította meg. Renoválásokra, a táruk berendezésére egyszer s mindenkorra 121 ezer forintot javasolt fordítani.

A jelentés nyomán 1865 áprilisában csak 50 ezer forintban részesült az intézet; ebből elkészült a tető és a falak javítása, felállították a kertnek addig csak a körút felőli részén elkészült vaskerítését, és berendezték a könyvtár olvasótermét.

Az abszolutizmus utolsó éveiben is igazi fejlődést csak a jól szervezett társadalmi akciók által gyarapított magyar képtár mutatott fel. A Képcsarnok Alapító Egyesület, visszanyerve működési szabadságát, Markó Károly halála után új tagtoborzást folytatva, csaknem tízezer forint értékben a hagyatékból nyolc festményt, továbbá ifj. Markó Károly egy tájképét vásárolta meg s a saját tőkéjéből is folytatta a gyűjteménygyarapítást. Mikor 1865 nyarán átrendezték a képtárat, a magyar anyag már három termet töltött meg 134 db festményével, amelyek között a XIX. századi hazai piktúra fő képviselői mind helyet kaptak: a klasszicista Donát, Markó és Brodszky, továbbá a táblabíró világ, a magyar biedermeier kisebb-nagyobb mesterei: Barabás, Borsos, Györgyi-Giergl, Kozina, Rombauer. Nem hiányoztak az abszolutizmus idején nemzeti hivatást betöltő történelmi romantika mesterei: Madarász Viktor, Lotz és Than, nemkülönben Székely Bertalan sem, sőt kiállításra kerültek a polgári realizmus és szabad gondolat világhírű képviselője, Zichy és Munkácsy ifjúkori művei is.

Egykorú beszámolók szerint a múzeum fő vonzóerejét a nagyközönség előtt a magyar képtár alkotta.

A DUALIZMUS KORÁNAK MÚZEUMA (1867—1918)

A kiegyezés határkövet jelent hazánk, s a Nemzeti Múzeum történetében. Kulturális ügyekben a félfudális dualista rendszer eléggé szabad mozgást biztosított. Két évtizeden át európai műveltségű és haladó gondolkodású férfiak töltötték be a kultuszminiszteri tárcát: *Eötvös József*, *Pauler Tivadar* és *Trefort Ágoston*. Jóvoltukból az évi költségvetés 1868—71 között 67 ezer forint fölé emelkedett. Rendezték az alkalmazottak fizetését és 35 főre emelték azok létszámát. Végleg pótolták az épület hiányosságait (99. ábra), gőzfűtést vezettek be, és attól fogva egész éven át látogathatók voltak a kiállítások. Megtörtént a termek bebútorozása. Most készültek el a lépcsőház freskói.

Lotz Károly ecsetje alól kerültek ki a tudományt és művészetet jelképező mennyetfreskók, míg a faliképek *Than Mór* alkotásai. A korridor két oldalának frizei közül a magyar nép őstörténetét ábrázoló sorozat *Lotz* — I. István korától történetünk művelődésének főállomásait bemutató képsor *Than* műve. Ugyancsak tőle való a díszterem bejárati falán a múzeum alapítását és a 48-as országgyűlést megörökítő freskó is. Azonban a dísztermet 1902-ig a főrendiház ülései vették igénybe (100. ábra), a fölépcsőt lezárták a közönség előtt.

Még a korszak első éveiben megtörtént az alkalmazottak esedékes örségváltása, mégpedig nemcsak személyi, hanem a múzeumvezetés, a tudományos munka módszerének tekintetében is.

Az alapítástól lefolyt fél évszázad a gyűjtés, a megóvás korszaka volt. Ezt a munkát a múzeum tisztviselői a legnehezebb viszonyok között is becsülettel elvégezték. Működésük alatt a bécsi világkiállítás alkalmából kiadott statisztika szerint 1872-re az Érem- és Régiségtár 90 ezer érmen kívül 4038 őstörténelmi, 383 egyiptomi, 3087 római kori, 568 népvándorlás kori emlékekkel és 654 db fegyverrel bírt. Ezeket a gyűjteményeket az új generáció nemcsak mennyiségileg hallatlan módon emelte, hanem európai színvonalon fel is dolgozta.

Az igazgatói széket 1869. március 4-én Kubinyi nyugdíjazásával *Pulszky Ferenc* (1814—1897) foglalta el (101. ábra). Egyik méltatója joggal hasonlította őt a reneszánsz univerzalisztikus szellemeihez. Politikai tevékenysége, irodalmi munkássága egyaránt számottevő része XIX. századi történetünknek. Lebilincselő egyéniség, szellemes társalgó, akinek múzeumbeli szalonja fogalommal vált a főváros értelmiségi köreiben. Archeológiai tudását úgyszólván gyermekkorában megalapozta, szakismereteit emigráns korában a világ legjelentősebb gyűjteményeinek tanulmányozásával tökéletesítette.

Mellette *Rómer Flóris* (1815—1889) és 1870-től *Hampel József* (1849—1913) a Régiségtár munkatársai. Az előbbi lankadatlan szorgalommal emelkedett a kor színvonalán álló kutatóvá, nagyszerű szervező tehetség és propagátor. Az egész országot meg tudta mozgatni a régészeti emlékek gyűjtésére. Nevéhez fűződik a vidéki múzeumhálózat kezdeményezése és a Régészeti Társulat alapítása. Kilencéves múzeumi szolgálata idején több magyar történelmi emlékek gyarapodott a Régiségtár, mint előtte évtizedekkel. 1867 óta megszűnt a magyar föld leleteinek kötelező Bécsbe küldése. Ennek köszönhető, hogy az 1870—88 között beérkezett 150 lelet több mint 70 ezer darabszámmra ment fel.

Hampel a pozitivistá régészettudomány szaktudósa volt. Fáradhatatlan munkával és csodálatos munkabírással egymaga elvégezte archeológiai emlékeink meghatározó, stíluskritikai és összehasonlító vizsgálatát.

99. ábra

Xantus Jánost 1872-ben kinevezték a néprajzi osztály vezetőjévé. Első darabjait az etnográfiai gyűjteménynek még *Reguly Antal* hozta az Ob mellől. Tengerentúli tárgyakkal *Duka Tivadar* és Xantus János gyarapították emigráns korukban. Igazi jelentőségre Xantus kelet-ázsiai expedíciójának eredménye emelte. De valódi hivatását, a magyarországi népek etnográfiájának gyűjtését, *Herman Ottó* és *Jankó János* vezetésével találta meg.

A Régiségtár nagy triásza közül Rómer még az intézmény kötelékében léte előtt, mint az 1867. évi párizsi világkiállítás miniszteri biztosa, a múzeum archeológiai anyagának bemutatásával szerezte meg a tár első nagy sikerét. A rendezés nagy ezüstérmet kapott és kivívta a tudósvilág elismerését. Még nagyobb eredmény volt, hogy 1876-ban Rómer indítványára Pesten került sorra a *Nemzetközi Ósrégészeti és Antropológiai Kongresszus*.

Erre az alkalomra installált kiállításon összegyűjtötték az egész ország, sőt részben a külföld magánkézben levő régészeti anyagát is. Közülük sok darab a gyűjteményben maradt. A kiállítás és a kongresszus alkalmával megjelent kiadványok végleg megalapították a magyar archeológia nemzetközi hírnevét.

Rómer és munkatársai 1870-ben nyitották meg az állandó régészeti kiállítást. A rendezés az akkor modernnek számító tipológiai szempontok szerint történt. Hosszú sorozatokat mutattak be egy-egy emléktárgy önállóan vett fejlődéséről. A rendezés alkalmával végre helyet találtak az immár 600 darabra

menő pannóniai köemlékeknek, a főlépcső alatti helyiségnek Zsigmondy Gusztáv tervei szerint lapidáriummá történt átalakításával. Rómernek ezt a rendezését a külföldiek is „elragadónak” találták. A kiállítás felújításai során először Hampel alakított ki külön termet ipartörténetünk emlékeinek. A közönséget jóideig vonzották ezek a bemutatók. 1870-ben 140 ezer, 1880-ban 330 ezer látogatója volt a még összes osztályaival együtt dolgozó múzeumnak, beleértve a könyvtár olvasóit és a még mindig legfőbb érdeklődést vonzó képtárat is.

Az ajándékozási kedv a hazai történeti emlékek tekintetében azonban végképp megcsappant. Az ásatásokkal gyarapodó régészeti emlékekhez hasonló ütemben korántsem gyarapodtak művelődésünk egyéb relikviái. Mindegyre felpanaszolják a kiállítási katalógusok 16 kiadást megért sorozatainak bevezetései, hogy legmagyarabb műipari águnk, az ötvösség gyűjteményei, Révay Ferenc 43 db-ból álló családi kincstárának 1879-ben történt átengedésén kívül nem történt más ajándékozás. Csak a Pulszky-korszak vége után, 1902-ben jutott a régészeti osztály egy méreteiben és értékében igazán jelentős hagyatékhoz, a Bécsbe szakadt, jó hazafinak maradt Delhaes István festőművész végakaratából.

A múzeum többi osztályán a kiegyezés után szintén fellendült a korszerű feldolgozó és szervező munka. Tízezer forint költséggel Barna Ferdinánd könyvtáros tíz írnok közreműködésével 1868—75 között befejezte a nyomtatványanyag katalógizálását és az ügynevezett müncheni rendszer szerinti szakosítását. 1870-ben a Természetiek Tára három önálló osztállyá tagolódott. Állat-, Növény- és Ásványtárrá; az utóbbiból később az Őslénytár szakadt ki. A Növénytár önállósodását Haynald Lajos félmillió forintra becsült herbáriumának adományozása tette lehetővé, az Ásványtár Semsey Andorban talált világhírnévre emelkedéséhez mecénást.

A XIX. század második fele analízáló, elemző tudományának már nem felelt meg a Nemzeti Múzeumok összefoglaló, szintetikus típusa. Az új gyűjteményideál a szakmúzeum, amíg a szakosítással nem szegényedett az öncélúnak vallott, az élettől elvonatkoztatott tudományosság steril műhelyévé, bizonyára voltak előnyei, amennyiben az elvi alapokon, a gyűjteményszerzők belső összefüggéseinek megfelelően ment végbe. A Nemzeti Múzeum egyes osztályainak kiválása sajnos nem mindig ebben a szellemben történt.

A tárgyi emlékeket gyűjtő múzeumi szervezetből csak a felszabadulás után, 1949-ben vált ki és önállósult a Széchényi Könyvtár, holott nyilvánvaló, hogy az országos könyvtár a bibliotékológia, könyvtártan önálló tudományágának megfelelő szervezést és művelődéspolitikai irányítást kíván, amit szakképzett könyvtárosok hivatottak végrehajtani. Ugyancsak későn, 1933-ban, váltak le a társadalomtörténeti jellegű gyűjteményekből a természettudományi osztályok és önállósultak Természettudományi Múzeummá, amit pedig a tudományok rendszerének két nagy csoportra oszlása már régtől megkívánt. Viszont az új történeti jellegű intézmények kialakítása nem a szorosan vett fejlődés, hanem külső események behatására ment végbe; nem történt kellő összehangolás a Nemzeti Múzeum s az új intézmények sajátos célja, gyűjtési körük meghatározása és így az anyag szétosztása tekintetében sem.

Esterházy Pál herceg esztelen pazarlásaival évi egymillió forint jövedelem mellett 1860-ban gondnokság alá került. Fia és örököse, Esterházy Miklós szabadulni akarva az adósságoktól, áruba bocsátotta a család képtárát. Hosszas

100. ábra

alkudozás után az országgyűlés utasítására a kormány az 1871. II. tc. értelmében 1 300 000 forintért megvásárolta ezt a magyar nép munkájának verejtékéből évszázados gyűjtéssel alakult világhírű galériát és *Országos Képtár* néven az Akadémia helyiségeiben kiállítva adta át a nemzetnek. Az Országos Képtár és a Nemzeti Múzeum képtári osztályának egyesítéséből létesült a *Szépművészeti Múzeum*, amelynek palotája 1902-ben készült el.

Még az egyesítés befejezése előtt a közgyűjtemények felülvizsgálására küldött 1881. évi országos bizottság előadójának, *P. Szathmáry Károlynak* kezdeményezésére 1884-ben alakult a *Magyar Történelmi Képcsarnok* azzal a feladattal, hogy a történeti hiteles forrásértékű ábrázolásokat — ércképeket, történeti jeleneteket, vár- és városképeket — önálló keretbe foglalja. Bár gyűjteményének alapja, 403 db festmény és plasztikai mű, 15 000 grafikai lap, a Nemzeti Múzeumból került ki, pénzügyi és személyi okokból ezt a történeti jellegű gyűjteményt nem a Nemzeti Múzeumhoz, hanem az esztétikai célzatú Szépművészeti Múzeumhoz csatolták. Első kiállítása 1886-ban nyílt meg a Várkert bazárban.

Az *Iparművészeti Múzeum* létesítésének gondolata először Rómer Flórisban fogamzott meg, mikor a párizsi kiállításon látta hazája ipari elmaradottságát. Eredeti célja a hazai műipar fejlesztése volt. Magántársulat munkálkodása nyomán az 1878. I. tc. formálta át közgyűjteménnyé, Üllői úti épületének felemelését 1890-ben határozták el azzal, hogy az iparművészeti iskolával egy

101. ábra

épületbe kerüljön a gyűjtemény, egymás támogatására. E kifejezetten gyakorlati célhoz később hozzáfűzték a műipar történetének bemutatását, anélkül, hogy megtörtént volna a szükséges összehangolása a Régiségtár és az új intézmény gyűjtési körének. Az anyaintézet — Hampel szavával élve — mint „áldozatkész óriási pelikán, saját épsége árán” táplálta leszakadt két fiát, a két művészeti gyűjteményt. Átkerült a Nemzeti Múzeumból az Iparművészetibe az egész kerámiaanyag, az összes szövött és hímzett emlék, továbbá a fa- és csontfaragványok és az ötvösség egész sorozatai. A néprajzi tár hasonlóképpen megfogatkozott.

Mégis a Nemzeti Múzeum alapvető problémái a dualizmus korában nem a belső tudományos kérdésekből, hanem az ország önállóságát megnyirbáló kiegyezés nagyhatalmi politikájából, gazdasági és társadalmi helyzetéből adódtak. Bécs imperialista külpolitikája elszívta a nemzet gazdasági erejét. Bosznia és Hercegovina 1878. évi megszállásának első menete 60 millió forint rendkívüli

hitelt emésztett fel. 1895-re az államadósság egymilliárd korona fölé emelkedett. Ugyanakkor az iparosodást megakadályozta az osztrák nagyipar érdeke, 1890-ben a lakosság 72 %-a még őstermelésből élt, a nagybirtokrendszer pedig lehetetlenné tette a növekvő népesség mezőgazdasági elhelyezkedését. 1882-ben már 16 ezer kivándorló hagyta el hazáját, 1907-ben 209 ezer. Ilyen módon az első világháború kitöréséig a termelés legfőbb ereje, az ember, 2 millió fővel csökkent. Ennek az államvezetésnek tudható be, hogy a Nemzeti Múzeum a századforduló tájékán a megfelelő anyagi alátámasztás híján, sorvadásnak indult.

1881-ben az országgyűlés, 1887-ben a kultuszminiszter bizottságot küldött ki az intézet felülvizsgálására. Az elsőnek előadója *Radvánszky Béla*, a jeles történétíró, a másodiknak *Szalay Imre*, a minisztériumban a múzeumi ügyek előadója, 1894-től Pulszky utóda az igazgatói székben. Az utóbbi vizsgálatot a sajtóban és a képviselőházban nyilvánosságra jutott különféle vádaskodások tették szükségessé, amelyek tisztázódva, a küldöttség „felkaroló” bizottsággá nyilvánította magát s Berzeviczy Albert elnökletével évekig működött.

A küldöttségek jelentéseiből határozottan kiviláglik, hogy amíg az individualista intézetvezetőség fékezte ugyan a fejlődést, az elégtelen anyagi támogatás szinte már lehetetlenné tette a múzeum hivatásának betöltését.

Hiányzott a szükséges kapcsolat az igazgatóság és az egyes osztályok vezetői között; a tisztviselők munkássága ötletszerűen folyt. A tudományos tevékenység mellett elhanyagolták nemcsak az adminisztratív ügykezelést, hanem a múzeumi anyag elsődleges feldolgozását is. A Cimeliotheca 1820-as leltára és az 1848-ban kezdett gyarapodási napló bevezetése között eltelt időszak, 26 év gyűjtő munkájának eredményét még egyáltalán nem vették leltárba. Még mindig az 1859-ben Albrecht főherceg által kiadott szervezeti szabályzat szerint végezték az ügyintézt. A tisztviselőket a megélhetési gondok rákényszerítették, hogy a helyeselmélet, sőt megkívánt tudományos irodalmi működésen kívül tolluk után iparkodjanak megélni. Létszámuk kevés volt. A Régiségtárban mindössze hárman működtek, közülük az osztály vezetője, Hampel József, az európai nevű tudós, akkora fizetésben részesült, mint egy középiskolai tanár. A bizottságok egybehangzóan azt javasolták, hogy a fizetéseket az egyetemi tanárok javadalmazása szerint állapítsák meg. A dologi kiadások fedezésére — a fűtéstől a múzeumi anyag gyarapításáig — az egész múzeum, a könyvtárral együtt, mindössze évi 39 950 forint költségvetési hitelt kapott. Rendszeres ásatásra egyáltalán nem volt fedezet. Katasztrofálissá vált a helyhiány. A Növény- és Néprajzi tárat már ki kellett telepíteni. A Régiségtárban a dolgozószoba, a szakkönyvtár és az Éremtár egyetlen helyiségbe szorultak össze. Zsúfoltak a raktárak. Az emlékek fele részben használhatatlanul, mint holt anyag, ládákban feküdt, kiállításra nem volt hely.

A millennium közeledtével egy ideig úgy látszott, komoly lépések történnek a Nemzeti Múzeum problémáinak megoldására. A felkaroló bizottság 1891. október 6-i ülésén Berzeviczy Albert azt a bejelentést tette, hogy *Csáky Albin* kultuszminiszter a tervezett ünnepségekbe be akarja kapcsolni a múzeum ügyét, miszerint felépítésre kerüljön az új természettudományi múzeum, a régi épület pedig „kidíszíttessék” a homlokzatnak monumentális anyaggal való bevonásával, a porticusba eredetileg is tervezett plasztikai díszek felállításával és az előcsarnoknak a lépcsőházhoz hasonló stukkó és freskó dekorálásával. A köemlékek részére a belső udvarban háromhajós oszlopcsarnok volna építendő.

E kívánságok megvalósítására *Lechner Ödön, Hauszmann Alajos, Czigler Győző* adtak költségvetést, amely szerint a régi épület díszítése 527 ezer, az új természettudományi múzeum felemelése, a szükséges telek vételárával együtt 1 847 000 forintba kerülne.

Az ezredévi ünnepségek hatalmas összegeket emésztettek ugyan fel, egyedül a kiállítási helyiségek jórészt ideiglenes felépítésére ötmilliónál jóval többet fordítottak, de a Nemzeti Múzeum szorongató helyhiányának gyökeres megoldására nem találtak fedezetet. Felmerültek ezután még olyan gondolatok is, hogy a Nemzeti Múzeum egységét szárnyak hozzáépítésével megbontsák. De szerencsére az Építészeti Egyesület gerinces ellenállására e barbár ötlet gyorsan lekerült a napirendről.

Mindezen tervezgetéseknek volt még egy termékeny, a jövő fejlődést egyengető elgondolása. E bizottságok során merült fel először az az eszme, hogy a természettudományi gyűjtemények önállósításával és kitelepítésével egyidejűleg a Nemzeti Múzeumot „*a magyar haza és a magyar nemzet történelmi múzeumává*” kell átszervezni (102. ábra: régészeti kiállítás 1896-ban).

A NEMZETI MÚZEUM A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDEJÉN

(1919. március 21. — augusztus 1.)

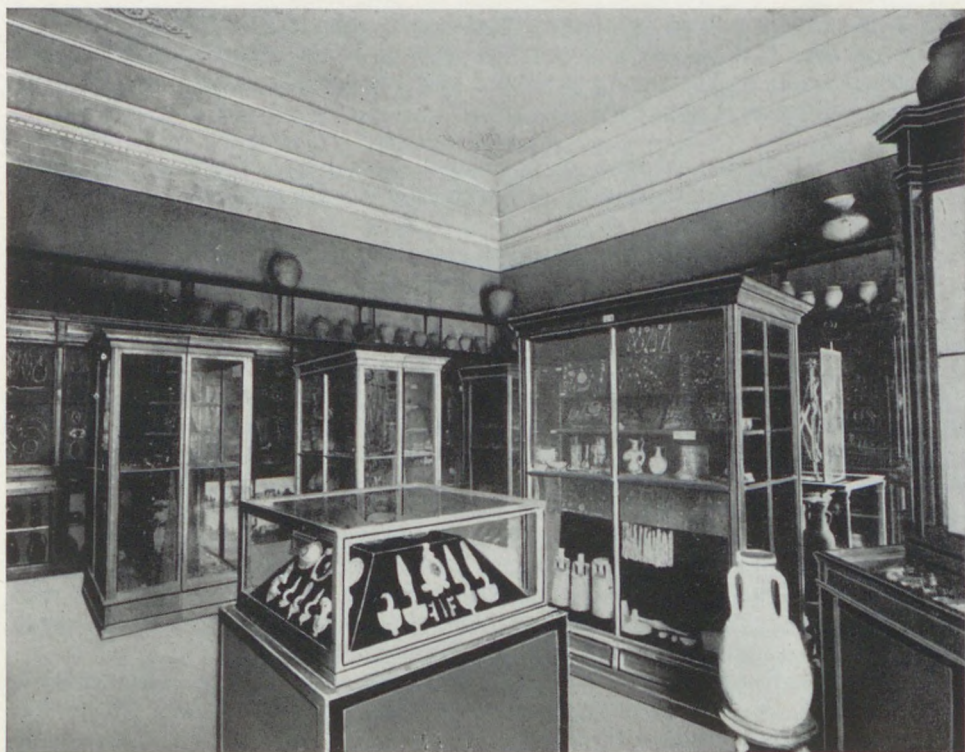
Néhány fiatal, haladó szellemű muzeológus már az első világháború előtt jól látta a Nemzeti Múzeum vezetésének korszerűtlenségét, az Érem- és Régiségtár művelődési értékének aláhanyatlását. Míg a társadalom vajúdásait az irodalom, a képző- és zeneművészet — Ady, Móricz Zsigmond, a nagybányai festőiskola, Bartók és Kodály alkotásai — híven tükrözték, addig a Régiségtár kiállításainak porosodó analitikus típusorozatai nem adhattak hasznos eligazítást sem a múlt értékelésére, sem a jelen már-már kiobbanni készülő osztályellen-
teteinek problémái között.

Lelket, friss vért önteni a modern életbe s a korszerű tudományba hasznosan bekapcsolni a múzeum munkásságát — ez volt a kérdés.

A haladottabb országok muzeológiája is serkentően hatott. A történettudomány munkásai már néhány évtizede, hogy felismerni kezdték a történelem tárgyi emlékeinek az írott dokumentumokkal, a levéltári anyaggal egyenlő forrásértékét, aminek következtében az elmélet és gyakorlat terén mind sürgetőbbé vált a történeti és esztétikai jellegű gyűjtemények határozott elkülönítése, és a történeti forrásanyag feldolgozásának sajátos módszertani problémája. A kiállítások rendezésében mindinkább a tömegek igényeinek kielégítése lépett előtérbe.

A Tanácsköztársaság időszakának művelődéspolitikája megkísérelte korszerű átszervezéssel a múzeum valamennyi égető kérdésének megoldását, megkísérelte visszavezetni a múzeumot az egész nép művelődési ügyének, esztétikai igényeinek kielégítésére, történeti tudata formálásának útjára, megkísérelte, hogy országos gyűjteményeinket a haladó tudományosság műhelyévé változtassa.

1919. május 20-án érkezett le a Nemzeti Múzeumhoz a művészeti és múzeumi direktórium leirata „*A Régiségtár kettéosztása*” tárgyában. Az irat címénél sokkal többet, az egész magyar múzeumügy olyan átszervezését tartalmazza, amelynek legfőbb irányelvei a mai napig meghatározzák a magyar múzeumpolitika útját.

102. ábra

Mindenekelőtt leválasztotta és önállósította a tervezet a Széchényi Könyvtárat és a természettudományi gyűjteményeket. Így az elaborátum terminológiája szerint a Nemzeti Múzeum szervezetében egy *néprajzi-kultúrtörténeti gyűjtemény* maradna vissza, amelynek alosztályai az antikvárium, vagyis a régészeti gyűjtemény, a néprajzi és a kultúrhistóriai múzeum, valamint az idecsatolt Történelmi Képcsarnok. Rövid néhány sorban nagyon szerencsésen lefektette a gyűjtési körök elhatárolását, egyfelől az új Nemzeti Múzeum, másfelől a Szépművészeti és az Iparművészeti Múzeum között. A művészeti gyűjtemények objektumainak a művészetekről kell mondani valamit, a kultúrhistóriai gyűjtemények darabjait *nem az esztétikai érték, hanem a használatban való szerepük* szempontjából kell tekinteni s a mérték mindig az, hogy a tárgynak ez a használati funkciója, a tárgy helye a társadalmi munkában hogyan jut kifejezésre. Ma, a marxista—leninista muzeológia négy évtizedes fejlődésével ezt az utóbbi tételt egyszerűbben és mégis továbbmenően úgy fogalmazzuk meg, hogy a Nemzeti Múzeum hivatása, miszerint a magyar föld és a magyar nép történetének tárgyi emlékeit felgyűjtse, szakszerűen feldolgozza és őrizze, azokat a nagyközönségnek hozzáférhető módon mutassa be, nemkülönben hogy a társadalomtudományoknak egykorú és hiteles forrásértékű emlékekkel szolgáljon.

A Tanácsköztársaság 133 napos uralma nem hagyott időt a Nemzeti Múzeum átszervezésére. A népművelés érdekében csak annyi történhetett, hogy március végétől a délutáni órákban is megnyíltak a kiállítási termek, és hetenként háromszor tárlatvezetéseket rendeztek.

Végül az is hozzátartozik a történelemhez, hogy a korszerű terv kidolgozóit, *Kenczler Hugót* és *Supka Gézá*t a Horthy-rendszer állásvesztésre ítélte.

A NEMZETI MÚZEUM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT (1920 — 1944)

Látszólag a kultuszkormányzat soha ennyit nem törődött a múzeumüggyel, mint a Horthy-korszakban. Rövid időközzel, nagyszámú rendelet kíséretében, két múzeumi kodifikációt iktattak törvénybe, de a költségvetések még az elemi szükségleteket sem biztosították. A huszas évek elején az évi költségvetés a fűtésre sem volt elegendő, 1924-ben a Régiségtár gyűjteménygyarapításra 538 pengő 40 fillért kapott, 1924 és 1928 között ásatásból 488 darabból állott a gyarapodás. 1932-ben tragikomikus összeget, 87 pengőt fordítottak ásatásra. Ilyen tempójú költségvetéssel biztosított gyarapodás mellett nem csoda, ha a főigazgató úgy képzelte, a harmadik emeleti padlástér egy részének raktárrá való kiépítésével „a gyűjtemények méltó elhelyezését mindenestre évtizedekre” biztosította, — és nyugodtan elfoglalta a főigazgatói lakást.

A Régészeti- és Éremtár csak 1926-ban vált szét Régészeti, Történeti és Éremosztállyá, és ekkor kezdődött ez osztályok anyagának önálló leltározása. Addig késlekedtek, amíg a mostohagyereket, a néprajzi gyűjteményt, a romladozó városligeti Iparcsarnokban egy hatalmas vihar tönkretette, s csak aztán került a Könyves Kálmán körüti mai helyére. 1936-ban úgy, mint azt két év-tizeddel előbb, a Tanácsköztársaság idején tervezték, a Régészeti, a Történeti osztályokból és az Éremtárból, valamint a Történelmi Képcsarnokból végre megszervezték a Történeti Múzeumot; önállósították a Természettudományi Múzeumot és a Széchényi Könyvtárat. Az Iparművészeti és Néprajzi Múzeumot viszont megfosztották önállóságától és a Történeti Múzeum osztályaivá degradálták azokat.

Ezekkel az átszervezésekkel egyidejűleg átformálták a múzeum szellemi irányvonalát is.

Amíg a Nemzeti Múzeum alapításától fogva az egyetemes nemzeti műveltséget kívánta szolgálni, és egyre öntudatosabban a népművelést tartotta egyik fő feladatának, most Klebelsberg Kunó, a körülötmjenezett kultúrpolitikus egyik beszédében nyíltan hirdette, hogy a nép fiai éretlenek a múzeumok kincseinek megértésére és élvezésére, a múzeum főigazgatója pedig székfoglaló beszédében azt bizonygatta, hogy mellékes cél a népművelés, mert a múzeum valódi hivatása a „tisza tudomány” művelése.

Kiállítások rendezésével így nem sokat bíbelődtek. Negyedszázad alatt a Nemzeti Múzeum mindössze három állandó kiállítást rendezett. Az elsőnek munkálatai 1914—1925-ig húzódtak, felállításának első évében összesen 42 839 látogatója akadt. 1938-ban nyíltak meg az átszervezett gyűjtemény régészeti és történeti kiállításai.

A régészeknek az anyagot — mondhatni a mai tanulmányi raktárak elvei szerint — a lelőhelyekre csoportosítva kellett bemutatniuk, ami megfeleltetett a steril tudományosságnak, de belőle a közönség nem sokat tanulhatott. A történeti kiállításon látszott meg igazán a népelnyomó rendszer tükröképe. Nemcsak Dózsa György felkeléséről, hanem a jobbágyság létezéséről sem kapott utalást a látogató. A XVIII. század felvilágosultságára, Martinovicsra, célzás sem történt. A céhes iparról legalább egynéhány emlék beszélt. A XIX. század emlékanyagát teljes egészében az Iparművészeti Tárnak utalták át, így a felelős főigazgatónak a polgári liberalizmus, a szabadságharc, Petőfi és Kossuth a „kurzus” ízlésének, politikai nézeteinek megfelelő bemutatásával nem kellett megbirkóznia.

Ez a múzeumvezetés — meg kell jegyeznünk — nem a tudományos szakképzettség hiányán múltott és nem is találkozott az alkalmazottak osztatlan együttérzésével. A Szekfü Gyula által neobarokknak nevezett, végzetesen reakciós uralkodó társadalmi rétegek politikai rendszere nyomta rá a maga bélyegét művelődésünk hatalma alá hajtható egészére, nem lehetett kivétel a látszat-autonómiával felruházott, valójában a kormány fennhatósága alatt működő múzeum sem. Ha a történeti kiállítást a Mária Terézia korszak parádés felvonultatásával, a Habsburg uralom dicsőítésének szánt műtárgyakkal, ötvös- és bútorművességi remekék szépségével álmodozásba is kívánta ringatni a látogatókat, a muzeális anyag ridegen egyszerű tudományos feldolgozásával, sőt az irodalmi népszerűsítés területén is a muzeológusok — ugyan nem a múzeum, hanem egyes haladó szellemű könyvkiadók jóvoltából — mutathattak fel eredményeket.

Most hajtotta végre a Magyar Történelmi Képcsarnok szakavatott vezetője a gyűjtemény végleges profiljának kialakítását és átrendezését, hogy az valóban a hazai történeti ikonográfia egyetemes központjává váljék. Az osztályok szakosítása lehetővé tette az anyag tudományos szintű, korszerű, elsődleges feldolgozását, leltározását és raktározását. A régészet területén kiteljesedett a még Hampel által kezdeményezett történelmi szemlélet, amely teljesen kiszorította a tipológiai módszert és kezdett már kibontakozni a régészeti leletek komplex kimunkálásának metódusa. A feltárt emlékanyagot úgy fogták vallatóra, hogy a használati tárgyakból, a temetkezési szokásokból, az őskori települések lakóinak is teljes társadalmi struktúráját, művelődési állapotát, szokásait és hiedelmeit, viszonyát más települések kultúrájához, rekonstruálni lehessen.

Ezt a módszert vezette be tudományos munkájába az újabbbkori kutatás is. Csak néhai *Tóth Zoltán*, a fegyvertár akkori gondozójának nevét említjük, aki gyűjteményének anyagát mindig az általános fegyvertörténet, a fegyverzet változásait a hadtörténet, a hadviselést a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok fejlődésébe ágyazva vizsgálta, értékelte és magyarázta.

S minthogy az ásatásokhoz a kultúrfőlény kormányhatalma nem adott pénzt, szereztek, összekoldulták azt maguk a tudományos dolgozók. Például a tiszaderzsi (Szolnoki m.) őskori és avar település feltárását 1931-ben a Külső-szolnoki Takarékpénztár támogatásán kívül, hét magánember adománya tette lehetővé. A tudományos publikációk megjelenése ugyancsak mecénások szerzésén múltott. *Hillebrand Jenő*, a régészeti osztály hajdani érdemes igazgatója, az *Archaeologia Hungarica* napjainkig megjelenő, nemzetközileg ismert és elismert múzeumi sorozatának első kötetét, 1926-ban a Serfőzők Egyesülete és a Cukorgyárosok Egyesülete hozzájárulásával indította meg. (E szerény és régiesen hangzó elnevezések mögött egykori élelmiszergyártásunk iparmágnásai húzó-

nak meg.) Ugyancsak külső támogatás tette lehetővé a Folia Archaeologica sorozat megindítását 1939-ben, nemkülönben az önálló monográfiákat közlő Bibliotheca Humanitatis Historica könyvsor 1936-bani kezdeményezését. E sorozatban végre megjelent egy olyan mű, amely régészeti emlékek alapján középkori parasztságunk életét mutatta be — Kecskemét város jóvoltából.

A kapitalista társadalom, illetve a „társaság” illemszabályait igyekezett felhasználni az intézet vezetősége is. Mecénáskodni az előkelőséghez tartozott. Belépőjegyül szolgált a felső tízezerhez tartozáshoz. A Nemzeti Múzeum Barátainak Egyesülete 1927. évi megszervezése ugyan nem járt túl nagy sikerrel: 414 tagja közül mindössze hármat számlál a 3000 pengőt letevő alapító tag. Aki némileg ismeri az akkori viszonyokat, a névsort olvasva, kedve szerint eltűnődhetik, vajon a mintegy 30–40 főnyi nagytőkés és nagybirtokos közül melyik az a három, akit idáig vitt a nagylelkűség. Az egyesület érdemének kell betudnunk, hogy kiadta Lechner Jenőnek, a múzeumépület 1926–27. évi restaurátorának, 1917 óta megjelenésre váró, önálló kutatásokon alapuló munkáját, a múzeumépület történetét.

Mecénást találni könnyebb volt egyes kiemelkedő darabok megvásárlására, mert erről az újságok is megemlékeztek. Akadt azért néhány vérbeli, a régiekhez hasonlítható műgyűjtő, aki egy élet munkájával és áldozatával létrehozott sajátos szempontú s lehetőleg teljes kollekciónak átengedésével gazdagította a gyűjteményeket. Mind a régebbi kor neveltjei. *Apponyi Sándor* és *Todoreszku Gyula*, a még mindig a Nemzeti Múzeumhoz tartozó Széchényi Könyvtár régi magyar osztályát gyarapította ritka értékkel, *Procopius Béla* az Éremtárra hagyta numizmatikai gyűjteményét. Az ő és az Éremtár vezetőjének tollából jelent meg 1932-ben a hazai éremművészet összefoglaló története és kútforrása, az Éremkedvelők Egyesülete kiadásában, s annak főtítkára, Herzfelder Gábor, jelentős anyagi támogatásával.

Meg kell végül emlékeznünk arról, hogy a monarchia kötelékétől megszabadulva, a századok során Bécsbe hurcolt műkincseink egy részét hosszú tárgyalások után az 1921. évi velencei szerződés értelmében visszakaptuk. Közülük felbecsülhetetlen érték a Széchényi Könyvtárnak jutott Kálty Márk, eladdig Bécsi Képes Krónika néven számon tartott remekbe illusztrált kódexe, európai szintű középkori műveltségünk egyik legbeszédesebb bizonyossága. Ezért nagy árat kellett fizetni. Bécsben maradt több Corvin-kódex. Ott maradt az 1799. évben talált nagyszentmiklósi aranyelet, amit általában Attila kincse néven szoktak emlegetni. Ott maradt a szilágysomlyói és az osztrópataki aranyelet, továbbá Bocskai koronája is. A múzeumnak jutott emlékekből a legnevezetesebb Ulászló díszkardja, nemkülönben II. Lajos gyermekkori, lovagtornákon viselt páncélja.

A második világháború a Nemzeti Múzeum álagában súlyos károkat okozott, az épületet belövések rongálták meg, mégis az évszázadokra épült monumentális építmény egésze lényegében épen maradt, emlékeinek többsége átvészelte az esztelen és bűnös politikai rendszer által nemzetünkre zúdított viharokat.

Épen maradtak a Nemzeti Múzeum nagy hagyományai, a tudományoszeretet, a nemzethűség, a humanizmus. Munkásaink túlnyomó többsége híven őrizte azokat.

A nagy múlt e nagy hagyományaival lépett be a Múzeum 1945-ben hazánk megújulásának korszakába, hogy végre történelmi emlékeinek egyre gazdagodó sorozataival a nemzetet alkotó egész nép művelődését, történelmi tudatának ki-formálását, esztétikai igényeinek kielégítését, erkölcsiségének erősítését, ember-ségének és magyarságának kiteljesedését szolgálja.

† FEJŐS IMRE

TÁJÉKOZTATÓ FORRÁSAINKRÓL

A Nemzeti Múzeum irattára a második világháború alatt az Országos Levéltárban elégett. 1848-ig azonban igen értékes anyag maradt fenn József nádor levéltára Acta Musei jelzetű részében. A múzeum irattárában található az újabb kor anyaga. Az 1807—1935 között megjelent önálló kiadványok bibliográfiáját a Folia Archaeologica XI (1959) kötetében F. Fejér Mária és Németh Endre közreadták.

Az összefoglaló munkák közül említjük: A MNM múltja és jelene (Bp. 1902) c., a múzeum alapításának centenáriuma megjelent kiadványt, továbbá Lechner Jenő: A MNM épülete. (Bp. 1927) c. művét. Modern szempontú feldolgozás Zádor Anna: A Magyar Nemzeti Múzeum. (Bp. 1955) könyve, amely elsősorban az építkezés történetét ismerteti. — Tanulmányunk írásánál felhasználtuk a folyóiratok közleményein kívül az alábbi saját dolgozatainkat is: A MNM tervezett loggiái. Magyar Építőművészet 2 (1953) 176—189; A Képcsarnok Alapító Egyesület története. Művészettörténelmi Értesítő 6 (1957) 37—47; Százéves a múzeumkert. (Bp. 1955); A Magyar Történelmi Képcsarnok 75 éve. Művészettörténelmi Értesítő 8 (1959) 285—189; Kubinyi Ágoston pályája (kézirat).

(Jelen tanulmányunk első része a Folia Archaeologica XVI. kötetében jelent meg.)

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETE

1945 — 1964

Pollack Mihály nemes vonalú palotáján 75 bomba ütötte seb tátongett, tető nélküli falak meredeztek az ég felé, törmelékkel telehányt víztároló medencék sorakoztak a fő homlokzat előtti téren, a múzeumkert temetővé változott a szörnyű ostrom alatt. Kiegyezett raktárakra, erősen sérült műtárgyakra és az ostromot átvészelt, kiéhezett dolgozókra köszöntött a felszabadulás napja.¹

Szervezetileg a múzeumot a felszabadulás az 1935. évi VIII. törvénycikk formájában érte a Magyar Nemzeti Múzeum autonóm testületében. Az Országos Magyar Történeti Múzeum hét osztályra tagolódott. 1. Régészeti Osztály, 2. Történeti Tár, 3. Éremtár, 4. Néprajzi Múzeum, 5. Iparművészeti Múzeum, 6. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum, 7. Ráth György Múzeum. Összlétszáma 62 volt, amelyből 27 tartozott a Történeti Múzeumhoz, 16 az Iparművészeti Múzeumhoz, 19 a Néprajzihoz.

A Magyar Nemzeti Múzeum tanácsának határozata alapján 1945. július 13-án a Történelmi Képcsarnok vált önálló osztállyá, kiszakadva a Történeti Tárból. Nyilvánvalóvá vált, hogy a Történeti Múzeum szervezetébe beépített, korábbi országos múzeumok önállósulása elkerülhetetlen, nemcsak a más jellegű profil, de a területi széttagoltság miatt is. A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa szeptember 4-én önállósította az Iparművészeti Múzeumot, magába olvasztva a Hopp Ferenc és Ráth György Múzeumot, majd önálló országos múzeummá vált a Néprajzi Múzeum. Az autonóm Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa több tervet dolgozott ki a jövő kibontakozása érdekében, és nem érkeltelen megjegyezni, hogy egy kidolgozott, napvilágot nem látott rendelettervezet a Magyar Nemzeti Múzeum testületébe tartozó intézményeket az alábbiakban jelölte meg:

1. Országos Levéltár,
2. Országos Széchényi Könyvtár,
3. Országos Szépművészeti Múzeum,
4. Országos Magyar Történeti Múzeum,
5. Országos Magyar Régészeti Múzeum,
6. Országos Iparművészeti Múzeum,
7. Országos Néprajzi múzeum,
8. Országos Természettudományi Múzeum,
9. Közgűjtemények Országos Felügyelősége.

¹ A múzeum általános történetét érintő újabb cikkek: *Fejős I.*, A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum a felszabadulás 10. évében. (Bp. 1955); Magyar Múzeumok. (Bp. 1955) 12—13; *Solymár I.*, Magyar Múzeumok (Bp. 1958) 1—2; *Ua.*, Magyar Múzeumok (Bp. 1959) 1—2; *Korek J.*, Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1960—61. évi munkájáról. *Folia Arch.* 14 (1962) 253—261.; *Ua.*, Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1962. évi munkájáról. *Folia Arch.* 15 (1963) 225—236.; *Ua.*, Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1963. évi munkájáról. *Folia Arch.* 16 (1964) 291—296.; *Zádor A.*, A Magyar Nemzeti Múzeum épülete. (Bp. 1953); *Ua.*, Pollack Mihály (Bp. 1960) 316—358.

A javaslatban a Régészeti Múzeum felállítása az új, amely mind hazai, mind antik vonatkozásában egyesíteni kívánta a legkorábbi időponttól az állam alapításáig a kutatást és gyűjtést. Felállítására vonatkozóan a tervezet 3. §-a azt mondja, hogy időpontját a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának javaslata alapján a közoktatásügyi miniszter állapítja meg. Ez azonban elfelejtett terv maradt, pedig alkalmas lett volna arra, hogy külön szervezetek nélkül, egységesen biztosítsa a régészeti kutatást.

A Történeti Múzeum belső szervezete az új szervezetben négy osztályból állott. A nyugdíjba küldött Zichy István főigazgató helyett 1946. július 31-én Huszár Lajos kapott főigazgatói kinevezést.²

A Régészeti Osztály az egyre gyakoribbá váló bombatámadások miatt kiállítását 1943-ban lebontatta, elsőrendű értékeit elrejtette, a további anyagot a száraz pincében, meg nem felelő pincékben és egy részét a harmadik emeleti raktárban tartotta. Az ostrom után adott kárjelentésben az őskori anyagban 15 %, a római kori anyagban 2 %, a népvándorlás kori anyagban 1 % anyagkár jelentkezett, az osztály 20 %-os károsodásában. Különösen a pincében tárolt kerámiában történt jelentős károsodás, a nedvesség az anyagot szinte sárrá tapasztotta össze.

A Történeti Tár a magyar történelem művelődéstörténeti anyagában szenvedte a legnagyobb veszteséget. A földszinti nagy raktár — ahová a nem kiemelkedő, de a múzeum java törzsanyaga volt bezsúfolva, az igen sok odamenekített magántulajdonban levő tárggyal együtt — porig leégett. Az egykori jelentés erről így ír: „A textil- és fegyveranyag széthányódott és részben széttöredezett. Az ásatási anyag inkább tudományos szempontból szenvedett kárt, érzékeny veszteséget okozott a lapidárium kiégése. Az itt őrzött szakanyag, kovácsoltvas gyűjtemény, ötvösanyag, fajansz, díszmagyar ruhagyűjtemény és a Zichy-féle metszetgyűjtemény teljesen elhamvadt, illetőleg összeolvadt.”³

Az Éremtárban a háborús cselekmények következtében lényeges kár a gyűjtemény anyagában nem következett be. A kár: 1200 római dénár, a szükségpénzek sorozatából R—Z betűk között tárolt kb. 1000 darabot kitevő, városi kibocsátású papírpénz és még mintegy 100 darab érem a gyűjtemény különböző részeiből.

A kárt az akkori felmérések különbözőképpen értékelik: Legnagyobb összegű a felszereléshez tartozó bútortáratban esett: 100 000, szakfelszerelésekben 20 000, könyvtári anyagban 20 000, gyűjteményi anyagban 50 000 pengő az 1938. évi érték szerint. Az 1945. júliusi becslés a Régészeti Osztálynál 1 862 500, az Éremtárnál 31 530, a Történeti Tárnál 1 155 000 pengőre teszi a kárt anyagban és felszerelésben.

Budapest felszabadulása után a múzeum dolgozói nyomban hozzákezdtek a romok eltakarításához, a legégetőbb építési munkákat elvégezték, a hősi erőfeszítés után 1945 végére a múzeum tető alá került.

² Nem érdektelen feljegyezni a felszabaduláskor szolgálatot teljesítők nevét. *Régészeti Osztály*: Párducz Mihály, Erdélyi Gizella, Mozsolics Amália, Kovrig Ilona, Fettich Nándor, Baki Győző, Nemeskéri János, Mágócsy Dietz Kornélia, Baski Imre. *Történeti Osztály*: Bárányné Oberschall Magda, Pásztoriné Alcsuti Katalin, Tóth Zoltán, Tápay Szabó Gabriella, Vayer Lajos, Raksányi Anna, Ipacs Pál, Sziklai Béla, Nagy Géza, Ormai Béla, Majhen Menyhért, Kiss Jenő, Stafanics Mária. *Éremtár*: Huszár Lajos, Kerényi András, Rassai Márta, Tamás György.

³ Jelentés a Történeti Osztály 1945. évi munkájáról. MNM irattár.

A múzeum szinte az állam által rendelkezésre bocsátott illetményekből, illetőleg az Újjáépítési Kormánybiztosságtól kapott összegből gazdálkodhatott, mivel a Széchenyi Könyvtárral közös Apponyi Sándor alapítványból a földbirtokrendezés során 100 holdat ugyan mentesítettek, de tényleges jövedelem alig volt, a Gohlne Török Berta alapítvány — a Márvány utca 20-as számú ház — semmivé vált, bombatölcsér maradt belőle. A belső újjáépítés jól haladt előre, s 1945-nek kellett jönnie, hogy a harmadik emeleti régészeti anyag rendszeres polcozatot kapjon. A 96 db 2×4 m magas keményfa polcozat megszerzése lehetőséget adott a régészeti anyag osztályozására. A csekély számú munkatárs hősi erőfeszítést tett a munkahelyek rendbehozatalában a munka megindítására, de nagyon mostoha körülmények között, üveg nélküli helyiségekben, szinte fűtőanyag nélkül, összesúfolva néhány helyiségben, lassan haladhatott előre a munka. Az egyre erősödő infláció miatt a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának engedélyével 3 db duplum aranydukát eladásával vásároltak tüzelőt.

A gyűjteményanyagot ért nagy pusztulás után lassan indult meg annak pótlása. Gyűjteménygyarapításra még akkoriban nem volt pénz. A legelső ajándékot április hó folyamán a piliscsabai kommunista párt szervezete adta, I. Ferenc József címeres porcelán készletéből összeszedett darabok beszolgáltatásával. Wolfner László letétként felajánlotta gyűjteményét. A nagy értékű gyűjtemény fajanszból, porcelánból és textiliákból állott. A Régészeti Osztály 1945. évi gyarapodása 11 db volt, amelyből Bogossy Géza 8 agyagedényt és 2 karperecet ajándékozott.

1946-ban már jobban gyűlt az anyag.

Osztály	Ajándék	Vétel	Csere	Hivatalos	Össz.	Könyv
Régészet	1145	144	—	10	1299	80
Történeti O.	1	21	8	—	30	15
Éremtár	1260	62	225	128	1675	47
Képcsarnok					118	—

A Régészeti Osztály anyaggyarapodását Petróczy József gyűjteményének ajándékozása, az Éremtárét pedig Procopius Béláné gazdagította, aki elhunyt férje még nála levő anyagából engedélyezett szabad válogatást, amely főleg XVII—XVIII. századi kegyérmekből állott. A vásárlás a Márvány utca 20-as számú ház bontásából származott 12 milliárd pengőben, 60 gramm aranyértékben történt.

Tudományos vonatkozásában is kezdett éledni a múzeum. 1946-ban *Magyar Múzeum* címen új múzeumi kiadvány indult meg, célkitűzésében anyagismeretető, kis terjedelmű tanulmányok közreadásával, gyakran megjelenő kevés ívszámmal. Nagy erőfeszítésbe telt a tomboló infláció közepette a klisé és nyomdai költségek előteremtése, amelyet végül is csak az ismeretlen lelőhelyű, szétdarabolt, illetőleg a szárazsádan yi roncs aranyelet 30 g aranycsörmőjének a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa által engedélyezett eladásából lehetett biztosítani. A kiadványból hat füzet jelent meg, majd pénzügyi nehézségek miatt 1947-ben megszűnt.

A dolgozók elhelyezése javult az üvegezés befejezésével, a Képcsarnok pedig a lapidárium keresztfolyosójából kialakított új helyiségével bővült az egykori asztalosműhely helyén.

A múzeum vezetőségének fő törekvése a kiállítási helyiségek rendbetétele volt. Először a régészeti kiállítás 3 földszinti helyisége készült el. Ebben rendezte meg a múzeum első kiállítását a Magyar Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó múzeumokkal közösen, „Orosz-magyar kapcsolatok” címen,⁴ amely 1946 májusában nyílt meg. Vele egyidőben nyílt meg az „Amerikai életforma képekben” c. kiállítás,⁵ a történeti kiállítás első két újjáépített termében. E kiállítással arra törekedtek, hogy — a helyreállítás költségeit jórészt a kiállító szervre hárítva — megteremtsék az újjáépítés anyagi alapjait.

A tartalmi gondok mellett továbbra is a legfőbb kérdés az éhező dolgozók ellátása maradt. A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa 1945. július 1-én felállított egy beszerző csoportot, amely a forint megszületéséig igen eredményesen működött, később azonban egyre több intrikára, elégedetlenségre adott okot. Szabályozta a Tanács a kézi és lovas fuvar igénybevételének módját, és az épület udvarán álló istállóból 1946. február 1-én 600 000 pengőért vehették igénybe egy napra a dolgozók a kocsifuvart. A dolgozók ellátása érdekében a székesfővárosi konyha is betelepült a restaurátorműhelybe, ez azonban szinte teljesen megbénította az ott is meginduló munkát. A létfenntartás kötötte le dolgozóink legtöbb idejét, s jóleső érzés volt az a segíteni akarás, amely „Munkások a tudományért, tudósok a munkásokért” mozgalomban is testet öltött, és 1946 júliusában a millpengők áradatában két pár cipőtalpalást juttatott a múzeum tudományos dolgozóinak.

A stabil forint bevezetése meggyorsította a romok eltakarítását és a kezdődő újjáépítést. A Magyar Nemzeti Múzeum Igazgató Tanácsa 1946. szeptember 20-i ülésén már 5000 új forintot tudott juttatni az épület nyílásszerkezetének pótlására és a még infláció alatt vásárolt és még meglevő készletből múzeumunk 6 m² üveget kapott. A műtárgy-gyapadós is megindult, és 1946. október 24-én a VKM 4000 forintot utalt ki egy XVIII. századi ezüst korsó megvásárlására. A december 5-én megalakult Magyar Nemzeti Múzeum Alkalmazottainak Segélyegylete havi két forintos tagdíjjal, és apró kölcsönök folyósításával a hirtelen támadt gondok egy részét vette le dolgozóink válláról. 1949 végén szűnt meg.

A Horthy-rendszer mély arisztokratizmusából fakadó elzárkózottságából is megpróbált kilépni a múzeum, létrehívták ismét a Magyar Nemzeti Múzeum Barátainak Egyesületét 1946. december 18-án, azonban új tartalmat nem tudtak neki adni. A nem túl nagy létszámnak örvendő egyesület szinte önmagától elhalt anélkül, hogy feladatát betölthette volna.

A Magyar Nemzeti Múzeum Igazgató Tanácsát az újjáépítési gondok mellett elsősorban a jövő tudományos kutatásának biztosítása foglalkoztatta, mert az alapítványok, egyéb jövedelmek megszűntek. Kidolgoztak egy tervet az Országos Tudományfejlesztő Alap felállításáról. Az Alap célja: a háborús károsodás következtében a tudományos anyagban bekövetkezett anyag pótlása, új ásatások megindítása, könyvek és folyóiratok kiadása, továbbá erőteljes gyűjteménygyarapítás volt. Gazdasági alapját az állami tulajdonban levő 200 000 hold erdőnek az Alap részére átadandó jövedelméből gondolták megoldani. Ez a terv nem volt reális. Nem volt előremutató és csupán az autonómia további fenntartásának folytatására szolgált. A gondolat feltétlenül helyes volt — hogy a tudományos

⁴ Orosz—magyar kapcsolatok. (Bp. 1946)

⁵ United States of America. Katalógus. (Bp. 1946)

munka támogatására biztosítani kell a lehetőségeket —, amely meg is valósult, de már a hatalom eldőlése utáni időszakban realisabb pénzügyi alapon, a megteremtett nemzeti jövedelemből.

1947-ben a hároméves újjáépítési terv első feléve már érezte hatását a múzeumon belül is. Szinte teljesen újjáépültek a kiállítási termek, a Történeti Osztály raktárai és megkapták a minimális bútorzatot a kiégett királyi palota roncsaiból, hogy az anyag elrendezését meg tudják kezdeni. Az anyag gyarapodása is fellendült. Megtörtént az első kis méretű ásatás az 1943-ban felhagyott tápiószel-lei szkíta temetőben, és Pusztaszentlászlón is leletmentésszerű ásatás folyt. Az évi jelentés az Éremtárban 80 %-os, a Történeti Osztályon 20 %, a Régészeti Osztályon 60 %, a Képcsarnoknál 100 % gyűjteményi rendezettséget jelent. Ez a rendezettség csupán azt takarta, hogy az anyag durva szétosztása, illetőleg a különböző helyiségekből való anyag összehordása megtörtént.

A gyűjtemények szép gyarapodásnak indultak. A Magyar Központi Híradó Rt. megvásárolta a múzeumnak az ún. Rákóczi mennyezetes ágyat. A VKM-től kapott rendkívüli segélyből vette meg a múzeum Hann Sebestyén 1690-ben készült remek fedeles kupáját. A Honvédelmi Minisztérium Palotagondnoksága XVIII. századi vasládát adott át hivatalosan, és a Veszélyeztetett Javak Kormánybiztosságától, az Egyes Állami Javak Kezelőségétől, az Államrendőrség Gazdasági Rendészeti Osztályától is egyre több a hivatalos átadás. Ezek között legjelentősebb az Eszterházy családi kincstár, amelyet a Sopron környéki erdőben elrejtve talált meg a rendőrség, és annak 1800 előtti darabjait juttatta a Tanács a Történeti Múzeumnak.

A gyűjteménygyarapodást jól szemlélteti 1947-ből az alábbi táblázat:

Osztály	Ajándék	Vétel	Csere	Hivatalos	Összes	Könyv
Régészet	257	11	34	—	302	163
Történeti O.	7	26	—	82	115	85
Éremtár	1135	110	47	57	1349	26
Képcsarnok	345	61	—	—	406	70
Összesen	1744	208	81	139	2172	344

Az értékes gyarapodásokból rendezte meg a múzeum első önálló időszaki kiállítását, az Újszerzemények kiállítását, amit 1947. július 12-én nyitottak meg és 1948. március 10-én zárult, sajnos, a múzeum történetében páratlan esettel. Az történt a hírek szerint, hogy a külföldön élő Eszterházy család megbízásából a családi vonatkozású rendjeleket és más nagy értékű anyagot a múzeumból ellopták. A kiállítás a földszinti első három kiállító helyiségben volt és valóban nagy értékű új anyagot vonultatott fel.

Jól végződött a nagytétényi római tábor megvédésére irányuló törekvésünk, mert 1947. aug. 3-án a Fővárosi Földhivatal a 4100 betétben levő 287/B/81 helyrajzi számú telket az Országos Történeti Múzeumnak juttatta. Tápiószele pedig múzeumunk gyűjtőhelyévé vált.

1948 a múzeumi terület nagy átszervezésének előkészítő éve, múzeumunk számára pedig a nagy nyilvánosságra való lépés első vállalkozása, amikor az 1848-as szabadságharc centenáriuma rendezett kiállítással oly szélesre tárultak

a kapuk, hogy az új közönség, az ország birtokosa, a munkásság és parasztság elsőnek mondhatta magának a múzeumot. Olyan honfoglalás volt ez a múzeumi területen, mint a Margitsziget ingyenes megnyitása.

A múzeum vezetésében is változás következett be, Huszár Lajos az Éremtárba kapott beosztást mint muzeológus, az intézet vezetését Mihalik Sándor — helyettes főigazgatói minőségben — vette át.

Az év legtöbb munkáját a centenáriumi kiállítás rendezése jelentette. A nagyméretű nemzeti kiállításra külön rendező bizottság alakult a Történeti Emlékbizottság égisze alatt. A hazai anyagon kívül jelentős anyagot kölcsönzött a Román Népköztársaság az aradi múzeum 1848—49-es emlékeiből. A hatalmas kiállítás nyolc teremben és a folyosón első ízben mutatta be a szabadságharc igaz történetét⁶ és a vele egy időben, a földszinti helyiségekben megnyílt a „Szabad sajtó 100 éve” kiállítás teljességében adta a haladásért és szabadságért vívott küzdelmet. A kiállítás 1948. március 14-én nyitotta meg Tildy Zoltán köztársasági elnök. A kiállítás egy évig volt nyitva, s ez alatt az idő alatt egymillió látogató tekintette meg. A múzeumba belépni szándékozók sorfala a Kálvin téri kis órház ajtajáig nyúlt, magyar múzeumban ilyen közönségsiker még nem volt.

A Magyar Kommunista Párt vezetésével kivívott politikai és gazdasági eredményekkel megnyílt az út a kultúra és művelődés területén a kulturális forradalom megindítására. A marxista kultúrpolitika jegyében kezdődött meg az előkészület a múzeumok átszervezésére, helyének kijelölésével népünk kulturális szolgálatában.

Egyik legfőbb probléma a szakemberképzés volt. A háború előtti években az egyetem vagy szabad bölcsész doktori szigorlattal, vagy tanárképzős diplomával adta az utánpótlást. A terület szakember-ellátottsága katasztrofális volt. Az országos múzeumokra az elnéptelenedés volt jellemző, vidéken pedig szinte szakember nélkül álltak a harmadik generáció kiöregedése után. A Történeti Múzeumban is rendkívül súlyos volt a helyzet. Néhányan nem jöttek vissza a nyugati menekülésből, Bottyán Árpád eltűnt a háború folyamán, ifj. Alföldy András, Bárányné Oberschall Magda, Pásztoryné Alcsuti Katalin külföldi tanulmányúttjáról disszidált. A múzeumi képzés rendszerének kidolgozására kiküldött bizottság feltétlenül külön muzeológiai képzést látott szükségesnek a régészeti, természettudományi, művészettörténeti, néprajzi szakon, és a tanárképző intézethez hasonlóan az irányítást és képzést az egyetem kötelékében működő múzeumi intézetben gondolta megvalósíthatónak a budapesti egyetemen. A tanulmányi időt hat évben látta indokoltnak, amelyből nyolc félévben általános és szaktárgyi kollégiumokat hallgatnak a jelöltek és további két év a szaktanfolyammal egybekötött múzeumi gyakorlat. A hallgatónak a kötelező nyelvvizsga mellett alap-, illetőleg szakvizsgát, a hatodik év után záróvizsgát kell tennie, s ha a követelményeknek megfelel, muzeológusi oklevelet kap. Az igen jó elképzelés csak részben valósult meg, mert a természettudományi muzeológusképzésre nem került sor, és a kétéves szakmai gyakorlat egy évre apadt. A kétszakos tanárképzéssel párosult új képzésben (1957) a múzeumi gyakorlat 3—4 hónapra redukálódott, és az 1962-ben bevezetett általános képzést adó reform-tantervben sem történt e vonatkozásban változás. Az egyetemre felvett hallgatók 1955-ig történő kötelező elhelyezé-

⁶ 1948—49-es emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Sokszorosított vezető. (Bp. 1948); 1848—1948. Centenárius kiállítás. Történeti Emlékbizottság. (Bp. 1949)

sének rendszere nem tette lehetővé a szelekciót, az országos múzeumokban igen erősen felduzzadt a létszám, és vidéken nem tudtak, illetve nem is akartak a fiatalok gyökeret verni a vidéktől való általános húzódozás miatt. A hiányosságok ellenére is azt kell megállapítani, hogy a muzeológusképzés a beindult szakokon megoldotta az utánpótlást, és a gyakorlati muzeológusképzésben a Történeti Múzeum gárdái — elsősorban a régészek mint szakoktatók — sokat tettek ma a múzeumokban dolgozók szakmai kialakításáért, munkába indulásukért. Szinte alig van olyan régész, aki mint nyári termelési gyakorlaton részt vevő, illetőleg szakmai gyakorlatát nem a Magyar Nemzeti Múzeumban töltötte volna el. A képzés bevezetése óta eltelt időben 63 régészt indítottunk el pályáján. A művészettörténészek jórészt a Szépművészeti Múzeumban kapták meg a gyakorlati segítséget, nálunk elvétve a Képcsarnokban volt gyakornok. Azokban a szakmákban, ahol muzeológusképzés nem folyt (pl. történész), ott az egyetemről hozott fiatal diplomások, elsajátítva a muzeológiai feladatokat, váltak egyes gyűjtemények felelős gazdáivá.

A proletárdiktatúra kivívása során hozott gazdasági és kulturális intézkedések a múzeumra is sok feladatot róttak. Az iskolák államosítását követő időben munkatársaink sokat tettek az egyházi tulajdonban levő műtárgyak összeírása terén. Nagy anyagi gyarapodással járt az iparegyletek megszüntetését kimondó határozat, amelyet Budapesten a még kis létszámú Budapesti Történeti Múzeum mellett szinte a mi dolgozóink juttattak sikerre. Az egyre súlyosodó problémákból a kiutat az új múzeumi törvény előkészítése oldotta meg, amely ebben az évben nagy ütemben folyt. Az előkészítés fő kérdései a magángyűjtemények, illetőleg a nyilvántartás körül sűrűsödtek. A tervek közül érdemes megemlíteni az ásatásokkal kapcsolatos elgondolásokat, ahol a fő elv az volt, hogy az ásatásokat be kell jelenteni a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának, amely ellenőrző tevékenységet fejt ki. Az ásatásról napló vezetendő és az ásatót 10 évig illeti meg a szerzői jog. E tervezet is aláhúzza azt a kettősséget, amely az előkészítés folyamán mindenütt észlelhető volt, a Nemzeti Múzeum Tanácsának, illetőleg a minisztériumnak a párhuzamos munkáját, mivel a Tanács és az irányítása alatt dolgozó bizottságok a jövőt illetően külön utakon jártak.

A centenáriumi kiállítás mellett elsősorban a régészeknek jutott lehetőség új ásatások végzésével nagyobb gyűjteménygyarapításra. Erre az adott lehetőséget, hogy a VKM elfogadta a Nemzetközi Ősrégészeti Kongresszusnak 1949-ben Budapesten történő megrendezési tervét, s e célból kongresszusi előkészítő ásatás folyt Tápiószelén, Cserszegtomajon, Hódmezővásárhelyen, Tiszaeszláron, Borsodban, Szeleta-barlangban és Tószegen. Párducz Mihály, mint az állandó tanács végrehajtó bizottságának tagja, részt is vett a koppenhágai ülésen. A kongresszus szervezése is megindult, azonban a kormányzat időközben nem látta időszerűnek a kongresszus Budapesten történő megrendezését.

Az előkészítő munkák után a múzeum életében az 1949-es év hozott döntő változást. A 13/1949. Elnöki Tanácsi törvényerejű rendelet első ízben szabályozta összefoglalóan a múzeumügyet, szocialista tartalmat adott a múzeumnak, új szervezeti formában. Leglényegesebb szervezeti változás a Magyar Nemzeti Múzeum autonómiájának megszűnése, a Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó intézmények teljes önállósulása, a vidéki múzeumok állami kezelésbe vétele és a Múzeumok és Múzeumlékek Országos Központjának felállítása volt, amelyre az év végén került sor.

Amíg a Nemzeti Múzeum Tanácsa az épületben székel, a Történeti Múzeum épületének gazdasági és gondnoki ügyeit a közös Gazdasági Hivatal látta el. Az új helyzetben biztosítani kellett a feladatok önálló megoldását, igen szerény keretek között. A katasztrofális helyhiány az épületben elhelyezett valamennyi intézményt egyformán sújtotta, amit még tetézett az épületben az ostrom óta még mindig bentlakó dolgozók — Ipacs Pál, Pléh János — térfoglalása. A tanács kiköltözésével a minisztérium úgy rendelkezett, hogy a tanácskozó termet a hozzákapcsolódó helyiséggel a tudományos intézetek pártszervezete kapta meg, amely akkor magába foglalta a Történeti Múzeum, a Széchényi Könyvtár, a Természettudományi Múzeum és a Kelet-Európai Intézet kommunistáit, amely 1950-re már a Széchényi Könyvtárral alkotott közös pártszervezetet. Az elnöki lakás helyét már korábban a Széchényi Könyvtár kapta meg. A Gazdasági Hivatalnak az épület Kálvin tér felé eső részében levő helyiségeit megosztották a múzeum és a Széchényi Könyvtár között, itt helyeződött el a textilgyűjtemény, illetőleg a gondnoki, gazdasági részleg. Csak 1951 közepén rendeződött véglegesen a helyzet a zeneműtár, illetőleg Ipacs Pál kiköltözésével, és szabadult fel a múzeum céljaira.

A múzeum létszámban erősödött, anyagban gyarapodott, és a fő erőfeszítés most már az állandó kiállítások felállítására irányult. Az elég hiányos koravaskori gyűjtemény kiegészítése végett vásárolta meg a múzeum Lázár Jenő sághegyi gazdag gyűjteményét, amely mintegy tízezer darab gyarapodást jelentett. A 70 000 forintért megvásárolt gyűjtemény a hiteles vaskori síregyüttesekkel a régészeti kiállítás állandó jellegű tárgyaivá vált, s jól töltötte be a szombathelyi múzeumban is e korból fennálló űrt. A régészeti kiállítás előkészítése jórészt lekötötte régészeink munkaidejét. Különösen sokat vitatott kérdés volt a periodizáció és a dialektikus szemléltetési mód. Sok-sok vita után a tolsztovi korszakbeosztást vettük alapul, amely Engelsre épülve osztotta fel az őstársadalmak történetét.⁷ Dialektikus vonatkozásában a funkcionális szemlélet lett úrrá, felhasználva a meglevő természeti népek anyagából adódó párhuzamokat is. A kiállításban kevés tárggyal teljes megelevenítésre törekedtek, amely a viselet, lovas felszerelés illusztrációjában a teljes nagyságú rajzos alakokkal kissé képeskönyvszerűnek hatott, és igen sok helyet foglalt el az anyag elől. Nagyon sok volt a felirat, amelyet részben az 1954. évi részleges átrendezés során alaposan lerövidítettünk. A kiállítás legfőbb erénye a dialektikus megjelenési forma volt, és először adta marxista szemléletben, ha helyenként vulgárisan is, a magyar föld népeinek történetét az államalapításig.⁸ A kiállítás számos ösztönzést adott az akkor országosan meginduló új régészeti állandó kiállításokhoz, sőt sablonná is vált, azonos megoldások a legkülönbözőbb múzeumokban ismétlődtek. Kisugárzásai a szomszédos népi demokráciák kiállításában is jelentkeztek, s kétségtelen, a mi régészeinké a kezdeményező érdem a korábbi tipológiai, kronológiai felépítésű kiállítások után, hogy a szakemberek számára készült kiállítások helyett, a széles tömegek oktatására az első lépéseket megtették és a magyar muzeológiai kiállításrendezői jó hírnevet megalapozták. Kár, hogy az első vidéki kiállítások (Hódmezővásárhely) és a Történeti Múzeum kiállítása forgatókönyvét a megjelenítés dokumentációjával együtt nem adtuk közre.

⁷ Sz. P. Tolsztov tanulmánya magyar nyelven. Ant. Hung. 3 (1949); Vértess L., Megjegyzések Sz. P. Tolsztov korszakbeosztásához, az őshorda és ősközösségre vonatkozó megállapításaihoz Arch. Ért. 77 (1950) 3—6.

⁸ A Magyar föld népeinek őstörténete c. kiállítás vezetője. (Bp. 1951)

1950-ben indult meg első öt éves népgazdasági tervünk. A Magyar Tudományos Akadémia irányításával elkészültek a szakmai öt éves tervek, amelyek múzeumi vonatkozásban erősen ráépültek a Történeti Múzeumra,⁹ elsősorban régészeti vonatkozásban és rész munkák kérdéseiben a történeti és művészettörténeti témákra is. A terv már az induláskor is maximális volt, alap-célkitűzése az új módszerű feltárások megindítása, teljes telep- és temetőfeltárás komplex módon, az új szemléletű kiállításokat, illetőleg az összefoglaló jellegű monográfiákat lettek volna hivatva elősegíteni. A tervnek nem volt reális pénzügyi alapja, és a helyesen kijelölt fő kutatási feladatok mellett a kutatókat egyénileg érdeklő témák kerültek benne előtérbe. A kezdet jól indult; a Polgár-basatanyai, lebői neolitikus, rézkori telep, temetők, a vekerzugi szkíta temető feltárásával és olyan kiállítási darabbal gyarapodtunk az 1949-ben leletmentésből származó alsónémedi kettős szarvasmarha párral eltemetett „in situ” után, mint a szentes-vekerzugi szkíta kocsiélet, amelyet szintén „in situ” a múzeumba szállítottunk. A tervfeladatok mellett egyre több a leletmentő munka és a szemléken való részvétel.

A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja irányító szerepe a tartalmi kérdések mellett három vonatkozásban jelentkezett a múzeum viszonylatában. Legtöbb feladatot a 13/1949 tvr-el kapcsolatban az egységes nyilvántartás bevezetése, a régészeti védett területek, illetőleg a nemzeti- és magángyűjtemények nyilvántartási feladatai képezték. Az egységes nyilvántartási rendszer, az egyik legnagyobb pozitívum, biztosította az országos egységet, a szakszerűséget, s megvetette az alapját a központi nyilvántartásnak, amelyet a MMOK-ban centralizáltak. A sok száz numizmatikai, régészeti magángyűjtemény felülvizsgálata, illetőleg ezek kartonozása a védetté nyilvánításhoz országosan a múzeum régészeire nehezedett, hasonlóképpen a fegyver és történeti anyagnál, de nem csekély munkát jelentettek az iparművészeti anyag védelmében tett munkák sem. A régészeti védett területek megoldása inkább adminisztratív alapon történt, és a kellő adatok nélkül végzett tömeges védetté nyilvánítás csak papírvédelmet tudott nyújtani a tényleges védelem helyett.

A második feladat a leletmentésre szoruló kirendelés volt. A Mohácson megkezdett, majd Dunapentelére áttelepített erőmű építkezésével egy időben az első kitűző mérnökcsoporthoz mellett megjelentek a régészek, zömében a mi régészeink. A később brigádmunkában folyó leletmentést régészeink fogták össze és hosszú hónapokat töltöttek lehetetlen körülmények között, de helyt álltak az új országépítés hősi erőfeszítései közepette.

A MMOK túlzott centralizáltsága csak kis részben engedte megvalósítani a múzeum belső célkitűzéseit mind pénzügyi, mind szervezeti vonatkozásban egyaránt. A kinevezési jog még az ideiglenes 42,124 alrovaton alkalmazott napibérek, takarítók kinevezését is magának tartotta főt. Vásárlásra minden apróbb tételre külön felterjesztést kellett tenni, és sokszor megesett, hogy a késedelmesen megérkező engedély miatt a kedvező műtárgyvásárlási lehetőséget elmulasztottuk.

A harmadik feladat a kiállítások rendezése volt vidéken, amely egyaránt feladata volt minden muzeológusnak. Mivel a múzeumok anyaga zömében régészeti anyagból állott, így a MMOK nagy érdemeket szerzett kiállítási kampányában a régészekre esett a legtöbb munka. Sok helyen teljesen önállóan (Mosonmagyar-

⁹ Fülep F., A magyar régészet öt éves terve. MTAK II. I (1951) 3—10.; Ua. angol, orosz nyelven. Acta Arch. Hung. I (1951) 3—15.

óvár, Miskolc, Kecskemét, Szombathely stb.), máshol a helyi régészek segítségével, illetve egyes részletek megoldásával végeztük a munkát. Mind a rendező személyek azonossága, mind a mintául szolgáló történeti múzeumi kiállítás sablonossá tette azokat. Rengeteg anyagot kölcsönzött a múzeum a sajnos még nem teljesen rendezett gyűjteményekből, sok anyag azonosítás nélkül került ki, amelynek nehézségei a későbbi években elkezdett revíziós munkánál tűntek elő.

A múzeum létszámailag tovább növekedett, örömdetesen gyarapodott az ifjú kutatók száma, s a múzeum összetételében is kezdett megváltozni. 1950 végén megszűnt a Parlamenti Múzeum, gyűjteményünkbe tartozó anyaga beolvadt 3 kezelő személyével együtt. Az anyagban történeti ereklyék, a festmény- és metszetanyag jelentett érdembeni gyarapodást.

A múzeum vezetésére 1951. április 15-én Fülep Ferenc kapott megbízást főigazgató helyettesi jelleggel. A vezetés összefogottabbá, határozottabbá vált, azonban nem volt mentes az akkori politikai légkör és általános vezetési stílus hibáitól. A Régészeti Osztályon lényeges változás következett be azáltal, hogy Vértes László áthelyezésével a paleolit gyűjtemény teljessé vált, és a magyar paleolit kutatás megindulásából származó anyag a Földtani Intézetből gyűjteményünkbe került. Ezáltal az ország paleolit anyaga a miskolci múzeumban őrzött anyag kivételével a mi múzeumunkban központosult. Bökönyi Sándor kinevezésével megindult az állatcsont gyűjtemény felállítása. Ez hézagpótló volt a komplex tudományos kutatás számára a tervátsatások egyre gyarapodó anyaga miatt. Az azóta országosan gyűjtött anyag több mint 40 000 darabból álló gyűjteménnyé vált, Közép-Európa legnagyobb gyűjteménye lett, és tudományos vonatkozásában egész sereg új megállapítással más megvilágításba helyezte a domesztikáció kérdéseit hazánk térségében.

A MMOK-ot sok szervezési feladata mellett — új múzeumok létrehozása, a régiek megerősítése — foglalkoztatta az országos múzeumok feladatkörének tisztázása. Ortutay Gyula 1950-ben ezt írta: „Népi demokratikus muzeológia feladatai között első helyen áll a nemzeti történet emlékhelyeinek megbecsülése. A szocialista hazafiságra való nevelés nem lehet teljes népünk múltjának méltó bemutatása nélkül”.¹⁰

Az 1951-es év a történeti kiállítás előkészítésének jegyében telt el. A kiállítás szakmai segítésére a MMOK külön bizottságot hozott létre, hogy az átértékelés alatt álló magyar történelem marxista szemlélettel minél sokrétűbben mutassa meg népünk harcát, több százéves szabadságküzdelmét. A célkitűzéseknek erősen gátat szabott a rendelkezésre álló anyag. A Nemzeti Múzeumból kiszakadt önálló országos intézményekhez került anyag hiánya ekkor hatott először vissza, s különösen az 1934. évi profilírozással elkövetett súlyos veszteségünk, amely a művészeti kvalitású anyagtól szinte megfosztotta múzeumunkat, s pl. a Képcsarnok vonatkozásában inkább a másodrendű alkotások gyűjteményévé vált a középkori köemlékekkel egyaránt. Nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar történet komplex kiállítását a levéltári, könyvtári, néprajzi anyag hiányában megrendezni képtelenség, és az intézményektől való kölcsönzés lehetősége nem állt fenn. De magában a múzeum gyűjteményeiben is nagy aránytalanságok és hiányok voltak, szinte teljesen hiányzott az elnyomott, kizsákmányolt osztályok anyaga, és még az ural-

¹⁰ Átirat a Magyar Nemzeti Múzeumhoz Ortutay Gyulától, a MMOK elnökétől, 1950. június 10. Magyar Nemzeti Múzeum irattár.

kodek osztály csillogó anyaga is csak kiragadott nagy darabokkal volt képviselve. A kiállítást 1952 februárjában nyitotta meg Molnár Erik akadémikus.¹¹ A kiállítás magán viselte az említett korlátokból származó hiányosságokat, nem súlypon-tozta eléggé a rendelkezésre álló téren a magyar nép sorsdöntő eseményeit.

A múzeum történeti hivatásának kimunkálására, a belső szervezet átalakít-ására is történtek kezdeményezések. Érdeemes megemlíteni azt a tervet, amely 1950 augusztusában készült egy erre kiküldött bizottság útján, amely a múzeumot két nagy egységre bontotta: a Régészeti és Történeti Osztályra, amely magába foglalta volna a visegrádi, esztergomi, sárospataki, pomázi s a Petőfi Múzeumot, hogy e múzeumokkal teljessé váljon a magyar nép története.

A tervezgetések közepette tényleges előrehaladás történt a Képcsarnoknál, ahol a harmadik emeleti raktárt sikerült kialakítani az ország első tanulmányi festményraktárává. Sajnos, ez az elégtelen tér miatt már a meginduláskor is szük-nek bizonyult, amit még fokozott, hogy 1958-ban itt rendeztük be a festményres-taurátori műtermet, és a rohamosan fejlődő Adattár részére is itt kellett helyet biztosítanunk a fototárnak, így tanulmányi jellege megszűnt.

Teljesen elhanyagolt részlege volt a múzeumnak a restaurátori műhely, el-helyezés, felszerelés és személyi ellátottság tekintetében. Az 1940-es évek elején mindössze annyi történt, hogy a korábbi lakatos jellegű munkák mellett megkez-dődött néhány bevált módszer alkalmazása a fémtárgyaknál és a kerámia-kiegészít-és korszerű formája. A legszükségesebb felszerelések biztosításával sikerült kiépí-teni a lapidáriumban a kerámiai és apró fémtárgy restauráló műhelyt 30 000 Ft beruházással. 1950-ben a múzeumban tartott restaurátori tanfolyamon — a ko-rábbi hivatalsegéd restaurátor körben — sikerült a gárdát annyira felkészíteni, hogy alapfokon a restaurátori feladatoknak eleget tudtak tenni fém vonatkozás-ban; a kerámia konzerválása, restaurálása terén megnyugtató módon megoldód-tott a felkészülés. Az 1950-es évek viszonyai között kiépült restaurátor üzem már a megalakuláskor sem volt korszerű, csak hazai viszonylatban jelentett óriási előre-haladást, mert szinte a nulla szintről indultunk el. Személyzetileg is fejlődött — bár nagy fluktuációkkal — és abban, hogy a múlt régészeti kutatásaiból örökölt nagy tömegű ásatási anyagot (Tószeg, Füzesabony, Tököl, Rákóczi-falva, Zagyva-pál-falva) feldolgozták, lehetőséget adtak a fontos anyag muzeológiai rendbetéte-lére. A folyó új ásatások mellett 1953-ban is ez képezte fő munkájukat. 1953—55 között nagyarányú restaurálási kampány keretében arccal a vidék felé, a szegedi, szentesi, miskolci, szombathelyi múzeum anyagának restaurálását nagyrészt bri-gádmunkában végezték el. Nem oldódott meg a fémrestaurálás kérdése Baki Győző vácuumos konzerválási szabadalma és néhány újításjellegű eljárás bevez-ezése után sem.¹² Kitűnő technikára tettek szert a nehéz tárgyak „in situ” kieme-lésében és a galvano másolatok készítésében. A műhely elhelyezése ma is kény-szermegoldás, ezen csak részben segített az 1964-ben végzett nagyobb átalakítás, az önálló gépteremmel, alapvető felszerelések beszerzésével, amellyel az elektro-lízises konzerválás szinte általánossá vált a fémtárgyak tekintetében. Kitűnő ered-ményt értek el restaurátoraink a romos bútortzat, a kiégett vas- és rézedények

¹¹ Molnár Erik megnyitó beszéde. Múzeumi Híradó 1952:2. 1—2.

¹² Baki Gy., Vacuumtechnika a múzeumi, könyvtári és levéltári anyag konzerválásában. Folia Arch. 11 (1959) 253—259.; *Ua.*, A Magyar Nemzeti Múzeum Restaurátor Osztályának eredm-ényei a műtárgyvédelemben. Múzeumi Közlemények 1962:4. 27—30.

helyreállításában, és a teljesen elveszettnek hitt anyag egy részét kiállításra alkalmas állapotba hozták.

Az 1952-es év a múzeum életében szervezetileg sok változást hozott a Nemzeti Múzeum alapításának 150. évében. A sort a Központi Régészeti Könyvtár felállítása nyitotta meg. A múzeum, valamennyi dolgozójának kollektív összefogásával, teljesen házilag készítette el a meglevő bútorzat átalakításával a galériás könyvtárat és a nagy olvasótermet május 1-i felajánlással. A könyvtár május 2-án nyílt meg *Központi Régészeti Könyvtár* címen, nyilvános jelleggel, amely később szakmai központi könyvtárrá vált. A korábbi években az egyes osztályok mellett voltak kézikönyvtárak, ahol azokat egyik tudományos dolgozó kezelte, vagy mint a Történeti Osztálynál külön könyvtári segéderő foglalkozott vele. Könyvtárunk a megalapítás óta közép-európai viszonylatban a legkomplettebb könyvtárrá vált, és a kutatók kül- és belföldi vonatkozásban egyaránt használják.¹³

1952 végén megszületett a *Középkori Osztály*, amely a Történeti Tár kettéosztásából jött létre. Azok a profil-viták, amelyek 1948-tól megindultak és az 1952. évi minisztériumi felülvizsgálattal zárultak, végül is csak helyi megoldást adhattak, s a kérdés országos rendezése ismét elnapolódott. A Középkori Osztály kialakításával a vezetés a magyar történet korai szakaszának kívánt hangsúlyt adni, különös tekintettel a magyar, illetőleg a X–XI. századi Magyarország kutatásának, a csak nyomokban meglevő falukutatásnak, amely még a X–XII. századi lakóház típusát sem ismerte. A tiszalöki vízierőmű építése hozta meg arra vonatkozóan az első adatokat, hogy azután tervszerű munkával a kutatások egyik fő kérdéseként szerepeljen.¹⁴ Az osztály komplexen kívánta megoldani a középkorkutatást átsátó régészek, történészek, művészettörténészek összetételben — azonban a kezdeti jó indulás után a személyi ellentétek miatt egyre sorvadt, és sajnálatos módon a történészek mentek át más munkahelyre. Az osztály az épület Pollack Mihály térre néző sarkán kapott elhelyezést.

Az *Újkori Osztály* összekovácsolódása még nehezebb feladatot jelentett, mert itt csupán meglevő gyűjteménycsoportok voltak és az egyetemről sem érkezett jól képzett szakember-utánpótlás. Legerőteljesebben a textilgyűjtemény fejlődött, és a beállított önálló textilrestaurátor szorgalmas munkája nyomán a gyűjtemény jó állapotba is került. A többi nagyobb gyűjtemény — ötvös, kerámia, ereklyeanyag, zene, vegyes gyűjtemény — kellő szakember hiányában lassan fejlődött tervszerű gyarapítás nélkül, amelyre az anyagi fedezet is hiányzott. A vásárlás kiemelkedő tárgyakra szorítkozott csupán, és új gyűjtési módszerek nem alakultak ki. A kevés szakember munkáját lekötötték az igazgatási feladatból adódó műtárgyszemlék, kiviteli bizonylatok, magángyűjtemények és az 1951. évi kitelepítési intézkedésekből ráháramló feladatok. A MMOK ontotta a megbízásokat a kitelepítettek műtárgyainak megvédése érdekében, és a kellő szervezettség nélkül folyó munka sok későbbi probléma kiinduló forrásává vált. Az azonnali határidők miatt a jegyzékbe felvett tárgyak leírásai nem elég kimerítőek, a jelzések nem kerültek rá a tárgyakra maradandó megoldással és az ide-oda irányítás következtében nagy keveredés állt be. A nem azonosítható anyag még tovább növelte a raktári gondokat. Az osztály elhelyezése is sok nehézségbe ütközött, és összezsúfoltan a volt gazdasági hivatal két szobájában helyezkedett el.

¹³ Németh E., Tízéves a Régészeti Könyvtár. *Folia Arch.* 15 (1963) 215–223.

¹⁴ Méri I., Beszámoló a tiszalöki és Túrkeve—mórici ásátások eredményeiről. *Arch. Ért.* 79 (1952) 49–67.

A múzeumi terület irányításának erős központosításában a vitathatatlanul eredményes, gazdag építőmunka mellett az árnyoldalak is jelentkeztek. Ez abban nyilvánult meg, hogy a Múzeumi Központ legfőbb szakmai központnak tartotta magát az országos múzeumokkal szemben. A túl sok központosított szakmai jellegű feladattal nem lehetett megbirkózni, és elhatározták a központi nyilvántartás decentralizálását. Az elvekben jól megkonstruált nyilvántartás a hozzá szükséges hely és személyek nélkül inkább egy-egy szakelődő nyilvántartási gyűjteménye volt, mint országos nyilvántartás. A leltári szabályzatban kidolgozott alapelv a leltárkönyv, tudományos karton egy időben való elkészítése csak kíváncsi volt, teljesítése, különösképpen rajzzal, fényképpel való ellátása, lehetetlenségnek bizonyult. A kiutat az országos múzeumokban felállítandó adattárak jelentették. A kérdést úgy kívánták rendezni, hogy az országos múzeumokba kihelyeztek egy-egy felelőst, aki részben a szervező és instruktori szerepet is betöltötte volna, de a nyilvántartás központi gyűjteményének a MMOK keretén belüli megtartásával. A megoldás a teljes decentralizáció lett, amely az ásatások szabályozása tárgyában kiadott KM utasítás a régészeti és numizmatikai vonatkozásban a Történeti Múzeum *Adattárát* ruházta fel központi gyűjteményjoggal.¹⁵ A Múzeumi Központ megszűnésével az idehelyezett dolgozókból megalakult a múzeum szervezetének legfiatalabb részlege, amely a Történeti Múzeum teljes anyagát képező, régészeti és numizmatikai vonatkozásban pedig országos feladatokat ellátó osztállyá és gyűjteményekké nőtte ki magát.¹⁶

E nagy jelentőségű belső szervezeti változások a Magyar Nemzeti Múzeum alapításának 150 éves évfordulójának előestéjén köszöntöttek be. A múlt hagyományának felelevenítésével a múzeum címében ismét felvette a Magyar Nemzeti Múzeum nevet, és új elnevezése a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Történeti Múzeum lett.

A Magyar Nemzeti Múzeumból kiszakadt intézmények kiállításra készültek a 150 éves évforduló megünneplésére. Az évforduló megtartását inkább az országos múzeumok kívánták, és az elvi jóváhagyáson túl mind a minisztérium, mind a MMOK kevés támogatást adott. Bonyolította a problémát, hogy az Országos Széchényi Könyvtár alapítása egybeesik a múzeuméval és hogy az előbbi is megünnepelte az évfordulót „Mátyás könyvtárától a háromezredik népkönyvtárig” c. kiállításával. Így a múzeumok csak későbbi időpontban, december 22-én nyithatták meg a díszteremben rendezett kiállítást, amelyet délután előadások követtek „A múzeum szerepe a kultúrforradalomban” címmel, Fülep Ferenc, Boross István, Dobrovits Aladár, Balassa Iván előadásaiban. December 23-án a Természettudományi Múzeum, Iparművészeti és Néprajzi Múzeumban külön kiállítások nyíltak, saját történetük bemutatásával.

Az évfordulóra a múzeum épülete elkészült külsőleg és belsőleg egyaránt, amelynek befejezésére 1952-ben 624 000 forintot bocsátott rendelkezésre kormányzatunk.

A MMOK megszűnésével 1953. február 1-től a múzeumi terület irányítását a Népművelési Minisztérium vette át.¹⁷ Fülep Ferenc lett a Múzeumi Főosz-

¹⁵ 863—015/1952. VI. KM.

¹⁶ Sz. Burger A., Tízéves a Magyar Nemzeti Múzeum Adattára. Folia Arch. 16 (1964) 283—290.

¹⁷ 1952. évi 25. tvr.

tály vezetője, megtartva a múzeumi vezetést is. Az átszervezés sokszorozta problémáinkat. Erősen megnőtt az intézmény létszáma, olyan feladatok is átkerültek, amelyek továbbra is központi feladatokat láttak el, mint pl. a rotaprint üzem és a vidéki restaurátor részleg. Az amúgy is helyhiánnyal küszködő múzeum még szorosabbra zsúfolódott össze. A műemléki épület rovására a kényszerítő okok következtében beépítettük az udvari köroszlopcsarnokot, ahol korábban már a szűkség-étkezőhelyiség, rotaüzem, illetőleg a Széchényi Könyvtárhoz tartozó adréma-üzem nyert elhelyezést. A vidéki restaurátor-részleg a Fővárosi Képtár Egyetem utcai földszintjén kapott helyet. Az ott kialakított műhely zömében a dunapentelei bronzkori temetőanyagot, az esztergomi kerámiát dolgozta fel, de a műhelynek területileg való elkülönítése nehézkessé tette az anyagellátást és elkülönülést okozott a Restaurátori Osztálytól. 1957-ben újra egyesítettük, és helyére az Új-kori Osztály textilgyűjteményét helyeztük át.

A Népművelési Minisztérium irányítása alá került múzeumügy feladatairól az 1953. április 27—29-én tartott országos múzeumvezetői értekezleten Fülöp Ferenc főosztályvezető adott programot,¹⁸ hangsúlyozva, hogy a múzeumok előtt elsősorban a népművelési munkába való szervesebb beleépülés, a kulturális forradalomban való tervszerű részvétel és az aktuális kormányzati határozatokból folyó feladatoknak múzeumi vonatkozásban való segítése a legdöntőbb. Ennek első megnyilvánulása a Rákóczi szabadságharc 250 éves évfordulójára rendezett emlékkiállítás volt, amely a múzeum épületében az eltakart régészeti kiállítás termeiben június 14-én nyílt meg.¹⁹ A nemzeti kiállítás külön rendező bizottság működésével jött létre, és mind tartalmában, mind kivitelében a legjobb történeti kiállításunk volt. A múzeumnak az élethez való közelebb kerülése jelentkezett az 1953. évi országgyűlési képviselő-választásokhoz kapcsolódó „*Választási sarok*” bemutatóval, történeti, illetőleg irodalmi emlékkiállítások sorozatában és *Az ifjúság szerepe a 400 éves szabadság-küzdelmekben* c. kiállítással, amely az MDP ifjúsági határozatának múzeumi eszközökkel való segítségét, mozgósítását célozta.

A népművelési munka mellett, annak minőségi színvonalra való emelése érdekében a fő törekvés az elmélyültebb marxista tudomány művelésére irányult. E célból indította meg a Múzeumi Központ a *Szovjet Régészet* c. kiadványt, amelynek szerkesztési munkáit 1953-ban a múzeum vette át, és amely eddig megjelent húsz kötetével hasznos segítséget jelent a nyelvi nehézségek leküzdésében, módszereiben is sok ösztönzést adva. Az országos múzeumok lehetőséget kaptak eredményeiknek saját kiadványaikban, az évkönyvekben való megjelentetésére. A Történeti Múzeum kiadásában 1939-ben indult meg a *Folia Archaeologica*, amelyből öt kötet jelent meg a felszabadulás előtt, de utána megrekedt. 1954-ben a hatodik kötetrel, más külsőben, a múzeum folytatta e sorozatot, amelyből évi megjelenéssel a XVI. kötetig jutott el. A kiadvány címe nem fedi a benne levő tartalmat, mert a *Folia Archaeologica* múzeumunk minden gyűjteményét felöleli. Helyesnek látszana, ha két kötetre, régészetre és történetire, lehetne bontani, amely így, tiszta profilja révén, külföldi cserlehetőségeinket emelné.

A Népművelési Minisztérium főhatósága alá kerülés nagyobb önállóságot adott az intézménynek, ismét előtérbe lépett az éves munkaterv (1950—52 között

¹⁸ Múzeumvezetői értekezlet. (Bp. 1953) 1—49.

¹⁹ Rákóczi emlékkiállítás 1703—1953. (Bp. 1953)

negyedévi munkatervek voltak), és az ellenőrzés alapvető feladatát a főigazgatóra hárította. Sajnos, az évi tervezéssel nem nőttek meg az anyagi lehetőségek, az ásatások vonalán az alapot továbbra is a Magyar Tudományos Akadémia céltámogatása biztosította, és a minisztériumi költségvetésből csak a leletmentés országos kerete adott lehetőséget a veszélyeztetett lelőhelyek megmentésére. Örvendetesen jelentkezni kezdett a megyei tanácsok anyagi hozzájárulása néhány ásatáshoz. Nagyon lassan nőtt a gyűjteménygyarapításra fordítható összeg.

Fő feladatnak lépett elő a belső muzeológiai rend kialakítása, ahol a saját anyagunk mellett inkább a vidéki múzeumok anyagának rendbetételében adott segítség jelentett nagy munkát és hozott szép eredményeket: Miskolc, Szombat hely, Szentes, Szeged múzeumaiban közel 200 000 tárgyat leltároztunk be.

A múzeumnak a népművelésbe való fokozottabb bekapcsolódására helyesnek látszott a Szovjetunióban kialakult múzeumi szervezet néhány bevált formájának átvétele. Az 1954-ben kiadott miniszteri rendelet²⁰ a múzeumok mellett tudományos tanács működését rendszeresítette: tudományos titkárt, igazgatási helyettest, állagkezelőket és propagandistákat.

Múzeumunkban 1954. nov. 28-án alakult meg a múzeumi tanács és 1955 végéig működött. Az átszervezés egyik alapvető kérdése lett volna a személyekben való megerősítés, azonban létszámgazdálkodási okok következtében a vezetés megerősítése létszámemeléssel nem járhatott — az adminisztratív vezető kivételével —, s így nem lehetett megalapozott. Hiányoztak hozzá a térlehetőségek (pl. az állagkezelőkkel kapcsolatban), illetőleg a múzeum tudományos kollektívájából nem tudunk megfelelő munkatársakat propagandistaként beállítani. A feltételek tehát jórészt hiányoztak, részben ellenkeztek is a bevált magyar múzeumi hagyományokkal, így lényeges eredményt nem hoztak, sőt, a kellően meg nem talált munkakörök — adminisztratív vezető —, illetőleg a túlabmacionalizált feladatkör — tudományos titkár — az osztályvezetők vezetését gátolták, és hatásköri vitákkal nem járult hozzá összeforrottabb kollektíva megteremtéséhez.

A múzeum Újkori Osztályának profilját egyre nehezebbé tették az 1954-ben meginduló szakmúzeumok, amelyek az irodalom, illetőleg színháztörténeti emlékek gyűjtési és népművelési feladatainak megoldását az új országos múzeumokra központosították. Szűkülést jelentett a műszaki emlékekről szóló elnöki tanácsi rendelet alapján felállított Műszaki Emlékeket Gyűjtő Csoport létrehozása is, ami viszont meggyorsította a szakmúzeumokban az új múzeumi gyűjteményanyag összehordását.

A tanácsi hatalom megerősödésével azok egyre inkább a helyi államhatalmi és államigazgatási feladatok gazdáivá váltak, amely az ipar, illetőleg egyes kulturális intézmények decentralizálásával járt együtt. A legtöbb művelődési intézménynek tanácsi vezetés alá rendelése után 1955-ben tartott múzeumvezetői értekezleten is felmerült a kérdés, amelyen a Múzeumi Főosztály a területtel együtt élesen szemben állt a minisztérium felsőbb vezetésével. A feltételek még nem értek meg a nagyobb átszervezésre, a tanácsok maguk sem találták még időszerűnek a múzeumok átvételét, és az egyéb területeken kapott feladatokat éppen elég gondot okoztak számukra. Elhamarkodottan mégis megindult a múzeumok decentralizálása az emlékmúzeumok nagy részének átadásával. 63/66. sz. minisztertanácsi határozat alapján éppen azok a kiállítási helyiségek mentek át tanácsi kezelésbe, amelyek legjobban rászorultak volna a további szakmai gondozásra.

²⁰ Népművelési miniszter 6/55. Np. K. 3—4. M. 12. utasítás.

A múzeum gyarapodása ezekben az években a megszokott ritmust mutatta. A múzeumi anyag rendezésére irányuló törekvések eredményeképpen megkezdődött az anyag korszerű tároló felszerelésének biztosítása. Az újjáépítés alatt elkészült nyitott polcok csak átmeneti megoldást nyújtottak. Elsőnek a római, illetőleg a népvándorlás kori részleg végleges raktárszekrényei készültek el. Az utóbbihoz gördülő fiókrendszerű szekrényeket rendszeresítettünk. Azóta befejezés előtt áll az őskori gyűjtemény elhelyezésére szolgáló új szekrények berendezése, kiépült a fegyvertár és az újkori gyűjtemény új bútorzata. Raktári bútorokra 1957-től kezdődően több mint 2 millió forintot fordítottunk.

1954-ben választottuk szét a könyvtár olvasótermét, ezzel munka- és újabb raktárhelyet biztosítottunk a korszerű kézikönyvtár tárolására. Zárt polcozattal és modern berendezéssel láttuk el az olvasótermet.

Személyi vonatkozásban a muzeológusképzés folyamán egyenletes gyarapodás állott be igen erős fluktuációkkal, amely 1955-ben tovább erősödött. Párducz Mihálynak, a Régészeti Osztály vezetőjének, Szegedre történt áthelyezésével az osztály vezetését Radnóti Aladár vette át, az Adattár vezetésére B. Bónis Éva kapott megbízást. Kerényi Andrást betegsége miatt leszállékolták és Huszár Lajos vette át az Éremtár vezetését. Változás történt a Gazdasági Osztály vezetésében is, amelynek élére Deák Ferenc került.

Az 1955. év történetében említésre méltó, hogy ebben az évben sikerült a múzeumnak először külföldi aukciókból műtárgyakat szerezni. Bécsben 20 000 schillingért megvásároltuk a Rennes-gyűjteményt, amely magyarországi lelőhelyekről származó barbár pénzanyag gazdagodásával járt, és e gyűjtemény felzárkózott az európai élvonalbeli múzeumok közé.

Tudományos vonatkozásában kiemelkedő esemény volt a Magyar Tudományos Akadémia által rendezett régészeti konferencia 1955. okt. 3—6 között.²¹ A múzeum régészeti súlyára jellemző, hogy a programba felvett 16 előadásból a múzeum dolgozói tízet tartottak. A múzeumban tartott nagyszabású fogadás megnyitónak számít az addig nagyfokú elzárkózottságból az egyre fejlődő külföldi kapcsolatokhoz. A konferencia összegezte a felszabadulás óta eltelt 10 év régészeti kutatásainak eredményeit, és mód kínálkozott a még további kutatást kívánó témák súlypontozására.

A tudományos anyagközlés lehetőségeinek fokozására a nagyobb szintetikus munkák gyorsabb érése érdekében megindítottuk a *Régészeti Füzetek* sokszorosítással előállított sorozatot. Első száma a második világháborúban eltűnt Bottyán Árpád „Szkíták Magyarországon” c. kéziratoss disszertációja volt. E sorozatból 16 szám jelent meg. 1958-ban Ser. II. nagyobb formátumú változatát is megindítottuk, hogy a táblaanyagot hozzáférhetőbben tudjuk bemutatni. A sorozat első-sorban topográfiai jellegű, anyagközléseket ad, s gyenge kivitele ellenére főképpen az összefoglaló, hosszú átfutási idő miatt elhúzódó feldolgozások érdekében hasznos szolgálatokat tesz.

Az 1956. évi ellenforradalom újabb súlyos csapásoknak tette ki a múzeumot. Az ellenforradalmi események csomópontjai a múzeumépület közvetlen közelé-

²¹ Borzsák I., Régészeti konferencia. AntTan 3 (1956) 200—231.; Castiglione L., A magyar régészeti konferencia 1955-ben. Arch. Ért. 83 (1956) 70—77.; Programme et discours des chercheurs hongrois à la conférence archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences Budapest 3—6. octobre 1955. (Bp. 1955)

ben alakultak ki, s a fegyveres cselekmények következtében a külsőleg, belsőleg teljesen helyreállított és szép fejlődésnek indult múzeumot súlyos károk érték. A harci cselekmények következtében keletkezett tűz elhamvasztotta a Természettudományi Múzeum Afrika kiállítását, nagy károsodás következett be az Ásványtár kiállításában, s a lángok martaléka lett az ásványtári gyűjteményanyag, annak könyvtára és az Őslénytár raktári anyagának egy része. A Múzeum utcai és a Pollack Mihály téri oldal tetőzete fele részben teljesen leégett, és másutt is erősen megsérült. A tűzoltók hősi erőfeszítése és néhány dolgozónk áldozatos helytállása akadályozta meg, hogy a tűz nem terjedt tovább, és ismét nem következett be olyan fokú anyagvesztés, mint amilyent múzeumunk az ostrom súlyos harcainban elszenvedett. Megható volt a segíteni akarás és segítőkészség, amellyel a szomszédos szocialista országok a nagy építési anyagnehezséggel küzdő ország segítségére siettek. A gyűjteményeket ért károsodás lényegtelen volt, mintegy 20 tárgy tűnt el, s néhány kissé megrongálódott. A fotoműhely felszerelésében történt jelentős károsodás, oly fokon, hogy szinte újra fel kellett szerelni. A régészeti kiállítást a becsapódott lövedékek miatt le kellett bontani. Az épület minél előbbi helyreállítását a közelgő tél is sürgette, és a Múzeumok Központi Gazdasági Igazgatósága a munkát a Sósikúti Állami Gazdaság építészeti részlegének adta, de a vállalat kellő szervezettség nélkül nem elég szakszerűen végzett tető- és fűdémcsere munkáját végül is hosszas per után a Fővárosi Tatarozó Vállalat vette át és fejezte be. A helyreállítás Borsos László főmérnök tervei szerint készült. Az épület külsejében az egykori ábrázolások alapján a „kockázott vakolás” eltűnt és a nagyobb sima felületek jobb térhatást adtak. Lassú volt a külső és belső helyreállítás üteme és nem is a legjobb minőségű.

Ismét talpra állt a múzeum, s a konszolidáció gyorsan megtörtént, visszaállt a rendes munkáütem. Személyi vonatkozásban Párducz Mihály újra átvette a Régészeti Osztály vezetését, és a disszidált kutatók helyébe néhány vidéki múzeumból értékes szakemberek kerültek. Az ellenforradalmi események során öt szakember és két kíségető erő távozott a múzeumból.

Az 1955-ben megindult külföldi kapcsolatok tovább erősödtek, kutatóink sok meghívásnak tehetek eleget, lehetőség nyílt fontosabb konferenciákon való részvételre, sajnos leginkább csak régészeti vonatkozásban. Külföldiek is egyre nagyobb számban keresték fel gyűjteményeinket, állandósult a tapasztalatcsere.

Az 1957–58-as években fejeződött be a múzeumi területet is érintő kérdés, a párizsi békeszerződés jugoszláv-magyar vonatkozásának tisztázása, a hosszúra nyúlt tárgyalások során aláírt egyezmény lezárta a kérdést, s megnyitotta az utat egy más jellegű, a kölcsönös előnyök alapján történő műtárgycsere lehetőségére.

Az 1954-ben bevezetett új vezetési forma lassú haldoklás után 1956-tal megszűnt és egyes fő állagkezelő feladatokat az 1958-tól meginduló műtárgyrevíziós munka során az Adattár vett át.

Már 1956 első felében felmerült az Akadémiai Régészeti Intézet szervezésének előkészítése. Nem a magyar múzeumok történeti fejlődésének szükségességéből indult ki, hanem a partikuláris erők mozgolódásaiból. Nem tisztázódott eléggé az intézet profilja és kapcsolata a múzeumi területtel, s az időnként felbukkanó érdeklentések sok idő elpazarolását eredményezték.

A múzeum az új állandó régészeti kiállítás felállítására fordította erejét, illetőleg a vidék felé fordult népművelési munkájával. Az Újkori Osztály a Gyermekjátékok története és viselettörténeti kiállításával járta az országot (Tihany, Békés-

csaba, Szeged, Debrecen, Sopron). A belső munka terén 1958-ban a műtárgy revíziót indítottuk el.

1958 októberében bemutattuk a múzeum újabb szerzeményeit,²² amely régészeti vonatkozásban előkészítője volt az új régészeti kiállításnak, történeti vonatkozásában pedig lehetőséget adott az állandó kiállításon be nem mutatható újabb értékes anyag közreadásának. A Középkori Osztály számára 20 000 forintért megvásároltuk Sashegyi Sándor gyűjteményét, amely a Pomáz-klisszai XIV. századi anyaggal egészítette ki a múzeum elég hiányos anyagát. A Történeti Képcsarnok kiállítással emlékezett meg 75 éves alapításáról.²³

Az állandó régészeti kiállítást az *Őskőkor emberének élete* c. rész vezette be. A Vértess László készítette forgatókönyv és kivitelezés szakított az eddigi rendezési elvekkel, és az őskőkort a kronologikus fejlődés helyett leglényegesebb vonásaiban ragadta meg és mutatta be.²⁴ A jól hangsúlyozott témacsoportokat mozgó szerkezetű, a látogató által megindítható mechanizmussal hozta működésbe, ahol a mozgás, a fényeffektusok lekötötték a látogatót és a kísérleti jellegű kiállítás nagy népszerűségnek örvendett. Kár, hogy a házilag készült bonyolult elektromos berendezések szerkezetében ismételten beálló üzemzavar miatt kevés alkalommal működött hibátlanul, és stílusában nagyon eltért a később elkészült régészeti kiállítástól, így 1964-ben átrendeztük. A vértesszöllősi felső bihariumból származó „in situ” beállításával ismét gazdag lelettel gyarapodott a múzeum. A régészeti kiállítás többi részének előkészítése közben több tartalmi és kiviteli kérdés merült fel. Tartalmában a történetiség fokozását tekintettük fő célnak, kivitel szempontjából pedig szakítani kívántunk a korábbi grafikai dialektikus sablonokkal, és túlmagyarázás helyett az anyagból levonható követelményekre fektettük a súlyt. A kiállítás 1961. december 15-én nyílt meg. A magyar vezető mellett a felszabadulás óta először adtunk ki külön idegen nyelvű vezetőt.²⁵

1959-ben indult meg a Dunai Vízierőmű építéséhez kapcsolódó előzetes régészeti feltárásmunka, amelyben régészeink nagy mértékben tevékenykedtek. Az azóta is folyó munka mellett 1964-ben megkezdődött a Magyar Nemzeti Múzeum szervezésében a második Tiszai Vízilépcső előzetes régészeti munkálata. A fentiek mellett nagyobb arányban indultak meg a feltárások, amelyek közül a Pécs—Baranya megyei kutatások, Sárospatak, Esztergom emelkednek ki az ismét előtérbe került X—XII. századi falutelepülések feltárása mellett.

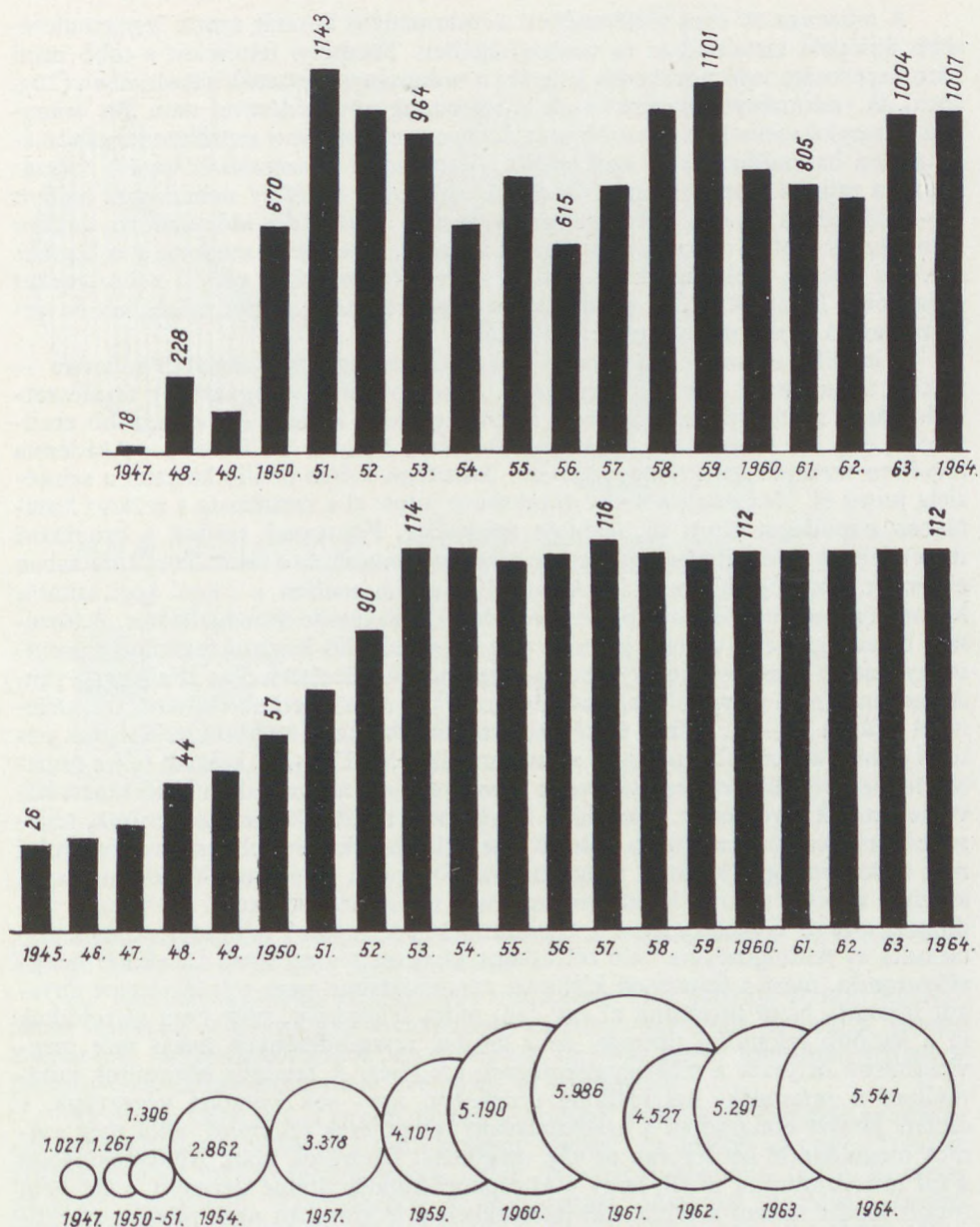
Az Újkori osztály, Képcsarnok, Adattár munkatársai a gyűjteményi anyag korszerű raktározásában értek el eredményeket, s a fototár, illetőleg a fegyvertár tárolási rendszere nemzetközi elismerést váltott ki. Általában a tudományos munka nagyobb súlyt kapott a múzeumi munkatervekben, s különösen örvendetes fiatal munkatársaink érett publikációs tevékenységének előtérbe való kerülése. A tudományos és belső munka mellett gyakori időszak kiállításokkal új bemutatási formával, az ún. *aranyvasárnapokkal* lépett a múzeum a nagyközönség elé.

²² A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum új szerzeményei 1948—58. Vezető. (Bp. 1958)

²³ *Fejős I.*, A Magyar Történelmi Képcsarnok emlékkiállításának katalógusa. (1889—1959) (Bp. 1959)

²⁴ *Vértess L.*, *Őskőkor*. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum kísérleti kiállításának vezetője. (Bp. 1960)

²⁵ Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig. (Bp. 1962); *Die Geschichte der Völker Ungarns bis Ende des IX. Jahrhunderts*. (Bp. 1963); *Bóna I.—Kalicz N.—Oroszlán Z.*, A Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti kiállítása. *Arch. Ért.* 89 (1962) 241—250.

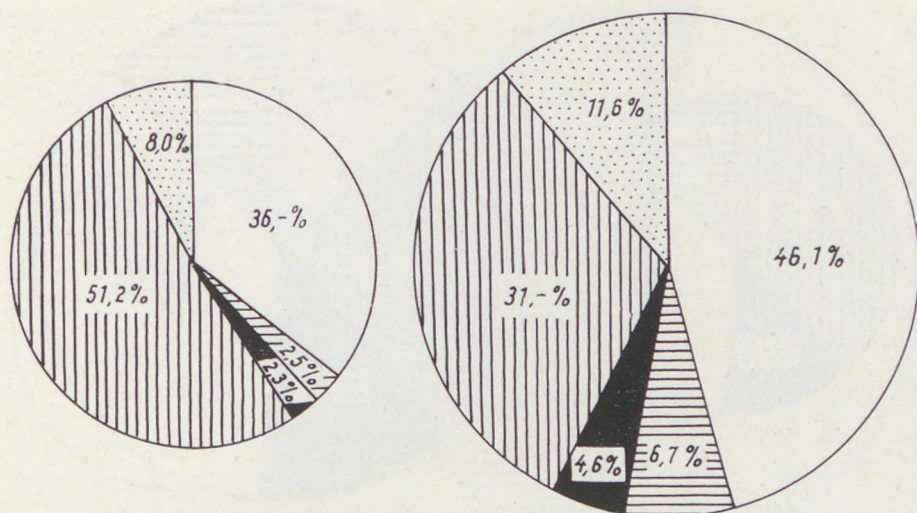
- 1: Ásatásra fordított napok száma
 2: A múzeum dolgozóinak száma
 3: A múzeum költségvetésének alakulása

103. ábra

A múzeum 20 éves történetében a tudományos kutatás mutat legegyenletesebb fejlődést tartalmában és mennyiségében. Személyi feltételeit a több mint háromszorosára való növekedés jellemzi a tudományos kutatók létszámában (103. ábra). A tudományos munkatársak létszámának növekedésével nem állt arányban a kisegítő személyzet lassúbb emelkedése, s emiatt nem mindig a leggazdaságosabban használhattuk ki azok erejét. A technikai felszerelés hiánya is visszahatott a munka intenzitására. Mindezek mellett az objektív nehézségek mellett is — különösen az újjáépítés éveiben és az első ötéves terv időszakában, amikor legnehezebb volt a tudományos munka végzése, a kollektív szellem, a kollegiális segíteni akarás, dolgozóink helytállása — a növekedésből adódó nehézségeket dolgozóink leküzdötték, és a kutatásban elért eredmények mennyiségben és tartalomban jó teljesítményként értékelhetők.

A legtöbb tudományos munka — a régészek nagyobb számából adódóan — a korai társadalmak köréből jelent meg. A komplexitás, az egzaktabb természet-tudományi módszerek alkalmazása terén a paleolit kutatás ért el legtöbb eredményt, és a sok részkutatás, monográfiák után a Magyar Tudományos Akadémia tervében szereplő hat kötetes régészeti összefoglalásban önálló kötetként a szintézisig jutott el. Jórészt itt készült munkaként jutott el a szintézisig a rézkori kutatásban napvilágot látott új, jelentős eredmény. Fontosnak tartjuk a bronzkori depot-leletek feldolgozásában történt kezdeményezést, és a szkíta kori kutatásban elkészült összefoglaló munkát. A paleolit kutatás mellett a római kori kutatás hozott történetileg jól összefogott eredményt több önálló monográfiával. A történeti összefüggések kutatása jellemezte a népvándorlás korával foglalkozó tanulmányokat, és a szociográfiai és demográfiai módszerek elterjedése általánossá vált. A nacionalizmus jegyeitől megszabadult régészet a történeti objektivitás szemléletével nyúlt a IX—X. század történeti kutatásához. Ezen a téren iparkodtunk pótolni a múlt agyonhallgatását, és a zalavári, illetőleg IX—XI. századi teljes temetők feltárásával hiteles forrásanyagot biztosítani az anyagon alapuló történeti következtetések levonására. E munkát komplexen tovább kell szélesítenünk, teljesebbé kell tennünk nagyobb arányú telepfeltárásokkal és jobban összehangolni más tudományágak kutatási programjával, főképpen az antropológiai kutatással, amely a kevés létszámú kutató mellett nem tudott lépést tartani a régészeti feldolgozásokkal. Külön érdeme a múzeumnak a középkori falusi települések feltárására és feldolgozására való céltudatos törekvés, és ez annál is inkább hangsúlyozandó, mert a feltárások kiállítási vonatkozásban nem sok látványos anyagot ígérnek. Nem jutottunk el egy falu teljes feltárásáig, még nem rajzolódtak ki a legfőbb települési típusok, de a gazdag részeredmények máris más megvilágításba helyezik a jobbágytelepülések kérdését. A feudális központok kutatásában a műemléki helyreállítás érdekében igen sok kutatást végeztünk, s emiatt jórészt elmaradtak a későközépkori települések feltárásai, ahol még számos megoldandó kérdés van az alig megindult feltárások után. Általánosságban a mi múzeumunkra is áll, hogy a középkori kutatás üteme nehezen, vagy nem tudott lépést tartani a felmerülő igényekkel, a létszámban nem túlságosan erős osztály teljes erejét lekötötte a terepen való munka, és emiatt a feldolgozás eredményei soká váratnak magukra, a publikációk átfutási ideje hosszú, és egyre sürgetőbben merül fel a rendszeres monografikus feldolgozás és szintézis igénye.

A múzeum többi osztályai közül a Képcsarnok ikonográfiai kutatásai mutatnak legegyenletesebb és eredményekben leggazdagabb képet. A jól rendezett

MNM Gyűjteményei 1944-ben és 1964-ben

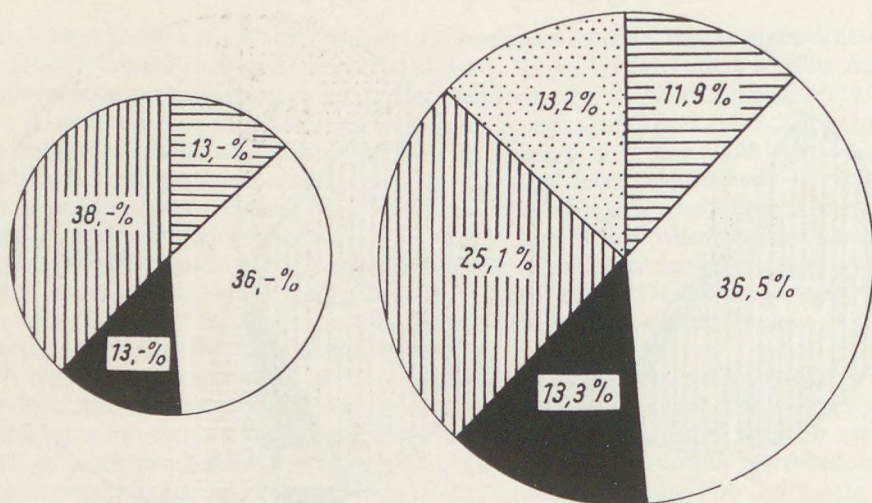
	Régészet	136.278 db.	337.667 db.
	Középkor	9.641 "	48.822 "
	Újkor	9.023 "	33.793 "
	Éremtár	195.556 "	226.744 "
	Képcsarnok	30.742 "	84.638 "
	összesen	381.240 "	731.664 "

104. ábra

gyűjteményanyagban, a fiatal generáció felnőtt a feladatokhoz a történeti hitelességű ábrázolások kritikai feldolgozásában.

Az Éremtárban folyó tudományos munkában még érződik a múlt kutatásának irányzata a pozitívista anyagfeldolgozásban a szintézist megelőző anyagkorpuszok, leltreptériumok készítésében, de már egyes tanulmányokban a pénztörténet szintézisére utaló szemlélet is jelentkezik.

Az újkori kutatások a profil, illetőleg gyűjtési módszerek kikristályosodásának hiányában a témakeresés stádiumában vannak, és inkább az egyes kutatók érdeklődéséből fakadó feldolgozások láttak napvilágot központi távlati kutatási program hiányában. Kiemelkedők az ötvösségre vonatkozó megjelent kisebb monográfiák, tanulmányok; a keménycserépgyártás történetére vonatkozó alapvető kutatásokkal gazdagodtunk. Ezek mellett jó történelmi összefüggés kereséssel a vasművesség egyes tárgycsoportjainak közreadásával, viselettörténeti kutatással léptünk előre. Erénye a kutatómunkának, hogy szorosan kapcsolódik a muzeális anyaghoz, amely a feldolgozás tudományos alapját képezi.

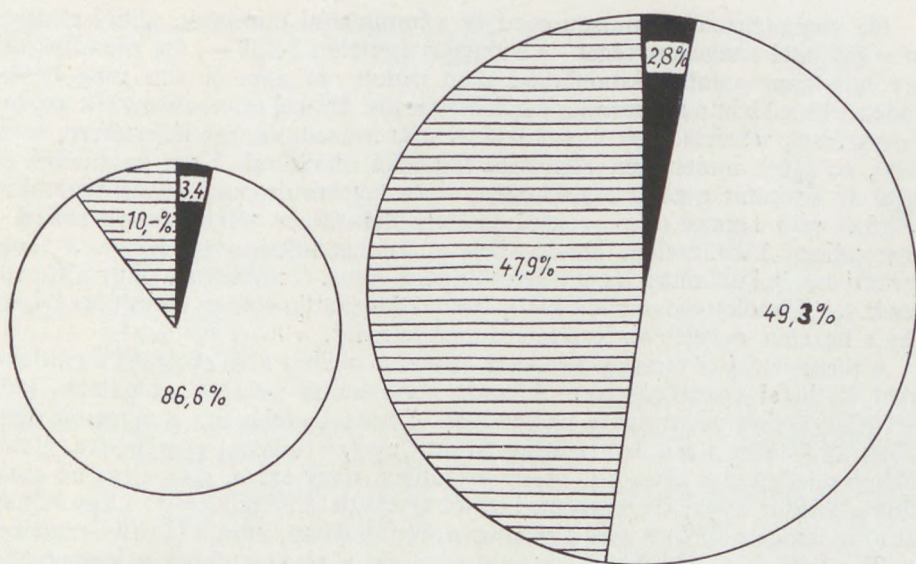

Régészeti o. gyűjteménye 1944-ben és 1964-ben

	<i>paleolit</i>	17.572 db.	40.431 db.
	<i>őskor</i>	49.044 "	123.216 "
	<i>római</i>	17.835 "	44.869 "
	<i>népvándorláskor</i>	51.827 "	84.228 "
	<i>állatcsont</i>	—	44.423 "
<i>összesen</i>		136.278 "	337.167 "

105. ábra

A belső múzeumi munka terén a múzeum munkatársaira várt az a feladat, hogy a nagyon elhanyagolt állapotból megeremtsék az elmélyültebb kutatáshoz szükséges rendszert, a gyűjteményi rendet és az anyag őrzésében a szocialista vagyon védelmét. Terhes örökséget vettünk át. A mi generációnknak jutott osztályrészül a múlt hiányainak felszámolása. Aprólékos, sok időt igénylő, eredményekben nem látványos munka ez, de úgy érezzük, hogy a belefektetett munka megérte a fáradságot, mert alapot adott a szélesebb körű tudományos munkához, és így növeltük az anyag tudományos értékét, és ez a legtöbb, amit egy muzeológus adhat. A múzeum több mint 160 éves története folyamán először történt meg a műtárgyállomány revíziója, először kerültünk abba a helyzetbe, hogy tudjuk, mit őrzünk, miért vagyunk felelősek. Felszámoltunk minden múltbeli örökséget, és a hatalmas gyarapodás mellett elértük a napra kész leltározottsági állapotot. Húszéves történetünk sehol sem jelentkezik olyan lemérhetően, mint a gyűjteménygyarapodás ütemében. Amíg összmúzeumi vonatkozásban 1802—1944 között az összes meglevő anyagunk 381 246 darab, addig az elmúlt 20 év alatt a gyarapodás több mint 300 000 tárgy (104. ábra). Egyes gyűjtemények fejlődését jól szemléltetik a grafikonok, és úgy érezzük, hogy e

Történeti Képcsarnok gyűjteménye 1944-ben és 1964-ben

	<i>festmény</i>	1014 db	2397 db.
	<i>grafika</i>	26605 "	41.676 "
	<i>fénykép</i>	3123 "	40.565 "
	<i>összesen</i>	30.742 "	84.638 "

106. ábra

vonatkozásban munkánk kiemelkedő (105., 106. ábra). Csak sajnálni lehet, hogy a múzeum gyűjtőkörének újabb profilírozása során a Legújabbkori Történeti Múzeumhoz került át 1964-ben egyik legjobban fejlődött gyűjteményünk, a fényképgyűjtemény, amely az utolsó 20 év hatalmas gyűjtési munkáját tükrözi.

Az anyag múzeumi elhelyezése a tér adta lehetőség mellett korszerű, de amint a helylehetőségek megnyílnak, úgy a meglevő felszereléssel a belefektetett munka nyomán a tanulmányi raktárak felé tehetünk gyors lépéseket. Az anyag állapota jó, ha nem is vagyunk elégedettek konzerválási módszereinkkel, de a fejlődés itt is óriási. A földes, rozsdás raktári anyag helyett valamennyi anyagunk megtisztított állapotban van, elsődlegesen konzervált is, s e vonatkozásban messze megelőztük a legtöbb külföldi múzeumot is. Még nem értünk e munka végére, de pusztuló anyagunk nincs, van még restaurálatlan hangszerünk, bútorunk, ötvösanyagunk, de a munka végéhez közeledünk. A tömeges konzerválás után a műtárgyvédelem terén a tárgyak egyedi konzerválásának útjára léphetünk. Nagy feladataink maradnak továbbra is a festményanyag konzerválása és restaurálása terén. Belső muzeológiai munkánk 20 éves történetünk legnagyobb eredménye.

Ha végignézzük a múzeum 20 éves népművelési munkáját, abból elsősorban a kiállítási tevékenységet — a múzeum épületén belül —, azt mondhatjuk, hogy helyhiány miatt kibontakozni nem tudott, és nem is volt meg benne minden időszakban egyformán a kezdeményezés. Sokkal szívesebben állt anyag-kölcsönzéssel, részfeladatok megoldásával más múzeumok rendelkezésére, mint önálló, az egész intézményt képviselő rendezői munkával. Nem használtuk ki eléggé az Éremtár gazdag lehetőségeit, de a fegyvertörténeti anyag tematikus kiállításai sem kaptak elég hangsúlyt. Hely hiányában nélkülöznünk kellett a kamarajellegű kiállításokat, amelyekben a numizmatikai, a metszet és a zenetörténeti anyag különösen jól érvényesülhetett volna. A múzeum a nagy történeti események, illetőleg évfordulók kiállításainak központja volt az elmúlt 20 évben, és ez a hazafias nevelés szolgálatában igen jelentős.

A mennyiségi és tartalmi kérdések felvetése mellett a 20 év óriási fordulatot hozott kiállítási vonatkozásban. Állandó kiállításaink például szolgálnak, időszaki kiállításaink vonzották a közönséget. A felszabadulás óta a múzeum épületében több mint 4 200 000 látogató fordult meg, s tudással gyarapodva, élményekben gazdagodva távozott. Hogy ez milyen nagy szám, arra elég, ha azzal utalunk, ami az 1951. évi múzeumvezetői értekezleten elhangzott: „Egy hónap alatt több látogató fordult meg a magyar múzeumokban, mint a Horthy-rendszer öt esztendejében...”²⁶ Nincs pontos adat, de a részadatokból a legnagyobb valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban 1846-ban megnyílt első kiállítástól a felszabadulásig eltelt 100 év alatt nem volt annyi látogató, mint az utolsó 20 évben. Hisszük, hogy az épületben nagyobb kiállítási helyiségek birtokában a Magyar Nemzeti Múzeum kiállító tevékenysége kielégíti az egyre fokozódó igényeket, amelyre a jövőben még határozottabb formában fogunk törekedni.

KOREK JÓZSEF

²⁶ Ortutay Gyula referátuma 1951-ben. Összmúzeumvezetői értekezlet 1951. — A múzeum korábbi látogatottságára utal néhány adat. 1869-ben: 31 152; 1901-ben: 107 616.

F Ü G G E L É K

A Magyar Nemzeti Múzeum épületében megrendezett kiállítások

1945—1964

Rövidítések:

- R = Régészeti kiállítás helyén;
T = Történeti kiállítás helyén;
D = Díszterem;
Á = Ásványtár helyén;
Rend. = Rendező szerv
(amelyik kiállítást
nem múzeumunk
rendezte).

1946. Magyar—orosz kapcsolatok. VI. 1-től. R. 1—2. Amerika élete. Rend. Amerikai követség. VII-től. T. 1—2.
Szovjet pedagógiai kiállítás. Rend. Magyar—Szovjet Baráti Társaság. XII. 8-tól 1947. I. 2-ig. R.
1947. Szovjet plakátkiállítás. Rend. Magyar—Szovjet Baráti Társaság. III. 4-től IV. 7-ig. R.
Angol élet képekben. Rend. Angol követség. V. 1-től VII. 30-ig. T.
A Magyar Nemzeti Múzeum új szerzeményei. VII. 12-től 1948. III. 10-ig. R.
A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 30 éves emlékkiállítása. Rend. Magyar—Szovjet Baráti Társaság. XI. 3-tól XII. 15-ig. T.
1948. 1848—1948. Centenáris kiállítás. Rend. Történelmi Emlékbizottság. III. 14-től 1949. III. 16-ig. T.
A szabad sajtó 100 éve. III. 14-től. R.
Szovjet könyv. Rend. Magyar—Szovjet Társaság. R.
Fejlődéstörténeti kiállítás. Rend. Természettudományi Múzeum.
1949. Magyar fegyverek. (A VIT-re készült kiállítás) VII. 30-tól. T.
Francia könyvkiállítás. Rend. Magyar—Francia Intézet. T.
1950. A Szovjetunió 16 állama. Rend. Magyar—Szovjet Társaság. XI. 7-től. D.
800 éves Moszkva. Rend. Magyar—Szovjet Társaság.
Magyar építőművészet. Rend. Magyar Építőművészek Szövetsége.
Afrika élővilága. 1956. X. 23-ig. Rend. Természettudományi Múzeum.
A Magyar föld őstörténete a honfoglalás koráig. II. 5-től 1956. XI. 3-ig.
1951. Koreai Demokratikus Köztársaság. VII. 1-től. D.
A magyar nép története a honfoglalástól 1848-ig. XII. 21-től 1964. IV. 1-ig. T.

1952. Darwin emlékkiállítás. Rend. Természettudományi Múzeum. XII. 27-től 1953. IV. 20-ig. D.
Bihari János emlékkiállítás. Rend. Széchényi Könyvtár. V. 25-től. D.
Kossuth Lajos emlékkiállítás. D.
Mátyás könyvtárától a háromezredik népkönyvtárig. Rend. Széchényi Könyvtár. XI. 11-től XII. 10-ig. D.
150 éves a Magyar Nemzeti Múzeum. XII. 22-től 1953. I. 15-ig. D.
XIX. század divatja. Kandalló terem.
1953. Az albán nép élete. IV. 23-tól V. 22-ig. D.
Rákóczi szabadságharc 250 éves évfordulójának emlékkiállítása. VI. 14-től XI. 8-ig. R.
Rákóczi-kori irodalomtörténet. Rend. Magyar Irodalmi Társaság. XI. 1-től XII. 15-ig. D.
Oroszországi szovjet nép- és iparművészeti kiállítás. XII. 21-től 1954. IV. 4-ig.
1954. A Föld fejlődéstörténete. Rend. Természettudományi Múzeum Ásványtár. XI. 1-től 1956. X. 23-ig. Á.
Jókai Mór emlékkiállítás. Rend. Irodalmi Múzeum. V. 5-től VII. 5-ig. D.
Balassi Bálint emlékkiállítás. Rend. Irodalmi Múzeum. X. 10-től XII. 1-ig. D.
1955. Csokonai emlékkiállítás. Rend. Irodalmi Múzeum. I. 28-tól III. 4-ig. D.
Az ifjúság részvétele az utolsó 400 év küzdelmeiben. IV. 4-től V. 20-ig. D.
Az ember származása. Rend. Természettudományi Múzeum.
József Attila emlékkiállítás. Rend. Irodalmi Múzeum. VII. 4-től. D.
1956. Hunyadi János 1456—1956. VIII. 11-től X. 23-ig. D.
Liszt Ferenc emlékkiállítás. X. 23-ig. D.
1957. A Magyar Nemzeti Múzeum díszruháit. X. 26-tól. D.
1958. A Magyar Nemzeti Múzeum új szerzeményei. R.
Hangszerkiállítás. III. 15. D.
1959. 75 éves a Történeti Képcsarnok. R.
Magyar Tanácsköztársaság 1919—1959. Rend. Legújabbkori Történeti Múzeum. III. 21.
1960. A magyar nép a szocializmus útján. 1945—1960. Rend. Legújabbkori Történeti Múzeum. IV. 3-tól. Á.
A magyar könyv 15 éve. Rend. Széchényi Könyvtár. IX. 9-től X. 9-ig. D.
Risorgimento. V. 25-től. D.
Szilágyssomlyói kincs. X. 5. D.

1961. Magyarok a spanyol szabadságharcban. Rend. Legújabbkori Történeti Múzeum. X. 14. Á.
A Föld és élet fejlődéstörténete. Rend. Természettudományi Múzeum. I. 28.
A magyar munkásmozgalom története (vándorkiállítás). Rend. Legújabbkori Történeti Múzeum. XII. D.
Mátyás király kincsei. D.
Rákóczi—Erdődy kincs. D.
Őskori és szkíta fejedelmi leletek. D.
Római kori aranyékszerek. D.
Az Éremtár ritkaságai. D.
Avar fejedelmi kincsleletek. D.
Magyar divat. D.
1962. Az ember származása és az őskor embere. Rend. Természettudományi Múzeum.
Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig. XII. 15-től R.
A Nemzeti Múzeum XVII—XVIII. századi ötvösremekei. D.
Reneszánsz ékszerek. D.
Mátyás kori könyvművészet remekei. Rend. Széchényi Könyvtár. D.
Régi magyar díszruhák. D.
Fejedelmi kincsek. D.
A Magyar Nemzeti Múzeum építéstörténete. D.
Magyar városképek. D.
1963. Afrika a függetlenség útján. Rend. Néprajzi Múzeum. VIII. 15-től. D.
1848 emlékei. III. 15-én. D.
Hann Sebestyén. D.
Fejedelmi kincsleletek. (Felújítás.) D.
Királyi és főúri fegyverek. D.
Az Újkori Osztály új szerzeményei. X. 2. D.
Szikáncsi aranylelet. XII. D.
1964. Az Országos Levéltár ritkaságai. Rend. Országos Levéltár. D.
Zrínyi emlékei a Magyar Nemzeti Múzeumban. D.
Régi magyar bútorok. D.
Magyarország élővilága. Rend. Természettudományi Múzeum. X. 1-től.

LÁTOGATOTTSÁG
KIÁLLÍTÁSOK SZÁMA

Év	Látogatók száma	Kiállítások száma		Összesen
		MNM által rendezett	Más intézmény által rendezett	
1945	—	—	—	—
1946	18 947	1	2	3
1947	131 050	1	3	4
1948	700 000	1	3	4
1949	300 000	1	1	2
1950	321 116	1	4	5
1951	227 409	1	1	2
1952	419 375	3	3	6
1953	265 877	1	3	4
1954	330 000	—	3	3
1955	166 884	1	3	4
1956	162 057	2	—	2
1957	78 409	1	—	1
1958	124 564	2	—	2
1959	163 098	1	1	2
1960	129 822	2	2	4
1961	177 258	7	3	10
1962	196 161	7	2	9
1963	150 761	6	1	7
1964	161 825	2	2	4
Összesen	4 224 613	41	37	78

Felelős kiadó Vizy Ottó

Műszaki szerkesztő: Gellért Andor
Készült az MSZ 5601-59 szabvány
szerint B/5 alakban, 29 (A/5) ív
terjedelemben 1020 példányban

66-24013 - Révai Nyomda, Budapest

17565

